

**DZĪVE
ATTĪSTĪBA
LABBŪTĪBA
LATVIJAS
LAUKOS**

**SASTĀDĪTAJAS
AGNESE CIMDĪNA un IEVA RAUBIŠKO**

**DZĪVE
ATTĪSTĪBA
LABBŪTĪBA
LATVIJAS
LAUKOS**

ESF PROJEKTS "SAVS KAKTIŅŠ, SAVS STŪRĪTIS ZEMES –
LATVIJAS LAUKU IEDZĪVOTĀJU ATTĪSTĪBAS STRATĒGIJAS UN
KULTŪRVIDES PĀRMAIŅAS"

PROJEKTA NR. 2009/0222/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/087

DZĪVE ATTĪSTĪBA LABBŪTĪBA LATVIJAS LAUKOS

SASTĀDĪTĀJAS

AGNESE CIMDIŅA un IEVA RAUBIŠKO

 ZINĀTNE

LIFE – DEVELOPMENT – WELL-BEING
IN THE LATVIAN COUNTRYSIDE

Edited by Agnese Cimdiņa and Ieva Raubiško

“Zinātne” Publishers

Riga 2012

Rakstu krājums izdots ar ESF projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas*”
Nr. 2009/0222/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/087 atbalstu

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Māksliniece Kristīne Plūksna-Zvagule

Redaktore Sigita Kušnere
Korektore Ināra Stašulāne
Maketētājs Oskars Stalidzāns

ISBN 978-9984-879-25-3

© Agnese Cimdiņa, Ieva Raubiško, ievads,
sastādījums, 2012
© Rakstu autori, 2012
© Kristīne Plūksna-Zvagule, dizains, 2012
© Latvijas Universitāte, 2012

SATURS

Agnese Cimdiņa, Ieva Raubiško.

“Dzīvot dzīvojam” jeb dzīve attīstības kontekstā. Ievads 7

I daļa. LAUKU DZĪVES KONTEKSTS:

APSTĀKĻI UN INTERPRETĀCIJAS 33

Aija Priedīte. “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes” – fikcija un/vai realitāte? 33

Sandra Sebre, Iveta Krūmiņa. “Dzīvešspēks” kā resurss Latvijas laukos 55

II daļa. CILVĒKI UN “VALSTS” 67

Rasma Kārklīņa. Lauku kopienu, pašvaldību un valsts iestāžu
sadarbība attīstības plānošanā 67

Klāvs Sedlenieks. Dzīve valsts kabatās. Apzināta izvairīšanās
no valsts kā izdzīvošanas (attīstības) stratēģija Latvijas laukos 88

Ivars Pavasars. Stratēģiskais ietekmes uz vidi novērtējums lauku pagastos 118

III daļa. KUSTĪBA IEKŠ, AP UN PĀRI ROBEŽĀM 135

Aija Lulle. Vietas un telpas problemātika mobilitātes pētījumos 135

Dace Dzenovska. Migrācija un valstiskais redzējums: no nacionālas
biopolitikas uz dzīvojamu dzīvi 153

Aija Zobena, Ilze Lāce. Pakalpojumu nozīme Latvijas lauku iedzīvotāju
ikdienas dzīves telpā un mobilitātē 177

Guntra Aistara. “Visinteresantākās vietas”: robežjoslas
sociālekoģiskās mijiedarbes veicināšanai Latvijas laukos 203

Edmunds Trumpa. Pārdomas par izlokšņu, administratīvi teritoriālo
vienību un draudžu robežām Rietumlatgalē 219

Ziņas par autoriem 253

Life – Development – Well-being in the Latvian Countryside:

Summaries of Chapters 255

AGNESE CIMDIŅA, IEVA RAUBIŠKO
“DZĪVOT DZĪVOJAM” JEB DZĪVE
ATTĪSTĪBAS KONTEKSTĀ

IEVADS

Kopš 1993. gada kādā Ziemeļkurzemes pagastā uz senču mantotas zemes saimnieko Anna un Jēkabs¹. Anna savulaik bijusi kolhoza agronome, bet Jēkabs – mehanizators. Vēl 20. gadsimta 80. gadu beigās, kad abi studējuši, agronoma specialitāte laukos bijusi prestiža, tagad ar agronoma diplomu varot skriet pus Latvijai apkārt, nevienam tas neesot vajadzīgs. Darbavietu kā tādu jau laukos vairs neesot. Tomēr Jēkaba un Annas apgūtās prasmes un zināšanas lieti noder pašu saimniecībā, kurā ir 30 gaļas lopī, divas piena govīs, gateris, dārzenū lauks un 48 ha meža, ar ko “stutēt” lopus. Jēkabs un Anna divatā apsaimnieko ap 100 ha zemes, saražo lopiem sienu, spēkbarību, graudus. Lopiem vienmēr ūdens vajadzīgs, vakaros jāsalaiž lopī nakts aplokā, no rīta jāizlaiž laukā un jāapskatās, vai visi veseli. No rītiem Annai jāceļas slaukt govīs, tad piens jāizmaļ, jāiztaisa biezpiens. Jēkabs iztīra kūti, tad dodas uz gateri, viņam arī meža darbi – tīra grāvjus, malku pārdod. Anna vairāk pa dārziem, tad vēlāk atkal uz kūti... Darba jau pietiekot. Vasarās arī mazbērni jāpieskata – bet esot jau ar prieks, kad dzīvība mājās, jo cauru gadu klusums visapkārt. Bērni te reti kurā mājā vairs dzimstot, agrāk teju katrā sētā bijuši gan bērni, gan lopī. Pašu meitas ar ģimenēm dzīvojot Pierīgā. Savulaik ik dienas ar vilcienu braukājušas uz darbu pilsētā, bet, kopš dzelzceļa līniju slēdza, uz darbu vairs nevarēja izbraukāt un pašām bija jāpārceļas uz pilsētu. Dēli mācoties vidusskolā blakus pagastā, jo pašu pagastā skola likvidēta. Dēli uz pilsētu neraujoties, varbūt pat gribētu palikt saimniecībā, bet neesot jau saimniecība tik liela, lai divus jaunus vīriešus nodarbinātu. “Un ko te citu darīt?” atbildi negaidīdama, jautā Anna, rādot uz apkārtējo ainavu, ko

¹ Saimnieku vārdi anonimizēti. Pētījuma materiāli par šo saimniecību iegūti lauka darbā, kas veikts Ziemeļkurzemē 2010. gadā un glabājas A. Cimdiņas personiskajā arhīvā.

skatiena attālumā veido plaši, neapļauti lauki un mežmalas un izdangāti smilšu ceļi aizaugušām grāvmalām. Saimniecību paplašināt nevarot, jo nesot brīvas zemes – blakus teritorijas sapirkuši rīdzinieki, kuri paši strādājo kaut kur Briselē, bet zemi citiem neiznomājot – tā stāvēt nekopta, aizaugusi, neizmantota. Hipotēku banka jau zvanot ik pa brīdim un piedāvājot kredītus saimniecības attīstīšanai. Bet no kredītiem Anna un Jēkabs vairoties, jo nevarot jau zināt, ko varēšot nopelnīt, ko par saražoto samaksās un vai vispār samaksās. Neesot taču nekādas stabilitātes lauksaimniekiem.

Anna zina stāstīt, ka kaimiņos saimniecība pirms pāris gadiem vienkārši izputējusi. Ar modernizācijas projektu kaimiņš uztaisījis kūti 50 govīm un piena māju par “miljonu”, bet ar 50 govīm taču miljonu neatpelnīt. Un esot nobankrotējies tieši tā modernizācijas projekta dēļ, tagad sēžot bez darba un saimniecības un ar parādu kaklā. Tādēļ Anna ar Jēkabu ne uz ko tādu nav ar mieru. Saviem nedaudzajiem gaļas lopiem noiets īpaši neesot jāmeklē. Pāris reižu gadā ierodoties uzpircēji no Turcijas, kas ļoti labprāt nopērkot izaudzētos bullišus – kā maksā, tā maksā, tad jau kaut kas sanākot arī iztikai. Tikai esot žēl, ka ar mīlestību audzētie un labi barotie lopiņi nepaliekot Latvijas tirgū. Uz jautājumu, kā viņi redz savu nākotni šajā vietā un vai nav domājuši šo vietu atstāt, lai meklētu labākas darba un dzīves iespējas citur, Anna atbild:

Paēduši jau mēs būsīm, par to mums nav bēda, arī sava zeme, lopiņi un māja, kur dzīvot, mums vienmēr būs. Paši sev piena, gaļas un graudu produktus saražojam, lai tie nav jāpērk veikalā. Kad vajag, kaimiņos iemainām graudus pret olām. Vienīgi naudas mums droši vien nebūs. Citādu kreņķu mums nav. Ir tā, kā ir, mēs nevaram gribēt neko vairāk, tā mēs arī pielāgojamies tai dzīvei. Izdzīvojam no meža, no lopiem, no papildu darbiem, kad vajag kādam palīdzēt. Dzīvot dzīvojam. Nepietrūkst te nekā, pilsētā mēs nevarētu.

Pārticis cilvēks ilgtspējīgi apdzīvotos laukos jeb attīstība kā neviennozīmīgs jēdziens

Ziemeļkurzemnieki Anna un Jēkabs pārstāv visnotaļ tipisku mūsdienu Latvijas lauku iedzīvotāju grupu – lauksaimnieki maza un vidēja izmēra saimniecībās, kuru dzīvē un dzīvesvietā izjūtama krasu sociālekonomisku pārmaiņu un ar tām saistītu valstisku iniciatīvu ietekme. Lai arī jau vairākus gadus valstiskā līmenī tiek postulēta lauku attīstības nepieciešamība, Anna un Jēkabs, tāpat kā daudzi citi lauku iedzīvotāji, saskaras ar dažādām problēmām, piemēram, darbavietu skaita un pakalpojumu klāsta samazināšanās un iedzīvotāju novecošana un aizbraukšana uz pilsētu vai ārzemēm. Laukos tiek

slēgtas mazās skolas un pasta nodaļas, strauji samazinās veselības aprūpes iestāžu skaits. Autoceļu tīkls, lai arī plašs un sazarots, atrodas katastrofālā stāvoklī, un optimizācijas dēļ slēgta ne viena vien dzelzceļa līnija. Atbilstošas infrastruktūras trūkums kavē uzņēmējdarbības attīstību² un izglītības, medicīnas, pasta un citu pakalpojumu pieejamību. Jauniešu aizplūšana no laukiem turpinās, jo viņiem nav izglītības, darba, karjeras un izklaides iespēju.³

Kā liecina Jēkaba un Annas stāstītais, laukos trūkst nodarbinātības iespēju ārpus lauksaimnieciskās ražošanas. Savukārt no saimniecības iegūtā produkcija bieži nodrošina vien minimālus iztikas līdzekļus. Eiropas Savienības (ES) atbalstītās lauksaimniecības modernizācijas iniciatīvas nereti kļuvušas par iemeslu tam, ka lauksaimniecībā nodarbināto skaits samazinās, taču citas lauku ekonomikas nozares nespēj nodrošināt stabilus ienākumus no lauksaimniecības sektora aizejošajam darbaspēkam. Kā esošajā situācijā saskatīt attīstību, turklāt ilgtspējīgu attīstību, kas pēdējos gados Latvijā nostiprinājusies kā politiski stratēģisks mērķis?

Lai rastu atbildi uz šo sarežģīto jautājumu, vispirms būtu jānoskaidro, ko īsti nozīmē attīstība, no valstiska skatupunkta raugoties. Ielūkojoties dažādos politikas dokumentos un valsts finansētos pētījumos, redzams, ka, lai arī attīstība tiek minēta kā pašsaprotams mērķis, vienotas izpratnes par to pagaidām nav – tās vietā tiek izmantoti vairāki attīstības skaidrojumi.⁴ Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijā līdz 2030. gadam (turpmāk – Latvija 2030) ilgtspējīga attīstība definēta kā “sabiedrības labklājības, vides un ekonomikas integrēta un līdzsvarota attīstība, kas apmierina iedzīvotāju pašreizējās sociālās un ekonomiskās vajadzības un nodrošina vides prasību ievērošanu, neapdraudot nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanas iespējas, kā arī nodrošina bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu” (Ķīlis 2010: 97). Gandrīz tāds pats, tikai nedaudz izvērstāks, ilgtspējīgas attīstības skaidrojums rodams Latvijas Nacionālajā attīstības plānā (NAP) 2007.–2013. gadam, bet attīstība kopumā šajā dokumentā traktēta kā “sabiedrībai labvēlīgs dabas

² Latvijas pilsētu un lauku teritoriju mijiedarbības izvērtējums (Konsorts, Valsts reģionālās attīstības aģentūra 2009) citēts projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” vajadzībām sagatavotajā P. Šķiņķa pārskatā (Šķiņķis 2011: 6).

³ Raksturojot sociālekonomisko situāciju laukos, izmantots iepriekš minētais P. Šķiņķa pārskats (Šķiņķis 2011).

⁴ Šī gan nav unikāla, Latvijai vien raksturīga iezīme. Attīstības skatījumu daudzveidība un tās veicināšanā izmantoto politikas instrumentu nesaskaņotība daudzviet pasaulē vērojama gan starptautiskā, gan nacionālā mērogā (sk., piemēram, Kēlere 2010).

vides, kultūrvides, sociālās vides un saimnieciskās darbības virzības process” (Reģionālās attīstības un pašvaldības lietu ministrija 2006: 50–51).

Savukārt Vides un reģionālās attīstības ministrijas (VARAM, līdz 2011. gadam Reģionālās attīstības un pašvaldības lietu ministrija), kuras paspārnē veidoti abi minētie dokumenti, informatīvajos materiālos ilgtspējīga attīstība tiek raksturota kā vairāk uz vides saglabāšanu orientēts process⁵ atšķirībā no reģionālās attīstības, ar ko tiek saprastas “labvēlīgas pārmaiņas sociālajā un ekonomiskajā situācijā visā valsts teritorijā vai atsevišķās tās daļās”⁶.

VARAM padotībā esošā Valsts reģionālās attīstības aģentūra, kuras uzdevumos ietilpst reģionālās attīstības novērtēšana un uzraudzība, izmanto gan reģionālās attīstības, gan teritorijas attīstības jēdzienu. Teritorijas attīstība tiek konceptuāli traktēta gan kā stāvoklis, gan kā nevienmērīgs, daudzdimensionāls process, kas aptver sociālo, ekonomisko un vides jomu un, no vienas puses, saistīts ar teritorijā uzkrāto potenciālu (resursiem, iespējām), bet, no otras, – ar atraisītu dinamisko enerģiju (spējām, aktivitātēm).⁷ Praktiski teritoriju attīstība ik gadu tiek novērtēta, izmantojot Teritorijas attīstības līmeņa (TAI) un Teritorijas attīstības līmeņa izmaiņu indeksu. Šajos indeksos apvienoti vairāki demogrāfiski un sociālekonomiski rādītāji: iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju, bezdarba līmenis, ienākuma nodokļa un nefinanšu investīciju apmērs uz vienu iedzīvotāju, demogrāfiskā slodze, pastāvīgo iedzīvotāju blīvums u.c.⁸. Pēdējos divos gados Valsts reģionālās attīstības aģentūra strādājusi ar vēl viena uzraudzības instrumenta – Reģionālās attīstības indikatoru moduļa – veidošanu.

Reģionu, teritoriju un lauku attīstība skarta arī Latvija 2030 telpiskai attīstībai veltītajā sadaļā, kurā izvirzīti šādi mērķi: (1) līdzvērtīgu dzīves un darba apstākļu radīšana visiem iedzīvotājiem neatkarīgi no dzīvesvietas, sekmējot uzņēmējdarbību reģionos, attīstot kvalitatīvu transporta un komunikāciju infrastruktūru un publiskos pakalpojumus; (2) Latvijas un tās reģionu starptautiskās konkurētspējas stiprināšana; (3) Latvijas savdabīgā dabas un kultūras

⁵ Sk. http://www.varam.gov.lv/lat/darbibas_veidi/ilgtspejiga_attistiba.

⁶ Sk. http://www.varam.gov.lv/lat/darbibas_veidi/reg_att/raun/?doc=13636.

⁷ No VRAA pētnieku J. Bruņenieka, V. Locānes, I. Peipiņas pārskata “Teritoriju attīstība Latvijā: būtība, novērtēšana, uzraudzība”, kas veidots, balstoties uz “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes...*” konferencē “Attīstība un labbūtība: starpdisciplinārs skatījums” 2011. gada 20. oktobrī J. Bruņenieka nolasīto referātu “Teritoriju attīstība Latvijā: būtība, novērtēšana, uzraudzība”.

⁸ Sk. VRAA ikgadējos pētījumus “Reģionu attīstība Latvijā” 2003.–2010. gadam. Pieejams: <http://www.vraa.gov.lv/lv/petnieciba/petijumi/>.

mantojuma, tipisko un unikālo ainavu saglabāšana (Kļilis 2010: 56). Dokumentā uzsvērta arī efektīvas pilsētu un lauku mijiedarbības, kā arī integrētas pieejas teritoriju attīstības plānošanā (Turpat: 68–70) nepieciešamība.

Tomēr noteicošie Lauku attīstības plānošanas dokumenti pašlaik ir Zemkopības ministrijas (ZM) izstrādātais Latvijas lauku attīstības valsts stratēģijas plāns 2007.–2013. gadam un Latvijas Lauku attīstības programma 2007.–2013. gadam. Stratēģiskā plāna virsmērķis ir *pārticis cilvēks ilgtspējīgi apdzīvotos Latvijas laukos*, un tā sasniegšanai ir noteikti četri darbības virzieni: (1) lauku cilvēku spēju attīstība; (2) no darba gūto ienākumu vairošana laukos; (3) lauku dabas resursu ilgtspējīga apsaimniekošana; (4) lauku dzīves telpas attīstība. Papildus noteiktas četras pasākumu grupas (asis) iepriekš minēto darbības virzienu ietvaros: (1) lauksaimniecības un mežsaimniecības sektora konkurētspējas veicināšana; (2) vides un lauku ainavas uzlabošana; (3) lauku dzīves kvalitātes un ekonomikas dažādošanas veicināšana; (4) LEADER⁹ (vietējo rīcības grupu aktivitātes, īstenojot vietējās attīstības stratēģijas) (ZM 2010: 4).

Latvijas Lauku attīstības programmā 2007.–2013. gadam savukārt sniegts sīkākā katras ass pasākumu raksturojums un Eiropas Lauksaimniecības fonda lauku attīstībai (ELFLA) finansējuma plānojums. Kā liecina ZM padotībā esošā Lauku atbalsta dienesta dati, no 2007. gada līdz 2012. gada jūnijam no lauku attīstības programmai kopumā atvēlētajiem nedaudz vairāk nekā miljards latiem 29 dažādiem pasākumiem bija piešķirti vairāk nekā 889 miljoni latu (Lauku atbalsta dienests 2012). (ELFLA līdzfinansējums dažādu asu projektos ir 74–80 procenti.) Tādējādi daudzas lauku pašvaldības, kā arī atsevišķi iedzīvotāji vai iedzīvotāju grupas pēdējo piecu gadu laikā izmantojušas iespēju saņemt Eiropas Savienības atbalstu dažnedažādiem (kopumā vairāk nekā 14 500) ekonomiskiem un sociāliem projektiem, no kuriem finansīāli visapjomīgākie līdz šim bijuši lauku saimniecību modernizācija, atbalsts uzņēmumu radīšanai un izaugsmei un pamatpakalpojumi ekonomikai un iedzīvotājiem, piemēram, kultūras namu un citu brīvā laika pavadīšanas centru būvniecība vai rekonstrukcija, ielu uzlabošana, pašvaldības autoceļu būvniecība vai rekonstrukcija (ZM 2011, Lauku atbalsta dienests 2012).

Tomēr daudzviet šie pasākumi nav radījuši vērā ņemamu dzīves situācijas uzlabošanu un nav palīdzējuši efektīvi risināt tādus sasāpējušus jautājumus kā apdzīvojuma, darbavietu un lauku cilvēku spēju saglabāšana un attīstība.

⁹ *Liaison Entre Actions pour le Développement de L'Economie Rurale* – mērķtiecīgs un koordinētas rīcības lauku ekonomikas attīstībai. (Franču val.)

Kā projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” pētniekiem nācies novērot daudzus lauku novados, galvenais dzinulis, kas mudina iedzīvotājus pieteikties uz ES fondu finansējumu, ir vēlme gūt naudu vai citus ražošanas līdzekļus, nepiešķirot lielu nozīmi attīstības virzienam, kam tie domāti. Konkrētas pasākumu grupas (ass) mērķi ne vienmēr sakrīt ar teritorijas pamatvajadzībām, kurā tie tiek īstenoti, tādēļ oficiālais atbalsta nolūks un nosacījumi nereti tiek uztverti kā neilgtspējīgi, situācijai neatbilstoši un nevajadzīgi un izpildīti vien tādā mērā, cik tas nepieciešams, lai saņemtu tik ļoti vajadzīgos resursus.

Kā zīmīgs piemērs šeit kalpo kādas Vidzemes ciema iedzīvotājas stāsts. Viņa kopā ar domubiedrēm nesen nodibināja biedrību un ar ES Lauksaimniecības fonda atbalstu realizēja divus vides uzlabošanas un ūdenstūrisma veicināšanas projektus (3. ass pasākumi Lauku attīstības programmā) savā novadā. Projekti paredzēja meža takas, kas ved uz vietējo tūrisma objektu – lielu koku purvainā meža daļā, izveidošanu un nostiprināšanu, kā arī norāžu izlikšanu dabā un tūrisma maršrutu bukleta izveidošanu. Lai arī šie uzdevumi tika pienācīgi izpildīti, projekta autore kādā sarunā vaļširdīgi atzinās, ka nākusi klajā ar šo iniciatīvu, jo viņai ļoti bijis vajadzīgs zāģis. Taciņu viņa būtu varējusi izveidot arī bez Eiropas naudas, taču tikai zāģim vien viņai neviens šo naudu nedotu. Tad nu nācies likt lietā radošu pieeju, lai tiktu pie nepieciešamā instrumenta. Kā rezumēja projekta veicēja: “Pārsvārā Eiropas naudas tiek iztērētas taciņu likšanai, bet tas jau neattīsta mūsu Latviju, tas neattīsta to, ko mums vajag. Taciņas ir mums pašiem, papriecājamies par tām, ogotāji iet pa tām, bet tautsaimniecība jau no tā neceļas.”¹⁰ Respektējot šīs iedzīvotājas viedokli, tomēr nevaram noliegt, ka ES atbalsts Latvijas laukos ir sniedzies tālāk par meža taciņām un spēlējis pozitīvu lomu daudzu laucinieku dzīvē. Turklāt nevarētu apgalvot, ka lauku iedzīvotāji iebilst pret vides uzlabošanas iniciatīvām. Tai pašā laikā nevaram neatzīt arī to, ka dažādie atbalsta veidi, kas definēti atbilstoši Eiropas Kopienas lauku attīstības stratēģiskajām pamatnostādnēm 2007.–2013. gadam¹¹, kopumā nav vainagojušies ar tagadējai situācijai piemērotiem vispusīgiem, sistēmiskiem uzlabojumiem.

¹⁰ Šis piemērs aizgūts no LU Humanitāro zinātņu fakultātes Kultūras un sociālās antropoloģijas maģistra programmas studentes Lienes Briedes lauka darba materiāliem. Lai saglabātu informantu anonimitāti, epizode saturiski nedaudz mainīta. Pateicamies Lienei Briedei par iespēju izmantot šo materiālu.

¹¹ Padomes lēmums (2006. gada 20. februāris) par Kopienas lauku attīstības stratēģiskajām pamatnostādnēm (2007.–2013. gada plānošanas laikposms) (2006/144/EK). *Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis*, 25.02.2006. Pieejams <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32006D0144:LV:NOT>.

Var daļēji piekrist ģeogrāfam Pēterim Šķiņķim, ka valsts politikas dokumentos rodami stratēģiskie uzstādījumi atbilst pašreizējiem apstākļiem un vajadzībām, taču trūkst mērķtiecīgas un saskaņotas politikas izvirzīto mērķu sasniegšanai (Šķiņķis 2011: 6).¹² Līdzšinējie teritoriju attīstības pētījumi un novērtējumi koncentrējušies uz ekonomiskās aktivitātes līmeni un resursiem, sniedzot sociālekonomisko rādītāju veidotu kopainu, tomēr nespējot atbildēt uz daudziem “kā?” un “kāpēc?”. Valsts stratēģijas metaforiski pozicionējušas lauku telpu kā nacionālās identitātes avotu (Šķiņķis 2011: 16), savukārt lauku attīstības programmas, kā jau minēts, likušas lietā ES līdzekļus atbilstoši Eiropas Kopienas definētajām prioritātēm. Tai pašā laikā trūcis tāda ilgtermiņa skatījuma, kas ņemtu vērā lauku teritoriju un kopienu dažādību, lauku iedzīvotāju specifiskās ikdienas vajadzības, stratēģijas un prakses.

Jāpiebilst gan, ka reģionu un novadu attīstības plānošanā pēdējā laikā iezīmējusies pozitīva tendence, proti, attīstības plāni top, balstoties arī uz vietējo vajadzību, problēmu un potenciāla apzināšanu un (dažviet veiksmīgu) apspriešanu iedzīvotāju vidū. Kā piemērus var minēt programmas izstrādi Talsu novadā (sk. Rasma Kārklīņas rakstu šajā krājumā), kā arī 2010. gadā tapušo Latgales stratēģiju 2030 un Latgales Rīcības programmu 2010.–2017. gadam¹³.

¹² Piemēram, dažādu lauku pašvaldībām, uzņēmumiem un iedzīvotājiem paredzēto ES struktūrfondu līdzekļu administrēšana notiek dažādās ministrijās un ne vienmēr labi koordinētā veidā. ZM, kā jau minēts, atbild galvenokārt par ELFLA un Eiropas Zivjaisniecības fonda līdzekļu izlietojumu, kā arī par struktūrfondos neietilpstošo tiešo maksājumu sadali lauksaimniekiem. VARAM pārziņā ir reģionu attīstībai paredzētie Eiropas Reģionālās attīstības fonda (ERAF), Kohēzijas fonda un Eiropas Sociālā fonda (ESF) līdzekļi. ESF līdzekļus dažādām programmām reģionos aktīvi izmanto arī Labklājības ministrija.

¹³ Šo programmu 2012. gada maijā papildināja vēl viens īstermiņa dokuments – Latgales Rīcības plāns 2012.–2013. gadam jeb “Iespēju Latgale”. To izstrādāja speciāla rīcības grupa VARAM paspārnē, balstoties uz konsultācijām ar Latgales pašvaldību pārstāvjiem, uzņēmējiem, nevalstisko organizāciju pārstāvjiem un jauniešiem, kā arī ekspertiem ārpus Latgales. Šis Rīcības plāns daļēji pārklājas ar Rīcības programmu 2010.–2017. gadam, izvirzot divus pamatmērķus – uzņēmējdarbības veicināšanu un investīciju piesaisti Latgalei. Tai pašā laikā plāns atšķiras no programmas ar piedāvātajiem rīcības virzieniem un daļēji arī finansējuma avotiem. Atšķirīgs ir arī programmas un plāna īstenotāju sastāvs: programma galvenokārt koncentrējas uz novadu pašvaldībām un Latgales plānošanas reģionu kā administratīvu vienību, bet plāns balstās uz pārnozaru sadarbību ministriju līmenī. Šie divi dokumenti sniedz uzskatāmu piemēru, kā iniciatīvas ar identisku mērķi – šai gadījumā *neatliekamai* Latgales attīstību – ne vienmēr tiek līdz galam saskaņotas un, lai arī saskaras, paliek dažādos pārvaldības līmeņos. Kā liecina debātes presē jaunā plāna izstrādes gaitā un pēc tā apstiprināšanas (sk., piem., *Diena* 20.03.2012., Galviņa 2012, *Gorod* 08.06.2012., Reformu partija 18.06.2012.), šis jautājums ietver arī varas attiecību aspektu un kopumā ir plašākas izpētes vērts.

Jāņem vērā, ka arī valdības līmenī vērojami centieni uzlabot attīstības iniciatīvu plānošanu un īstenošanu. Pēc vairāku parlamenta deputātu ierosmes valdība nesen izveidojusi Pārresoru koordinācijas centru tiešā premjerministra pakļautībā un uzticējusi tam izstrādāt Nacionālo attīstības plānu 2014.–2020. gadam (turpmāk – NAP 2020). Šā rīcības dokumenta, kura izveide un apspriešana vēl turpinās, vadmotīvs ir *ekonomikas izrāviens*, kam pakārtotas trīs ar Latvija 2030 mērķiem salāgotas prioritātes – cilvēka drošumspēja¹⁴, tautsaimniecības izaugsme un izaugsmi atbalstošas teritorijas. Prioritātēs norādīti konkrēti rīcības virzieni un uzdevumi, kā arī noteiktas par uzdevumu veikšanu atbildīgās ministrijas un finansējuma avoti (ES fondi un/vai valsts budžets), tādējādi savedot kopā dažādu nozaru resoros esošās programmas un tām atvēlētos līdzekļus.

Tāpat kā stratēģijā Latvija 2030 un Latvijas lauku attīstības stratēģijas plānā 2007.–2013. gadam, NAP 2020 centrā konceptuāli likts cilvēks – cieņa pret cilvēku, viņa labklājība un dzīves kvalitāte. NAP 2020 tiecas uzlabot Latvijas cilvēku dzīvi caur kompleksu pasākumu kopumu, kuru īstenošana tiks vērtēta pēc konkrētiem statistiskiem rādītājiem. Un tomēr, kā tas nereti ir raksturīgi vispārinošiem politikas dokumentiem un sociālekonomiskās situācijas vērtējumiem, cilvēks šajā plānā nav redzams, tas šķiet pazudis aiz skaitļiem, paredzētajām aktivitātēm un rezultātiem. Turklāt, liekot vislielāko uzsvaru tieši uz ekonomisko izaugsmi un pieņemot (vai cerot – kā tas ir Latgales rīcības plānā), ka tā pozitīvi ietekmēs arī citus sociālās dzīves aspektus, pēdējā laikā tapušie rīcības dokumenti zināmā mērā atkārtoti un uztur skatījumu, saskaņā ar kuru attīstība tiek uztverta kā ekonomisku rādītāju, īpaši iekšzemes kopprodukta (IKP), nepārtraukta, būtiska uzlabošanās. Apmetot visai tipisku kūleni, uz kuru norādījis arī ievērojamais indiešu ekonomists Amartija Sens (*Amartya Sen*), cilvēks šeit kļuvis par galveno instrumentu ražošanas un izaugsmes nodrošināšanā, nevis ražošana un izaugsme – par līdzekļiem cilvēka dzīves apstākļu pilnveidošanā (*Sen* 1990: 41).

Šāds pavērsiens ir pretrunā ar holistisko pieeju, ko, ietekmējoties no Sena spēju/rīcībspējas (angliski *capabilities/capability*) teorijas, pēc Pasaules bankas un Starptautiskā Valūtas fonda 20. gadsimta 80.–90. gados īstenoto neoliberālo strukturālo reformu kraha ieviesušas starptautiskās organizācijas un kas deklarēta arī Latvijas valsts stratēģiskajos dokumentos. Kā jau minēts, holistisks attīstības redzējums centrā izvirza cilvēku un ietver

¹⁴ Drošumspēja ir indivīda spēja nezaudēt drošību un drošības sajūtu, bet, ja tas noticis, drošību un drošības sajūtu atgūt (*Sīmane* 2003: 17).

savstarpēji saistītus, labvēlīgus procesus sociālajā, dabas un kultūrvidē. Tas saskaras arī ar Apvienoto Nāciju Attīstības programmas (ANAP) paspārnē tapušo tautas attīstības (angliski *human development*) jēdzienu. Tautas attīstības skatījuma pamatā ir atziņa, ka indivīdu un sabiedrības labklājību nevar reducēt uz ienākumu līmeni, ko parāda, piemēram, IKP uz vienu iedzīvotāju, un ka tā ietver arī tādus nemonētārus lielumus kā, piemēram, veselības stāvoklis, izglītības līmenis, līdzdalības iespējas sociālpolitiskos procesos un daudzus citus.

Pat noliekot malā šaubas par to, kas un kā definē dažādu procesu “labvēlīgumu” un vai starptautiskos un nacionālos attīstības projektos līdz šim patiešām izdevies īstenot visaptverošu pieeju attīstībai, nevaram apgalvot, ka ekonomiskā izaugsme automātiski garantē lielas sabiedrības daļas dzīves uzlabošanos. Kā rāda pieredze, tā var izraisīt vēl lielāku sabiedrības noslāņošanos. Šo risku atzīst arī Latvijā izstrādātie rīcības dokumenti, piemēram, “Iespēju Latgale”, pagaidām gan atstājot sociālo problēmu risināšanu uz vēlāku laiku (VARAM 2012).

Šā krājuma autori cenšas papildināt stratēģiski taktisko kvantitatīvo redzējumu “no augšas”, kas dod priekšroku ekonomiskai attīstībai, ar kvalitatīviem ikdienišķi dzīvotās dzīves portretiem “no apakšas” – visā to daudzveidībā. Mūsu nolūks ir pēc iespējas pamatīgāk apzināt un izprast lauku dzīves un darba dažādās izpausmes, iespējas, ierobežojumus un to daudzējādās interpretācijas un tādējādi sniegt padziļinātu ieskatu lauku iedzīvotāju stratēģijās un praksēs. Analizējot, kā starptautiska un nacionāla mēroga nostādnes un no tām izrietošas politikas vadlīnijas tiek interpretētas un īstenotas konkrētās lauku vietās (tur darbojošās valsts un pašvaldību iestādēs, uzņēmumos, saimniecībās, ģimenēs utt.), mēs tiecamies samērot skatu “no augšas” ar skatu “no apakšas”. Mūsaprāt, pēdējais var lieti noderēt pirmā pilnveidošanā un īstenošanā.

Uz skatu “no apakšas” jeb konkrētu dzīves atainojumu ir ļoti grūti, pat neiespējami attiecināt abstrakto un neviennozīmīgo (ilgtspējīgas) attīstības definīciju. Cilvēki parasti neredz sevi inovatīvi vai kā citādi “attīstoties”; viņi runā par savu dzīvi vai drīzāk darbos rāda to, kas tajā svarīgs un nepieciešams, kā tur trūkst un kas tiek darīts, lai to iegūtu. Tādi lauku iedzīvotāji kā Anna un Jēkabs ir pārtikuši vai, pareizāk, paēduši, taču – vai tas ir pietiekams Latvijas lauku attīstības un apdzīvotības potenciāls? Kāda apdzīvotība tiek uzskatīta par vēlamu, un kāda ir iespējama? Kāpēc cilvēki vispār paliek dzīvot laukos, un kāpēc dodas projām? Kā viņi izjūt mobilitāti un

pieaugošo lauku iztukšošanas? Kā laucinieki reaģē uz negaidītām pārmaiņām un prasībām, kas tiek ieviestas “no augšas” ekonomiskās attīstības vārdā? Kādus specifiskus rīcības modeļus viņi rada esošajos dzīves apstākļos? Kā viņi uztver lauku vides attīstības plānošanas un vērtēšanas procedūras? Tie ir tikai daži no jautājumiem, uz kuriem esam lūkojuši rast atbildes, sastopoties ar Annu un Jēkabu un daudziem citiem lauku cilvēkiem.

Laucinieki mums likuši skatīt lauku teritorijas kā dzīves telpu un tvert attīstību caur viņu dzīves prizmu. Tāpēc mēs šajā krājumā neizvirzām kādu konkrētu, neapgāžamu attīstības definīciju (sk., piemēram, dažādos attīstības traktējumus Klāva Sedlenieka un Ivara Pavasara rakstos, kā arī Rasmus Kārkliņas piedāvāto sabiedrības attīstības redzējumu), nedz arī pilnībā noliedzam attīstības jēdzienu kā tādu un mudinām meklēt pēc-attīstības alternatīvas (*Escobar* 1992). Drīzāk, apzinoties dažādu attīstības skatījumu, piemēram, ekonomista un politologa Volta Rostova (*Walt Whitman Rostov*) modernizācijas teorijas un ekonomikas vēsturnieka, sociologa Andrē Franka (*Andre Gunder Frank*) atkarības teorijas,¹⁵ kā arī neolibēralisma diktāta atskaņas Latvijas attīstības stratēģijās, mēs mudinām paraudzīties uz attīstības (vai ne-attīstības) procesiem un iniciatīvām Latvijas laukos ar daudz lokālākām zināšanām, neuzspiežot “no ārpusē” vai “no augšas” definētus mērķus. Noliekot malā vispārinātos un ideoloģizētos attīstības rāmjus un kategorijas un līdz ar to arī pašu abstrakto attīstības terminu, mēs cenšamies padziļināti raksturot lauku cilvēku dzīvi un viņu izpratni par to, piedāvājot tādas

¹⁵ Modelējot ekonomisko attīstību pasaules reģionos, Volts Rostovs (*Rostov* 1960) par paraugu ņēma jau ekonomisko izaugsmi sasniegušās Rietumu valstis. Viņš postulēja, ka pasaules valstu ekonomikas atrodas dažādās attīstības stadijās, taču visas virzās uz vienu mērķi: tehnoloģisku progresu, urbanizāciju, augstu produktivitāti un patērētāju sabiedrību. Sekojot rietumvalstu piemēram un secīgi to vadībā izejot dažādās ekonomikas attīstības stadijas, atpalikušie pasaules reģioni sasniegtu šo mērķi. Atkarības teorija Andrē Franka (*Frank* 1969) vadībā 20. gadsimta 70. gados nostiprinājās kā modernizācijas teorijas oponente, uzsverot, ka tā sauktajos attīstāmajos reģionos atpalicība ir politisks process, ko apzināti veicina attīstītās valstis, un ka atpalicību nevar atrisināt tehnoloģiski, jo tās iemesls meklējams starpvalstu attiecībās. Par modernizācijas teorijas lielo klupšanas akmeni tika uzskatīta tās nespēja vai nevēlēšanās saskatīt un izprast īstos nabadzības un “atpalicības” iemeslus, liekot visas sabiedrības uz vienas, iedomātas lineāras attīstības skalas, ignorējot to vēsturiskos un politiskos apstākļus (*Lewis, Gardener* 1996) un uzsverot tradicionālo institūciju trūkumus un vietējo iedzīvotāju nespēju uzlabot savu dzīvi (*Hobart* 1993). Savukārt atkarības teorija saņēma kritiku par to, ka nekritiski konstruēja vietējos iedzīvotājus kā pasīvus upurus, kurus tādas veido ārējie spēki, piemēram, kapitālisms un tirgus ekonomika (Turpat).

jēdzieniskus palīginstrumentus kā “laba”, “pieņemama”, “dzīvojama dzīve”¹⁶ un “labbūtība”.

Labā / pieņemama / dzīvojama dzīve un labbūtība

Minēto jēdzienu lietošana nav vienkārša. Labas dzīves piesaukšana raisa asociācijas ar dažnedažādiem dzīvesveidiem un vēlmēm, kas liecina par atšķirīgām labuma izpratnēm un ceļiem tā sasniegšanai. Pirmajā brīdī var šķist, ka nekādi vispārīnājumi par labu dzīvi vispār nav izdarāmi un dominē vien individuāli vērtējumi – kas vienam “labs”, tas otram “slikts”. Taču laba dzīve, laime, labums ir ne vien ikdienišķi daudzveidīgi, bet arī filozofiski piesātināti koncepti ar dziļām saknēm Rietumu domas vēsturē. Nepretendējot uz padziļinātu Rietumeiropas morāles filozofijas pārskatu, šeit gribētos uzsvērt divus domas virzienus, kas būtiski ietekmējuši uzskatu par labu dzīvi un labumu veidošanos, proti, tikumu ētiku un utilitārismu. Pirmā, kuras pamatlicējs ir Aristotelis, kā augstāko labumu izvirza laimi (sen grieķu val. *eudaimonia*) vai, citiem vārdiem runājot, cilvēka dzīves piepildījumu un cilvēka uzplaukumi, īstenojot tikumus (Taylor 1998).¹⁷ Savukārt utilitārisms, ko, smeļoties no antīkās filozofijas, izstrādājuši tādi Apgaismības laikmeta domātāji kā Džeremijs Bentems (*Jeremy Bentham*) un Džons Stjuarts Mills (*John Stuart Mill*), vislielāko uzsvāru liek uz (darbības) lietderību pēc iespējas lielākas laimes, baudas vai apmierinātības izpratnē. Šie divi skatījumi, kas attiecīgi pievēršas cilvēkam kā tikumu īstenotājam un labai dzīvei, kas šādam cilvēkam būtu jādzīvo, vai arī akcentē tiekšanos pēc individuālu vēlmju apmierināšanas un no tās izrietošās laimes, ērtības un baudas, lielā mērā ietekmējuši arī divus ētikas diskusiju pamatvirzienus 20.–21. gadsimtā – komunitārismu jeb kopienas ētiku un neoliberalismu. Risinot nepārtrauktu dialogu, tā dēvētie komunitāristi (kas gan paši šo nosaukumu neatzīst), piemēram, Alesdērs Makintairs (*Alesdair MacIntyre*),

¹⁶ Šo jēdzienu projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis...*” ietvaros attīstījusi pētniece Dace Dzenovska. Sīkāks termina iztīrījums piedāvāts D. Dzenovskas rakstā šajā krājumā.

¹⁷ “Laime” šajā gadījumā var šķist nedaudz maldīgs tulkojums. Kā uzsver Čārlzs Teilors, Aristotelim *eudaimonia* nozīmē “labi darboties un dzīvot” un par objektīvi vērtīgu uzskatāma tāda dzīve, kurā pēc iespējas labāk īstenots cilvēciskais potenciāls (Taylor 1998). Savukārt filozofs Alesdērs Makintairs norāda, ka “laime” ir slikts pārnesums, jo neizsaka labas rīkošanās un tiekšanās pēc labā apvienojumu, ko ietver grieķu termins, un līdz ar to arī grieķu pārliecību, ka, runājot par labklājību, tikums un laime nav šķīrāmi (Lasmane 2006: 34; MacIntyre 1998 [1966]: 39).

Čārlzs Teilors (*Charles Taylor*), Maikls Volzers (*Michael Walser*), Bernards Viljamss (*Bernard Williams*), arī Maikls Sendels (*Michael Sandel*), uzsver kopienas, sociālās solidaritātes un vēsturiskās tradīcijas lomu ētiskas dzīves veidošanā, piedāvājot alternatīvu tādu neoliberālās domas pārstāvju kā, piemēram, Ronalda Dvorkina (*Ronald Dworkin*) un Roberta Nozika (*Robert Nozick*) uzsvērtajai individuālajai brīvībai un tiesībām (Lasmane 2004: 194–222; *Corsin-Jimenez* 2008: 1–35).

Lai arī šā raksta ietvaros nevaram sniegt minēto autoru darbu sīkāku iztirzājumu, ir svarīgi vismaz ieskicēt viņu idejas (un to ģenealoģiju), jo tās tieši vai pastarpināti veidojušas kontekstu sabiedrības labklājības un attīstības izpratnei Rietumu pasaulē un ar to saistītām politikas vadlīnijām un instrumentiem. Viens no šādiem plaši lietotiem instrumentiem pēdējos divdesmit gados ir bijis ar labu dzīvi saistītais, angļu valodā lietotais *well-being* jēdziens, ko projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes...*” un arī šā rakstu krājuma ietvaros esam izvēlējušies tulkot kā labbūtību. Šis koncepts ieņem redzamu vietu gan ētikas un politikas filozofijas debatēs, gan ekonomikas teorijās, gan arī politekonomiskos modeļos un attīstības stratēģijās un plānos, kur tas tiek izmantots jau kā metodoloģisks rīks, tas ir, kā operacionalizēts, izmērāms lielums vai lielumu kopums.

Labbūtības jēdziens veidojies īpaši piesātinātā intelektuālā laukā un pašlaik dažādu zinātņu nozaru darbos tiek skaidrots gluži vai galvu reibinošā diapazonā.¹⁸ Šeit mēs gribētu atgriezties pie vienas no visietekmīgākajām labbūtības teorijām – Amartijas Sena pieejas, kas lielākā vai mazākā mērā saistās ar iepriekšminētajām labas dzīves un labuma interpretācijām tikumu ētikas, utilitārisma, komunitārisma un neoliberālisma ietvaros. Proti, Sena teorija tapusi dialogā ar vienu no ietekmīgākajiem neoliberālā novirziena filozofiem Džonu Roulzu (*John Rawls*). Kritizējot Roulza piedāvāto distributīvā taisnīguma modeli, kas nosaka sabiedrisku pamatlabumu – tiesību, brīvību, iespēju, ienākumu un bagātību – vienmērīgu sadali, Sens norādījis, ka Roulza pieeja labumu sadalei neparedz iespējas pārvarēt iepriekšnoteikta neizdevīga stāvokļa radītus trūkumus, kādus izjūt, piemēram, cilvēki ar īpašām vajadzībām. Pēc Sena domām, priekšrocības rada nevis paši pamata labumi, bet gan cilvēku attiecības ar šiem labumiem. Tā vietā, lai runātu par to, kā cilvēki izmanto vai reaģē uz šiem labumiem, būtu jāskatās, kā šo labumu vienmērīga sadale ļauj cilvēkiem nodarboties ar lietām, ar kurām tie vēlas nodarboties, un kļūt par tādiem cilvēkiem, kādi tie vēlas kļūt (*Sen* 1980: 219, citēts pēc *Corsin-Jimenez* 2008: 7–8).

¹⁸ Plašāk par labbūtības jēdziena rašanos un lietojumu sk. Raubiško 2011.

Sena teorijas centrā ir darbības-stāvokļi (*functionings*) un jau minētā spēja jeb rīcībspēja (*capability*). Sens definē darbības-stāvokļus kā dažādas lietas, ko cilvēks spēj darīt, un stāvokļus, ko cilvēks spēj sasniegt, vadot dzīvi, piemēram, būt paēdušam un veselam, cienīt sevi, būt sociāli iesaistītam (Sen 1999: 31). Savukārt rīcībspēja Sena skatījumā ir brīvība baudīt dažādu darbību-stāvokļu kombinācijas. Kā norāda Sens, rīcībspēja ir “darbību-stāvokļu vektoru kopums, kas atspoguļo cilvēka *brīvību* dzīvot tādu vai citādu dzīvi” (Turpat: 40; raksta autoru izcēlums), turklāt dzīvi, ko cilvēks uzskata par vērtīgu un ko ir pamats uzskatīt par vērtīgu. Labbūtība saskaņā ar Sena teoriju skatāma kā vērtīgu darbību-stāvokļu kopums, un par cilvēka dzīves kvalitāti vismaz daļēji var spriest pēc viņa/-as spējas sasniegt labbūtību (Qizilbash 1998: 53). Sens nemin būtiskākās vai nepieciešamākās darbības-stāvokļus un arī nepiedāvā specifisku labas dzīves definīciju, tādējādi norādot uz dažādu dzīves vīziju iespējamību un atstājot vietu daudzveidīgiem skaidrojumiem.

Atšķirībā no Sena šādu konkrētu labas dzīves definīciju izvirza otra redzamākā spēju teorijas proponētāja – amerikāņu filozofe Marta Nusbauma (*Martha Nussbaum*). Šī domātāja, kura sevi uzskata par neoaristotelisma virziena pārstāvi, uzsver, ka labas dzīves pamatā ir praktiskā prāta izmantojums un daudzveidīgas, pilnvērtīgas un iejūtīgas attiecības ar citiem cilvēkiem (Nussbaum 1995). Darbā *Women and human development: the capabilities approach* (2000) Nusbauma nāk klajā ar desmit galveno cilvēka funkcionālo spēju (*central human functional capabilities*) sarakstu, kurā iekļautas šādas spējas: (1) dzīve/dzīvība, (2) veselība (ieskaitot pietiekamu nodrošinājumu ar pārtiku un pajumti), (3) ķermeniskā neaizskaramība (brīva kustība, aizsargātība pret vardarbību, iespējas gūt seksuālu apmierinājumu un izdarīt reproduktīvas izvēles), (4) sajūtas, iztēle un domas, (5) jūtas (spēja just saikni ar citiem cilvēkiem un apkārtējo pasauli, neciešot no bailēm, nemiera, ļaunprātīgas izmantošanas vai nolieguma), (6) praktiskais prāts (spēja nonākt pie labā izpratnes un kritiski domāt par savas dzīves veidošanu), (7) piederība kā (a) spēja iesaistīties dažāda veida sociālā saskarsmē, dzīvot kopā ar citiem cilvēkiem, jūtot viņiem līdzti un iedziļinoties viņu dzīves situācijā, un (b) sociālās bāzes pieejamība, kas nodrošina pašcieņu un novērs pazemojumu, sniedzot katram iespēju būt cienījamam un līdzvērtīgam ar citiem bez rasistiskas, uz dzimumu balstītas, reliģiskas, etniskas vai cita veida diskriminācija, (8) cieņa pret citu dzīvo radību un dabu kopumā, (9) spēle (spēja smieties, spēlēties, baudīt dažāda veida atpūtu), (10) spēja pārvaldīt un ietekmēt savu dzīves vidi, (a) politiski – nodrošinot politisko līdzdalību, un

(b) materiāli – nodrošinot vienlīdzīgas īpašuma tiesības un darba iespējas, kā arī aizsardzību pret nepamatotu īpašuma sagrābšanu (*Nussbaum* 2000: 78–80).

Nusbauma nav vienīgā, kas mēģinājusi apkopot labas dzīves raksturlielumus. Labbūtības akadēmiskajā un lietišķajā pētniecībā liela ietekme bijusi, piemēram, Lena Dojala (*Len Doyal*) un Īana Go (*Ian Gough*) darbam *A theory of human need* (*Doyal, Gough* 1991). Dojals un Gou piedāvā hierarhisku un universālu cilvēka vajadzību modeli, izdalot trīs pakāpes: (1) aizsardzība pret nopietnu kaitējumu un tādējādi netraucēta sociālā iesaiste (dalība sabiedrībā) kā vispārcilvēcisks mērķis; (2) veselība un personiskā (rīcības) brīvība kā divas pamatvajadzības;¹⁹ (3) virkne pakārtotu vajadzību, bez kurām nebūtu iespējama divu galveno vajadzību apmierināšana: pilnvērtīga pārtika un tīrs ūdens, atbilstoša pajumte, neapdraudēta darba vide, neapdraudēta fiziskā apkārtne, droša dzimstības ierobežošana un dzemdības, atbilstoša veselības aprūpe, nodrošināta/neapdraudēta bērnība, fiziskā drošība, ekonomiskā drošība, atbilstoša izglītība.

Kā redzams no šiem piemēriem, labbūtības vai labas dzīves izpratne ietver gan objektīvi nepieciešamas, taustāmas lietas, piemēram, mājokli, gan arī nemateriālas vajadzības, piemēram, cieņu un brīvību. Kas tieši iekļauts labas dzīves aprakstā, norāda uz konkrētu individuālā un sabiedriskā labuma izpratni, kā arī skatījumu uz sabiedrību kopumā. Ko šai sakarā var teikt par labbūtības jēdzienu Latvijā, kas pagaidām nav nostiprinājies nedz konceptuāli, nedz operacionāli? Un kāda īsti ir labbūtības izpratne un labbūtības izpausmes Latvijas lauku kontekstā?

Dzīve un labbūtība Latvijas lauku kontekstā: starpdisciplinārs skatījums

Lai arī labbūtības jēdziens Latvijas zinātniskajā vidē līdz šim nav ticis plaši lietots, konceptuāli šī tēma bijusi aktuāla jau kopš 20. gadsimta 90. gadu

¹⁹ Salīdzinot šo cilvēka pamatvajadzību apkopojumu ar Nusbaumas spēju sarakstu, Go piezīmē, ka viņa un kolēģa Dojala argumenti atspoguļo neokantisku pozīciju. It sevišķi tas attiecināms uz Go un Dojala izvirzītajām pamatvajadzībām – veselību un personisko brīvību. Kā piebilst Go, lai arī Kants tieši nerunāja par cilvēka vajadzībām, viņš uzskatāmi parādīja, ka atbildīgas cilvēka rīcības priekšnosacījums ir atbilstošas fiziskas un mentālas spējas (*Doyal, Gough* 1991: 52–54; *Gough* 2002, 8). Interesanti, ka atšķirīgie filozofiskie skatījumi un no tiem izrietošās teorētiskās pieejas nemazina Nusbaumas un Dojala un Go spēju/vajadzību saskarsmi un daļēju pārklāšanos.

vidus, kad tika veidoti pirmie ANAP pārskati par tautas attīstību Latvijā. Īpaši jāuzsver 2004./2005. gada pārskats, kas veltīts rīcībspējai Latvijas reģionos (Zobena 2005). Tā teorētiskās nostādnes tieši sasauca ar iepriekš izklāstīto Sena rīcībspējas teoriju, kas nu jau kļuvusi par ANO tautas attīstības programmas idejisko kodolu, un daļēji arī ar Nusbaumas spēju teoriju. Tāpat jāmin arī Latvijas cilvēkkapitālam veltītais 2006./2007. gada pārskats, kas atsevišķā sadaļā pievēršies iedzīvotāju vērtīborientācijai, pamatojoties uz plašu pētījumu par Latvijas cilvēku vērtībām (Zobena 2007).²⁰

Tomēr visciešākā saikne ar šeit izvērsto labbūtības tēmu ir 2006. gadā tapušajam pētījumam “Dzīves kvalitāte Latvijā” (Bela, Tisenkopfs 2006).²¹ Pētījuma autori uzsver trīs galvenos dzīves kvalitātes jēdziena elementus: objektīvos rādītājus, subjektīvo novērtējumu un indivīda rīcībspēju veidot sev atbilstošu dzīvi (Turpat: 12), piedāvājot šādu dzīves kvalitātes definīciju: “cilvēku apmierinātība ar dzīvi, drošība par nākotni un spēja rīkoties – uzlabot dzīves apstākļus un sasniegt mērķus” (Turpat: 18). Pētījuma autori iztirzā gan objektīvos dzīves kvalitātes rādītājus (iedzīvotāju ienākumi, nodarbinātības līmenis, mājokļa pieejamība), gan arī pievērš īpašu uzmanību cilvēku subjektīvajam dzīves vērtējumam. Darbā secināts, ka dzīves kvalitāte dažādās iedzīvotāju grupās uzlabojas nevienmērīgi, visaugstāko pieaugumu uzrādot starp izglītotākiem un turīgākiem cilvēkiem, un ka dzīves uzlabošanās galvenokārt atkarīga no pašu indivīdu rīcībspējas, ko gan ietekmē tādi stratificējoši faktori kā izglītība, vecums, dzīvesvieta, mobilitāte, ienākumi u.c. Tāpat rezumēts, ka Latvijā trūkst efektīvu institucionālu mehānismu rīcībspējas veicināšanai (Turpat: 417–418).

Nenoliedzot labklājības, dzīves kvalitātes un labbūtības jēdzienu saskarsmi un daļēju pārklāšanos, labbūtības traktējums šā krājuma ietvaros no pirmo divu jēdzienu lietojuma atšķiras gan teorētiski, gan metodoloģiski. Mūsu labbūtības definējums ietver gan labklājību (ar ko šeit tiek saprasta materiālā labklājība), gan dzīves kvalitāti (kas šeit tiek skatīta kā viena no labbūtības šķautnēm). Uzreiz gan jāpiebilst, ka labbūtības jēdziena izstrāde vēl joprojām turpinās un šis krājums uzskatāms par mēģinājumu iezīmēt

²⁰ Šis pētījums izmantots arī vizijas grupas darba ziņojumā “Cilvēks – sabiedrība – valsts 2030: Uz vērtībām balstīta ilgtspējīga attīstība Latvijā”, kas piedāvā balstīt Latvijas ilgtspējīgu attīstību uz piecām pamatvērtībām: cieņa, izcilība, zināšanas, iesakņotība, bērni (Baumanis u.c. 2007).

²¹ Pētījums sasauca ar Eiropas Dzīves kvalitātes (EDZK) apsekojumiem, kurus 2003. gadā un 2007. gadā veicis Eiropas Fonds dzīves un darba apstākļu uzlabošanai (*Eurofound*) – sk. <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/index.htm>.

galvenās tēmas un saturiskos mezglu punktus, kas palīdzētu gan precizēt un pilnveidot pašu jēdzienu, gan arī parādīt tā praktiskā izmantojuma iespējas politikas veidošanā un īstenošanā.

Mēģinot izprast situāciju Latvijas laukos, esam smēlušies idejas no labbūtnības pētījumiem citviet pasaulē, kuros jēdziens 'labbūtība' tiek lietots jau kā operacionalizēts lielums, kas mērāms ar kvantitatīvām un kvalitatīvām metodēm. Kā viens no ražīgākajiem piemēriem šeit jāmin starptautiskais starpdisciplinārais pētniecības projekts *Wellbeing in Developing Countries – WeD* ("Labbūtība attīstības valstīs"), kas no 2002. līdz 2008. gadam padziļināti pievērsās dažādiem labbūtnības aspektiem Bangladešā, Etiopijā, Peru un Taizemē. Šā projekta autori piedāvā, mūsaprāt, visai trāpīgu labbūtnības definīciju, raksturojot to kā "cilvēka dzīvi sabiedrībā [cilvēka būšanu/dzīvošanu kopā ar citiem cilvēkiem], kuras gaitā tiek apmierinātas cilvēka vajadzības un cilvēkam ir iespēja jēgpilni īstenot savus mērķus un baudīt pietiekamu dzīves kvalitāti".²² Līdzīgu skatu uz labbūtnību sniedz arī starptautiskais projekts *Wellbeing and Poverty Pathways* ("Labbūtnības un nabadzības ceļi"),²³ ko Zambijas un Indijas lauku kopienās īsteno Bāsas un Brunela universitātes pētnieki sadarbībā ar vietējiem pētniecības institūtiem un nevalstiskajām organizācijām. Šī projekta pētnieki cenšas izzināt, kā lauku iedzīvotāji izprot un izjūt labbūtnību un kā šīs izjūtas un no tām izrietošās darbības ietekmē viņu dzīvi nabadzībā vai izkļūšanu no tās. Pētnieki ir izstrādājuši modeli, kas ietver astoņas personiskās labbūtnības jomas: (1) ekonomisko resursu pietiekamība, (2) vietējā vide, (3) līdzdalības un efektīvas rīcības iespējas, (4) uzticami, droši sociālie sakari, (5) kvalitatīvas tuvas attiecības, (6) garīgā un fiziskā veselība, (7) kompetence un pašcieņa, (8) vērtības un dzīves jēgpilnības izjūta. Šīs jomas tiek skatītas sasaistē ar astoņiem plašāka sociālekonomiskā un politiskā konteksta blokiem, kas ietekmē cilvēku iespējas veidot un dzīvot sev pieņemamu dzīvi: (1) valsts iekārtu, (2) politiskās pārvaldības modeli, (3) sociālajiem institūtiem, (4) pakalpojumiem, (5) mieru/konfliktu, (6) ekonomiku, (7) infrastruktūru, (8) fizisko vidi. Autori uzsver, ka šis modelis attēlo dinamisku daudzslāņainu attiecību kopumu – starp cilvēkiem, dažādām personiskās labbūtnības jomām un vispārējā konteksta faktoriem. Tādējādi labbūtība nav reducējama uz vienu noteiktu rādītāju, bet gan pētāma mainīgu attiecību šķērsgrīzumā.

²² Sk. <http://www.welldev.org.uk/research/aims.htm>. Dzīves kvalitāte šīs definīcijas ietvaros skaidrota kā cilvēku apmierinātība ar viņiem svarīgu mērķu sasniegšanas gaitu.

²³ Sk. <http://www.wellbeingpathways.org/>.

Tāpat kā *WeD* un *Wellbeing and Poverty Pathways* pētnieki, mēs skatām labbūtību gan kā *stāvokli*, gan kā *procesu*, kas apvieno un ietver trīs būtiskas cilvēka eksistences šķautnes – objektīvos apstākļus, subjektīvo dzīves uztveri un sociālo jeb attiecību dimensiju. Varētu teikt, ka labbūtība ir stāvoklis, kas tiek pieredzēts, kad cilvēkiem ir pieejams tas, kas viņiem vajadzīgs pieņemamai dzīvei, un/vai process, kad tiek radīti priekšnoteikumi pieņemamai dzīvei vai iegūts šādai dzīvei nepieciešamais. Kā jau esam norādījušas, labbūtības stāvokļi formējas nepārtrauktā sociālu, politisku, ekonomisku un kultūras procesu mijiedarbē, kuros cilvēks piedalās kā sociāla būtne (sk. arī *Gough et al.* 2007: 5).

Objektīvo apstākļu un to subjektīvā vērtējuma sasaiste atzīta arī iepriekš minētajos dzīves kvalitātes un citos pētījumos, taču šeit īpaši uzsvērt gribētos trešo būtisko faktoru, proti, to, ka gan objektīvais, gan tā subjektīvā izpratne veidojas sociālā vidē (sabiedrībā) un cilvēku nojēgumu ietvaros. Kā trāpīgi uzsver *WeD* autori, tieši *jēgpilnums, jēgas veidošana* kalpo kā vienojošā saite starp vajadzībām, resursiem un dzīves kvalitāti: “Tieši nojēgumu sistēmas, kas veidojas attiecību procesos sabiedrībā, nosaka, ko dažādi cilvēki [sabiedrības locekļi] var vai nevar izdarīt ar to, kas viņiem ir. Piešķirot jēgu cilvēka “darīšanai”, tas, kas cilvēkam pieder, un tas, ko viņš ar to dara, kļūst par “būšanu” [stāvokli]” (*Turpat:* 24).²⁴

Arī lasot šā krājuma autoru darbus, nākas secināt, ka jēgpilnība ir viens no galvenajiem labas dzīves priekšnoteikumiem Latvijas laukos. Attīstot šo secinājumu, varētu apgalvot, ka it visus sociāli–politiski–ekonomiskos procesus laukos būtu vērts skatīt no jēgpilnības skatpunkta, tas ir, rūpīgi analizējot, kāda jēga tiem tiek piešķirta un kādu jēgu tie rada vai nerada. Šāda pieceja arī ļautu izvairīties vai vismaz mazināt nevienlīdzīgas varas attiecības, kad vietēja jēga netiek saredzēta un tādēļ no augšas un ārpusē tiek uzspiesta cita. Tai pašā laikā jāņem vērā, ka cilvēku objektīvie dzīves apstākļi un vispārējais dzīves konteksts Latvijas laukos bieži vien ir tik nelabvēlīgs, ka jebkādi jautājumi par jēgu šķiet lieki. Kā savā rakstā šajā krājumā norāda Aija Zobena un Ilze Lāce, nez vai lakstīgalu treļļi pavasarī un skats pa logu uz sniega kupenām ziemā kompensē ceļu zemo kvalitāti un sabiedriskā transporta trūkumu, kas īpaši jūtams kritiskās situācijās. Un tomēr jāuzsver, ka jēga ir situatīva un konkrētā kontekstā skatāma: vienam tā var būt ražošanā, citam – neskartā dabā. Tāpēc vispiemērotākais ceļš būtu rast smalku

²⁴ Tādējādi *WeD* grupa rosina atdalīt “darīšanu” no “būšanas”, ko Amartija Sens apvienojis darbības-stāvokļa (*functioning*) jēdzienā (*Gough et al.* 2007: 24).

līdzsvaru starp objektīvi pastāvošo un tā interpretācijām gan pašu cilvēku dzīvē, gan pēcāk arī pētnieku darbos, kuros šī dzīve analizēta.

Raksta turpinājumā ieskicēsim dažādus jēgpilnības jeb jēgu radošus (pieņemamu/labu dzīvi veicinošus) un jēgu mazinošus (pieņemamu/labu dzīvi kavējošus) aspektus, kas tiešā vai netiešā veidā tiek apspriesti šā krājuma rakstos. Pirms pārejam pie galveno tēmu iztirzājuma, jāpiebilst, ka lauku dzīves analīze šeit veikta no starpdisciplinārām pozīcijām. Krājumā pārstāvēts plašs zinātņu nozaru spektrs – kultūras un sociālā antropoloģija, literatūras zinātne, psiholoģija, politoloģija, vides zinātne, cilvēkģeogrāfija, socioloģija un valodniecība. Šāda pieeja nav no vieglākajām, taču tās veiksmīga izmantošana nodrošina radošu un savstarpēji bagātinošu pētniecību. Krājums kā dažādu disciplīnu pārstāvju kopdarbs šķiet apstiprinām, ka tik lielus un komplicētus jautājumus kā “dzīve laukos” ir vērts pētīt kompleksi, skatot to dažādās šķautnes no dažādiem leņķiem un vienlaikus tiecoties pēc labi koordinēta koptēla.

Saturiskie pieturas punkti jeb galvenās tēmas²⁵

ZEME

Lauku problemātikas centrālā ass ir zeme – tās iegūšana īpašumā, apsaimniekošana un šo procesu idejiskie un ideoloģiskie skaidrojumi.²⁶ Zemes un ar to saistītā (savas) vietas izjūta apspriesta arī šajā krājumā. Tā Aija Priedīte savā rakstā izseko zemes dalīšanai (precīzāk, tās attēlojumam latviešu reālistiskajā literatūrā, kas papildināts ar vēsturiskiem datiem) Latvijas laukos pēdējos 150–160 gados, norādot uz zemes iegūšanu un paturēšanu īpašumā un savas saimniecības uzturēšanu kā labbūtības pamatu jeb vienu no galvenajiem jēgpilnas dzīves priekšnoteikumiem. Zemei savā īpašumā pēdējā pusotra gadsimta gaitā tikusi piešķirta ļoti liela ideoloģiska vērtība: *savs kaktiņš*, *savs stūrītis* nekad nav zaudējis nozīmību (par ko liecina, piemēram, zemes svētuma uzsvēršana) un ieguvis vēl papildu svaru nevienlīdzīgajās privatizācijas cīņās 20. un 21. gadsimta mijā.

²⁵ Šeit izdalītie krājuma saturiskie akcenti nav jāskata atrauti cits no cita. Gluži pretēji, kā būs redzams turpmāk, šīs tēmas ir cieši saistītas un vietumis pārklājas.

²⁶ Pēdējā laikā padziļinātu un interesantu zemes jautājuma analīzi no dažādiem skatpunktiem piedāvājuši arī projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes...*” pētnieki Agnese Cimdiņa, Dace Dzenovska, Ivars Pavasars un Aija Priedīte – sk.: Akadēmiskā Dzīve, 2011/2012, Nr. 48.

MAINĪGUMS, NEDROŠĪBA, PIELĀGOŠANĀS UN PAŠPIETIEKAMĪBA

A. Priedītes rakstā iztīrīta arī zemes īpašnieku pielāgošanās mainīgiem vēsturiskiem apstākļiem, kad zeme tika atsavināta, sadalīta, atgūta vai iegūta no jauna. Sociālpolitiskā konteksta straujš mainīgums un ar to saistītā nedrošība un pielāgošanās nepieciešamība iztīrīta vairāku autoru rakstos, raugoties uz to no dažādiem, savstarpēji papildinošiem rakursiem. Sandra Sebre un Iveta Krūmiņa savā rakstā izvērs “dzīves spēka” (angliski *resilience/psychological resilience*) jēdzienu.²⁷ Autore īpaši pievēršas transnacionālām ģimenēm (tādām, kur dažādu paaudžu cilvēki, piemēram, bērni un vecāki, dzīvo dažādās valstīs), norādot, ka tieši dzīves spēks palīdz tām tikt galā ar sociālpsiholoģiskām un materiālām grūtībām. Autore arī uzsver, ka dzīves spēks kā sociālpsiholoģisks resurss veidojies ilgākā laikposmā, reaģējot uz negaidītiem dramatiskiem pavērsieniem (karš, kolektivizācija u.c.).

Savukārt Ivars Pavasars, analizējot stratēģiskā ietekmes uz vidi novērtējuma procesus lauku pagastos, apraksta neparedzamību, ko rada normatīvā ietvara, šai gadījumā – teritoriālā plānojuma prasību mainība, kas apgrūtina iedzīvotāju saimniecisko darbību. Kā autoram norādījis kāds informants, pirms pieciem gadiem nebija iespējams paredzēt, kādi jauni ES atbalsta veidi tiks piedāvāti zemes īpašniekiem laukos. Līdz ar to vairāki potenciāli soļi, piemēram, lauksaimniecības zemju apmežošana, teritoriālajā plānojumā netika paredzēti. Autors uzdod būtisku jautājumu: vai ir pamatoti no iedzīvotājiem prasīt ne tikai ievērojamu zināšanu un uzmanības ieguldījumu, lai sekmīgi piedalītos teritorijas plānošanā, bet arī spēju prognozēt un plānot savu nākotnes rīcību, kas bieži vien atkarīga no ārējiem, iepriekš neparedzamiem faktoriem?

Līdzīgu neparedzamību, neziņu par saimniekošanas iniciatīvu iznākumu, kas dažviet uzsāktas, nekritiski izmantojot pieejamo ES fondu atbalstu, esam ieskicējušas arī šajā ievadā. Tādējādi kā viens no pieņemamas dzīves pamatelementiem priekšplānā laukos izvirzās *pašpietiekamība* – spēja ar visu tikt galā pašu spēkiem, ražojot savām vajadzībām, iesaistoties apmaiņas attiecībās un pat iztiekot bez naudas līdzekļiem.

²⁷ Interesanti, ka *resilience* terminu gan citā, sociālekoģiskā elastīguma, nozīmē šajā krājumā izmanto arī vides antropoloģe Guntra Aistara, analizējot permakultūras prakses Latvijas bioloģiskajās lauku saimniecībās un sasaistot tās ar plašāku sociālekoģiskās mijiedarbības izpratni. Šis ir viens no starpdisciplināritātes veicinātiem daudzpusīgas pieejas piemēriem, kad dažādi termini nevis izslēdz, bet drīzāk papildina cits citu. Protams, šāda sinerģija nav uzskatāma par pabeigtu procesu.

ATTIECĪBAS AR “VALSTI”, VALSTS PRAKSE ²⁸

Arī Klāvs Sedlenieks savā rakstā runā par pašpietiekamību, īpaši uzsvērot izvairīšanos un distancēšanos no “valsts” – šai gadījumā valsts iestādēm, ierēdņiem un tādām praksēm kā nodokļu maksāšana. Autors traktē izvairīšanos no iesaistes valsts struktūrās un to darbības kā iedzīvotāju attīstības stratēģiju – ar pašu attīstību saprotot dzīvi, kas veidojas, pielāgojoties mainīgiem apstākļiem un tādējādi subjektīvi uzlabojoties. K. Sedlenieks piedāvā arī īpašu “valsts kabatu” konceptu, ar kabatām saprotot vietas, kur valsts klātbūtne ir mazināta vai minimāla (nav attīstītas un labi darbojošas infrastruktūras, mazināta tiesībsargājošo iestāžu darbība u.c.) un kur cilvēki neuzticas valstij, sliecas neiesaistīties valsts praksēs un tā vietā gan praktiskos, gan retoriskos veidos attīsta paļaušanos uz saviem spēkiem. Autors gan atzīst, ka izvairīšanās no valsts nekad nav absolūta un ka valsts kabatas ir tikai daļēji autonomas, proti, pat noliedzot kādas konkrētas valsts šķautnes un prakses, lauku iedzīvotāji turpina iesaistīties citās.

Tikmēr Rasma Kārkliņa un Ivars Pavasars pievēršas citam valsts prakšu tipam – attīstības plānošanai un stratēģiskajam ietekmes uz vidi novērtējumam, kas pieprasa iedzīvotāju aktīvu iesaistīšanos. Autoru novērojumi un secinājumi ir visnotaļ atšķirīgi. R. Kārkliņa, analizējot vietējo partnerību, rīcības grupu un arī individuālu iedzīvotāju iesaisti attīstības plānošanā caur līdzdalīgās demokrātijas un neoinstitucionālisma prizmu, parāda, kā iekļaujošs lēmumu pieņemšanas process var pamazām mainīt politisko kultūru, “darīt darītāju” (aktīvu pilsoni) un piešķirt vietējas attīstības plānošanas procedūrām jēgpilnību vietējo iedzīvotāju acīs. Savukārt Ivars Pavasars novērojis tieši pretējo, proti, liela daļa iedzīvotāju neizprot stratēģiskā ietekmes uz vidi novērtējuma (SIVN) un teritoriālā plānojuma nozīmi un procedurālo gaitu, neredz šajās aktivitātēs, īpaši SIVN, jēgu un attiecas pret tām neieinteresēti formāli.

Ar valsti un valsts praksēm saistīta arī nācijvalstu diskursa kritika, ko savos rakstos piedāvā sociālantropoloģe Dace Dzenovska un ģeogrāfe Aija Lulle. Bagātīgos un savstarpēji papildinošos mobilitātes pētījumos D. Dzenovska apšaubā tā dēvētā metodoloģiskā nacionālisma (valstiska redzējuma, kas Latvijas kontekstā pieprasa pozitīvu identifikāciju ar valsti un no tās iz-

²⁸ Līdzīgi kā Dace Dzenovska šajā krājumā, arī mēs, šī raksta autore, gribētu uzsvērt, ka neskatām valsti kā monolītu un no sabiedrības atdalītu, neatkarīgu spēku, bet gan kā prakšu, ideju un reprezentāciju kopumu (sk. *Mitchell* 1999, arī *Abrams* 1977, *Aretxaga* 2003, *Hansen, Stepputat* 2001, *Sharma, Gupta* 2006), kas jāpēta konkrētā situatīvā kontekstā.

rietošu, uz valsts labklājību vērstu rīcību) lietderīgumu, kamēr A. Lulle rosina izmantot transnacionālisma perspektīvu, kas ietver nelineārus procesus pāri un caur nacionālo valstu robežām.

VIETA – MOBILITĀTE – DZĪVOJAMA DZĪVE

D. Dzenovska un A. Lulle sniedz arī komplementāru skatījumu uz vietu un telpu. Smeļoties idejas un ierosmes arī no ģeogrāfes Dorīnas Masijas (*Doreen Massey*) darbiem, autores skata vietu kā attiecību, stāstu un trajektoriju kopumu, ko cilvēks iekārto un kurā iekļaujas (A. Lulle) vai kurā sevi ievieto, iedzīvinot vietu sev vēlamos veidos (D. Dzenovska). Abas autores uzlūko mobilitātes prakses kā būtisku elementu vietu veidojošās attiecībās, nepretstatot “palicējus” un “aizbraucējus”. A. Lulle lielākoties pievēršas cilvēkiem, kuri savu vietu veido starp vairākām lokalitātēm, jau ilgus gadus pārmaiņus braucot strādāt uz ārvalstīm un atgriežoties Latvijā. Savukārt D. Dzenovska galveno uzsvāru liek nevis uz migrantiem, bet gan uz dzīves telpu Latvijas laukos, kas veidojas migrācijas procesu ietekmē. A. Lulle secina, ka cilvēki izmanto kustību, mobilitāti labākas, pieņemamākas dzīves sasniegšanai “ kaut kad un kaut kur gala stacijā nenosauktā laiktelpā”, kamēr D. Dzenovska apraksta “dzīvojamas dzīves” kā noteikta attiecību kopuma – starp cilvēkiem, mājām un zemi – zudumu, ievietotības (*emplacement*) sairumu, kas viņas pētītajās vietās palikušajos nedaudzajos iedzīvotājos izraisa eksistenciālu nelabumu. Skatoties plašāk, “dzīvojama dzīve” D. Dzenovskas interpretācijā (kas tapusi, sekojot filozofes Džūditas Batleres (*Judith Butler*) idejām) ir dzīve, “kuras ietvaros iespējams ne tikai izvilkēt “pliku dzīvību”, bet kaut cik stabili uzturēt tādu eksistenci, kuru cilvēks uzskata par labu esam”. Kā uzsvērusi Batlere, dzīvojama dzīve ietver ne tikai nodrošinātību ar iztiku un citiem pamatresursiem, piemēram, izglītību un veselību, bet arī cilvēka atzīšanu (*recognition*) diskursīvās un materiālās attiecībās ar līdzcilvēkiem un valsti.

Savukārt socioloģes Aija Zobena un Ilze Lāce savā rakstā pievēršas tieši dzīves pamatvajadzībām un ikdienišķajai mobilitātei kā šo vajadzību nodrošinātājai un tārad būtiskam dzīves kvalitātes uzlabošanas līdzeklim. Viens no galvenajiem šā pētījuma analītiskajiem instrumentiem ir “vietas iespēju struktūra”, kas definēta kā “teritorijas funkcionālā atbilstība cilvēka dzīves kvalitātes prasībām”. Vietas iespēju struktūra ietver pieejamos pakalpojumus, kā arī fiziskās pārvietošanās un virtuālās komunikācijas iespējas. Balstoties uz statistisku aptauju par septiņu pamatpakalpojumu – iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, izglītības iespējas,

kultūras, izklaides un sporta pasākumu apmeklēšanas iespējas, ikdienas pakalpojumu saņemšanas iespējas un aktīvās atpūtas iespējas – pieejamību lauku iedzīvotājiem, autores nošķir trīs dažādus pakalpojumu izmantošanas tipus un sešus dažādus ikdienišķās mobilitātes tipus. Pētījuma autore secina, ka Latvijas iedzīvotājiem kopumā nav raksturīga augsta ikdienišķā mobilitāte un ka lielākā daļa vēlētos saņemt pakalpojumus sasniedzamā attālumā no dzīvesvietas. Autore norāda, ka šo vēlmi būtu iespējams nodrošināt, uzlabojot iedzīvotāju ikdienišķās mobilitātes iespējas.

VIETA – ROBEŽVIETA

Visbeidzot, papildinot iepriekš minēto autoru sniegto daudzpusīgo telpas un vietas analīzi, Guntra Aistara un Edmunds Trumpa rosina mūs domāt par robežvietām jeb robežjoslām.

G. Aistaras iztīrītās robežjoslas jeb “malas” (*edges*) ne tikai iezīmē dažādu augu radošu saplūsmi, īstenojot permakultūras principus Latvijas bioloģiskajās saimniecībās, bet arī vedina konceptuāli izvērtēt robežjoslas kā plašākas sociālekoģiskās daudzveidības zonas, kur saskaras cilvēki, augi, dzīvnieki un citi dabas elementi.

Savukārt valodnieka E. Trumpas aprakstītajās robežvietās sastopas dažādi valodas izlokšņu ietvaros esoši varianti. Autors izdara būtisku secinājumu, ka viņa fiksētās Rietumlatgales izlokšņu un dialektu grupu robežu pārmaiņas neatspoguļo vis agrāko un tagadējo izlokšņu robežu kustību, bet drīzāk izriet no nevienādas pieejas materiāla klasifikācijai un lingvistisko izlokšņu robežu definēšanai. Viņš konstatē, ka līdz šim Latvijas dialektu pētniecībā dominējušās 1939. gada pagastu robežas neatbilst reālajam lingvistiskajam stāvoklim. Autora 2010.–2011. gada ekspedīcijās savāktie dati liecina, ka daudz atbilstošākas ir pirms Pirmā pasaules kara nostiprinājušās administratīvi teritoriālās robežas. E. Trumpa tās dēvē par kultūrvēsturiskajām izoglosām, t.i., tādām valodas īpatnību robežām, kas ir saistītas ar 18.–19. gadsimta pakāpeniski tapušiem administratīviem (vēsturisko apriņķu, pagastu, muižu) vai reliģiskiem (draudžu, baznīcas īpašumu) teritoriāliem veidojumiem. No šāda lingvistiska skatpunkta raugoties, statistiskas un nekritiski pieņemtas oficiālas robežas traucē, ir nevēlamas, jo sagroza valodas realitāti. Šī pieeja netieši sasauca ar G. Aistaras no cita rakursa aprakstīto robežu nenoteiktību, kas veicina radošu jaunveidošanos, nebijušu dažādu elementu saplūsmi.

Krājuma svarīgāko tēmu iztīrījuma noslēgumā gribētos izteikt cerību, ka autoru piedāvātais starpdisciplinārais skatījums veicinās radošu ideju

savienošanos un jēgpilnu skatījumu uz Latvijas laukiem, sniedzot ieskatu gan dzīves, labbūtības un attīstības izpratņu daudzveidībā, gan to vienotajos elementos.

Patīkamam lasīšanai!

Vēres

- Abrams, P. (1988 [1977]). Notes on the difficulty of studying the state. *Journal of Historical Sociology*, 1, 58–89.
- Aretxaga, B. (2003). Maddening states. *Annual Review of Anthropology*, 32, 393–410.
- Baumanis, R. u.c. (2007). Cilvēks – sabiedrība – valsts – 2030: Uz vērtībām balstīta ilgtspējīga attīstība Latvijā. Pieejams: http://www.latvija2030.lv/upload/cilveks_sabiedriba_valsts_2030.pdf (28.12.2008.).
- Bela, B., Tisenkopfs, T. (red.). (2006). *Dzīves kvalitāte Latvijā*. Rīga: Zinātne.
- Corsin-Jimenez, A. (2008). Introduction: Well-being's re-proportioning of social thought. A. Corsin-Jimenez (ed.). *Culture and well-being: Anthropological approaches to freedom and political ethics*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- [Diena.lv] (2012). Švarcs: Aiz frāzēm par Latgales attīstību jābūt reālam izpildījumam. Pieejams: <http://www.diena.lv/latvija/viedokli/svarcs-aiz-frazem-par-latgales-attistibu-ja-but-realam-izpildijumam-13937796> (20.03.2012.).
- Doyal, L., Gough, I. (1991). *A theory of human need*. Basingstoke: Macmillan Education.
- Escobar, A. (1992). Imagining a Post-Development Era. *Social Text*, 31, 20–56.
- Frank, A. G. (1969). *Latin America: Underdevelopment or revolution. Essays on the development of underdevelopment and the immediate enemy*. New York: Monthly Review Press.
- Galviņa, A. (2012). Kādu reģiona attīstību redz Latgales pašvaldību vadītāji? *Latvijas Avīze*. Pieejams: http://la.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=347419:kdu-reiona-attstbu-redz-latgales-pavaldbu-vadtji&Itemid=93 (17.04.2012.).
- Gardner, K., Lewis, D. (1996). *Anthropology, development and the post-modern challenge*. London, Virginia: Pluto Press.
- [Gorod] (2012). Latgales pašvaldības cīnās par Latgales rīcības plāna īstenošanu. *Gorod*. Pieejams: <http://lat.gorod.lv/zinas/157322-latgales-pasvaldibas-cinas-par-latgales-ricibas-plana-istenosanu> (08.06.2012.).
- Gough, I. (2002). Lists and thresholds: Comparing our theory of human need with Nussbaum's capabilities approach. *Draft Paper* for conference *Promoting Women's Capabilities: Examining Nussbaum's Capabilities Approach*. Cambridge: St. Edmund's College.
- Gough, I. et al. (2007). Theorising wellbeing in international development. Gough, I., McGregor, J. A. (eds.). *Wellbeing in developing countries: From theory to research*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–43.
- Hansen, T. B., Stepputat, F. (2001). *States of imagination: Ethnographic explorations of the postcolonial state*. Durham, N. C., London: Duke University Press.
- Hobart, M. (1993). Introduction: the growth of ignorance. Hobart, M. (ed.). *An anthropological critique of development. The growth of ignorance*. London, New York: Routledge, 1–31.

- Kēlere, G. (2010). Virzoties pretim tautas attīstības politikai. Pieejams: http://lapas.lv/wp-content/uploads/2011/08/12_Kelere-human-development-policy_EN.LV_2010.pdf (15.07.2012.).
- [Konsorts, Valsts reģionālās attīstības aģentūra] (2009). Latvijas pilsētu un lauku teritoriju mijiedarbības izvērtējums. Pieejams: http://www.vraa.gov.lv/uploads/petnieciba/petiju-mi/Pilsetu_lauku_mijiedarbiba_GALA_Zinojums.pdf (01.05.2012.).
- Ķīlis, R. (red.) (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Apstiprināta Latvijas Republikas Saeimā 10.06.2010. Pieejama: http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_saeima.pdf (25.07.2012.).
- Lasmane, S. (2004). *20. gadsimta ētikas pavērsieni*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Lasmane, S. (2006). Rietumeiropas morāles filozofija. Antoloģija. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- [Latgales Plānošanas reģions, Grupa 93] (2010a). *Latgales programma 2010–2017*. Rīcības programma. Pieejams: http://strat.latgale.lv/wp-content/uploads/2011/01/Latgales-programma_01.12.2010_apstipr.LPR_.pdf (01.05.2012.).
- [Latgales Plānošanas reģions, Grupa 93] (2010b). *Latgales stratēģija 2030*. Pieejams: <http://www.latgale.lv/lv/files/download?id=1653> (01.05.2012.).
- Lauku atbalsta dienests (2012). ELFLA publiskā finansējuma atlikums uz 01.06.2012. Pieejams: <http://www.lad.gov.lv/lv/statistika/2218/> (21.07.2012.).
- Lauku atbalsta dienests (2012). Operatīvā informācija par apmaksātajiem ELFLA projektiem sadalījumā pa LAD struktūrvienībām līdz 22.06.2012., LVL. Pieejams: <http://www.lad.gov.lv/lv/statistika/2218/> (01.07.2012.).
- Lewis, D.A., Gardner, K. (2005). Beyond Development? Edelman, M.A., Haugerud, A. (eds.). *The anthropology of development and globalization. From classical political economy to contemporary neoliberalism*. London: Blackwell Publishers, 352–359.
- MacIntyre, A. (1998 [1966]). *A short history of ethics: A history of moral philosophy from the Homeric age to the twentieth century* [e-book]. Routledge, 1998. Available from: eBook Collection (EBSCOhost), Ipswich, MA (04.08.2012.).
- Mitchell, T. (1999). Society, economy, and the state effect. Steinmetz, G. (ed.). *State/Culture: State formation after the cultural turn*. Ithaca, London: Cornell University Press, 76–97.
- Nussbaum, M. (1995). Aristotle on human nature and the foundations of ethics. Altham, H. E., Harrison, R. (eds.). *World, mind and ethics: Essays on the ethical philosophy of Bernard Williams*. Cambridge: Cambridge University Press, 86–131.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development: Capability approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Qizilbash, M. (1998). The concept of well-being. *Economics and Philosophy*, 14, 51–73.
- [Pārresoru koordinācijas centrs] (2012). Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam: Ekonomikas izrāviens. (1. redakcija). Pieejams: http://nap.lv/images/NAP2020%20dokumenti/NAP2020_1.redakcija.pdf (01.07.2012.).
- Raubiško, I. (2011). Kas ir “labbūtība”, un kāpēc “labbūtība”? Ieskats labas dzīves izpratnē Latvijas laukos. *Akadēmiskā Dzīve*, 48, 25–34.
- [Reformu partija] (2012). Ministrs Edmunds Sprūdžs un Latgales pašvaldību vadītāji vienojas par saskaņotu kopīgu darbu “Iespēju Latgales” plāna īstenošanā. Pieejams: <http://reformupartija.lv/2012/06/18/ministrs-e-sprudzis-un-latgales-pasvaldibu-vaditaji-vienojas-par-saskanotu-kopigu-darbu-iespeju-latgales-plana-istenosana/> (18.06.2012.).

- [Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija] (2006). *Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2007–2013*. Pieejams: http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/ilgtsp_att/?doc=13858 (25.07.2012.).
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1980). Equality of what? The 1979 Tanner Lecture at Stanford. McMurrin, S. M. (ed.). *Tanner lectures on human values*, Vol. 1. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Sen, A. (1990). Development as capability expansion. Griffin, K., Knight, J. (eds.). *Human development and the international development strategy for the 1990s*. London: Macmillan, 41–58.
- Sen, A. (1993). Capability and well-being. Nussbaum, M. C., Sen, A. (eds.). *The quality of life*. Oxford: Oxford University Press, 30–53.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sharma, A., Gupta, A. (2006). Introduction: Rethinking theories of the state in an age of globalization. Sharma, A., Gupta, A. (eds.). *The anthropology of the state: A reader*. Oxford, Malden, Carlton: Blackwell, 1–41.
- Šimane, M. (red.) (2003). *Latvija: Pārskats par tautas attīstību 2002/2003: Cilvēkdrošība*. Rīga: ANO Attīstības programma Latvijā.
- Šķiņķis, P. (2011). *Zinātniskās literatūras pārskats par reģionālo attīstību Latvijā un Eiropā laika posmā no 2000. līdz 2011. gadam*. Pārskats sagatavots projekta “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” vajadzībām un pieejams projekta arhīvā.
- Taylor, C. C. W. (1998). Eudaimonia. Craig, E. (ed.). *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge. Pieejams: <http://www.rep.routledge.com/article/A125> (18.04.2012.).
- [Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija] (2012). *Rīcības plāns Latgales reģiona izaugsmei 2012.–2013.gadā*. Apstiprināts ar MK 2012. gada 27. jūnija rīkojumu Nr. 281. Pieejams: <http://polsis.mk.gov.lv/view.do?id=4015> (25.07.2012.).
- [Zemkopības ministrija] (2011). 2011. gada progresa ziņojums un stratēģiskais kopsavilkuma ziņojums par Latvijas Lauku attīstības programmas 2007.–2013. gadam īstenošanu periodā no 2007. līdz 2011. gadam. Pieejams: <http://www.zm.gov.lv/index.php?sadala=1975&id=14219> (01.05.2012.).
- [Zemkopības ministrija] (2007, 2010, 2011). *Latvijas lauku attīstības programma 2007.–2013. gadam*. Apstiprināta ar 28.06.2010. Eiropas Komisijas lēmumu. 8. redakcija, apstiprināta 15.03.2011. Pieejams: www.zm.gov.lv/doc_upl/01102008_LAP_ar_UK_grozijumiem.pdf (15.02.2012.).
- [Zemkopības ministrija] (2006, 2010). *Latvijas lauku attīstības valsts stratēģijas plāns 2007.–2013. gadam*. Apstiprināts ar MK 2006. gada 17. oktobra rīkojumu Nr. 797, precizēts 02.11.2010. Pieejams: www.zm.gov.lv/doc_upl/ZMPI_080606.doc (15.02.2012.).
- Zobena, A. (red.) (2005). *Latvija: Pārskats par tautas attīstību 2004/2005: Rīcībaspēja reģionos*. Rīga: ANO Attīstības programma, LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
- Zobena, A. (red.) (2007). *Latvija: Pārskats par tautas attīstību 2006/2007: Cilvēkkapitāls: mans zelts ir mana tauta?* Rīga: LU SPPI Sociālo un politisko pētījumu institūts.

I DAĻA

LAUKU DZĪVES KONTEKSTS: APSTĀKĻI UN INTERPRETĀCIJAS

AIJA PRIEDĪTE SAVS KAKTIŅŠ, SAVS STŪRĪTIS ZĒMES – FIKCIJA UN/VAI REALITĀTE?

Ievads

Šajā rakstā vēlos aplūkot zemnieku dzīves aprakstus latviešu reālistiskajā literatūrā, romānos/garstāstos, kas attēlo posmu no zemnieku brīvīšanas līdz mūsu dienām, un izzināt, vai izvēlētie rakstnieki ir izmantojuši šo lauku kultūrvidi tikai kā fonu sava personāža dēkām, vai viņi ir ļāvuši saviem varoņiem darboties reālā attiecīgā laika lauku kultūrvidē. Šim nolūkam esmu apzinājusi vēsturiskos faktus,¹ kas ietekmējuši latviešu zemnieka dzīvi, un atlasījusi svarīgākos notikumus, un salīdzinājusi, vai un kā tie tiek attēloti latviešu literatūrā. Analīzei izmantoti 11 romāni/garstāsti, kas izvēlēti pēc kādā citā plašākā pētījumā² noteiktiem kritērijiem. Šajā rakstā ir pievērsta uzmanība arī lauku attīstības un labbūtības (Raubiško 2011) jēdzieniem, kas pieder jau pieminētā plašākā pētījuma pamatjautājumiem. Zemes iegūšana savā īpašumā, vienalga par kādu cenu, bija latvieša sapnis un iecerētās labbūtības pamats, jo latviešu zemnieks šajā savā zemes īpašumā saskatīja gan neatkarību no kaklakungiem, gan brīvību attīstīt *savu* īpašumu *sev* un arī labklājības pamatu *sev* un savai ģimenei.

No latviešu zemnieka skatījuma lauku attīstības pirmais solis bija tieši pati zemnieku brīvīšana,³ tas, ka zemnieks vairs nebija piesiets muižai. Nākamais attīstības solis bija, ka latviešu zemnieks drīkstēja iepirkt zemi par

¹ Visi vēsturiskie fakti ņemti no šim projektam sagatavotā hronoloģiskā materiāla "Pārskats par Latvijas zemnieku stāvokli no zemnieku brīvīšanas līdz mūsdienām" (apkopojusi Rudīte Viksne, 2011. gada februārī).

² Latvijas Universitāte, ESF projekts 2009/0222/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/087 "Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas".

³ Kurzemē (1817), Vidzemē (1819), Latgalē (1861).

dzimtu, tas ir, ar mantošanas tiesībām.⁴ Taču zeme nebija iegūstama par velti, tā bija jāizpērķ no muižnieka. Bija vajadzīga pirmā iemaksa skaidrā naudā, un turpmāk ilgus gadus, atkarībā no tā, uz cik gadiem bija noslēgts līgums, bija jāveic regulāri maksājumi, kas lielākajai daļai saimnieku nozīmēja smagu parādu nastu uz daudziem gadu desmitiem.

No mūsdienu skatījuma raugoties, diez vai mēs vispār varētu savienot 19. gadsimta zemnieka dzīvi ar labbūtības jēdzienu. Taču tā laika zemnieka labbūtība sākās ar to, ka viņam ļāva un viņš varēja iegūt zemi savā dzimtīpašumā,⁵ lai nodrošinātu sevi un ģimeni, ko varēja panākt vienīgi, pirmkārt, nemītīgi strādājot smagu darbu un, otrkārt, prasmīgi un veiksmīgi sadzīvojot ar dabas spēkiem. Zemnieka "labbūtību" apdraudēja daudzi faktori, ne tikai ārējie – likumi, politiskie apstākļi un dabas untumi, bet arī viņa un viņa ģimenes veselības un fiziskā spēka un izturības stāvoklis.

Zemnieku brīvlaišana, zemes mērīšana un zemes iepirkšana

Vienu no lielākajām pēdējo gadsimtu kultūrvides, sociālajām un ekonomiskajām pārmaiņām latviešu zemniekam izraisīja tā sauktā zemnieku brīvlaišana. Zemniekiem jauniegūtā brīvība, ko vēsturnieki bieži apzīmē par "putna brīvību"⁶, izrādījās diezgan mānīga. Lai kādi bija apstākļi pirms tās, tie tomēr bija prognozējami un sakārtoti, jo muižas attiecības ar muižai pakļautām zemnieku mājām regulēja likumi (Bērziņš 2000: 72–129); līdz ar kustības brīvības iegūšanu zemniekam par visu bija jāgādā pašam. Ko nozīmē "putna brīvība", piedzīvo arī Jāņa Purapuķes garstāsta "Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes" (1898) galvenais varonis Pēteris Zelmenis. Zelmenis (pēc zemnieku brīvlaišanas) strādā par kalpu pie saimnieka (kas iepircis zemi), kam, parādu spiestam, interesē tikai kalpa padarītais darbs, bet, kad

⁴ Vidzemē zemes pārdošanu zemniekiem paredzēja jau 1849. gada likums, bet tā noritēja plašāk, tikai sākot ar 1863. gadu, pēc 1860. gada likuma pieņemšanas. Kurzemē un Latgalē šis process sākās nedaudz vēlāk, 1863. gadā (Bērziņš 2000: 84–85). Lidz 1861. gadam par dzimtu Vidzemē bija iepirkts tikai 209 mājas (0,5 procenti) (Švābe 1958: 226).

⁵ Sal. sk.: Baltijas Zemkopis (iznāk Jelgavā), 1876, Nr. 1, 4. lpp. "Bet ko tad mēs mācāmies, kas ar grunts īpašumu stāvētu sakarā? Mēs mācāmies: ka ceļš uz mūsu laicīgu un garīgu attīstīšanos ved caur gruntsīpašuma iemantošanu, ar citiem vārdiem: ļaužu attīstīšanās pamats ir laicīga manta jeb gruntsīpašums. Latviešu cenšanās pēc "zemes" ir jau par sakāmu vārdu palikusi" (Priedīte 2011/2012).

⁶ Zemniekiem tika piešķirta tā saucamā "putna brīvība", viņi ieguva kustības brīvību, bet visa zeme tika atzīta par muižnieku īpašumu. Likumā gan bija teikts, ka zemnieks zemi var iegūt īpašumā, taču likums nespieda muižnieku zemi pārdot (Švābe 1991: 112–131).

Zelmenis ilgstoši saslimst, ne saimnieks, ne arī kāds cits par viņu un viņa ģimēni nejūtas atbildīgs. Ģimene ir tuvu bojāejai, kad muižniece pieņem Zelmeņa sievu darbā un ļauj Zelmenim izveseļoties. Muižā ir sociāla vide, kur katra darba roka ir noderīga, tomēr ir arī iespēja ļaut kādam uz laiku “izkrist”. Savukārt jaunnodibinātā saimniecībā visur ir trūkums, katrs strādnieku atpūtas brīdis, nerunājot nemaz par slimību, mazina ražu un iespēju laikā samaksāt renti vai parādus, un darba nespējīgs strādnieks nevienam nav vajadzīgs.

Purapuķe ļoti uzskatāmi parāda zemnieka dzīvi gan muižā, gan pie saimnieka,⁷ taču Zelmenis ir apsēsts ar “sava kaktiņa, sava stūrīša” ideju un ir pilnīgi akls un kurls pret visiem riskiem, kas varētu apdraudēt viņa ieceri.

Ar jauno situāciju netika galā arī muižnieki paši, kuri slīga arvien lielākos parādos un bija spiesti pārdot gan savu zemi, gan iekoptas saimniecības un mežu, ko savukārt iegādājās brīvībā palaistie zemnieki.⁸ Par šo procesu, par šo zemnieka sapņa piepildīšanos un nepiepildīšanos, kā zeme lēnām pārgāja no muižniekiem latviešu zemnieku īpašumā un kā viņi ar to tika galā, vēsta liela daļa mūsu literatūras.

Anna Brigadere trilōģijā “Dievs, daba, darbs” ļauj Annelei noklausīties vīru prātošanā par zemi:

Daudz daudz reizes Annele ir dzirdējusi runājam par zemi, kamēr ir izpratusi, ka vīriem zemes vajaga un ka zeme ir tāda lieta, kas visnotaļ jāmeklē. Puiši neko daudz par zemi neiztaisa. Ingus saka: “Kas man tā jūsu zeme... man viena galva, viena bēda.” (Brigadere 1957: 111)

Un sarunas turpinājumā:

“Nav taisnības pasaulē, nav,” sirdās Rudmetu Vilis. “Ja būtu taisnība, būtu arī katram savs zemes stūris. Bet tagad: tam ir un man nav. Kāpēc nav man?” [...] – Bet Rudmetu Vilis pārcērt: “Ar rungu rokā viņa jāmeklē. No kā spīd muižas? No kā spīd kungi? Vai ne no mūsu sviedriem, ko? Kas dos nabagam taisnību, ja pats to nemeklēs? Un es tik saku, ka ar rungu.” [...] – Tā viņi runā. Arvien nomierinādamies no Anneles tēva vārdiem, bet citu svētdien sāk atkal par jaunu. Līdz Annele skaidri zina: zemi meklēt ir taisnību meklēt. (Brigadere 1957: 112)

⁷ Sal. J. Janševskis “Dzimtenē” arī apraksta līdzīgas diskusijas, kurās zemnieki prāto, kur labāk – muižā vai pie saimnieka (Janševskis 1974: 177, 179).

⁸ Andrievs Niedra sava romāna “Līduma dūmos” analizē (Niedra 1930; 234) raksta: “Bet zināms: dzīve pārauga viņiem [muižniekiem – A. P.] pāri. Tā bij toreiz agrārkrīze, kas spieda kā kungu, tā zemnieku no naturālsaimniecības ārā un naudas saimniecībā iekšā. Visi latvieši vairs nevarēja pārtikt no zemkopības; vienai daļai no tās bij jāiziet, – un naudas saimniecības pirmsākumi jau bij tilts ārā no zemniecības. Līdz tam laikam zemnieks nozīmēja to pašu, ko latvietis; bet nu bij radušies latvieši, kas vairs nevarēja būt zemnieki. Tā bij gluži jauna, neredzēta latviešu šķira, ar kuru nedz jaunie, nedz vecie muižnieki nekā nesaprata iesākt: nedz viņi tiem varēja piegādāt darbu, nedz arī maizi, nedz viņus kalpināt, nedz apgādāt. Nedz muižnieki, nedz mācītāji nesaprata, no kurienes šie jaunie latvieši nāk un kurp viņi iet.”

Lai vispār varētu tikt pie pirkšanas-pārdošanas procesa, zemei bija jābūt nomērītai.⁹ Cik svarīgi un nepieciešami ir nostiprināti zemes mērīšanas dokumenti, rāda, piemēram, kāds 1858. gada Kusas muižas īpašnieka pieprasījums Vidzemes muižnieku kredītiestādei palielināt viņa kredītu (LVVA 218. f., 1. apr., 674. l.: 216–225). Kredītiestādes komisija ierodas, lai pirms kredīta piešķiršanas uz vietas aplūkotu un novērtētu muižas un muižas zemnieku saimniecību stāvokli. Komisija ļoti nopietni pievērsās tieši zemes mērīšanas kartēm un īpašuma robežjautājumiem. Īpašniekam jāuzrāda zemes mērījuma dokumenti gan par muižas robežām, gan par zemes iedalījumu mežā, pļavās, aramzemē, gan arī par muižas zemnieku saimniecību sadalījumu.¹⁰ Par saimniecību robežām un mērīšanas dokumentiem tiek iztaujāti arī muižas darbinieki un māju saimnieki (LVVA 218. f., 1. apr., 674. l.: 216–225). Arhīvu materiāli liecina, ka arī visos pirkšanas līgumos (kontraktos) ir atsauces uz aktuālo nostiprināto zemes mērījumu (LVVA 218. f., 1. apr., 674. l.: 15–16).

Arveds Švābe monogrāfijā “Latvijas vēsture. 1800–1914” šo laiku apraksta šādi:

Likumus īstenojot, zemnieku liktenis vairs nebija atkarīgs no likumdevēja labiem nolūkiem, bet no mērnieku un komisijas locekļu taisnīguma un labvēlības; par zemnieku likumu grāmatu kļuva viņu vaku¹¹ grāmata. Tāpēc zemnieki un viņu kungs centās cits citu pārspēt ar mērnieku piekukuļošanu: no viņa atkarājās, kur tika vilkta mājas robeža un kādā labuma gradā vai zemes kategorijā viņš ieskaitīja saimnieka laukus, pļavas, ganības. Lai izpatiktu muižniekam, daži mērnieki pat smiltājus un purvus novērtēja par derīgu zemi un ar to sadzina dālderu skaitu tik lielu, cik bij deklarējis kungs. (Švābe 1958: 86)

Par zemes mērīšanu un “jandāliņu” ap to mums stāsta brāļi Kaudzītes latviešu literatūras pirmajā romānā “Mērnieku laiki” (1879). Ka, romānu lasot

⁹ Pārmaiņas zemes pārvaldē notika līdz ar dzimtbūšanas atcelšanu – no 1860. gada sākās zemnieku zemes izpirkšana īpašumā, līdz ar to kadastra uzdevumos ietilpa informācijas sagatavošana zemes izpirkšanas maksas aprēķināšanai, īpašuma tiesību dokumentācijas sakārtošana un sagatavošana īpašuma reģistrācijai. Vidzemes kadastrs (1861–1912), kā arī vēlāk Latvijas valsts kadastrs (1931–1940) zemes vērtēšanas vietā ieviesa nekustamā īpašuma vērtēšanu (Kadastra vēsturiskā izveidošana).

¹⁰ Kā zeme sadalāma, kā vērtējama, noteica gan 1804. gada, gan brīvlaišanas likumi, gan 1849. gada pagaidu agrārlikums, kā arī 1860. gada likums par zemes iepirkšanu privātpašumā (Drīzulis 1986: 120–122, 132; Švābe 1958: 226).

¹¹ “Vaku grāmata (*Wackenbuch, Wackenregister*) [...] kāda pagasta zemnieku saraksts, kur kredīta lappusē atzīmēja katras lauku sētas nosaukumu, tās lielumu arklos, darba spējīgo vīru skaitu [...], bet debeta lappusē sētas saimnieka pienākumus pret muižu, valsti un baznīcu: kļaušu dienu skaitu, nodevas (“kunga tiesu”) un nodokļus graudā un naudā.” (Švābe 1953–1955: 2550)

kā uzziņu avotu par latviešu zemnieku dzīvi, smieklī veikli vien pāriet, esmu jau rakstījusi citviet,¹² un ka “Mērnieku laikos” pieminētie fakti par Piebalgas zemes mērīšanu un mērnieku kukuļošanu nav literāra fikcija, liecina vairāki avoti.

LVVA dokumentos ir atrodams paziņojums “*Jaun Piebalgas mahzītāja muischā pie Pagasta tiesas tai 28 Juli 1873*”, kas tiek nolasīts visiem saaicinātiem saimniekiem, jo sakarā ar grozījumiem vaku grāmatās tiks slēgti jauni līgumi. Paziņojumā tiek skaidri norādīts, kas ir zemnieku pienākums, kas mērnieka (LVVA, 5890. f., 1. apr., 10. l.: 109–110).

1878. gadā, tātad gadu pirms “Mērnieku laiku” iespiešanas, “Baltijas Vēstnesī” lasām:

Piebaldziešus tagad varētu par turīgiem uzslavēt, ja priekš kādiem gadiem nebūtu nelietīga sērģa uznākusi, kas daža laba nama tēva naudas krājumiņu aprija, bez kā tas jēl kādu atlīdzību būtu dabūjis. Ja gribat dzirdēt, kur citkārt turīgais Piebaldzietis savu naudu būtu licis, tad tik tādu un tūliņ pastāstīs, kad prasīs, ko viņš par atlīdzību dabūjis, tad dzirdēsi sakām – par 600 rubļiem no mērnieka kunga dabūjis 2 pūrvietais pļavas un 1 dālderis zemes klāt. – Branga atlīdzība. Šās vainas mēs nevaram vis tik tam svešniekam uzkraut, kurš bija naudas saņēmējs un izvilinātājs, bet paši saimnieki arī vainīgi, ka viņi savus grūti pelnītos grašus tik vieglprātīgi aizlaiduši. (Baltijas Vēstnesis 1878)

Paši brāļi Kaudzītes romāna noslēgumā raksta:

Gandrīz visgrūtāk klājās pie māju iepirkšanas tiem, kuri bija mērnieku laikos ļoti pazīstami un daži pat ievērojami un cienjami. Šais jo pēdējos gados viņi visi bija stipri noslēdējuši no saviem tā laika stāvokļiem, it īsti turības ziņā. (Kaudzīte, Kaudzīte 1948: 433)

Šo zemes iegūšanas/pirkšanas procesu, kas patiesībā nav beidzies līdz pat mūsu dienām, ļoti trāpīgi ir apzīmējis Jānis Purapuķe, nosaucot savu garstāstu “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes”. Purapuķes varonis ar lielām grūtībām, taču veiksmīgi tiek pie “sava kaktiņa, sava stūrīša zemes”, toties citiem tik veiksmīgi neklājas, par ko liecina daudzi piemēri no Andreja Upīša romāna “Zaļā zeme”:

Paši pēdējie gāja prom Robežnieku graudnieki Sviķis un Strazds. Astoņus gadus nodzīvojuši vienā istabā, [...] ne paši ķildojās, ne sievas bārās, ne bērni kāvās. [...] Tagad Robežniekus bij iepircis vācietis Ibsens no Pļaviņām, pusgraudniekiem nākamos Jurgos jāizvācas. Kopā dzīvots, kopā viņi taisījis izputēt.” (Upīts 1945: 617)

¹² Priedīte, A. *Indrānisms – latviešu identitātes stūrakmens?* Manuskripts iesniegts 2011. gada maijā Liepājas Universitātes 17. Starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājumam “Nacionālās identitātes meklējumi Baltijas literatūrā un kultūrā: stabils, mainīgs, zaudētais”.

Vai arī pusgraudnieks Osis, kam lielais sapnis par “savu kaktiņu, savu stūrīti zemes” slimības dēļ noslēdzas ar ūtrupi:

Vēlreiz pārļaida acis tukšajam sētsvidum [...]. – Tā, – viņa noteica. – Nu mēs atkal esam tādi paši. Nu būtu jāsāk no gala. – Nu vajadzētu gan sākt. – Osis atteica pavisam klusu. (Upīts 1945: 619)

Ka šīs zemnieku zemes pirkšanas problēmas nav tikai rakstnieku fantāzijas augļi par zemnieku veiksmi vai neveiksmi, bet ka tie balstās uz dzīves realitāti, liecina daudzi arhīvu materiāli – gan zemnieku māju pirkšanas kontrakti, gan daudzie tiesas un kredītiestāžu protokoli, kur māju saimniekiem ne tikai draud ar māju ūtrupi, bet arī to īsteno.¹³ Zemnieku izlikšana no mājas 19. gadsimta otrajā pusē – kā tas ir aprakstīts Andrieva Niedras romānā “Līduma dūmos” (Niedra 1948, I: 163–173) un Jāņa Purapuķes garstāstā “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes”, kur Purapuķes varonis baida sievu un dēlu ar māju zaudēšanu, kad iepircis māju par dzimtu (Purapuķe 1948: 115), kā arī “Mērnieku laikos”, kur no mājas izmestie Gaitiņi (Kaudzīte, Kaudzīte 1948: 165) – pēc likuma varēja notikt tikai tad, ja bija ļoti nopietns pamats. Taču iemeslu varēja vienmēr atrast – par tādu kļuva, piemēram, atriebība (“Līduma dūmos”), muižnieka patvaļa (“Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes”) vai izprovocēts kukulis (“Mērnieku laiki”).

Parādi

Māju nomāšanai (rentēšanai) vai mājas iepirkšanai sekoja cīņa ar parādiem, jo tādu zemnieku, kuri, iepērkot mājas, varēja iztikt bez aizņēmumiem, tikpat kā nebija. Aizdevumus varēja dabūt, piemēram, no Vidzemes muižniecības kredītbiedrības (ar 5–5,5 procentu likmi) vai no privātiem kreditoriem, starp kuriem atrodami arī latviski vārdi, piemēram, Pēteris Bisenieks, Voldemārs Ulpe, Kārlis Bošvehters, Pēteris Vilciņš u.c. (Balevica 1992: 49–73).

Cīņu ar parādiem detalizēti un ticami apraksta Purapuķe garstāstā “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes” (Purapuķe 1948: 146–147). Nespēja samaksāt renti vai bankas parādu noved arī vairākus Upīša romāna “Zaļā zeme” varoņus pie bankrota. Lai segtu parādus, bieži tiek izsniegti vekseli, kas, kā vēsta Niedras romāns “Līduma dūmos” (Niedra 1948, II: 10–11), izmisuma brīdī var pat novest pie nozieguma.

¹³ Sk., piemēram, Jaunpiebalgas pagasttiesas materiālus (LVVA, 5890. f., 2. apr., 314.–581. l.; 740.–747. l.).

Dažādas ķīlas vai parādu zīmes, vekseli un citi naudas aizņemšanās dokumenti atrodami vai katru māju iepirkšanas arhīva materiālos. Arī šie dokumenti liecina par to, cik latviešu zemniekam viņa sēta bija nozīmīga, ka iepirktā zeme viņam bija svēta,¹⁴ ka tās dēļ viņš bija ar mieru pat gadu desmitiem mainīt vienu parādzīmi pret otru, maksājot procentu procentus, lai beidzot kļūtu par savas sētas pilntiesīgu īpašnieku un tādējādi sasniegtu labbūtību.

Kara klausība

Zemniekus līdzās citām likstām apdraudēja arī kara klausība, viņiem vienīgajiem tā bija obligāta (māju saimnieki,¹⁵ saimnieku vecākie dēli un muižas kalpotāji bija atbrīvoti no iešanas rekrūšos (Mazā enciklopēdija 1970: 149)).

Sākot ar 19. gadsimta 30. gadiem, rekrūšus komplektēja lozējot. Turīgākie zemnieki varēja no rekrūšiem izpirkties. 19. gadsimta 20. gados varēja atpirkties par 300 sudraba rubļiem, bet 60. gados – par 570 sudraba rubļiem, kas apmēram trīs reizes pārsniedza vidējās zemnieku sētas inventāra vērtību. 1859. gadā 25 gadu ilgo kara dienestu samazināja līdz 15 gadiem. 1874. gadā tika noteikta vispārīgā kara klausība un dienesta laiks samazināts līdz 6 gadiem. Karadienestam bija pakļauti visi 20 gadus sasniegušie vīrieši (Švābe 1958: 337).

Uzskatāmu piemēru, kurā tieši minēti 300 rubļi par kara klausības atpirkšanu, atrodam Jēkaba Janševska romānā “Dzimtene”:

Evarts bija pāri pusmūža gadiem, nelielu augumu un ar stipri raibu pagātni. Jaunās dienās bija muižā bijis pie deģa par puisi. Deģis par trīssimts rubļiem bija viņu izpircis no kara klausības, par ko viņam nācās divpadsmit gadus kalpot tikai par vēderu un apģērbu pie deģa, līdz minēto summu bija atpelnījis. (Janševskis 1969–1974, I: 92)

Kara klausība iespaido Brigaderes triloģijas galvenās varones Anneles ģimenes likteni. Triloģijā tiek aprakstīts interesants modelis, kuru izmantojot, kāda zemnieku ģimene ar sešiem dēliem tos paglābj no karaklausības:

Tēvocis Ansis bij Avotu saimnieks un vecmāmiņas jaunākais dēls. Katrs vecākais, kad bij pārlaists ložu laiks, bij izgājis no mājām par labu jaunākajam, jo, kas saimnieks, tam nevajadzēja tos laikos iet krievos. Un, lai glābtu no krievos noņemšanas, katrs darīja priekš

¹⁴ Sk., piemēram: Purapuķe 1948: 35, 42, 98, 163–164.

¹⁵ Saimnieki, kam piederēja mājas 6 dālderu vērtībā, nebija pasargāti no nodošanas rekrūšos (Svarāne 1971: 45).

savējiem, ko spēja, jā, daudz vairāk, nekā kad tie būtu jāglābj no slimības vai pat nāves. Tā Avotos, mainoties vienam pēc otra vecmāmiņas dēliem, beidzot bij palicis par saimnieku pats jaunākais. (Brigadere 1957: 250)

Māju mantinieki

Iegūto saimniecību ilgtspēja nav nodrošināta tikai ar to vien, ka parādi samaksāti. Arī veiksmīgām un labi koptām saimniecībām, par kurām aprakstu netrūkst literatūrā, piemēram, jau minētajā Purapuķes garstastā, Upīša romānā “Zaļā zeme” (Brīviņu saimniecības ziedu laikos), Brigaderes triloģijā un brāļu Kaudzīšu darbā “Mērnieku laiki” (kur labās saimniekošanas prakses pārrauj mērnieku drudzis), ir vajadzīgs mantinieks, kas prot un var attīstīt saimniecību. Ja tāda nav, tad viss sūri iegūtais īpašums ātri var izplēnēt. Ka dēls netiek galā ar saimniecību savas skaistās un lauku dzīvei nepiemērotās sievas dēļ, vēsta Purapuķe savā garstastā, tāpat Upīša “Zaļās zemes” lepno Brīviņu saimniecību izputina izlutinātais dēls.

Brigaderes triloģija vēsta par īpatnēju variantu, kā šīs lietas risina ģimenē ar sešiem dēliem. Latvijā (atskaitot Latgali) pēc tradīcijas mājas mantoja vecākais dēls un jaunākajiem bija jādodas pasaulē par iegātņiem, kalpiem, amatniekiem utt. Kā jau sadaļā par kara klausību minēts, Brigadere savā triloģijā rāda kādas saimniecības rīcības modeli, kā dēlus pasargāt no kara klausības, un beigu beigās mājas iemanto jaunākais no sešiem brāļiem. Arī Anneles tēvs savu saimnieka vietu ir atdevis jaunākajiem brāļiem, kas solījuši viņam tikt pie mājām, taču:

Un tie, kas varēja, kam vajadzēja ko darīt, tie nekā nedarīja. Brāļi bij devuši man mutes solījumu tikt pie mājām, pie iedzīves, jo viņi katrs bij ņēmuši no tēva ligzdas savu pilno daļu, tikai es nē. Man nedeļa mantu, bet deva solījumus: kad vajadzēs, dabūsi. Un kad nu vajadzēja, kad gadījās pirmā vieta, kuru varēju paņemt, kas bij pirmie atrunātāji? Tikai brāļi. Tur nebij labi, un nākošreiz atkal nebij labi un pēc nākošās tāpat. Tad es noskārto, ka viņi mani atrunās no katras vietas aiz bailēm, ka nav man jāsniedz palīdzīga roka, pēc taisnības jādara tas, kas viņiem dieva priekšā pienāktos darīt. Tad es aplāpēju ilgošanos pēc sava zemes stūrīša un liku prātu ar mieru. Ja viņi man arī būtu gribējuši palīdzēt, nekad šai ziņā vienprātības starp viņiem nebūtu bijis. Un sevis dēļ sacelt naidu brāļu starpā, to es negribēju. (Brigadere 1957: 252–253)

Mantinieki un māju nedalāmība nav tikai 19. gadsimta problēma. Ar šiem jautājumiem cīnās arī 20. gadsimtā, piemēram, Vladimira Kaijaka romāna “Likteņa līdumnieki” varoņi, kur tieši mantošanas principi (ka mājas jāemanto vecākajam dēlam, ka par sievu saimnieks nevar ņemt nabadzi, tad

viņš nemantos mājas) izraisa nākamo paaudžu traģēdijas, vai Kārļa Ieviņa darbā “Putras Dauķis”, kur varonis savā lielmanībā un pārgalvībā nolaiž savu lielsaimniecību uz grunti, ka nav pat ko mantot. Vija Upmale romānā “Zemes sāpe” parāda, kā padomju režīma saimniekošanas apstākļos tiek degradēta kādreizējā skaisto ābeļu selekcionāra un arī viņa mantinieku vērtību sistēma – labsirdība, devīgums, rūpes par otru, skaistuma un nemateriālu vērtību izjūta. “Zemes sāpes” “Briežkalni” un “Likteņa līdumnieku” kādreiz plaukstošie “Nārбуļи” ir tās drupas un panīkušās lauku mājas, kas mūsdienās atrodamas daudzviet Latvijas laukos un kuras mantinieki pametuši.

1920. gada zemes reforma

1920. gada 16. septembrī Satversmes sapulce pieņēma likumu par Valsts zemes fonda izveidošanu. Tajā ieskaitīja: (1) valsts zemes, muižas un mežus; (2) privātās muižas, izņemot no tām atdalīto un pārdoto zemi, bet Latgalē – iedalīto zemi, ja to ieguvuši Latvijas pilsoņi; (3) mācītājmuižas un mācītāju zemes, pilsētu un bruņniecības muižas. Septiņas dienas pēc likuma publicēšanas visas šīs zemes skaitījās atsavinātas un pārgājušas valsts īpašumā (Apine, Balevica 2003: 383–384). Atsavināto muižu zemi un mežus nekavējoties pārņēma valsts. Muižu īpašniekiem nolēma atstāt 50 ha, atsevišķos gadījumos – 100 ha.¹⁶

1920. gada 21. decembrī Satversmes sapulce pieņēma Agrārās reformas likuma 2. daļu, kas regulēja Valsts fonda zemes izlietošanu. Lielāko daļu zemju izdalīja jaunsaimniecību ierīkošanai. Tiesības uz Valsts fonda zemi bija katram Latvijas pilsonim no 18 līdz 65 gadu vecumam, kam nebija savas zemes vai arī tās izrādījās mazāk par noteiktajiem 22 ha, un kuram bija apņemšanās un iespējas piešķirto zemi apstrādāt. Piemēram, bija vairākas cilvēku grupas, kam iedalīja zemi: (1) Lāčplēša ordeņa kavalieri, kritušo Latvijas armijas karavīru ģimenes locekļi un karavīri – invalīdi; (2) karavīri no citiem pagastiem; (3) vietējā pagasta civilie bezzemnieki; (4) visi pieprasītāji – ārpuspagastnieki, kuriem bija nepieciešamais inventārs saimniekošanas uzsākšanai; (5) visi pārējie pieprasījumu iesniegušie bez sava lauksaimnieciskā inventāra (Apine, Balevica 2003: 384–385).

¹⁶ 1924. gada 14. aprīlī Saeima nolēma nemaksāt muižniekiem par atsavināto zemi (Bleiere 2005:173). A. Aizsilnieks, atsaucoties uz F. Cielēna atmiņām, raksta, ka atsevišķiem muižu īpašniekiem valdība tomēr ir maksājusi par atsavinātajām muižām (Aizsilnieks 1968: 244).

Taču drīz radās vairākas smagas ekonomiskas dabas problēmas, jo zemes gribētāju bija daudz vairāk nekā piešķiramās zemes, un, jo vairāk bija zemes gribētāju, jo mazāki gabali tika piešķirti. Līdz ar to bija grūtāk saimniekot ar peļņu, jo tagad lielais vairums strādāja savā saimniecībā, un lielajām saimniecībām trūka darbaspēka (Bleiere 2005: 174).

1920. gada agrārās reformas rezultāti atspoguļoti, piemēram, Jāņa Jaunsudrabiņa romānā “Jaunsaimnieks un velns” (1933), kur atbilstoši minētajam likumam atvaļinātam latviešu virsniekam tiek piešķirta zeme, ko viņš sāk apsaimniekot:

Viņam piešķirtā saimniecība [...] pagaidām nebija nekas vairāk kā gabals atmatā atlaista izbijušas muižas lauka, tad sloksne slēnas pļavas gar liela sūnakļa malu, no kura bija atmērīts pāris hektāru it kā piedevām, tā sacīt, kūdras tiesai, un visubeidzot skaists, ar mežu apaudzis kalns tā paša sūnakļa malā. (Jaunsudrabiņš 1982: 20)

Harija Gulbja “Doņulejā” (1981) aprakstīta kāda dēkaiņa neveiksme dabūt zemi sakarā ar 1920. gada agrāro reformu, jo viņa biedrs cietumā viņu nosūdzēja kā komunistu.

Jaunsudrabiņa romāns apraksta agrārās reformas ieviešanu praksē, stāstot par birokrātiskiem šķēršļiem, par grūtībām, ar kādām sastapās pilsētnieks, pārejot uz dzīvi laukos. Harija Gulbja “Doņulejas” varonim Pēterim Viksnam zemes piešķiruma noraidīšana ir trauma uz visu mūžu, un viņš neatkarīgi no politiskām sistēmām tikpat apmāti kā Purapuķes Pēteris Zelmenis cīnās par “savu kaktiņu, savu stūrīti zemes”.

Lai gan latviešu zemnieku lielais ienaidnieks – vācu muižniecība ar zemes reformu bija neitralizēta, valsts politika ietekmēja zemnieka dzīvi arī turpmāk, ko zemes apsaimniekotāji bieži uzskatīja par nepamatotu pārestību. To spilgti atspoguļo arī literatūra. Jaunsudrabiņš vairākkārt izsakās kritiski par pirmo brīvvalsts laiku:

Neraugoties uz to, ka zeme bij izpostīta, ka visās malās vajadzēja celt un veidot, daudzas rokas tomēr gulēja klēpī. Ne aiz laiskuma, bet aiz tā iemesla, ka nebija, kas šīm rokām gādā darbu. Nebij plašu plānu. Nebij iniciatīvas valsts apmērā. Trūka kopības sajūtas. – Un kur tad palika gars, augsti teiktais un slavētais nacionālais gars, kam Latviju vajadzēja pacelt goda vietā pie vēcājām un lielajām kultūras tautām? (Jaunsudrabiņš 1982: 56)

Jaunsudrabiņa jaunsaimnieks Krasts iepazīstas arī ar valsts birokrātiju:

Krasts aizgāja uz Zemes rīcības komiteju, kur viņam pateica, kas tālāk darāms, lai iestādēs nostiprinātu piešķirto zemes gabalu [...] – zināma izpirkšanas maksa, ko viņam kā atbrīvošanas kara dalībniekam un invalīdam var atlaist vai samazināt uz pusi pirmos sešus gadus. [...] Likums par mežu vērtēšanu. Ceturtais pants. – Jods viņiem varēja izsekot – visiem šiem

likumiem, papildinājumiem un piezīmēm, kur viens pants līdzinājās otram. (Jaunsudrabiņš 1982: 57–58)

Valsts politika ietekmēja arī literatūru. Alfreds Dziļums darbā “Pēdas rīta rasā” raksta: “Lauksaimniecības kamera izsludināja lugu sacensību. Tajā bija jānotēlo pozitīvais lauku cilvēks.” (Dziļums, 1964: 223) Turpinājumā aprakstot, kā viņš gribētu savā konkursa lugā iestrādāt šo pozitīvo varoni.

Savukārt par Baldones pagasta iedzīvotāju iesaistīšanu pagasta darbos Dziļums raksta:

Baldones pagasta valde bija nolēmusi, ka jāceļ jauna skola. Būvmateriāli bija jāsaved pagasta zirgu īpašniekiem kļautā kārtā. Ķieģeļu skaitu noteica pēc zemes platības. [...] Visiem bija jāpiedalās lielajā talkā. (Dziļums 1964: 223)

Un citā vietā:

Tev rīt jābrauc šķūtīs. Pinksis nupat bija ar apkārtrakstu. Jābrauc uz Rīgu, jāved skolai ķieģeļi. [...] Klausas bija jāpilda. (Dziļums 1964: 235)

Pirmā padomju okupācija

Kā raksta vēsturnieks Aivars Stranga, kopš 1940. gada jūlija beigām lielā steigā tika īstenota t.s. padomju agrārā reforma – līdz 1940. gada 25. septembrim bija jāpiešķir zeme bezzemniekiem un tiem, kuriem bija mazāk par 10 ha. Atņemot zemi saimniecībām, kam piederēja vairāk nekā 30 ha, un “tautas ienaidniekiem un zemes spekulantiem”, tika radītas 51 762 jaunas 10 ha saimniecības un papildus tika piešķirta zeme 23 321 mazajai – zem 10 ha – saimniecībai. Ekonomiski nerentablās sīksaimniecības bija lemtas galīgai nabadzībai. Ar 1941. gada 31. martu tika ieviestas obligātās lauksaimniecības nodevas – jo lielāka zemes platība, jo lielākas nodevas. 1941. gada 13. maijā tika ieviests lauksaimniecības nodoklis, kas vēl vairāk nekā nodokļi pilsētā balstījās šķiriskajā pieejā. No vienādas ienākumu summas strādnieki un ierēdņi maksāja nodokļos 8 procentus, palikušie sīkīpašnieki – 30,5 procentus. Lai “lielsaimniecības” ekonomiski sagrautu, nodoklis varēja sasniegt pat 50 procentus no ienākumiem, ja tika izmantots algots darbspēks; bet, ja ienākumi pārsniedza 10 000 rubļu gadā, nodoklis bija pāri par 55 procentiem (Stranga 2004).

Tāpat kā brīvvalsts pēdējos gados, arī padomju režīma politika ietekmēja literatūru. Dziļums raksta:

Jānis Plaudis sēdēja Jūlija Lāča vietā un nervozēja. Viņam neveicās darbs. Arī tagad viņš negribēja runāt, kādēļ romāns [te runa par A. Dziļuma romāna “Sasistā krūze” publicēšanu žurnālā “Atpūta” – A. P.] bija jānorauj. Tikai čukstus man pateica: “Vai tu nesaproti? No cietuma iznākuši jauni rakstnieki, tiem jādod vārds!” (Dziļums 1964: 249).

Kad Dziļuma romāns “Sasistā krūze” tika publicēts, tam bija pielikts skaidrojums, par ko Dziļums bija nepatīkami pārsteigts:

[..] autors jaunajā romānā notēlojis kapitālistiskās iekārtas ēnas puses, parādījis, kā nabadzīge darba zemnieki cietuši kulaku un izsūcēju jūgā. (Dziļums 1964: 252)

Par savas zemes apsaimniekošanu pirmajā padomju okupācijas laikā Dziļums stāsta:

[..] pēc “tautas” lēmuma man vairs zeme nepiederēja, bet tā bija atstāta mūža lietošanā. [..] – “Nemelodams atbildēju (uz uzaicinājuma rakstīt): Es esmu arī darba zemnieks, biedri Kralval! Savus 11 hektarus es apsaimniekoju pats, bez sveša darba spēka. Es nododu valstij uzliktās produktu normas, es izpildu visus sabiedriskos pienākumus meža darbos, līdz pavasarim man jāizcērt un jāizved nozīmētie būvkoki.” (Dziļums 1964: 252)

Dziļums arī rāda piemērus, kā režīma politika ietekmēja lauku cilvēku ikdienas dzīvi:

Bet izpildu komitejas apkārtraksti aizsniedza arī Kalēju Runkuli – tik un tik kvadrātmetru jaunsaimniekam jāapsēj ar cukurbietēm, ar liniem, ar koksagizu. – Kas tas tāds par brīnumu? [..] Jaunsaimnieks apvainojās: Velnš lai parauj viņu gumiju! Man jāstāda kartupeļi, lai bērniem būtu pilni vēderi ar biežputru! [..] Arī man bija jāizpilda desmitnieka pienākumi, savā rajonā vajadzēja iznēsāt apkārtrakstus un izpildkomitejas rīkojumus. [..] desmitnieka pienākums bija pakskaidrot: Jāsēj tīrā, trūdu bagātā augsnā un rūpīgi jāravē. (Dziļums 1964: 257)

Un turpinājumā:

Katru nedēļu mēs saņēmām no izpildkomitejas bargus apkārtrakstus. Mums bija jālej pat asfalts uz šosejas. [..] Vietējie ceļi jālabo republikas darba ļaudīm, valsts atbild tikai par lielajām maģistrālēm. (Dziļums 1964: 258)

Kajjaka “Likteņa lidumniekos” padomju režīma zemes “sadališana” inspi-rē veco saimnieci pārdomāt, “kā būtu bijis, ja”:

Nekad Katrīna nebija apšaubījusi Jēkaba lēmumus, vienmēr atbalstījusi un piekritusi, bet tagad ķecerīga doma turpināja velties tālāk. Varbūt nemaz tik labi nebija, ka visa Nārību zeme pieder Jānim? Ja tā būtu sadalīta visiem trim Jura dēliem, katram būtu tikuši šodien at-ļautie 30 ha. Un tad nekas daudz nepalīktu, ko atņemt.” (Kajjaks 2004: 110). Kļuva zināms, ka no Nārību platībām atgriezti prāvi gabali un uz mūžu piešķirti bijušajiem kalpiem un bezzemniekiem. Atņemts arī gandrīz viss mežs. (Kajjaks 2004: 130)

Vija Upmale romānā “Zemes sāpe” piemin 1941. gada izsūtīšanu ar vār-diem, ka “cilvēki pazuda” (Upmale 1989: 52–53). 1941. gada apcietināšanas,

pazušanu un izvešanu apraksta arī Vladimirs Kaijaks un Ilze Indrāne. Alfreds Dziļums par deportācijām raksta:

[..] zināja stāstīt, ka no Trimdām nakts vidū aizvests saimnieks ar visu ģimeni. (Dziļums 1964: 258). Bija sācies karš [..] drausmīgākais cilvēces vārds, [..] un tomēr tajā svētdienā latvieši nespēja noslēpt prieku. Viņi bija ar mieru sagaidīt pašu velnu izkājpot no elles, ja tikai vēlreiz nebūtu jāpiedzīvo deportāciju nakts. (Dziļums 1964: 260)

Zīmīgi, ka arī dziļā padomju režīma laikā (1981) publicētās Harija Gulbja grāmatas “Doņuleja” varoņi runā par izsūtīšanām un citām 1941. gada problēmām. Gulbis stāstījumā iepludina šo informāciju it kā baumu līmenī, it kā “nevainīgos” dialogos:

Doņulejā jaunā laika iezīmes jūta maz. Gandrīz visi dzīvoja un strādāja tāpat kā agrāk, un tas, ka latu vietā par pienu un labību saņēma rubļus, cilvēkus nemulsināja, tāda nauda nemaz nebija tik sveša. [..] Un pēkšņi.

- Lielkāji aizvesti!
- Lekužas visi paņemti, tikai jaunais zemnieks izbēdzis.
- Vintera madama muižā nav aiztikta.
- Vai nu vajadzēja cilvēkus tā... – Budži saņem, ko pelnījuši. [..]
- Nu, ja aizved... Visur jau var dzīvot, – sprieda Alise.
- No mūsu gala nevedīs. Te nav tādu saimnieku. Vienīgais kandidāts, ja runāsim pēc principa, var būt Dronis. (Gulbis 1983: 361)

Bija sākušies citi laiki.

- Tagad visi būs strādnieki, – teica Simsons.
- Tagad zemi sadalīs visiem vienādi.
- Ko līdz, ka vienādi? Vai visi to vienādi strādās?
- Cits tik staigās pa sapulcēm un strādās ar muti. (Gulbis 1983: 343–344)
- Gan jau atkal izputēsi. Būs atkal viena ūtrupe.
- Jaunā valdība neļaus nevienam izputēt.
- Kā tas būs? Dos tev par velti maizi vai dzīs ar koku pie darba?
- Ar koku nevienu nevajadzēs dzīt.
- Zeme piederēs tam, kas zemi strādās, – ierunājās Pēteris.
- Gan būs kolhozi tāpat kā Krievijā, – pareģoja Vilis.
- Un vai būs slikti? Valsts dos pabalstus, dos mašīnas, – turpināja Simsons. (Gulbis 1983: 344)
- Kā būs ar manu māju, ar Vīksnām?
- Kāpēc jūs tā jautājat?
- Varbūt ņems nost!
- Kas jums to teica?
- Viens otrs tā runā. Būšot kolhozi, un mājas tad neatstāšot.
- Neklausieties baumotājus! (Gulbis 1983: 349–350)

– Doņulejā viss mierīgi?

– Jā.

Alise nodūra acis. Brīdi klusējis, Arturs ierunājās:

– Valsts un tautas intereses to prasīja.

– Runā, ka vēl vedīšot.

Alise pati samulsa par savu atklātību.

– Tos, kuri pārtiek no sava darba un netraucē, neviens neaiztikts. Neticiet tiem, kuri izplata baumas! (Gulbis 1983: 363)

Jaunos padomju varas likumus un prakses Ilze Indrāne vienkārši “iemet” stāstījumā. Kad “Vilkābeļu puikas” Alberts un Jūlijs atsakās cirst kokus kaimiņa mežā (kaimiņa tiesas), viena puikas bioloģiskais tēvs Doris, tagad dedzīgs komunistu un “padomistu”, saka:

Nekādas tiesas! Šis [kaimiņš – A. P.] lai saraujas uz saviem desmit hektāriem[...]. Un kas tev par daļu, puika, samērīts vai nesamērīts? Tāda ir ideja un politika. Saproti un mēli tagad vairāk turi aiz zobiem. [...] tu, Albert, esi pilngadīgs, un es varu tev arī desmit hektārus iemērīt no Vilkābeļu zemes, mātes daļu jau es pieteicu. Vai tad labāk lai sveši ienāk un paņem? [...] Mežs tagad tautas manta, vai tu apjau, aunapiere! (Indrāne 2007: 103)

Doris savu dēlu Albertu paglābj, bet “pienabrāli” Jūliju ļauj apcietināt – atriebībā par pretī runāšanu.

Vācu okupācija

Lauksaimniecība tika uzskatīta par svarīgu nozari kara vajadzību nodrošināšanai. Vācu iestādes stingri kontrolēja lauku saimniecību darbību, katrā apriņķī tika iecelts speciāls lauksaimniecības vadītājs.

Alfreds Dziļums apraksta arī vācu laikus: “[...] jau pirmdienas rītā [uzreiz pēc vācu okupācijas – A. P.] mēs saņēmām izpildkomitejas apkārtrakstu – visās mājās noņemt jumta antenas!” (Dziļums 1964: 261). Klausas turpinājās arī šajā periodā: “Baldones pagasta klaušu kārtā bija jāved dēļi uz Salaspils gūstekņu nometni” (Dziļums 1964: 288).

1941. gada 13. septembrī tika izdots rīkojums, ka lielajām saimniecībām jāatdod padomju laikā atņemtie zemes gabali. Lauksaimniekiem tika uzdots palielināt apstrādājamās zemes platības. Bija noteiktas augstas obligāto piegāžu normas, ko aprēķināja, vadoties no saimniecības kopējās platības, neņemot vērā neizmantojamās zemes daļu. Par piegādes normu neizpildīšanu zemniekiem draudēja ieslodzījums vai naudas sods. 1943. gada 10. aprīļa rīkojums noteica, ka visa lauksaimniecības produkcija uzskatāma par

apķīlātu. Savas ģimenes uzturam bija atļauts paturēt stingri noteiktu produkcijas daudzumu (Bleiere 2005: 272–273).

Daudzās saimniecībās vācu armijas vajadzībām tika rekvizēti zirgi. Tas vēl vairāk ietekmēja jau tā akūto resursu un darba roku trūkumu (daudzi cilvēki bija aizvesti uz Vācijas darba nometnēm, vīrieši bija mobilizēti policijas bataljonos, vēlāk – leģionā).

Vladimirs Kaijaks “Likteņa līdumniekos” apraksta, kā pirmajā padomju okupācijā ar Nārbuļu zemi “apdāvināti” kalpi un rentnieki vācu okupācijas laikā lūdza Nārbuļu saimniecei atļauju novākt ražu no tagad saimniekiem atgrieztās zemes (Kaijaks 1999: 69). Kaijaks arī vairākkārt piemin vācu laika lielās nodevas un to, kā cilvēki mācījās tās apiet, pat rēķinoties ar izsludinātajiem bargajiem sodiem (Kaijaks 1999: 95, 101).

Lauku saimniecībās kā darba spēku drīkstēja izmantot krievu karagūstekņus un no Krievijas un Baltkrievijas apgabaliem atvestos krievus un baltkrievus. Par tiem un par liktenīgu lomu, kādu viņi varēja spēlēt, Kaijaks raksta romānā “Likteņa līdumnieki”.

Otrā padomju okupācija

Līdz ar Latvijas reokupāciju atsākās gatavošanās kolektivizācijai. 1947. gadā Latvijā oficiāli noteica “kulaku” saimniecību pazīmes an attiecīgi paaugstināja nodokļu un nodevu normas (Riekstiņš 1997). Praksē šis apzīmējums tika attiecināts uz zemniekiem, kuriem zemes reformas gaitā bija konfiscēta zeme virs 30 ha vai arī kuriem bija samazināta zemes platība līdz 5–8 ha politisku motīvu dēļ. Otrs svarīgs kritērijs bija – vai saimniecībā tika izmantots algots darbaspēks. Faktiski 1940. gada agrārās reformas dēļ Latvijā vairs nebija lielu zemnieku saimniecību, agrākie lielsaimnieki bija vai nu represēti, vai emigrējuši.

Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas kriminālkodeksa 61. pants noteica:

Par atteikšanos izpildīt kļaušas, vispārvalstiskus uzdevumus vai darbus ar vispārvalstisku nozīmi noteikts naudas sods, kuru uzliek atbilstošais varas orgāns, līdz uzliktā uzdevuma kļaušu vai darba vērtības pieckārtīgam apmēram; otro reizi – brīvības atņemšana vai labošanas darbi uz laiku līdz 1 gadam. Par tiem pašiem nodarījumiem, ja to izdarījuši kulaciski elementi, kaut arī pirmo reizi, vai arī citas personas pastipriņšos apstākļos; personu grupas sazvērestībā vai aktīvā pretestībā varas orgāniem kļaušu, uzdevumu vai darba izpildīšanā, noteikta brīvības atņemšana uz laiku līdz 2 gadiem, konfiscējot visu mantu vai tās daļu, ar izsūtīšana vai bez tās (Šneidere 2001: 68–69).

Visu šo pasākumu mērķis bija ekonomiski un sociāli izolēt “kulakus” un vienlaikus panākt, lai t.s. darba zemnieki brīvprātīgi apvienotos kolhozos (Bleiere, Riekstiņš 2008: 21). Vēl 1949. gada sākumā padomju pozīcijas laukos bija vājas, latviešu zemnieki nevēlējās stāties kolhozos. 1949. gada sākumā Latvijā bija 890 nelieli kolhozi, kuri apvienoja 10,2 procentus saimniecību kopskaita (Turpat).

1949. gada 25. marta akcijas mērķis bija paātrināt Latvijas sovetizāciju un panākt tās pilnīgu integrāciju Padomju Savienībā. Individuālās saimniecības tika uzskatītas par šķērslī šā mērķa sasniegšanai. Lauki bija galvenā pret-podomju pretestības bāze. Tādēļ 1949. gada akcijas uzdevums bija salauzt pretestību kolektivizācijai, ne tikai vērsties pret konkrētiem padomju režīma pretiniekiem, bet arī iebiedējot sabiedrību kopumā. Izsūtāmo ģimeņu uzskaites lietas sāka gatavot 1949. gada februārī. To sagatavošanā izmantoja dažādus avotus, turklāt balstīja ne tik daudz uz 1947. gada un 1948. gada oficiāli apstiprinātajiem “kulaku” sarakstiem, bet gan uz 1939. gada lauksaimniecības skaitīšanas materiāliem, nodokļu maksātāju un vēlētāju, kara komisariātu sarakstiem, kā arī uz Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas aģentūras datiem (Bleiere, Riekstiņš 2008: 25). 1949. gada 25.–29. martā izsūtīja 29 030 cilvēkus, kas tika kvalificēti kā “kulaki”, un 13 095 “nacionālistu” ģimeņu locekļus (Turpat: 26). Izsūtāmo īpašumu, izņemot to īpašumu, ko izsūtāmie paņēma līdzi, konfiscēja (Šneidere 2001: 78–79).

Padomju režīma ietekmi uz lauksaimniecību un lauku cilvēku degradēšanu ļoti spilgti atklāj Vijas Upmales darbs “Zemes sāpe”. Piemēram, kā vecā, plaukstošā ābeļu selekcijas saimniecība tiek sadalīta pēc padomju rīkojumiem:

Auķītim asaras bira, skatoties, kā nopostīja sānu dārzu. [...] Tāpat būtu arī aizgājis vasaras dārzs. To izglāba Ceļameistars. [...] Iestājās kolhozā un līdz ar to saņēma atsevišķu piemājas zemi. Auķītim iemērīja paša stādīto ābeļdārzu aiz kūts, bet jaunajiem Briežkalniem augšas dārzu. (Upmale 1989: 48)

Vai arī šķietami absurda stāstījums par teļu aploku izveidošanu kādreizējā ābeļdārzā:

Ko jūs uztraucaties? – viņu centās mierināt mērnieki. – Ābeles taču nevedīs uz kopdārzu, tepat vien paliks [...]. (Upmale 1989: 43) [...] jo visa Briežkalnu zeme bija jāsadala aplokos. Auķītis neparedzēja, ka šie stabi tiks dzīti cauri viņa sirdij un ābeļdārzam. (Turpat: 44). Viņi tak apgrauzīs mizu un izmīs saknes! Ar to pašu dārzs būs pagalam. – Ko tu padarīsi? Nav vairs tavs. Kolhoza daļa. Tāds ir kolhoza rīkojums. (Turpat: 44). [...] Ne jau mēs šo dziesmu sākuši, – [...] prātoja vīri. – Kolhoza rīkojums. [...] turpināja dzīt stabus un kūts aizmugurē

izlauzt durvis, lai teļus varētu izlaist melnajā aplokā. (Turpat: 45). Citi laiki, citi apgriezieni, cita ekonomija. [...] apskatījās gudri vīri, apsvēra un izsprieda aši. Sadzina stabus, apjoza dzeļņdrātis, saveda Briežkalnos teļus – lai paši mēslo zemi un audzē zāli, lai paši ēd un barojas no tā, kas paaug. (Turpat: 24).

To, ka tā patiesi bija padomju varas saimniekošanas prakse, intervijā vēsta kāda vecsaimniecības īpašniece¹⁷:

Jaut.: 1949. gadā jums bija jāpieslēdzas kolhozam?

Atb.: Jā, jā. Tad jau, teiksim, ka jau sāka visus arestēt un visus te ņemt ciet, tad jau labprātīgi.

Jaut.: Jūs atdevāt savus zirgus, govus?

Atb.: Jā. Mums saimniecība bija liela, es zinu, ka bija trīs lielie zirgi, braucamie, un kumeļš, paliels, kas bija jāmāca strādāt.

Jaut.: Un tad jūs paši esat palikuši šeit visu laiku dzīvot?

Atb.: Mēs paši palikām šiten pat visu laiku šajā mājā dzīvot, bet kolhozs uzreiz ielika lopus. Mums bija liela kūts, bija drusku mazāka nekā tagad. Mēs piebūvējām mēslu krātuvī, tagad viņa ir lielāka un nebija tik augstu pacelta kā tagad. Ielika lopus, teļus ielika. Ak, kungs! Teļi gāja pa durvju priekšu, un šiten bija pagrabs tāds, agrāk zem zemes tādi pagrabi bija. Tur sāka likt skābbarību, veda cauri visam pagalmam ar zirgiem, nu vistrakākā laikā, lika viņu tad, kad lietus lija. Tad, kad nelija, nedrīkstēja likt, tad bija jāvāc siens. Viņa [kūts] sabruka, bija drausmīgs sniegs, un neviens jumtu netīrīja, mēs jau katru gadu tīrām, ja ir liels sniegs, un viņa nosēdās, katra uz savu pusi. Ta mēs tik priecīgi bijām, ka lopi bija laukā, miers un dievs, tad vismaz varēja pa pagalmu pāriet pāri.

Par otrās padomju okupācijas ikdienu vēsta arī Harijs Gulbis romānā “Doņuleja”. Kā jau minēts iepriekš, viens no padomju laika lielākajiem grieķiem bija ekspluatēt svešu darbaspēku:

Alise viena tikko spēja apkopt šo saimi. [...] ņēma palīgā kādu sievu no pilsētas, bet Alise to vienmēr darīja ar zināmu apgrēcības izjūtu, jo likumi noteica, ka cilvēku izmantot nav brīvi. (Gulbis 1983: 400)

Runājot par kolhoziem, Gulbis “Doņulejā” uzskatāmi rāda, ka sarunas dalībnieki nezina, kas saka patiesību, kas ir provokators, visur tiek izplatīta nedrošība:

Vilim, kā deputātam, bijis uzdots apstaigāt visas kaimiņu mājas un aprunāties ar cilvēkiem par kolhoza dibināšanu Doņulejā. Taču savu aģitatora sūtību viņš izprata pavisam īpatnēji.

– Tad vilks viņu zin, kā būs tai kolhozā, – viņš pēkšņi ieteicās. [...]

– Kas tad tur būs? Atdos visus lopus, visas lietas... – Pēteris negribēja vairāk izteikties.

– Un pats paliks ar pliku pakaļu, – nobeidza Vilis.

– Es jau nesaku. Ja visi strādātu! Bet viens strādās, otrs slinkos uz cita rēķina. Kas ta tur būs?

¹⁷ Intervija ar Šķūru māju veco saimnieci (Aronas pagasts, 13.06.2011.).

- To smalki izrēķinās [...] brigadieris.
- Man neviena brigadiera nevajag. Es pats sev brigadieris.
- Kolhozā būs jautrāk. Visi kopā ies, kopā strādās... (Gulbis 1983: 404–405)

Romānā Gulbis vēsta arī par slikto atalgojumu kolhozā:

Ienāca Ilmārs. Viņš iztaujāja Alisi par mājām, par darbiem, par kolhozu.

- Cik par izstrādes dienu dabūjāt?
- Piecdesmit trīs kapeikas un vēl graudus.
- Tas jau tikai pagaidām. Vēlāk būs labāk.
- Noteikti būs labāk.
- Kamēr notiek pārkārtošanās gan ekonomiskā, gan psiholoģiskā ziņā. (Gulbis 1983: 435)

Postpadomju agrārā reforma

Pēc Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmuma “Par agrāro reformu Latvijas Republikā” 1990. gada 13. jūnijā, kurā tika atzīts, ka Latvijas lauksaimniecības piespiedu kolektivizācija kā no politiskā un juridiskā, tā arī no ekonomiskā viedokļa bija kļūda un kolektivizācijas realizācijas metodes – nelikumīgas un ka padomju periodā iedibinātās zemes pārvaldības un īpašumu attiecības ir jāpārkārto, atkal notika būtiskas pārmaiņas. Agrārās reformas ietvaros valdība realizēja zemes reformu. Tā tika veikta divās kārtās. Pirmajā kārtā (1990–1996) zemi piešķirta fiziskajām un juridiskajām personām lietošanā un ierādīja dabā. Otrajā kārtā (10–15 gadu periodā, sākot ar 1993. gada 1. janvāri) precizēja lietošanā piešķirto zemju robežas, veica šo zemju novērtēšanu, kā arī likumā noteiktajā kārtībā atjaunoja zemes privātīpašuma tiesības vai nodeva zemi fizisko personu privātīpašumā bez atlīdzības vai pret atlīdzību. Bijušajiem zemes īpašniekiem vai to mantiniekiem, pašreizējiem zemes lietotājiem un jaunajiem zemes pieprasītājiem bija jāiesniedz pieprasījumi gada laikā no lēmuma publicēšanas dienas. Jaunajiem zemes pieprasītājiem bija jānorāda termiņš, ar kuru viņi vēlējās uzsākt zemes izmantošanu, bet ne vēlāk par 1996. gada 1. novembri. Fiziskās un juridiskās personas, kuras līdz noteiktajam termiņam nebija pieprasījušas zemi lietošanā, zaudēja ar likumu noteikto zemes piešķiršanas lietošanā prioritāti un varēja saņemt zemi vispārīgā kārtībā.¹⁸

Šim sarežģītajam pēcpadomju laikam laukos pievēršas arī literatūra. Ilze Indrāne romānā “Dievsunīši” attēlo, kā kolhozs savulaik tika izstiepts pār

¹⁸ 21.11.1990. likums “Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos” (Ziņotājs, 49, 06.12.1990.). Stājas spēkā 21.11.1990. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=72849> (15.08.2011.).

dažādu privātīpašumu robežām un kā tas sabruka, cik grūti bija atgriezties pie vecajām zemes robežām, un kā zemes īpašnieki vēlējās sev “piešņāpt” klat gabaliņu kaimiņu zemes:

Visi kā bez galvas, ko tad no rokām un kājām gaidīt? Ja jau lielsaimniecība izkļīst un netura vairs naudasmaku, tad katram jārauga, kur pieturēties, kur zemes vaga – varbūt senču mantojums. Kādam no senajiem kaimiņiem zemesstūris iesniedzas Vilkābeļu dārzos, kas gandrīz simts hektāros iepletušies selekcijas izmēģinājumos, dažādu gadu, dažādu krustojumu dobēs, rindās, veselos sektoros izlaidušies. Varbūt tur katrā zemes pēdā tagad tīra sudraba lati ziedēs un augļus briedēs? Ja tā palaimētos, tad nav bail gaidīt pavasari, tad ies un ravēs, jūgsies arklā un sitīsies no tumsas līdz tumsai, kā laiklaikos latvietis radis savai zemei godu dot. Ja tā, tad jābrauc Rīgā, jāsež arhīva pagrabos, jārok augšā plāni, robežas, testamenti, jāskaita brālēna bērni šaipus un viņpus saules un jūras, jāreizina, vislabāk jau ar nulli, un jādala, jādala arī. [...] Kas nogrābs ražotnes? Kas siltumnicu teritoriju? Kas puķu hektārus? (Indrāne 2007: 230)

Kaijaka “Likteņa lidumnieku” Nārbuļu māju pēcteči izkļīduši pa visu pasauli, bet Nārbuļu mājas neviens negrib, neviens negrib arī Nārbuļos saimniekot, taču zeme un mežs ir vērtība, ko var pārdot, un pēc tās visi mantiņnieki tiko. Kā Indrāne, tā arī Kaijaks savā stāstījumā iepin to, ka latviešu zemnieki karā un pēc Otrā pasaules kara izkaisīti gan uz Austrumiem, gan Rietumiem, bet ka abām pusēm ir interese par Latviju un ka eventuāla atgriešanās tām neiziet no prāta.

Noslēgums

Kāda tad ir Latvijas lauku attīstība kopš zemnieku brīvlaišanas? Muižas zeme 100 gadu laikā pāriet latviešu zemnieku rokās. Latviešu zemniekiem “sava kaktiņa, sava stūrīša zemes” sindroms ir devis pārcilvēcīgus spēkus iekopt un izveidot plaukstošas saimniecības un kā pievienotu vērtību izskolot lielu daļu savu pēcteču. Sava saimniecība un ģimenes nodrošinājums, neskaitot darba stundas un neievērojot fiziskā spēka robežas, bijusi latviešu zemnieka dzīves jēga, viņa labbūtība.

Literatūras ziņā līdz Pirmajam pasaules karam latviešu intelektuāļi neticamā tempā (ko var salīdzināt ar pirmsiestāšanās periodu Eiropas Savienībā 2004. gadā) paspējuši iziet cauri visiem Rietumkultūras “ismiem” – realīsimam, naturālīsimam, romantīsimam, nacionālīsimam utt. – un tos iedzinuši. Tā ir neticama attīstība – no dzimtcilvēka līdz Fausta tulkojumam un Raiņa lugām simt gadu laikā.

1920. gada agrārājai reformai, kam vajadzēja piepildīt Annas Brigaderes triloģijā aprakstīto vīru vēlmes – “Ja būtu taisnība, būtu arī katram savs

zemes stūris” (Brigadere 1957: 112) –, bija labi domāta teorija un darbojās, kur zemes gabali bija pietiekoši lieli. Taču zemes sadalīšana arvien sīkākos “plekšīšos” jaunajiem īpašniekiem tik tikko ļāva izvilkt dzīvību, jo tradicionāli latviešu zemnieki nodarbojās tikai ar lopkopību un graudkopību. Liel-saimniecību saskaldīšana 1940.–1941. gadā faktiski iznīcināja dzīvotspējīgu lauksaimniecību. Piespiedu saimniecību apvienošana kolhozos un padomju saimniecībās pēc 1945. gada zemniekus kārtējo reizi padarīja par “dzimtcilvēkiem”, šoreiz nevis muižā, bet citā politiskā eksperimentā. 1990. gadu, kad tika uzsākta otrā agrārā reforma, varētu apzīmēt par kārtējo “zemnieku brīvlaišanu”.

Simt gadu mums vajadzēja, lai no dzimtcilvēka kļūtu par vienlīdzīgu rietumeiropieti; kopš 1990. gada pagājuši tikai 20 gadi – varbūt lauku attīstība mums vēl priekšā?

Rodas jautājums: vai reformas vienmēr ir uz labu? Vai tās ir pārdomātas, vai arī tās ir reformas reformu pēc? Mūsu reālistiskā literatūra sniedz daudzus piemērus, kas konkrēti atspoguļo laiku, gandrīz kā vēstures grāmatā.

Un labbūtība? Dzīves jēgu un jēgpilnu dzīvi liela daļa Latvijas lauku iedzīvotāju ir saglabājuši cauri visām zemes dalīšanām, pārkārtošanām, apvienošanām un atkaldalīšanām. Vai tas ir senču mantojums – tikt galā ar visu un paturēt gaišu prātu, kamēr citi ir neapmierināti ar visu un visur vaino citus? Jeb tas ir Purapuķes Pētera Zelmeņa lolotais zemes svētums, ko viens izjūt, bet otrs ne? Var izvirzīt jautājumu: vai šis zemes svētums vispār var kādam piederēt, varbūt tas mums tiek aizdots uz laiku, kamēr mēs spējam izjust ar to simbiozi, tāpat kā mūsu bērni, kas mums aizdoti uz laiku, kamēr pieaug, bet mums nepieder? Varbūt šī zemes īpašuma neprognozējamība, kā rāda mūsu vēsture, ir mājiens mums, ka ar zemi ir jāsadzīvo, nevis tā jāekspluatē alkatīgas peļņas nolūkos?

Noslēgumā, atgriežoties pie raksta virsraksta “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – fikcija un/vai realitāte?”, jāatzīst, ka mūsu reālistiskā literatūra, kuras autori apraksta pašu piedzīvoto un pieredzēto, ir latviešu zemnieku vēstures grāmata. Šī literatūra parasti tiek lasīta caur nacionāloromantisku prizmu, šādi veidojot latviešu pseidoidentitāti. Taču, izmantojot šīs nacionāloromantiskās prizmas vietā realitātes matrici, proti, realitātes izziņāšanas jautājumu režģi, var izsiņāt latviešu zemnieku reālo vēsturi.

Vēres

Arhīvu materiāli un lauka pētījumu materiāli

Intervija ar Šķūru māju veco saimnieci (Aronas pagasts, 13.06.2011.). Intervijas materiāli glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā.

LVVA, 218. f., 1. apr., 674. l.

LVVA, 5890. f., 1. apr., 10. l.

LVVA, 5890. f., 2. apr., 314.–581. l.

LVVA, 5890. f., 2. apr., 740.–747. l.

Avoti un literatūra

Aizsilnieks, A. (1968). *Latvijas saimniecības vēsture. 1914–1945*. Stokholma: Daugava.

Apine, R. u.c. (2003). *20. gadsimta Latvijas vēsture. Neatkarīgā valsts. 1918–1940*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.

Balevica, L. (1992). Privātkapitāla loma Vidzemes zemnieku māju iepirkšanā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4, 49–73.

Baltijas Vēstnesis, 1878, Nr. 13.

Baltijas Zemkopis, 1876, Nr. 1.

Bērziņš, J. (2000). *Latvija 19. gadsimtā: Vēstures apceres*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.

Bleiere, D., Riekstiņš, J. (2008). *Latvijas iedzīvotāju otrā masveida deportācija. 1949. gada 25. marts*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs.

Bleiere, D. u.c. (2005). *Latvijas vēsture: 20. gadsimts*. Rīga: Jumava.

Brigadere, A. (1957). *Triloģija. Dievs, daba, darbs. Skarbos vējos. Akmens sprostā*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Drīzulis, A. (1986). *Latvijas PSR vēsture. No vissenākiem laikiem līdz mūsu dienām*. 1. sēj. Rīga: Zinātne.

Dziļums, A. (1964). *Pēdas rīta rasā*. Grāmatu draugs.

Gulbis, H. (1983). *Doņuleja*. Rīga: Liesma.

Ieviņš, K. (1988). *Putras Dauķis*. Rīga: Liesma.

Indrāne, I. (2007). *Dievsunīši*. Rīga: Nordik.

Janševskis, J. (1969–1974). *Dzimtene*. 1.–8. sēj. Tilta apgāds.

Jaunsudrabiņš, J. (1982). *Kopotī raksti. Jaunsaimnieks un velns*. 7. sēj. Rīga: Liesma.

Kadastra vēsturiskā izveidošana. Attīstības vēsture. Pieejams: <http://bestbuydoc.com/lv/doc-file/605/kadastra-vesturiska-izveidosana.html> (15.08.2011).

Kaijaks, V. (1999). *Likteņa līdumnieki*. 1. daļa. Rīga: Lauku Avīze.

Kaijaks, V. (1999). *Likteņa līdumnieki*. 2. daļa. Rīga: Lauku Avīze.

Kaijaks, V. (2004). *Likteņa līdumnieki*. 3. daļa. Rīga: Lauku Avīze.

Kaudzīte, R., Kaudzīte, M. (1948). *Mērnieku laiki*. Weissenburg, Vācija: Apgāds Latvija.

Likums "Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos". 21.11.1990. Stājas spēkā 21.11.1990. *Zinotājs*, Nr. 49, 06.12.1990.

[Mazā enciklopēdija] (1970). Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. 3. sēj. Rīga: Zinātne.

Niedra, A. (1930). Ēnas miglā. *Burnnieks*, Nr. 3.

Niedra, A. (1948). *Līduma dūmos*. I, II daļa. Delmenhorsta, Vācija: Jaunā Vārda Apgāds.

Priedīte, A. (2011/2012). Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes starpdisciplinārā skatījumā.

LU Akadēmiskā Dzīve, Nr. 48, 46–60.

Purapuķe, J. (1948). *Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes*. Libeka, Vācija: J. Šīns.

- Raubiško, I. (2011). Kas ir “labbūtība”, un kāpēc “labbūtība”? Ieskats labas dzīves izpratnē Latvijas laukos. *LU Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 48, 25–35.
- Riekstiņš, J. (1997). “Kulaki” Latvijā. Rīga: Ievanda.
- Svarāne, M. (1971). *Saimnieks un kalps Kurzemē un Vidzemē XIX gadsimta vidū*. Rīga: Zinātne.
- Stranga, A. (2004). Latvijas okupācija un iekļaušana PSRS (1940–1941). *Latvijas Avīze* (02.–04.08.2004.). Pieejams: http://vip.latnet.lv/LPRA/stranga_iek1.htm (15.08.2011.).
- Šneidere, I. (2001). *Latvija padomju režīma varā. 1945–1986*. Dokumentu krājums. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Švābe, A. (1958). *Latvijas vēsture 1800–1914*. Upsala: Daugava.
- Švābe, A. (1991). *Latvijas vēsture 1800–1914*. Rīga: Avots.
- Švābe, A. (red.) (1953–1955). *Latvju enciklopēdija*. 3. sēj. Stokholma: Trīs zvaigznes.
- Upīts, A. (1945). *Zaļā zeme*. Rīga: VAPP Grāmatu apgāds.
- Upmale, V. (1989). *Zemes sāpe*. Rīga: Liesma.

SANDRA SEBRE, IVETA KRŪMIŅA
“DZĪVESSPĒKS” KĀ RESURSS
LATVIJAS LAUKOS

Latvijas laukos ir daudz bērnu, pusaudžu un pieaugušo, kuri ir attīstījuši spēju pārvarēt dažāda veida sociālas, materiālas un psiholoģiskas grūtības, kā arī rast dzīvesprieku un pozitīvu izaugsmi. Sociālās zinātnēs šo izraušanos no grūtiem materiāliem, sociāliem un/vai psiholoģiskiem apstākļiem un izsišanas pozitīvas attīstības virzībā angļu valodā apzīmē ar vārdu *resilience* vai arī ar vārdu salikumu *psychological resilience*. Latviešu valodā šim jēdzienam nav tieša tulkojuma, taču vairāki psiholoģijas zinātnieki ir vienojušies kā jēdzienisku ekvivalentu izmantot jēdzienu ‘dzīvešpēks’. Tas apzīmē spēku “izsisties uz augšu”, nākot no grūtiem dzīves apstākļiem, vai arī spēku atgūties no traumējošiem dzīves notikumiem vai izaicinājumiem. Jēdziens ‘dzīvešpēks’ atšķiras no vārdu salikuma ‘dzīves spēks’ (piemēram, tautas “dzīvā spēka” zaudējumi kara laikā), kas apzīmē vispārējo cilvēka dzīvības un dzīvības enerģijas esamību.

Šajā rakstā vispirms tiks iztirzāts dzīvešpēka jēdziens, tā attīstība un lietojums līdzšinējos starpdisciplināros pētījumos dažādās pasaules vietās. Tad tiks izvērtēts, kā šo jēdzienu var izmantot Latvijas situācijas analīzē, un sniegti daži dzīvešpēka piemēri no transnacionālu ģimeņu dzīves lauka. Raksta noslēgumā pievērsīsimies arī jautājumam par to, kādas iespējas ir identificēt un pētīt dzīvešpēka izpausmes Latvijas laukos tagadnē, plašākā skatījumā.

Jēdzienu *resilience* psiholoģiskā kontekstā izvirzīja attīstības pētniece Emija Vernera (*Emmy Werner; Werner 1982*) pagājušā gadsimta pēckara gados, kopā ar ārstiem un sociālajiem darbiniekiem veicot starpdisciplināru pētījumu ASV Havaju salās. Pētījuma gaitā izsekojot 698 bērnu attīstībai, ar katru individu veicot atkārtotu izpēti laikā no dzimšanas līdz 40 gadu vecumam, Vernera novēroja un konstatēja, ka nabadzīgajā Kauai salā bija

daudz bērnu, kuri auga ne tik vien grūtos materiālos apstākļos, bet arī grūtos sociālos apstākļos, piemēram, ģimenēs ar pastiprinātiem konfliktiem vai pat vardarbību. No šiem 698 bērniem apmēram divas trešdaļas, sasniedzot pusaudža un jaunieša gadus, iesaistījās noziedzīgā vai pašdestruktīvā uzvedībā, piemēram, nodarbojās ar zādzībām vai ar pārmērīgu alkohola lietošanu. Taču apmēram viena trešdaļa šo bērnu, kuri bija auguši līdzīgos nelabvēlīgos materiālos un sociālos apstākļos, izrāvās no šādas negatīvās attīstības virzības un iekļāvās pozitīvā attīstības trajektorijā.

Havaju salu pētījuma ietvaros tika identificēti un salīdzināti bērna attīstības “riskā faktori” (*risk factors*), kas var veicināt nelabvēlīgas attīstības sekas, un “aizsargājošie faktori” (*protective factors*), kas aizsargā un veicina pozitīvu adaptāciju. Kā viens no iespējamiem bioloģiskiem riska faktoriem tika konstatētas komplikācijas grūtniecības vai dzemdību laikā, tostarp arī bērna pāragra piedzimšana. Citi riska faktori bija nelabvēlīgi materiāli apstākļi, nestabila ģimenes situācija, iespējama psihopatoloģija vienam vai abiem bērna vecākiem. Jo vairāk šo riska faktoru, kas pārklājas un cits citu pastiprina, jo lielāka varbūtība, ka, bērnam augot, radīsies dažāda veida sociālas vai emocionālas problēmas. Savukārt iepretim šiem riska faktoriem bija aizsargājošie faktori, kas palīdzēja bērnam vai pusaudzim pārvarēt grūtības un virzīties pozitīvā attīstības gaitā. Vernera konstatēja, ka vismanāmākie un nozīmīgākie aizsargājošie faktori veidojās situācijās, kad bērnam no nelabvēlīgās ģimenes vides radās vismaz viens pieaugušais (ģimenē vai ārpus tās), kurš sniedza pozitīvu atbalstu un gādību, kā arī ja pusaudzim vai jauniešiem bija iespēja iesaistīties kādā interešu grupā, piemēram, sporta, mākslas vai arī reliģiskā jauniešu pulciņā.

Dzīvesspēka revolūcija

Četrdesmit gadu laikā kopš pētījuma Havaju salās ir veikti daudzi pētījumi visdažādākajos kontekstos, analizējot riska un aizsargājošos faktoros, to mijiedarbību un ietekmi uz bērna un pieaugušā attīstības virzību. Ir konstatēts, ka pie aizsargājošiem faktoriem, kas veicina pozitīvu attīstību, pieder ne tikai ārējie sociālie faktori, bet arī indivīda personiskās rakstura īpašības un saskarsmes vai komunikācijas spējas. Savukārt indivīda paša un sociālās vides radītie aizsargājošie faktori kopumā veido savstarpējo mijiedarbību, līdz ar ko attīstās dzīvesspēks, šī “izsišanās” pozitīvā attīstības virzībā, par spīti grūtiem ekonomiskiem, sociāliem un/vai psiholoģiskiem apstākļiem.

Būtiski, ka mūsdienās psiholoģiskā pētniecība arvien vairāk pievēršas tieši šo aizsargājošos faktorus, dzīvesspēku veicinošo apstākļu meklēšanai. Daži šo pārslēgšanos no negatīvā uz pozitīvā meklēšanu ir nosaukuši par “dzīvesspēka revolūciju”, apzīmējot to kā jaunu paradigmu psiholoģijas zinātnes pētniecībā un norādot uz pozitīvo aspektu meklēšanas praktisko izmantojumu, palīdzot risināt problēmas indivīda un plašākas sabiedrības līmenī (*Leadbeater et al.* 2005).

Mūsdienās viena no vadošajām pētniecēm, kura integrē atzinumus no līdzšinējiem pētījumiem un turpina attīstīt dzīvesspēka teoriju (*Resilience theory*), ir Minesotas Universitātes, ASV, profesore Anna Mastena (*Ann Masten; Masten* 2011). Mastena uzsver, ka dzīvesspēkam ir divi galvenie izpausmes veidi. Pirmkārt, kā jau minēts iepriekš, dzīvesspēks attiecas uz pozitīvu attīstību, par spīti grūtām dzīves situācijām. Tas ir dinamisks process, ko mēs latviski varētu raksturot kā “izraušanos” (vai, kā minēts jau iepriekš rakstā, “izsišanos”) no psiholoģiski, materiāli vai sociāli nelabvēlīgiem apstākļiem. Otrkārt, dzīvesspēks var izpausties kā “atgūšanās” no kādas traumatiskas pieredzes, kad cilvēks atgūst savu emocionālo līdzsvaru un sociālo līdzdarbību atbilstoši tam, kā viņš vai viņa bija funkcionējis/-usi pirms traumas. Pētnieki ir arī pievērsušies dzīvesspēka izpausmēm starp cilvēkiem, kuri ir pārdzīvojuši vardarbību, terorismu, karadarbību vai dabas stihijas.

Lai pilnīgāk izprastu dzīvesspēka būtību, nepieciešams pētīt un analizēt mijiedarbību starp dažādiem aizsargājošiem faktoriem. Kā pamatu šo dažādo faktoru mijiedarbības izpratnei psihologi nereti izmanto bioekoloģisko cilvēka attīstības modeli, ko izstrādājis psiholoģijas profesors Jurijs Bronfenbreners (*Urie Bronfenbrenner; Bronfenbrenner, Condry* 1970; *Bronfenbrenner* 2005). Šajā attīstības modelī dažādi sociālie un psiholoģiskie konteksti tiek uztverti kā viens otrā iekļauti, līdzīgi kā “matrjoškas lelle” – tā šo teorētisko shēmu apzīmējis pats Bronfenbreners, kurš dzimis Maskavā, bet savu mūžu nodzīvojis Amerikā. “Matrjoškas lelles” pašā centrā ir indivīds ar savām īpašībām – ģenētiskām predispozīcijām, personības rakstura īpašībām, saskarsmes un komunikācijas spējām un prasmēm. Otrajā kārtā ir indivīda tuvākā sociālā vide, viņa vai viņas ģimene ar tās savstarpējām attiecībām un ģimenes tradīcijām, vērtībām. Trešajā kārtā ir nedaudz plašāka sociālā vide, kurā iekļauta skola un draugi, sabiedriskā kopiena. Ceturto kārtu veido sociokulturālā vide visplašākajā nozīmē, kas ietver daudzslāņainas normas, vērtības un vēsturiski ietekmētas tradīcijas, kā arī sociālo atmiņu. Lai izprastu dzīvesspēka attīstību, ir svarīgi ņemt vērā riska un aizsargājošo faktoru

mijiedarbību un līdz ar to ietekmi uz indivīda rīcībaspēju katrā no šiem kontekstiem (*Luthar* 2006).

Pašefektivitāte un dzīvesspēks

Pētījumos, kuros tiek izvērstas dzīvesspēka konstrukts (apgalvojot, ka tas saistīts ar indivīdam piemērotām labām saskarsmes vai komunikācijas prasēm un pozitīvām personiskām rakstura īpašībām, piemēram, emocionālu līdzsvarotību, labu humora izjūtu un atvērtību jaunai pieredzei), ir konstatēts, ka indivīdiem, kuri demonstrē “dzīvesspēku”, piemīt arī izteiktāka pārliecība par pašefektivitāti (*self-efficacy*). Tā ir ticība saviem spēkiem, ticība tam, ka būs iespējams realizēt izvirzītos mērķus vai nu individuāli, vai arī sadarbojoties ar kolēģiem, līdzcilvēkiem. Pārliecību par pašefektivitāti veicina trīs aspekti (*Bandura* 1977). Pirmkārt, šim indivīdam ir labi dzīves piemēri, kam sekot, it īpaši saistībā ar konkrētu dzīves sfēru, kurā attīstās šīs pašefektivitātes pārliecības. Otrkārt, indivīdam pašam rodas iespēja darboties un gūt veiksmi savā darbībā, tādējādi arvien vairāk stiprinot savu pārliecību par savu varēšanu šajā jomā. Angliski šī konkrētā pārliecība tiek apzīmēta, kā *sense of mastery* (pārliecība, ka esmu šo māku apguvis un sev pašam pierādījis savu rīcībaspējīgumu). Latviešu valodā šo stāvokli varētu raksturot ar teicienu “darbs dara darītāju” (*Kārklīņa* 2012), kad pati darbošanās (it īpaši darbošanās ar veiksmīgu rezultātu) rada pašefektivitātes izjūtu, kas savukārt veicina motivāciju savu darbību attīstīt vēl augstākā pakāpē. Trešais pašefektivitātes pārliecības veicinātājs ir apkārtējo uzslava vai pozitīvais novērtējums. Varētu būt, ka tieši pēdējā faktora visvairāk trūkst mūsdienu latviešu sabiedrībā, it īpaši ņemot vērā, ka vairākās pēdējo gadu interneta aptaujās latvieši paši ir atzīmējuši “skaudību” kā sevi raksturojošu īpašību (*Ir* 2011). Ja cilvēks izjūt skaudību par otra veiksmi, tad ir grūtāk otru par šo veiksmi uzslavēt, proti, uzslavēt bez ironijas.

Pozitīvas savstarpējās attiecības un kultūras tradīciju nozīmīgums

Dzīvesspēka attīstībai īpaši nozīmīgs un to veicinošs (vai aizsargājošs) faktors ir pozitīvas savstarpējās attiecības un starppersonu orientācija (*Hobfall* 2002). Daudzos pētījumos šajā sakarā tiek uzsvērts, ka, augot nelabvēlīgā socioekonomiskā vidē, iespējams, disfunkcionālā vai nestabilā ģimenes

situācijā, bērnam vai pusaudzim ļoti nozīmīga ir iespēja attīstīt pozitīvas attiecības ar vismaz vienu pieaugušo (ģimenē vai ārpus tās), kurš bērnam var sniegt atbalstu un gādību un kurš pats ir spēcīgs un pārliecināts par sevi. Šīs emocionāli pozitīvās attiecības var būt ar kādu no vecākiem vai arī ar kādu no vecvecākiem, radniekiem, kaimiņiem vai pat ar kādu skolotāju, pulciņa vadītāju, sporta treneri u.c. (Ungar 2007). Pētījumi ASV rāda, ka tieši skolas vide un atbalstoši skolotāji var būt daudz nozīmīgāki tiem bērniem, kuri nāk no disfunkcionālām ģimenēm, nekā bērniem, kuriem ģimene spēj sniegt vajadzīgo atbalstu pozitīvai attīstībai.

Plašākā sociokulturālā kontekstā raugoties, kā nozīmīgs dzīvesspēku veicinošs faktors ir arī piederības izjūta kādai sociālai grupai un pievēršanās plašākām kultūras tradīcijām (Turpat). Ir konstatēts, ka šāda pievēršanās tradīcijām ir ļoti nozīmīga bērniem, kuri dzīvo kara vai karam līdzīgos apstākļos, kā, piemēram, Palestīnā. Tieši kultūras tradīcijas ir tās, kas palīdz šiem bērniem rast dzīvesspēku, jo tās piešķir nozīmīgumu reizēm grūti izprotamam apkārtējam haosam un vispārīgai ikdienas neskaidrībai. Arī latviešu bērniem, piedzīvojot Otro pasaules karu (Sebre 1998) un grūtības, uzsākot jaunu dzīvi trimdas apstākļos (Viķe-Freiberga 2010), piederības izjūta latviešu tautai, kultūrai un tās tradīcijām palīdzēja rast jēgu un arī prieku sarežģītajās ikdienas dzīves situācijās.

Grūtības transnacionālās ģimenēs Latvijas laukos, kas dod iespēju dzīvesspēka izpausmēm

Kā konkrētus dzīvesspēka piemērus mūsdienā Latvijā varam minēt bērnus un viņu vecvecākus (vai citus ģimenes locekļus) ģimenēs, kurās viens vai abi bērna vecāki ir aizbraukuši strādāt uz ārzemēm – Īriju, Angliju, Zviedriju u.c. valstīm. Iveta Krūmiņa ir intervējusi vecvecākus no septiņpadsmit šādām transnacionālām ģimenēm, kas dzīvo Latvijas laukos vai mazpilsētās (Krūmiņa 2011). Šo ģimeņu dzīvē, nenoliedzami, rodami priekšnosacījumi dzīvesspēka izpausmēm – materiālās, sociālās un psiholoģiskās grūtības, kas jāpārvar.

Kaut gan varētu domāt, ka šajās ģimenēs ir labi materiālie apstākļi, ja jau aizbraukušais vecāks pelna salīdzinoši labu algu ārzemēs, nereti tā nav, jo aizbraukušais vecāks pēc ilgāka prombūtnes laika arvien retāk un retāk sūta uz Latviju materiālo atbalstu vai arī atsūtītā nauda jāizmanto kredītaisiību segšanai. Papildu problēmas rodas gadījumos, kad aizbraukušie vecāki

nav juridiski noformējuši aizbildniecības tiesības Latvijā palikušajiem vecvecākiem, kuri ikdienā gādā par viņu bērniem. Tādējādi rodas grūtības, piemēram, gadījumos, kad bērnam ir nepieciešama medicīniskā palīdzība, bet Latvijā nav neviena, kurš par bērnu ir juridiski atbildīgs un tiesīgs parakstīt nepieciešamos dokumentus. Tāpat, ja aizbraukušais vecāks nav nokārtojis aizbildniecības tiesības, vecvecāki nevar saņemt Latvijas valsts pabalstu bērna audzināšanai vai noformēt bērnam pasi.

Sociālas grūtības šajās ģimenēs rada arī sabiedrības nosodošā attieksme (masu medijos vai pat skolā). Varētu domāt, ka Latvijā palikušie vecvecāki, kuri gādā par mazbērniem, vēlētos savstarpēji kontaktēties, dalīties vērtīgā informācijā, veidot savstarpējas atbalstu grupas vai ko tamlīdzīgi. Taču notiek tieši pretējais – šīs ģimenes kļūst vismaz daļēji sociāli izolētas sabiedrības negatīvās attieksmes dēļ un drīzāk vēlas slēpt savu situāciju un dzīvesstāstu nekā meklēt atbalstu pie līdzīgā situācijā nonākušiem vecvecākiem. Kāda vecmāmiņa to apraksta šādi:

Visgrūtāk ir ar sabiedrību. Ir daudzi, kas uzskata, ka bērniem ir jābūt pie vecākiem. Droši vien tas ir pareizi. Bet ko tad darīt? Vienā stresā dzīvot? No tā jau, pirmkārt, tie bērni cieš. Ir jau labāk, ka tie vecāki ir klāt – bet ja viņiem nav naudas? Ja viņi nevar nomaksāt kredītus, ja viņi nevar nopirkt to, kas skolai vajadzīgs, tad es nedomāju, ka tas bērnam nāk par labu. Bet pieaugušie uzliek tādu “standartu” virsū, ka tie ir, lūk, aizbraukušo vecāku bērni. Tātad viņi ir kaut kādi savādāki. Bet tā tas nav! Tā nav! Man nāk dusmas, kad es par to runāju! Tas bija briesmīgi!¹

Domājams, ka negatīvā sabiedrības attieksme drīzāk mazina nekā veicina Latvijā palikušo ģimenes locekļu pārliecību par pašefektivitāti, ņemot vērā, ka šo izjūtu veicina pozitīvs, nevis negatīvs novērtējums no citu cilvēku puses.

Savukārt psiholoģiskas, emocionālas grūtības gan vecvecākiem, gan mazbērniem rodas tādēļ, ka ir grūti savstarpēji paust savas emocijas. Šī problēma vismaz daļēji varētu būt saistīta ar latviešu kultūrā neierastu praksi savstarpēji pārrunāt emocionālās raizes – runāt par emocijām bez aplinkiem. Šāds piemērs rodams Ivetas Krūmiņas sarunā ar jaunu sievieti, kura audzina savu desmit gadus veco jaunāko brāli:

Sākumā bija grūti, viņš pārdzīvoja pēc sarunām ar mammu, bet tagad vairs tā nav, ir pieradis. Viņam nepatīk par to runāt. Viņš arī ar mammu (*skype*) sarunās nelabprāt runā par savām jūtām.

¹ Šeit un turpmāk citētie pētījuma materiāli iegūti lauka darbā, kas veikts 2010. un 2011. gadā dažādos Latvijas novados un glabājas Ivetas Krūmiņas personiskajā arhīvā.

Kad istabā ienāca sievietes brālis un intervētāja viņam vaicāja par to, kam viņš stāsta par savām domām un jūtām, brālis atbildēja: “Nesaku. Es nesaku nevienam.” Arī Latvijā palikušajiem pieaugušajiem visbiežāk ir grūtības paust emocijas savstarpējās sarunās. Piemēram, kāda vecmāmiņa stāstīja, kā viņa atbalsta visus savas ģimenes locekļus, bet pati izjūt atbalsta trūkumu: “Pašai sevi jāatbalsta – kaut kur aiziet klusībā, izraudās un viss...” Papildu psiholoģiskas grūtības rada pieņēmums un pārliecība, ka “mamma ir mamma”, respektīvi, vecvecāki izjūt, ka nespēj bērnam dot nepieciešamo emocionālās tuvības un drošības izjūtu.

Dzīvesspēka izpausmes un grūtību pārvarēšanas pieejas transnacionālās ģimenēs Latvijas laukos

Tomēr pārliecība par pašefektivitāti ir viens no dzīvesspēka un grūtību pārvarēšanas būtiskiem aspektiem transnacionālās ģimenēs Latvijas laukos. Šo pārliecību Latvijā palikušie vecvecāki ir guvuši savas dzīves gaitā, specifiskā sociālvēsturiskā kontekstā, un viņi spēj to pozitīvi izmantot, audzinot savus mazbērnus. Vairākās ģimenēs vecvecāki atsaucās uz pieredzi krīžu veiksmīgā pārvarēšanā savas ģimenes vēsturē. Tā divās ģimenēs vecmāmiņas stāstīja, ka arī viņas uzaugušas kopā ar vecvecākiem, jo mātēm bijis jābrauc smagos kolhoza darbos. Pārvarētās kara laika grūtības arī stiprinājušas pašefektivitātes izjūtu un pārliecību, ka pašreizējās sociālās, materiālās un psiholoģiskās grūtības tiks veiksmīgi pārvarētas. Vectēvs, kurš audzina 15 gadus vecu mazdēlu, stāsta:

Mēs esam izaudzīnājuši savus četrus bērnus, izaudzīnāsim arī šo! Lai tik dzīvo pie mums! Viss ir labi! Mēs izaugām kara laikā, bija grūti mūsu vecākiem. Šobrīd nav nekādas katastrofas. Mēs pelnām naudiņu, mēs draudzīgi dzīvojam, mēs izdzīvosim.

Vecmāmiņa, kura audzina 13 gadus vecu mazdēlu, ar līdzīgu pašefektivitātes pārliecību stāsta: “Mums jātiek galā ar daudzām grūtībām, un man šķiet, ka tiekam galā labi.”

Daži dzīvesspēka pētnieki ir secinājuši, ka dzīvesspēku varētu pielīdzināt fizioloģiskai imunitātei, kad ar kontrolētu patogēna vīrusa klātbūtni cilvēka ķermenim rodas spēja nesaslimt (*Neill et al. 2001*). Varam apgalvot, ka sociālvēsturiskais konteksts Latvijas laukos ir devis daudz iespēju šādu imunitāti izveidot – gan pārvarot grūtības, kad lauku teritorijās atkārtoti veidojušās kara frontes, gan jau iepriekšminēto smago kolhoza darbu periodā, gan arī uzsākot lauksaimniecības darbību pēc pilnīgi citiem, jauniem principiem pēcpadomju periodā, kad kolhoza struktūras tika likvidētas.

Kad intervētāja vaicāja Latvijā palikušajiem vecvecākiem, kas viņiem visvairāk palīdz pārvarēt vispārējās grūtības šajā dzīves situācijā, viņi uzsvēra “izturību”. Vecmāmiņa, kura audzina 12 gadus vecu mazmeitu, ar pārliecību stāstīja: “Jāturas. Vajadzīga izturība.” Šo izturību, cenšanos ar visiem spēkiem tikt galā ar grūtībām, vecvecāki intervijās visbiežāk pamato ar pārliecību par to, ka bērni un mazbērni ir prioritāra vērtība. Daži vecvecāki pārvar grūtības, jo cenšas visiem spēkiem palīdzēt saviem emigrējušajiem bērniem. Daudzi uzsver, ka viena no lielākajām vērtībām viņu dzīvē ir mazbērni un ka tādēļ “jāturas”. Ģimene, bērni, mazbērni kā vērtība rodas no mijiedarbības sociālkulturālā vidē, bet dažās ģimenēs šī vērtība tiek vairāk kopta, uzsvērtā un pārmantota no paaudzes paaudzē.

Dzīvēsspēku ļoti manāmi pauž divpadsmitgadīgā Līga (vārds mainīts), kura dzīvo kopā ar vecmāmiņu (60 gadi) un vectētiņu (59 gadi) kādā Latvijas lauku novadā. Lai arī Līgas līdzšinējā dzīves gaita, nenoliedzami, ir bijusi grūtību pilna, viņa ir spējusi daudzas grūtības emocionāli pārvarēt un pašreiz ir ļoti labi sociāli adaptējusies un uzrāda labas sekmes skolā. Iveta Krūmiņa apraksta šās ģimenes dzīves situāciju šādi – ārzemēs atrodas vecmāmiņas meita no pirmās laulības, ko Līgas vecmāmiņa uzaudzinajusi kopīgi ar savu tagadējo vīru. Tagad viņi abi audzina Līgu. Meitenes tēvs nekad nav piedalījies viņas audzināšanā vai aprūpē. Līgas māte emigrējusi pirms desmit gadiem. Pirms emigrācijas māte izrādījusi nepietiekamas aprūpes un audzināšanas prasmes, atstājusi bērnu novārtā, lietojusi alkoholu. Tagad Līgai ar māti komunikācija ir vāja, viņas dažas reizes gadā sazinās pa telefonu, sarakstās portālā *draugiem.lv*. Māte savu meitu pēdējos gados pat neapciemo. Finansiāli māte atbalstīja ģimeni emigrācijas sākumā, bet pēdējos gados materiālu palīdzību vairs nesniedz. Sākotnēji Līga skuma pēc mātes, bet tagad pauž vienaldzību.

Jau pirms mātes aizbraukšanas par Līgu daudz rūpējās viņas vecvecāki. Viņi tagad stāsta, ka kopš mātes aizbraukšanas attiecības starp Līgu un vecvecākiem kopumā kļuvušas tuvākas un joprojām ir siltas. Ikdienā viņi vakariņo trijātā un arī brīvo laiku pēc iespējas pavada kopā, brīvdienās ceļojot pa Latviju vai arī apmeklējot kultūras pasākumus vietējā kultūras namā. Līga savus pārdzīvojumus uztic gan vienai, gan arī otrai vecmāmiņai. Būtiski ir tas, ka ģimenei ir pozitīvas attiecības ar Līgas skolu. Gan vectēvs, gan vecmāmiņa uztur kontaktus ar skolu, Līgas skolotājiem.

Līgas skolā audzēkņiem ir dažādas iespējas iesaistīties interešu pulciņos, ko Līga arī aktīvi dara – viņa nodarbojas ar vēderdejām, ģitāras spēli un

teātri. Arī citās intervijās ar skolu psihologiem dažādos Latvijas mazpilsētu un lauku novados atklājas, ka vietējām sporta un mākslas nodarbībām ir ļoti liela nozīme, veicinot bērnu un pusaudžu pašefektivitātes izjūtu un dzīvesspēku, kas palīdz pārvarēt dažādas dzīves grūtības. Līgai ir vairāki ļoti nozīmīgi aizsargājošie faktori, kas veicina viņas dzīvesspēku – specifiski pozitīvās attiecības ar abām vecmāmiņām un vectētiņu, kā arī pozitīvas attiecības ar skolasbiedriem un skolotājiem un nodarbošanās, kas veicina viņas pašefektivitātes izjūtu, kā arī attīsta viņas spējas dažādās jomās, tostarp saskarsmes un komunikācijas jomā.

Līgas pozitīvā attīstība, veiksmē skolā un sabiedriskā dzīvē ir apliecinājums gan Līgas, gan viņas vecvecāku dzīvesspēkam. Šis transnacionālās Latvijas lauku ģimenes situācijā mēs redzam veiksmīgu psiholoģisko, sociālo un vēsturisko aspektu mijiedarbību. Psiholoģiskais aspekts ietver Līgas un viņas vecvecāku labās saskarsmes un komunikācijas prasmes, arī pietiekamu emocionālo līdzsvarotību un humora izjūtu – gan Līga, gan vecvecāki spēj pozitīvi iesaistīties skolas dzīvē un pēcskolas nodarbībās, veidot pozitīvus kontaktus ar skolotājiem un pulciņu vadītājiem. Sociālais aspekts ietver Līgas skolu kā sociālo vidi ar pretimnākošiem un izprostošiem skolotājiem, kā arī iespējas piedalīties dažādos pulciņos. Pozitīvās attiecības, emocionālais siltums, atbalsts un savstarpējā uzticēšanās starp Līgu un vecvecākiem, starp Līgu un skolotājiem ir gan psiholoģisks, gan starppersonu, sociāls resurss. Pozitīvu, atbalstošu attiecību nozīmīgums dzīvesspēka veicināšanā ir atkārtoti pierādīts ne tikai pētījumos pasaules mērogā, bet arī citos pētījumos Latvijā. Piemēram, Līgas Soveres (2010) pētījums par pieaugušajiem, kuri nesen zaudējuši kādu tuvu cilvēku, norāda uz to, ka dzīvesspēku veicina pozitīvas attiecības ģimenē, jau sākot ar bērnības gadiem, kad savstarpējā mijiedarbībā veidojas uzticēšanās un drošības izjūta.

Dzīvesspēks Latvijas sociālkulturālajā un vēsturiskajā kontekstā

Noslēgumā vēlamies pieminēt pazīstamo Raimonda Paula dziesmu "Baltijas jūra", tās teksta autors ir Alfrēds Krūklis. Šajā dziesmā tiek apdziedāti Latvijas vīri un sievas – viņu stiprums un spēks, tos salīdzinot ar kārkliem, kas aug jūras krastā: "Tev krastā kārkli zied, / Un vīri tikpat siksti kļūst. / Virs kāpām priedes dzied, / Un sievas tikpat stipras būs. // Lai kāda vētra pūš, / Tā nevar mūs ne raut, ne liekt..." Šķiet, ka tieši šie simboliski piesātinātie kārkli un priedes vizuāli spilgti demonstrē dzīvesspēka jēdzienu – to,

ka, par spīti dažnedažādām dzīves grūtībām, ir iespējams tomēr nesalūzt un augt, un attīstīties. Tas ir gan sīkstums, gan spēja adaptēties un atgūties no vēja brāzmām, kā arī spēja izveidot un turpināt savu izaugsmi pozitīvā attīstības trajektorijā.

Kā jau minēts, Latvijas sociālvēsturiskā situācija ir bijusi tāda, ka iedzīvotājiem nācies atkārtoti saskarties ar grūtībām un mēģināt tās pārvarēt. 20. gadsimtā karadarbība jo īpaši bijusi jūtama Latvijas laukos, kur fronte dažviet gājusi tieši pāri labības laukiem. Kolhoza sākuma gados iedzīvotājiem nācies piedzīvot dažnedažādas traumatiskas situācijas – izsūtīšanu, badu, kas skāris gan cilvēkus, gan mājlopus, kā arī smagu darbu kolhozos. Sākoties Latvijas otrās brīvvalsts laikiem, atkal radās vajadzība pēc atvērtības jaunai pieredzei un spējai pārslēgties, adaptēties un atkal strādāt, lai iekoptu saimniecību pēc jauniem principiem. Katra veiksmīga šo grūtību pārvarēšana rada jaunu pārlicību par pašefektivitāti, kas savukārt stiprina un veicina dzīvespēka izpausmes kā veiksmīgu, pozitīvu darbību arī turpmāk. Šeit aktuāls ir princips, ka “darbs dara darītāju”, proti, veiksmīga dzīvespēka izpausme veiksmīgā darbībā pastiprina dzīvespēka izpausmes iespējas arī turpmāk. Pozitīvas savstarpējas attiecības, pozitīvas iespējas sociālā vidē, kā arī pozitīvi vērstas personības rakstura īpašības, tostarp saskarsmes un komunikācijas prasmes, atvērtība pret jauno un laba humora izjūta ir būtiskas dzīvespēka komponentes.

Caur sociālkulturālo prizmu raugoties, ir nozīmīgi pievērst uzmanību pašreizējām sabiedrības vērtībām un arī tradīcijām, kas mūsdienās tiek piekoptas, un tam, kā tās varētu veicināt dzīvespēku. Ja runājam tieši par Latvijas lauku vidi, būtu jācenšas izziņāt tos specifiskos faktoros, kas līdzās jau iepriekšminētajam vēsturiskajam kontekstam un kolektīvajai atmiņai par vēsturiskajiem notikumiem ietekmē dzīvespēka veidošanos. Te, protams, būtu nepieciešams jauns pētījums, lai Latvijas laukos identificētu individuus, ģimenes vai kopienas, kurās spilgti izpaužas dzīvespēks kā spēja pozitīvi darboties, par spīti grūtiem apstākļiem, un padziļināti izziņātu, kādi ir dažādie psiholoģiskie, sociālie un sociālkulturālie aspekti, kas šo dzīvespēku veicina katrā atsevišķā gadījumā. Katrā ģimenē, katrā kopienā šie faktori, iespējams, atšķirtos. Varētu būt, ka Latvijas laukos nozīmīga loma ir arī tādām sociālkulturāliem simboliem kā, piemēram, Latvijas laukos tieši izjūtamajam dabas varenumam un spēkam – diženajiem ozoliem, kas, Vairas Viķes-Freibergas vārdiem runājot, ir “stipruma, dzīvības un nemirstības simboli, dabas cikliskās atdzimšanas liecinieki” (Viķe-Freiberga 2010: 183).

Vēres

- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Alexandria, VA: Prentice Hall.
- Bronfenbrenner, U. (2005). The bioecological theory of human development. Bronfenbrenner, U. (ed.). *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development*. Thousand Oaks, CA: Sage, 3–115.
- Bronfenbrenner, U., Condry, J. C. (1970). *Two worlds of childhood: U.S. and U.S.S.R.* New York: Russell Sage Foundation.
- Hobfall, S. E. (2002). Social and psychological resources and adaptation. *Review of General Psychology*, 6(4), 307–324.
- [Ir] (2011). Svarīgi – aptauja. *Ir*, 45(84), 14.
- Kārklīņa, R. (2012). Lauku kopienu, pašvaldību un valsts iestāžu sadarbība attīstības plānošanā. (Šajā rakstu krājumā).
- Krūmiņa, I. (2011). *Psiholoģiskie resursi, sociālie resursi un grūtības Latvijas transnacionālās ģimenēs. Maģistra darbs*. Rīga: LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte.
- Leadbeater, B. et al. (2005). The resilience revolution: A paradigm shift for research and policy. Peters, R. D. et al. (eds.). *Resilience in children, families, and communities: Linking context to practice and policy*. New York: Kluwer, 47–63.
- Luthar, S. S. (2006). Resilience in development: A synthesis of research across five decades. Cicchetti, D., Cohen, D. J. (eds.). *Developmental Psychopathology*. 2nd ed. New York: Wiley, 739–795.
- Masten, A. S. (2011). Resilience in children threatened by extreme adversity: Frameworks for research, practice, and translational synergy. *Development and Psychopathology*, 23, 141–154.
- Neil, J. T., Dias, K. L. (2001). Adventure education and resilience: The double-edged sword. *Journal of Adventure and Education and Outdoor Learning*, 1, 2, 35–42.
- Sēbre, S. (1998). *Atmiņa, ideoloģija, identitāte: mijiedarbība indivīda un tautas psiholoģiskā dinamikā. Atmiņa un vēsture*. Rīga: N.I.M.S., 31–43.
- Sovere, L. (2010). *Dzīvesspēks, sērošana un piesaistes stils pieaugušajiem pēc vecāku zaudējuma*. Maģistra darbs. Rīga: LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte.
- Ungar, M. et al. (2007). Unique pathways to resilience across cultures. *Adolescence*, 42(166), 287–310.
- Viķe-Freiberga, V. (2010). *Kultūra un latvietība*. Rīga: Karogs.
- Werner, E. E. (1982). *Vulnerable but invincible: a longitudinal study of resilient children and youth*. New York: McGraw-Hill.

II DAĻA CILVĒKI UN “VALSTS”

RASMA KĀRKLĪŅA LAUKU KOPIENU, PAŠVALDĪBU UN VALSTS IESTĀŽU SADARBĪBA ATTĪSTĪBAS PLĀNOŠANĀ¹

Šī apcerējuma virsrakstā pirmais uzsvars ir uz lauku kopienām, jo pētnieciskais pamata jautājums ir par to, vai un kā lauku iedzīvotāji ietekmē plānus, ko pašvaldības un ierēdņi kaļ attiecībā uz lauku teritoriju un vides attīstību. Likumos un noteikumos par attīstības plānošanu līdzdalība “no apakšas” visnotaļ atzīta par būtisku veiksmīga plāna daļu, tomēr, klausoties, ko par savu iesaisti vietējās vides attīstības plānošanā saka lauku iedzīvotāji, žurnālisti un pētnieki, dzirdami pretrunīgi secinājumi. Daži novērotāji domā, ka vietējā sabiedrība plānus ietekmē tikai daļēji, savukārt vairākums uzskata, ka beigu beigās visu nosaka “no augšas, no Rīgas”. Daudzi uzskata, ka līdzdalības procesi ir bezjēdzīgi, tiem nav reālas ietekmes, un tie nav nekas vairāk kā vietējo pašvaldību formāla noteikumu izpilde. Jājautā, vai tā patiešām ir, cik reāla ir iedzīvotāju ietekme uz lemšanas procesiem, un kā procesus varētu uzlabot?

Šim rakstam ir trīs pamata pieņēmumi un izejas punkti: (1) neatkarīgi no tā, vai to sauc par plānu vai stratēģiju, lauku videi visos pārvaldības līmeņos vajag redzējumu par tās attīstību nākamajos gados; (2) virzība uz zināmiem mērķiem, ko papildina pārdomāts rīcības plāns, iedzīvotājiem dod ko vairāk nekā sociālo un ekonomisko procesu atstāšana pašplūsmā; (3) ar šo tēzi negribu teikt, ka reālo sabiedrības un vietējās vides attīstību var kontrolēt visās tās izpausmēs, bet gan to, ka indivīdiem, tāpat kā sabiedrībai kopumā, ir vismaz daļēja ietekme uz notiekošo un to der veidot pēc iespējas mērķtiecīgi.

Vismaz formālās izpausmēs nav šaubu, ka ar “attīstības” plānošanu lauku vidē reāli nodarbojas gan valsts iestādes, gan iedzīvotāju grupas. Pēdējos gados, tāpat kā pašlaik, valstiskās iestādes, sākot ar Eiropas Savienības

¹ Raksts tapis ar ESF projekta Nr. 2009/0222/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/087 atbalstu.

līmeni līdz ciematu līmenim, velta milzīgus naudas un cita veida līdzekļus, lai veidotu labus attīstības plānus. Par rezultātiem ir dažādi viedokļi: dažs labs uzskata, ka tas neko labu nav devis, viss rezultējies tikai papīra kalnos, cits, ieskaitot mani, argumentē, ka ir daļēji panākumi. Kā panākt vēl labāku rezultātu?

Lai atbildētu, jāpaujā, kas ir labs rezultāts? Par to daudz diskutēts projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas*” semināros. Te raksturīgi citāti, piemēram, Agneses Cimdiņas teiktais: “Par ko [ir runa, ja sakām] attīstība? Par cilvēka attīstību vai teritorijas attīstību? Ko tieši grib attīstīt?” Ivars Pavasars: “Visos dokumentos parasti viss ir vērst uz teritorijas attīstību, nevis cilvēka attīstību. Mums tas viss tā kā no otra gala. Ja būs cilvēka attīstība, būs arī teritorijas attīstība.”² Līdzīgi izteicās Latvijas Lauku foruma vadītājs Āris Ādleris, atbildot uz jautājumu, kas, viņaprāt, ir pareizais attīstības modelis. “Tas ir tas, ko paši iedzīvotāji grib. Svarīgākā ir iedzīvotāju vienošanās...”³ Teiktais akcentē vietējo iedzīvotāju devuma nozīmi un atspoguļo attīstības pētnieku domu, ka attīstības jēdzienā ietilpst arī nemonētāri un nemateriāli lielumi, piemēram, līdzdalības iespējas sociālpolitiskos procesos (Raubiško 2011, 26; sk. arī jēdzienu izpratnes veidošanos starpdisciplinārās diskusijās: Kārklīņa 2011, 82–90). Turpinot šo domu, šajā rakstā argumentēšu, ka iedzīvotāju reāla līdzdalība ir daļa no jēgpilnas attīstības un ka tai jāparādās jau plānošanas procesā. Laimīgā kārtā vismaz daļēji tas jau istenojas Latvijas lauku vidē, kaut gan citviet iedzīvotāji neiesaistās apspriešanās, nejut, ka varētu kaut ko ietekmēt, un attiecina spriešanas procesu uz “viņiem”. Jāskaidro, kas ir iemesli šādām atšķirībām, cik lielā mērā tās ir skaidrojamas ar atšķirīgu saturisku un organizatorisku pieeju sabiedrisko apspriežu veidošanā.

Līdzdalības jēga: teorijas

Teorētiskais pamatojums sabiedrības līdzdalībai attīstības plānošanā ir plaši argumentēts sociālo zinātņu literatūrā. Politiskās un sociālās līdzdalības pētnieki uzskata, ka pašorganizēšanās un mērķtiecīga iesaiste dažādās apvienībās ir būtisks ceļš uz attīstību (*Barnes* 2006: 79). Šai argumentācijai

² Projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas*” seminārs 17.01.2011.

³ Projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas*” seminārs 31.05.2010.

pamatā ir divas savstarpēji papildinošas teorijas, proti, teorijas par līdzdalīgo demokrātiju un neoinstitucionālisms.

Līdzdalīgās demokrātijas teorijas ir radušās kā reakcija uz mūsdienu sabiedrībā vērojamo tradicionālās līdzdalības vājināšanos. Jau ilgāku laiku visās demokrātiskās valstīs vērojama tendence, ka ļaudis arvien mazāk uzticas pārstāvnieciskai demokrātijai un meklē citus politiskās līdzdalības veidus. Līdzdalība arvien vairāk koncentrējas uz atsevišķiem jautājumiem un biežāk realizējas tieši lokālajā līmenī. Līdzdalība nevis mazinās, bet gan pārveidojas, proti, rodas jauni līdzdalības veidi. Pētnieki ir identificējuši tendenci, ka iedzīvotāji mazāk darbojas individuāli un vairāk iesaistās grupās, kas pārstāv viņu tiešās intereses (*Yaojun, Marsh* 2008: 247). Papildus dažādas interešu grupas mijiedarbojas savstarpēji, kā arī ar citiem politiskajiem spēlētājiem (*Petrova, Tarrow* 2007: 79).

Attiecībā uz līdzdalīgo demokrātiju politologi ir izvirzījuši argumentus par to, ka valsts pārvaldes lēmumi ir kvalitatīvāki, ja tos publiski apspriež, jo sevišķi sapulcēs ar vietējo iedzīvotāju, biedrību un valstisko pārvaldnieku aktīvu iesaisti un mijiedarbību. Ar “kvalitatīvākiem” lēmumiem saprot optimālo risinājumu, kas izveidojas diskusijās, jo vietējie ļaudis vislabāk izprot un var pateikt, kas attiecīgai videi ir piemērots risinājums un kas nav. Reizē apspriedēs risinās saturīga komunikācija, kas savukārt veido visu dalībnieku izpratni par plāna un tajā ietvertu projektu būtību. Ja redzējumi un intereses atšķiras, ir iespējams kompromiss. Attiecībā uz attīstības programmām svarīga tēze ir tā, ka iedzīvotāji caur iesaisti kļūst motivēti piedalīties plānu īstenošanā, kas ir priekšnoteikums, lai tie izdotos.⁴

Līdzdalīgās demokrātijas pamatā ir tēze par savstarpējās komunikācijas lielo nozīmi, tāpēc daži pētnieki par to runā kā par “komunikācijas demokrātiju” (*deliberative democracy*). Politikas teorētiķis Jirgens Hābermāss (*Jürgen Habermas*) izdala divu veidu valodas lietošanu – mērķorientēto un komunikatīvo. Mērķorientēta valoda ir tāda, kurā viens sarunas dalībnieks cenšas ietekmēt otra sarunas dalībnieka uzvedību. Šāda darbība ir vērsta pārsvarā uz individuālo mērķu sasniegšanu. Savukārt komunikatīvā valodas lietošana ir tāda, kurā viens sarunas dalībnieks meklē racionālas iespējas motivēt otru sarunas dalībnieku par vienošanos noteikta jautājuma sakarā. Otrā veida darbība ir vērsta uz kolektīvo mērķu sasniegšanu (*Habermas* 1995: 58).

Sabiedrisko sapulču gaitā papildus tam, ka noformulējas kopienas attīstības redzējums un izzīmējas konkrēti projekti, izveidojas lielāks iesaistīto

⁴ Autores veidots teorētiskās literatūras kopsavilkums.

ļaužu atbalsts gan ieceru novērtēšanas, gan ieviešanas ziņā.⁵ Šāda iesaiste veido sadarbības ieradumu sabiedrībā, veicina solidaritāti un orientēšanos uz kopuma labumu gan tiešā darbā, gan caur to, ka veidojas kopīgas atbildības izpratne. Sarunu un mijiedarbības rezultātā arī stiprinās tā sauktais sociālais kapitāls un “sociālie tīkli”, proti, horizontālās saites cilvēku starpā, kas savukārt veido pamatu jaunai sadarbībai. Pilsoniskās grupas veido savstarpēju attiecību tīklus, kas sniedz daudz un dažādas iespējas: var iegūt jaunus draugus un darījuma partnerus, iegūt jaunu informāciju un zināšanas, veicināt darbošanās un citas sabiedriskās prasmes. Sociālais kapitāls ir attiecību resurss – pastāvot saitēm ar citiem, indivīdam ir iespēja piekļūt viņu resursiem un tos aizņemties (Romanovska 2007: 47–48). Balstoties uz šādām pārdomām, ietekmīgais politologs Roberts Putnams (*Robert Putnam*) iesaka sabiedrības problēmas risināt, koncentrējoties uz sabiedrības attīstību – veicinot sociālā kapitāla attīstību un izveidojot savstarpējās uzticēšanās saiknes starp cilvēkiem (*Putnam* 1994: 161–171).

Jāuzsver, ka sociālā kapitāla idejas autori analizē, kā veidojas formālā un neformālā ļaužu apvienošanās kopīgam darbam. Sabiedriskās aktivitātes pamatā ir dažāda veida sadarbības tīkli. Sociālam kapitālam ir izteikta institucionāla puse: “Valsts institūcijas, pašvaldības, publiskas aģentūras, izglītības iestādes, lauku attīstības dienesti, zināšanu atbalsta centri un līdzīgas institūcijas ir svarīgas, lai sociālais kapitāls veidotos un to lietotu” (Tisenkopfs u.c. 2008: 97; sk. arī: *Pitchler, Wallace* 2007: 423–435). Šī atziņa sasaucas ar teorijām par neoinstitucionālismu, kas par pamatu izvirza atziņu, ka vienu no svarīgākajām lomām politisko procesu īstenošanā ieņem institūcijas.

Neoinstitucionālisma piekritēji uzsver, ka institūcijas un procesi ietekmē iesaistīto ļaužu uzskatus un rīcību, tādēļ pārmaiņas pārvaldes struktūrās un procedūrās var radīt jaunu politisko kultūru. Norisinās mijiedarbība starp iedzīvotājiem un institūcijām, proti, lai gan institūcijas veido sarunu ietvaru, arī paši iedzīvotāji caur savu iesaistes veidu ietekmē organizāciju struktūru. Dažādo publisko sapulču diskusiju jēga saistās ne tikai ar tās beigu lēmumu vai formālo dokumentu, bet arī ar pašu procesu. Pieņēmums te ir, ka process noris patiesi mijiedarbes veidā, dalībnieki tiek pie vārda un viņu ierosinājumus ņem vērā. Iesaiste dalībniekus skolo dažādās demokrātijas praksēs, galvenais tajās – viņi paši var darboties un iesaistīties attīstības projektos.⁶ Neoinstitucionālisma pētnieki apgalvo, ka indivīdi, iesaistoties savu

⁵ Autores veidots teorētiskās literatūras kopsavilkums.

⁶ Autores veidots teorētiskās literatūras kopsavilkums.

vietējo plānu apspriedēs, pauž savas racionālās intereses, kas vienlaikus veido arī viņu politiskās izvēles. Iedzīvotāju viedokļi mainās atkarībā no tā, ar kādu institūciju tiem ir jāsadarbojas (*Immergut* 1998: 21). Tautas parunu valodā izsakoties, pieņēmums ir tāds, ka “darbs dara darītāju” un ka tā ir atbilde uz daudzu iedzīvotāju nevarības apliecinājumu: “ko tad es, es neko nezinu, nemāku, neko nevaru ietekmēt”.

Līdzdalība lauku vides praksē

PARTNERĪBU UN VIETĒJO RĪCĪBU GRUPU IZVEIDE UN DEVUMS

Sabiedrības līdzdalība var īstenoties ļoti dažādos veidos. Var atšķirt formāli regulētu un neformālu līdzdalību, kā arī sadarbīgu un nesadarbīgu līdzdalību, piemēram, protestus. Šā raksta uzsvars ir uz formālu un sadarbīgu līdzdalību un to, kā tā īstenojas attīstības stratēģiju veidošanas procesos.

Politiskā līdzdalība Latvijā pēdējos gados ir ieguvusi jaunu kvalitāti caur tā saukto partnerības modeli. Partnerība izpaužas formalizētā sadarbības procesā iespējamo lēmumu diskusijā un pieņemšanā. Ministru kabineta lēmēni to īsteno caur konsultācijām starp valdību, arodbiedrībām un citiem sociālajiem partneriem, un pilsoniskās sabiedrības organizācijām. Lauku apvidos partnerības modelis darbojas kopš 2000. gada – vietējo rīcības grupu formā. Gan pētnieki, gan starptautiskās institūcijas arvien vairāk sociālo partnerību uzlūko kā būtisku veidu, kā piesaistīt plašu sabiedrības interešu pārstāvēniecību lēmumu pieņemšanā un attīstības jautājumu risināšanā.

Pētot pilsonisko grupu darbošanos Latvijas lauku vidē pēdējos desmit gados, var vērot, ka ir uzplaukušas dažādas jaunas formālas un neformālas biedrības, interešu apvienības, rīcības grupas, forumu un projektu iniciatoru kopienas. Daža laba no šīm kopienām ir radusies pēc starptautiska parauga, ar finansiālu un organizatorisku atbalstu – gan ar Eiropas Savienības, gan no Norvēģijas un citu valstu demokrātijas veicināšanas līdzekļiem. Sevišķi nozīmīgas ir jau minētās partnerības un ar tām saistītās rīcības grupas. Nacionālā līmenī biedrība “Latvijas Lauku forums” ir bijis organizatoriskais centrs partnerību veicināšanai visos reģionos un to ietilpināšanai Eiropas fondu *LEADER* programmās. Periodā no 2007. līdz 2013. gadam 2,5 procenti Eiropas lauksaimniecības fonda lauku attīstībai (ELFLA) ieplānoto līdzekļu, t.i., apmēram 25 miljoni eiro, ir paredzēti *LEADER* pieejai. Domājams, ka šī programma turpināsies arī nākamā Eiropas Savienības budžeta posmā, sākot ar 2014. gadu.

Partnerību pieredze Eiropā un citviet pasaulē radās kā reakcija uz augošām sociālekonomiskām lauku teritoriju problēmām, ko valsts institūcijas nespēja adekvāti atrisināt. Lauku partnerības tagad veido sadarbības tīklus starp pašvaldībām, uzņēmējiem un dažādām iedzīvotāju grupām un biedrībām. Tas ir veids, kā, apvienojot dažādas interešu grupas, sabiedrībai pašai ir iespēja noteikt lauku attīstības virzienus, balstoties uz vietējo vajadzību apzināšanu (Paula, Zobena 2007: 72–85). Latvijas Lauku forums vietējiem partnerību dalībniekiem rīko ikmēneša seminārus, piemēram, 2010. gada pavasarī notika seminārs par ciemu attīstības plānu izstrādi. Paziņojumā lasām, ka “kvalitatīvai un iedzīvotāju atzītai stratēģijai nepieciešams iekļaut katras kopienas, katra iedzīvotāja iespēju attīstīties savā vietā”.⁷ Tātad šī viszemākā līmeņa pašvaldību kopienu plānu veidošana pamatojas uz atziņu, ka atsevišķās teritorijās ir dažādas vajadzības un ka tās jārisina, ņemot vērā iedzīvotāju viedokļus. Interesants ir arī mērķa formulējums – ļaut ļaudīm “attīstīties savā vietā”. Šeit uzsvars nav uz infrastruktūras, bet gan uz cilvēku attīstību un to piesaisti konkrētai vietai, kurai ir sava īpaša nozīme un vērtība.

Princips, ka lauku vidē ievieš jaunu kopienu sadarbības veidu, ir apsvaicams. Jau pirmajos darbības gados partnerības kustība uzrādīja zināmus panākumus, piemēram, Latgalē, kur no 2000. līdz 2003. gadam darbojās Lielbritānijas finansēta programma, lai izstrādātu stratēģiju sociālās izslēgšanas un nabadzības mazināšanai, kā arī, balstoties uz šo stratēģiju, realizētu kopienu projektus (Pārskats par tautas attīstību 2005: 27–28, 74–76).

Tā līdz šim brīdim ir raksturīgs šāds partnerību darbības veids: atsevišķā pašvaldībā sanāk kopā pašvaldības pārstāvji, uzņēmēji un sabiedriskās organizācijas, lai izveidotu rīcības plānu. Tālāk grupas dalībnieki iezīmēto rīcību konkrētīzē projektos, kas atbilst kādai plānā definētai vietējai vajadzībai. Kā minēts Zemkopības ministrijas mājaslapā, “vietējā attīstības stratēģija tiek īstenota projektu veidā” (Zemkopības ministrija bez g.).

Konkrēti tas nozīmē, ka vietējā rīcības grupa, piemēram, “Zied zeme” Ogres novadā, ir strādājusi ar vietējo attīstības stratēģiju un projektu virzīšanu. Partnerība attīstības stratēģijas izstrādē iesaistīja lielu skaitu Ogres novada iedzīvotāju gan caur vairākām grupu aptaujām, gan caur nevalstisko organizāciju forumu. Dalībnieki uzskatīja, ka infrastruktūra un komunikāciju tīkli ir galvenais nosacījums dzīves līmeņa paaugstināšanai un veiksmīgai pamatfunkciju veikšanai, piemēram, ražošanai un pakalpojumiem. Tomēr aptaujātie iedzīvotāji minēja arī citus attīstībai būtiskus aspektus. Lielākā daļa aptaujas dalībnieku par nepieciešamu uzskatīja pagasta pilnvaroto ar lielāku ietekmi. Tas liecina par to, ka vietējie iedzīvotāji vēlas decentralizētu

⁷ Citēts no: LLF Paziņojums par semināru, 13.–14.05.2010., Siguldas novads.

varas sistēmu un vietējo varu pēc iespējas tuvāk iedzīvotājiem (Zied zeme 2008).

Zīmīgi, ka biedrība “Zied zeme” regulāri nodrošināja konsultācijas, kurās interesenti varēja iegūt informāciju par projektu sagatavošanu gan LEADER+ aktivitātes ietvaros, gan citos projektu konkursos. Uz šo konsultāciju pamata biedrība ir varējusi iesniegt pieteikumus atbildīgajai institūcijai norādīto projektu finansējuma saņemšanai.⁸ Biedrība kā jumta organizācija papildus citiem uzdevumiem sniedza uz finansējumu pretendējošām organizācijām informāciju par nevalstisko organizāciju darbību, statūtu sagatavošanu, grāmatvedības jautājumiem u.c. Arī šādas aktivitātes mēdz balstīties uz kāda valstiska vai starptautiska fonda atbalstītu “projektu”.

Partnerību veikums ir daudzpusējs: tās veicina iedzīvotāju un vietējo kopienu sociālo dialogu, sadarbību vietējās attīstības stratēģijas izstrādes gaitā un iesaisti konkrētu projektu īstenošanā, kas atbilst identificētām prioritātēm. Visa šī darbība vainagojas ar projektiem, kā arī veicina vietējo iedzīvotāju rīcības spējas stiprināšanu. Tā, piemēram, “Saldus rajona attīstības biedrība” 2011. gada aprīlī aicināja uz semināru par attīstības projektu pieteikuma veidlapas aizpildīšanu. Biedrība arī informēja, ka “ar vietējās attīstības stratēģiju, rīcību mērķiem, plānotajām darbībām, projektu vērtēšanas kritērijiem un minimālo punktu skaitu pozitīva atzinuma saņemšanai var iepazīties Saldus rajona attīstības biedrībā”, kā arī vairākās mājaslapās (Saldus rajona attīstības biedrība 2010). Līdzīgas aktivitātes notiek arī citviet Latvijā. Par projektu konkursiem un atsevišķu projektu īstenošanu daudz informācijas var atrast pašvaldību un biedrību mājaslapās. Viens piemērs, kā īstenojies projekts, kas atsaucas uz iedzīvotāju sociālām vajadzībām, ir 2010. gadā Skrundā atklātais alternatīvās aprūpes dienas centrs (Skrundas AADC bez g.).⁹

⁸ 2007. gadā Ogres rajona nevalstiskās organizācijas trijās projektu konkursu kārtās biedrībai “Zied zeme” iesniedza 41 projektu ar kopējo pieprasīto summu 195 tūkstoši latu, no kuriem tika atbalstīti 23 projekti par kopējo summu 112 tūkstoši latu. Sk. Zeme zied, 2008.

⁹ Mājaslapā lasām: “Māja visiem ļaudīm. Ēkā atrodas profesionāli trenāžieri, piemērota vieta ārstam un masāžu veikšanai, praktisko nodarbību un mācību telpas, ir divas mātes jeb krīzes istabas īslaicīgai pārnakšņošanai krīzes brīdī. Te ir arī vieta un aprikojums semināru organizēšanai, ir pieci datori. Ēka ir pieejama cilvēkiem ar kustību traucējumiem. Projekta pašvaldības pārstāve Anta Storķe skaidro, ka te cilvēki arī varēs iziet rehabilitāciju pēc slimības vai cilvēki ar īpašām vajadzībām uzturēt sevi formā. Šis dienas centrs paredzēts dažādām vecuma un interešu grupām – no bērna līdz pat pensionāram. Tā nākotnes pielietojumu noteiks iedzīvotāju vajadzības.” (Skrundas AADC bez g.)

Uz jautājumu, ko var realizēt ar *LEADER* projektiem, respondents Talsu novadā atbildēja:

Var sakopt infrastruktūru, vietas. Liela daļa aiziet brīvā laika centru izveidošanai un sakopšanai. Pieredze rāda, ka tas ir svarīgi. [...] Cilvēkiem ir nepieciešamas pulcēšanās vietas. [...] Mums partnerībā ir zinoši cilvēki, un veidojas daudzas biedrības. Gandrīz katrā pagastā bija attīstības biedrības, sieviešu klubi.¹⁰

Cits uzrunātais skatījās citādi:

Laikam vilšanās no manis izskan [...]. Ļoti daudzas biedrības ir [veidotas] ar mērķi iedzīvotāju dzīves kvalitātes celšanai. [...] Mēģinām noskaidrot tās jomas. Viena no tām ir kopienas attīstība. Visiem ir mērķis dzīves kvalitātes celšana. Daudzas no tām ir vietējās rīcības grupas, kas darbojas partnerībā. Es gribētu vairāk redzēt tās aktivitātes, lai cilvēkus izvilktu ārā no mājas. Bieži vien tās aktivitātes aprobežojas ar to, ka vajag izremontēt brīvā laika pavadīšanas centru *LEADER* ietvaros, un es vienmēr esmu tas pretinieks.

R. K.: Kas ir jūsu interpretācija, kas ir dzīves kvalitātes uzlabošana?

Atbilde: Man patīk Talsu luterāņu baznīcas dibinātais nodibinājums "Brīnumiņš". Bija māmiņa, kura gaidīja bērniņu un domāja, ka šim bērniņam vajag kaut ko savādāku, nodarbības un citu pieeju. Šeit [...] izveidojusies arī fizioterapija, ir mūzikas terapija. Izgudroja, kur ņemt naudu, vāca ziedojumus. Tas ir piemērs, ka kopiena dod ieguldījumu mērķa grupai. Tas no māmiņām ir izaudzis visām ģimenēm.

R. K.: Es to sauca par pašpalīdzības grupu, un tas ir sociālais kapitāls. Informācija, veselības uzlabošana, psiholoģiskais.

Atbilde: To ir grūti ieraudzīt tiem, kas taisa programmas, nopūšas tikai par mīkstajiem projektiem. Sanāca pensionāri, psihologi, un kas tur tāds ir. Bet es tur redzu lielu vērtību [...]. Viena no prioritātēm ir iedzīvotājiem patīkama dzīves vide. Doma ir par infrastruktūras uzlabošanu. Es gribu censties pievilkt, ka tā nav tikai infrastruktūra, bet arī paši cilvēki, sabiedriskā vide. Es jūtu, ka pašvaldība nokoncentrējusies uz infrastruktūru. Es saku, ko tev tas dos, ja nebūs, kas brauc pa tiem ceļiem.¹¹

Minētie piemēri parāda, cik svarīgs ir diskusiju un organizēšanās process. Šo aktivitāšu formālais iznākums parādās gan dokumentu un tālejošu rīcības plānu veidā, gan arī attīstības projektu identificēšanā, no kuriem dažu labu dalībnieki var bez kavēšanās sākt īstenot, sameklējot nepieciešamo finansējumu. Var secināt, ka partnerību darbība panāk teorijā iezīmēto mērķi, ka "darbs dara darītāju". Varam arī redzēt, ka kopienu nākotnes plānošanas procesā savu formulējumu atrod tas, ko var saukt par attīstības vērtībām. Parādās attīstības redzējumu normatīvais saturs un kādā mērā tas dažādās vietās saistās ar sociālās vides, infrastruktūras vai iedzīvotāju ikdienas mijiedarbības prioritātēm.

¹⁰ Autores veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā.

¹¹ Autores veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā.

Pieredze ar viszemākā līmeņa (ciematu) attīstību plānu veidošanu Latgalē papildus ilustrē gan to, kādas ļaužu grupas iesaistās attīstības plānošanā, gan to, kādus mērķus izvirza. Tā, piemēram, Liksnas ciemata attīstības plāna tapšanā iesaistījās sieviešu apvienība "Sauls taka", kura aptaujāja pagasta iedzīvotājus, lai izzinātu dažādu iedzīvotāju grupu vēlmes. Vieni vēlējās, lai pagastā attīstās tūrisms, citi vēlējās pilnveidot kultūras pasākumu organizēšanas vietas, bet citi par prioritāti uzskatīja infrastruktūras sakārtošanu pagasta teritorijā (Liksnas ciemata attīstības plāns 2008: 9). Savukārt Bebreņu ciemata attīstības plānu ieviesa Ilūkstes novada dome, Bebreņu pagasta pārvalde, Bebreņu vidusskola, Bebreņu vidusskolas biedrības, Bebreņu izglītības fonds, Ilūkstes novada sociālais dienests, Bebreņu izglītības biedrība, tautas daiļamatu studija "Mare", biedrība "Bebreminde", senioru kopa "Labākie gadi", vietējie amatnieki, iedzīvotāji, daudzdzīvokļu māju iedzīvotāji, veselības centrs "Ilūkste", privāto pakalpojumu sniedzēji, biedrība "Bebra", Ilūkstes novadpētniecības muzejs, senlietu kolekcionāri, Dvietes senlejas pagastu apvienība, Bebreņu kultūras nams un Ilūkstes kultūras centrs (Bebreņu ciemata attīstības plāns 2008: Pielikums Nr. 1). Vēl cits ciemata attīstības plāns iezīmēja ne tikai mērķus veselības aizsardzības un sociālās aprūpes jomā, bet arī veidus, kā izmērīt rezultātus:

- kvalitatīvi un pieejami pašvaldības pakalpojumi (indikatori mērķa pārbaudīšanai – pašvaldības ieņēmumi un izdevumi uz vienu iedzīvotāju, iedzīvotāju apmierinātība ar pašvaldības pakalpojumiem, sabiedriskajās apspriešanās iesaistījušos iedzīvotāju skaits, pašvaldības darbinieku skaits, kuri paaugstinājuši profesionālās prasmes);
- koordinēti, kvalitatīvi, pieejami, pieprasījumam atbilstoši daudzveidīgi sociālie pakalpojumi un sociālā palīdzība (indikatori mērķa pārbaudīšanai – rehabilitācijas, mācību un brīvā laika pavadīšanas iespējas ciematā, sociālās palīdzības, pakalpojumu saņēmēju skaits, iedzīvotāju skaits, kuri pakļauti augstam sociālās atstumtības riskam);
- pieejami un kvalitatīvi, daudzveidīgi veselības uzlabošanas pakalpojumi un aktivitātes (indikatori mērķa pārbaudīšanai – iedzīvotāju apmierinātība ar veselības pakalpojumiem un kvalitāti, pasākumu skaits, kas veicina veselīgu dzīvesveidu) (Demenes ciemata attīstības plāns 2008: 24–25).

INSTITUCIONĀLĀ IEDZĪVOTĀJU IESAISTE ATTĪSTĪBAS PLĀNOŠANĀ

Kā minēts raksta sākumā, politiķi vērš uzmanību uz to, kā institucionālās struktūras un procedūras veido politiskā procesa rezultātus un reizē ietekmē iedzīvotāju politisko kultūru. Jāpauž, kā lauku novados un pagastos paralēli partnerību aktivitātēm tīri organizatoriski veidojas attīstības plānošana? Lai atbildētu, veicu gadījuma analīzi par plānošanas pieredzi

Kurzemē un jo sevišķi Talsu novadā, kā to redzam no 2010. gada sākuma līdz 2011. gada vidum. Analīze balstās uz informāciju, kas ievietota Kurzemes novadu pašvaldību mājaslapās, avīzēs un cita veida aprakstos un dokumentos, kā arī dziļajās intervijās ar procesā iesaistītām personām. Pirmais secinājums ir, ka par reālo sabiedrisko apspriežu devumu nevar vispārināt, jo ir vērojamas atšķirīgas pieejas. Vietām iniciatīva un procesa vadība vairāk nāk no apakšas, vietām vairāk no augšas. Tāpat atšķiras sabiedrības līdzdalības veidi un ietekme, vietām tā ir formāla un maznozīmīga, citviet vērojama nopietna sadarbība un ietekme. Jāpauž, kas ir tie faktori, kas nosaka patieso līdzdalību, ko par to varam secināt?

No formālās puses jānorāda, ka Latvijas un Eiropas Savienības iestādes jau ilgāku laiku gan ar likumiem, gan finansējumu rosina sabiedrības līdzdalību attīstības plānošanā. Plānu un citu dokumentu starpā savukārt jāatšķir dažādos vārdos nosauktās attīstības stratēģijas, kas ir juridiski nesaistoši politiski dokumenti ar programmatisku saturu, no juridiski saistošiem un komplikātiem Teritoriju attīstības plāniem, kas veidoti, sekojot attiecīgo likumu norādēm. Teritorijas plānojumam ir strikti reglamentēts saturs un procedūra, un no tā ir juridiski atkarīga ikkatra zemes kaktiņa un stūrīša izmantošana.

Pretstatā teritorijas plāniem dažādos vārdos nosauktās attīstības programmas un stratēģijas līdz šim pamatā atspoguļojušas dažādas ieceres, un to sagatavošana bijusi ļoti atšķirīga dažādos reģionos, novados, pagastos un ciematos. Pēdējā laikā tas gan mainās, jo Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija (RAPLM, tagad VARAM, t.i., Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija) 2010. gada septembrī izstrādāja vadlīnijas "Metodiskie ieteikumi attīstības programmu izstrādei reģionālā un vietējā līmenī". 2011. gada 1. decembrī izsludinātais Teritorijas attīstības plānošanas likums nosaka, ka līdz 2013. gada 31. decembrim visām pašvaldībām būs jāizstrādā Ilgtspējīgas attīstības stratēģija un Attīstības programma nākamajiem septiņiem gadiem. Lai to veiktu, pašvaldības un vietējās rīcības grupas var iegūt finansiālu atbalstu no Eiropas Savienības fondiem.¹² Varam secināt, ka pašvaldību attīstības programmu rakstīšana ir aktuāla tieši 2011.–2012. gada periodā, un līdz ar to attiecīgi sarosījušās gan pašvaldības, gan sabiedrība visās Latvijas malās.

Arī Kurzemē vērojams, ka periodā kopš 2010. gada sākuma vairākums pašvaldību dažādos veidos sākušas organizēt sabiedrības līdzdalību

¹² Pateicos Ivaram Pavasaram par šo kodolīgo skaidrojumu. Sk. arī VARAM mājaslapu: VARAM bez g. Kopējais ES finansējums plānošanas aktivitātēm ir vairāki miljoni latu.

attīstības programmu veidošanā. Šo aktivitāti veicina “no augšas”, valstij sniedzot iedzīvotājiem atbalstu finanšu un vadlīniju veidā. Attiecīgie MK noteikumi izsakās visnotaļ demokrātiski:

2. Noteikumu mērķis ir sekmēt efektīvu, atklātu, ietverošu, savlaicīgu un atbildīgu sabiedrības līdzdalību attīstības plānošanas procesā, tādējādi paaugstinot plānošanas procesa kvalitāti un plānošanas rezultātu atbilstību sabiedrības vajadzībām un interesēm.
3. Sabiedrības līdzdalību īsteno formālās (piemēram, biedrības, nodibinājumi, arodbiedrības, darba devēju organizācijas, reliģiskās organizācijas) un neformālās (neregistrētas iniciatīvu grupas, interešu apvienības) sabiedrības grupas, kā arī atsevišķas fiziskas personas (turpmāk – sabiedrības pārstāvji) (MK 2009).

Lai gan noteikumos minēti arī atsevišķi iedzīvotāji, uzsvars līdzdalības vadlīnijās ir uz dažāda veida formālām un neformālām grupām un kopienām. Tas ir apsveicami no institucionālā skatu punkta, jo, ja ir runa par ietekmi uz lēmumu pieņemšanu konkrētā vidē, svarīga ir kopienu organizētība. Ja lemsanas procesā piedalās vesela cilvēku grupa, tā parasti ir daudz ietekmīgāka nekā individuāli iedzīvotāji, kas izsaka atsevišķus ierosinājumus. Ja līdzdalība izpaužas individuālu cilvēku līmenī, tā bieži ir vērsta uz attiecīgās personas privātām interesēm un tiek izteikta vai nu spontānos komentāros sapulcēs, vai arī ļoti formalizētos rakstiskos iesniegumos. Arī anketās ierakstītas atbildes būtībā ir individuālas un bieži formālas. Pretstatā tam biedrība vai cita veida organizēta iedzīvotāju grupa mēdz izvirzīt plašus un programmatiski noformulētus mērķus, kas vērsti uz kopuma labumu. Reizē viedokļu veidošanas process kopienas iekšienē rada sociālo sadarbības kapitālu un veido aktīvu darītāju prasmes un iespējas, kas savukārt bieži vairojas konkrētos projektos.

Pētot, kā tieši risinās sabiedriskā līdzdalība attīstības plānošanā, ir uzmanīgi jāanalizē institucionālie procesi: vai sabiedrības iesaiste ir individuālā vai kopienas līmenī, vai ierosinājumi ir izdiskutēti un noformulēti kā programmatiski priekšlikumi, vai sabiedriskās sanāksmes norisinās kā monologa veida “prezentācijas”, vai arī notiek īsts dialogs un mijiedarbība? Šo jautājumu loku var vēl dažādi papildināt, piemēram, jautājot arī, vai līdzdalība noris tikai vienā plānošanas posmā un ierosinājumi izplēn, vai arī sabiedrības iesaiste norisinās atkārtoti un ar redzamiem rezultātiem.

Ja spriežam pēc Kurzemes reģiona novadu mājaslapām, pieeja dažādās vietās ir ļoti atšķirīga. Tā, piemēram, Ventspils novadā redzam izteikti formalizētu procedūru. Tur kāds uzņēmums no Rīgas izstrādā dokumentus, un iedzīvotāji ir tikai aicināti iesniegt savus individuālos rakstiskos komentārus

Ventspils pilsētas domē. Piemērs, ka individuāli priekšlikumi caur anketēšanu summējās lielākā datu kopumā, redzams Priekulē, kā arī Dundagā un citviet. Tipisks ir anketētāju apgalvojums, ka atbildēt uz anketā noformulētiem jautājumiem nozīmē “iespēju katram ietekmēt savu un novada nākotni, ierosinot, kas būtu attīstāms, būvējams vai organizējams” (Priekules novads bez g.). No pēdējiem vārdiem jau redzams, ka rakstiskas anketas ar saviem formulējumiem virza respondentu atbildes uz to, kā izprast “attīstību”, un līdz ar to iedzīvotāju radoša un pārdomāta ietekme ir ierobežota.

Ļaužu domas var labāk uzaustīt tiešās intervijās – “aci pret aci”, kā to Aizputē darīja Latvijas Universitātes studenti, respondentu dzīvesvietās aptaujājot 370 Aizputes novada pastāvīgos iedzīvotājus vecumā no 15 līdz 74 gadiem. Aizputē papildus šādai izvērstai iedzīvotāju aptaujai tika rīkotas vairākas fokusa grupas ar dažādu iedzīvotāju grupu pārstāvjiem, “lai nodrošinātu pēc iespējas lielāku viedokļu dažādību” (Aizputes novads bez g.). Jāpiezīmē – sociālo procesu pētnieki uzskata, ka fokusa grupas un cita veida grupu diskusijas no metodiska viedokļa ir svarīgs veids, kā pēc iespējas precīzāk noskaidrot respondentu domas, kā arī grupās iesaistītiem cilvēkiem dot iespēju iepazīties ar citiem viedokļiem un nonākt pie kopsaucējiem.

Veiksmīgi piemēri izvērstai līdzdalībai “no apakšas” ir vērojami Talsu novadā, kur jau ilgāku laiku turpinās daudz un dažādas aktivitātes ar mērķi veicināt tieši pilsoniskās sabiedrības attīstību un reizē arī iedzīvotāju līdzdalību attīstības plānu izstrādes procesā. Viens rezultāts – iedzīvotāju aptauja rāda, ka laikā no 2005. līdz 2009. gadam ir pieaudzis to iedzīvotāju skaits (no 18 līdz 26 procentiem), kuri uzskata, ka viņi spēj ko ietekmēt, piedaloties sabiedriskajās apspriedēs un komiteju/komisiju sēdēs (Talsu novads bez g.: 5, 16–17). Zīmīgi, ka iedzīvotāju līdzdalība šajā novadā organizēta ļoti dažādos veidos, un daža laba iniciatīva nākusi no iedzīvotājiem. Citēju aprakstu un komentāru par kādu neparastu un radošu piemēru:

[..] bija pilsoniskās sabiedrības iesaistīšana. Viens bija pašvaldības projekts – Nākotnes pilsētas spēle pēc Britu padomes metodoloģijas. Tā ir inovatīva spēle meklēt Talsu identitāti. Viena lieta, kas izkristalizējās, ir logo tautiskie brunči, svītrkods, kas tālāk aiziet arī attīstības programmā. Tas ir kas vienjošs, bet katra teritorija saglabā sev raksturīgo un pie tā turas. Saglabājot dažādību, taista vienotu skatījumu. [...] Spēle ilga divas dienas, piedalījās 25 cilvēki. [...] Bija četras lielas jomas – sociālā, kultūras, ekonomikas un vides. Cilvēki bija jāmeklē, jāsueta uzaicinājumi un jādabū piekrišana. Cilvēkiem bija jābūt pozitīviem, radošiem un atsaucīgiem. Bija visādi noteikumi. Jau pirmajā dienā visi meklēja idejas visās sfērās. Vajadzēja izvēlēties vienu galveno ideju un prezentēt. Nākamajā dienā bija jāiet ielās un ideju jāpārbauda dabā, kā cilvēkiem tā patīk [...]. Svītrkods ir viens piemērs. Ir vēl dažādas idejas

[..]. Tas bija pozitīvu emociju pasākums. [..] Parasti jau liekas, ka tie, kas pašvaldībā, ir tālu no parastiem cilvēkiem, kopā nespēj sadarboties. Bet šī bija reize, kad pauzēs bija iespēja aprunāt tās problēmas, kas pašvaldībā pastāv. Cilvēkam bija iespēja pa tiešo parunāties.¹³

Jāpiezīmē, ka no tradicionāla tautas tēpu brunču raksta izveidotais Talsu novada zīmols modernā svītrkoda veidā ir redzami ieviesies kā vietējās identitātes simbols un parādās daudzos materiālos un reklāmās.

Cits piemērs rāda, cik svarīga ir nepārtraukta informācijas apmaiņa un saziņa ar nevalstiska sektora ļaudīm un ka "augšās" ne vienmēr pārzina situāciju vietējo pilsonisko organizāciju jomā. Talsu novada biedrību pārstāvji stāstīja par gadījumu, kad Kurzemes plānošanas reģions bija saaicinājis vietējās nevalstiskās organizācijas uz apspriedi programmas izstrādei par sociālajiem pakalpojumiem. Apspriedē kāda reģiona darbiniece paziņoja, ka nav sastapusi nevienu NVO Kurzēmē, kas sniedz sociālos pakalpojumus. Uz to reaģējot,

[..] zāle noelsās un cēlās kājās, un attiecīgās organizācijas teica, ka esam reģistrēta organizācija. Sapratām, ka ir tas brīdis, ka jātur roka uz pulsa. Jo uz programmu balstījās projektu konkurss, kur 100 procentu finansējuma piešķirā biedrībām, kas sniedz sociālos pakalpojumus. Nezinu, kā varēja neieraudzīt, ka ir tādas organizācijas. Mēs šajā procesā pieslēdzāmies, [..] piesaistījām sociālo dienestu, Sarkano krustu un Krīžu centru. Panācām, ka programmu apturēja uz laiku. [..] Mēs to programmu izmainījām, likām iekšā to, ko vēlējamies. Biedrības bija priecīgas.¹⁴

Šo veiksmīgo iznākumu var papildināt ar to, ka nevalstiskā sektora pārstāvji kā vienu būtisku valsts un sabiedrības attīstības mērķi min to, ka valstij derētu arvien vairāk pakalpojumus sociālā un kultūras jomā nodot sabiedriskajam sektoram, jo tur iesaistītie darbinieki problēmām ir daudz tuvāk un prot risināt jautājumus ar mazāk birokrātisku pieeju.

Talsu novada ļaudis jau vairākus gadus radoši piedalījušies attīstības stratēģiju veidošanas procesos, bet iesaiste īpaši aktivizējusies kopš 2010. gada sākuma. Kā minēts iepriekš, visām pašvaldībām līdz 2013. gada beigām jāuzraksta savas attīstības programmas, un daudzviet arī paši iedzīvotāji saprot, ka derētu noformulēt sava pagasta un novada nākotnes redzējumu. Līdz ar to Talsu novadā ir risinājušās ļoti daudzas sabiedriskās apspriedes, forumi, apkaimes darbnīcas un citi līdzīgi sarīkojumi. Tuvāk analizējot šo pieredzi, redzams, ka īstenoti vairāki ietekmīgas līdzdalības pamatprincipi, kas ir priekšnoteikumi, lai līdzdalība izdotos:

¹³ Autore veidota intervija ar pašvaldības darbinieku 2011. gada jūlijā.

¹⁴ Autore veidota intervija ar pašvaldības darbinieku 2011. gada jūlijā.

1. Iedzīvotāju sapulces ir strukturētas ļoti pārdomātā veidā, un tās organizē vietējā pilsoniskā biedrība. Gan no Talsu novada mājaslapas, gan no manis veiktām dziļajām intervijām ar iesaistītām personām uz vietas redzams, ka liela nozīme ir bijusi atkārtotiem un ļoti pārdomāti noorganizētiem iedzīvotāju forumiem, kurus organizēja Talsu novada fonds. Jau 2010. gadā fonds noorganizēja forumus un “apkaimes darbnīcas” visos Talsu novada pagastos. Tajos piedalījās vairāk nekā 600 dalībnieku. Turpinājums mazajiem forumiem bija lielais iedzīvotāju forums, kur darba grupās par deviņām jomām konkrētāk sprieda pārstāvji no katra pagasta, kopā 187 cilvēki. Ar šiem materiāliem turpina strādāt pašvaldības Attīstības nodaļa un pieaicinātais programmas izstrādes uzņēmums. Novada fonda un citu biedrību pārstāvji turpina piedalīties procesos (Talsu Iedzīvotāju forums bez g.).
2. Sapulču rīkotājiem jābūt uzticamiem sabiedrības pārstāvjiem. Uz jautājumu, kāpēc forumi tik labi izdevās, respondents atbildēja:

Ir liela uzticēšanās Talsu novada fondam kā organizācijai, jo tas nāk no uzticamas puses, tie ir savējie un aiznesīs līdz domei. [...] Novada fonds pēc foruma rezultātiem taisīja konkursus. Mēģināja audzināt iedzīvotājus, ka daudzas lietas no tā, ko gribēja, var paši izdarīt. [...] ja apspriedes būtu rīkojusi tikai Attīstības nodaļa, tad tur cilvēki izturētos kareivīgi, tur jāpretojas. Viņi jau redz, ko mēs fondā darām, līdz ar to saprot. Bet atrast to cilvēku, kas ir vietējā autoritāte un kuru pieņem, tas ir sarežģīti. Parasti tas ir kultūras vai izglītības darbinieks. Ir uzticama persona, un visi viņu zina.¹⁵

3. Saprotami un saistoši jāpaskaidro sanāksmes mērķis un tas, kā tieši apspriežamais jautājums attiecas uz katru vietējo iedzīvotāju. Kā secinājis vides eksperts Ivars Pavasars attiecībā uz sabiedriskām apspriedēm par ietekmes uz vidi novērtējumu, iedzīvotāji bieži nepiedalās, jo nesaprot tematiku un to, kā tā uz viņiem attiecas:

Ja eksperti no Rīgas runā par nitrātiem, hidroloģiskajiem apstākļiem utt., bet vietējie iedzīvotāji daudz no tā nesaprot, kā tas ietekmē apspriešanas procesu? Vai ekspertiem jāpieņem vides vietējiem iedzīvotājiem vai otrādi?¹⁶

Mūsu secinājums ir, ka tematikas vienkāršs skaidrojums ir sapulces rīkošanu pienākums.

¹⁵ Autores veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā.

¹⁶ Projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” seminārs 25.01.2010.

4. Mērķtiecīgi jārosina pēc iespējas daudzu iedzīvotāju iesaiste, tos uzrunājot ar uzticamu cilvēku starpniecību. Uz autorei jautājumu, kā foruma rīkotāji panāca cilvēku līdzdalību, atbilde bija:

[..] saprotot, ka vietējās situācijas nepārzinām, atradām katrā pagastā aktīvu cilvēku, kurš pazīst [vietējos iedzīvotājus] un kuru pazīst vietējie. Mums bija vienpadsmit koordinatori, un mēs tiem rīkojām apmācības, kurās skaidrojām, kas viņiem jā dara. Vēl bija informatīvās lapiņas uz vietas, afišas, masu saziņas līdzekļos bija informācija. Bet sapratām, ka tas ir tā – varu iet un varu neiet. Vēl apzinājām tos aktīvos cilvēkus, kas nav tikai draugi koordinatoriem, lai varētu iesaistīt visplašāko iedzīvotāju pārstāvniecību. Lai būtu iesaiste un dažādi iedzīvotāji, sākot no bezdarbnieka līdz Saeimas deputātam.¹⁷

5. Sapulces organizēja diskusiju veidā, tās vadīja labi sagatavoti moderatori, lietojot kārtības rullī, kas veicināja konstruktīvu sarunu. Citāts:

Pēc izstrādātas metodikas vadījām forumu. Svarīgi uzzināt, ko reāli varam izdarīt novadā. Fondā mums ir aktīva dalībniece, kas mācījusi Nīderlandē par iedzīvotāju iniciatīvu veicināšanu. Viņa izstrādāja metodisko materiālu. Bija skaidrs, ka vietējās darbnīcās jānosaka pagasta vīzija, kā redz pagastu novadā un Latvijā. Bija vēl mazākas grupiņas, kur viņi izdiskutēja un prezentēja savas idejas. Bija liels spēks – moderatori. Koordinatoru darbs bija savākt cilvēkus. Tālāk bija moderatori, kuri divas reizes nāca un mācījās. Cilvēki ar pieredzi, kas vadījuši darba grupas. [..] moderatori zināja, kā darbs jāvirza. Iedzīvotāji tika visu laiku virzīti. Kā redz risinājumu. [..] obligāts bija kārtības rullis, kas pasaka, pie kādas kārtības pieturēsies. Mēs visi vienojāmies, ka tāda kārtība būs.¹⁸

Šo pašu komunikācijas un organizācijas pamatprincipu lielo nozīmi apstiprina sapulču pieredze citās vietās un reizēs. Kā var spriest pēc informācijas mājaslapā, Grobiņas novadā attīstības plānu sabiedriskās apspriešanas risinājās ļoti līdzīgi kā Talsos, jo sevišķi pēc sliktas pieredzes sākuma posmā. Grobiņas dome sakumā vienīgi publicēja rakstisku aicinājumu iedzīvotājiem izteikties par savu redzējumu, bet tas palika bez rezultāta. Lietas mainījās, kad pašvaldība, līdzīgi kā Talsu novadā, sāka organizēt apkaimes darbnīcas, forumus, darba grupas un dažādas cita veida sapulces (Grobiņas novads bez g.). Var secināt, ka sabiedrības viedokļa izziņāšanai nepietiek ar rakstiskiem uzsaukumiem, vajag mērķtiecīgu, intensīvu un labi organizētu procesu.

To pašu secinājis kāds uzņēmums, kas pārrauga plānošanas procesu Talsu un citos Kurzemes novados. Mājaslapā lasām:

Mūsu pieeju attīstības plānošanā raksturo plaša sabiedrības līdzdalība un daudzveidīgu komunikācijas līdzekļu izmantošana: interneta rīki, publikācijas, darba grupas, semināri, sanāksmes, aptaujas, utt. [..] arvien plašāk lietojam komunikatīvo plānošanas metodi (Attīstības programma bez g.).

¹⁷ Autorei veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā.

¹⁸ Autorei veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā.

Nemot vērā iepriekš teikto, jājautā, vai Rīgas firma tikpat veiksmīgi var veicināt sabiedrisko aktivitāti Kurzemes pagastos, kā to ir pierādījušas vietējās biedrības? Šā raksta ietvaros to nevaram plašāk izanalizēt, vienīgi norādīt uz pētījuma secinājumiem par to, cik nozīmīga ir pašorganizēšanās “no apakšas”, kā arī vietējo cilvēku iesaistīšanās sarunu procesam. Līdz ar to šķiet, ka ir labāks iznākums, ja apspriedes vada vietējās biedrības vai to koalīcijas.

Apdomātas sapulču organizēšanas un saprātīgas komunikācijas izšķirīgo nozīmi netieši arī apstiprina negatīvie piemēri, kad iedzīvotāji vai nu uz sapulcēm vispār nav nākuši, vai arī ir nākuši emocionāli uzbudināti, lai protestētu pret jau pieņemtu lēmumu. Šai ziņā Talsos 2011. gada vasarā bijis nelāgs precedents sakarā ar jaunas slimnīcas būvniecību. Gada vidū iedzīvotāji uzzināja, ka, aktualizējot Talsu slimnīcas būves projektu, pašvaldība pēkšņi mainījusi vietu, kur būvi veidot. Slimnīcu bez atkārtotas sabiedriskās apspriešanas gatavojās celt citā vietā, kas nesaskanēja ar iepriekš apspriestajiem plāniem. Tas izraisīja plašus iedzīvotāju protestus, jo vairāk tāpēc, ka pašvaldības pārstāvji nevarēja pārliecināties izskaidrot savus motīvus, kāpēc jaunais novietojums būtu labāks. Vietējais novērotājs stāstīja, kā notika sabiedriskā apspriede par šo maiņu:

Aizgāja ar milzīgām negācijām un protestiem. Cilvēkiem vajag izkliegt savu sāpi protesta veidā. Tas ir mirkļa emociju uzliesmojums. Ja ar vēsu prātu paskatās, to varēja [darīt] pilnīgi savādāk un daudz rezultatīvāk, iespējams. Mēs negribam savos forumos, lai cilvēki nāk kopā un kliedz. Tas mums nav vajadzīgs. [...] Ir liela vilšanās no sabiedrības puses.¹⁹

Respondents papildina teikto ar to, ka gadījums ar slimnīcas būvi nav vienīgais, līdzīgi bijis ar divām citām lielām celtnēm, proti, *Maxima* veikalu un benzīntanku pie apvedceļa, kur arī bijuši ievērojami sabiedrības protesti: “Ja tā lielos vilcienos runā, sabiedrība lielajās lietās ir zaudējusi”.²⁰

Lēmumus, kas sabiedrībai ir nozīmīgi un ir pieņemti ar sabiedrības iesaisti, nedrīkst pēkšņi mainīt necaurskatāmu iemeslu dēļ, jo tas var sabojāt visu iepriekšējo labo līdzdalības pieredzi. Arī citās sapulcēs gadās, ka iedzīvotāji ir “kareivīgi noskaņoti”, jo radušās šaubas, vai agrāk solīto īstenos. Tā bijis nesenoja Balgales iedzīvotāju tikšanās reizē ar Talsu novada vadību, kad pēkšņi atklājās, ka agrāk solīto sporta zāles būvi varētu neīstenot (Priede 2011: 2). Kurzemes pašvaldību sanāksmēs bijuši arī citi lieli protesti, jo sevišķi pret

¹⁹ Autores veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā.

²⁰ Autores veidota intervija Talsu novadā 2011. gada jūlijā. Spriežot pēc preses ziņām 2011. gada rudenī, slimnīcas plānošana turpinās bez sabiedriskas apspriešanas, pašvaldībai aizbildinoties ar teigu, lai nezaudētu Eiropas Savienības fondu piešķirumu.

cūku fermu celšanu. Iedzīvotāji ir snieguši sūdzības tiesā, kā, piemēram, Grobiņas iedzīvotāji, kas vērsušie pret vēju parka izveidi viņu pagastā.²¹ Šādu gadījumu nozīme vispārējās līdzdalības praksē būtu jāanalizē citu rakstu ietvaros.

Secinājumi

Gan zinātniskā metode, gan Latvijas realitāte prasa, lai pētnieks visnotaļ uzmanīgi izvērtē dažādu novēroto parādību kopīgās iezīmes, kā arī to atšķirības. Pētot jautājumu par sabiedrības līdzdalību lauku pašvaldību attīstības plānu veidošanā, var secināt, ka atsevišķos novados un pagastos vērojama daudz lielāka iedzīvotāju rosme nekā citos. Raksta autore ir centusies atbildēt uz jautājumu, kāpēc tā, jo, identificējot atšķirību cēloņus, rodas iespēja spriest par to, kā varētu uzlabot situāciju citur. Pētot veiksmīgas iedzīvotāju līdzdalības prakses attīstības programmu un stratēģiju plānošanā, galvenais secinājums ir tas, ka uzsvaram jābūt vērstam uz iniciatīvām “no apakšas”, kā arī uz ļoti mērķtiecīgu sabiedrības iesaistes organizēšanu.

Sabiedriskām aktivitātēm visā Latvijas lauku vidē pēdējos desmit gados kopējs ir tas, ka ir uzplaukušas dažādas jaunas formālas un neformālas biedrības, interešu apvienības, rīcības grupas, forumu un projektu iniciatoru kopienas. Sevišķi ievērojama ir partnerību un vietējo rīcību grupu izveide un devums, ko daļēji ir balstījis Eiropas Savienības un citu ārvalstu fondu organizatoriskais ietvars un finansējums. Posmā no 2010. līdz 2012. gadam papildus visās pašvaldībās ir veidojusies institucionāli veicināta līdzdalība obligāto attīstības programmu plānošanā caur anketēšanu, forumiem, sabiedriskām apspriedēm un citām aktivitātēm. Vispārējās darbības mēdz būt līdzīgas, bet rezultāts atšķiras. Kāpēc?

Veiktā gadījuma analīze Kurzēmē rāda, ka atšķirības var skaidrot ar faktoru kopumu. Pirmais būtiskais aspekts ir tas, vai apspriedes notiek tikai formāli, vai arī apzināti tiek veidots dzīvs un mijiedarbīgs process. Otrs izšķirošais faktors ir tas, ka veiksmīga līdzdalība veidojas grupu un kopienu līmenī, nevis caur to, ka atsevišķi iedzīvotāji izsaka savu individuālu viedokli, kas bieži aprobežojas ar vienu reizi izteiktu mutisku vai rakstisku komentāru. Galvenais secinājums ir tas, ka sabiedrības līdzdalība būs veiksmīgāka, ja tā vairāk balstīsies uz pašorganizāciju. Ļaudis visdrīzāk iesaistās tad, ja

²¹ Vēja enerģijas ieguves zona tika iekļauta teritorijas plānojumā slepeni – pašā pēdējā brīdī. Sk.: Grišāne 2011.

viņi “paši” veido dažādās apspriedes un programmas. Efektīvākie iedzīvotāju līdzdalības veidi ir tie, kurus apdomāti organizē kāda vietējā pilsoniskā biedrība, kurai sabiedrība uzticas. Iedzīvotāji visdrīzāk uzticas sarunu vadītājiem, kas ir savējie un sevi ir pierādījuši agrākā darbā. Uzticēšanās un laba vadība ir nozīmīga visos apspriedes posmos: ir labāk, ja uz sadarbību aicina respektēti vietējie ļaudis, kas saprotami un ticami paskaidro darbības jēgu un mērķus, un ja sapulces vada skoloti moderatori, ievērojot kopīgi pieņemtu kārtības rulli.

Apspriežu dalībniekiem der atkārtoti norādīt, ka procesa rezultātam nevajadzētu būt vienīgi papīra dokumentam, ko ieliks atvilktnēs, bet gan ka būtisks procesa rezultāts ir vietējās sabiedrības vēlmju identificēšana ar mērķi veicināt turpmāku sadarbošanos projektu ieviešanas procesā. Sadarbības procesam jāturpinās plāna ieviešanas posmā, piemēram, piedaloties bērnu dārza vai pensionāru dienas centra izveidē. Iesaiste šādos atsevišķos projektos ir lauku partnerību stiprā puse. Projektu ieviešanas rezultāts neaprobežojas ar jauno bērnu dārzu vai citu taustāmu iznākumu, tas arī stiprina iedzīvotāju sadarbības prasmes, jo “darbs dara darītāju”.

Sekojot neoinstitucionālisma teorētiķiem, šis raksts uzsver, ka lēmumu pieņemšanas procesiem un procedūrām ir liela nozīme, jo tās ietekmē iesaistīto cilvēku politisko uzvedību un uzskatus. Atšķirīgiem institucionālās līdzdalības, sadarbības un mijiedarbības veidiem ir atšķirīgi rezultāti. Tas arī sniedz atbildi uz jautājumu, kāpēc projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas*” pētniekiem par sabiedriskām apspriedēm ir it kā atšķirīgi secinājumi. Patiesībā secinājumi cits citu papildina: sabiedriskās sapulces ir īsti jēgpilnas tikai tad, ja dalībniekiem ir skaidrs apspriedes mērķis un ja procesa vadītāji saprotami paskaidro, kāpēc tieši tas vietējiem ļaudīm ir svarīgs jautājums. Tāpat ir svarīgi, ka iedzīvotājus pa īstam iesaista diskusijās, lai tie jūtas uzklauti un saredz savu reālo ietekmi. Ja rīkotāji neievēro šos secinājumus, viegli var atkārtoties pētnieka Ivara Pavasara piedzīvotie gadījumi, proti: “[..] esmu piedalījies dažādās sabiedriskajās apspriedēs, kur sastopamas galējības. Vai nu neviens nenāk uz šīm sanāksmēm, vai arī piedalās ar destruktīvu komunikāciju un protestiem.”²² Tā, zināms, nav debašu un apspriežu jēga; lai apspriedes veidotu jēgpilnas, jāievēro rakstā norādītie principi.

²² Diskusija par Ivara Pavasara un manu referātu zinātniskās konferences “Labūtība un attīstība Latvijas laukos: Starpdisciplinārs skatījums”, Rīgā 2011. gada 20.–21. oktobrī, 2. sekcijā.

Pielikums

Bebrenes attīstības programma ir izstrādāta, pamatojoties uz aktīvu pašvaldības, Bebre- nes interešu grupu un vietējās sabiedrības līdzdalības procesu – dažādu Bebre- nes iedzīvotā- ju grupu aptaujām, sabiedrisko organizāciju pausto viedokli attīstības jautājumos, diskusi- jām interešu grupās, sabiedrisko aptauju rezultātiem Ilūkstes novada teritorijas plānojuma izstrādes laikā, Ilūkstes novada deputātu pausto viedokli.

Ciematu attīstības plānu finansētāji

Bebrenes ciemata attīstības plāna rīcības finansē:

- VKPAI programma “Valsts kultūras pieminekļu glābšanas, izpētes un restaurācijas prog- ramma”;
- ES fondu līdzekļi (13 no 20 rīcībām);
- Ilūkstes novada domes finansējums (17 no 20 rīcībām);
- valsts budžeta līdzekļi (9 no 20 rīcībām);
- Latvijas Vides aizsardzības fonds;
- Valsts Kultūrkapitāla fonds;
- ziedojumi;
- privātie līdzekļi;
- Daugavpils rajona partnerība;
- Latvijas Bērnu un ģimenes lietu ministrijas atbalsta programmas;
- Bebre- nes Izglītības biedrība;
- Latvijas banku projekti;
- *LEADER* programmas;
- Nīderlandes Karaliskā putnu aizsardzības biedrība;
- Latvijas Ornitoloģijas biedrība;
- projekta “Uz ūdens balstītā kopējā tūrisma piedāvājuma radīšana Latgalē un Utenas ap- gabalā – *Water Joy*” līdzekļi;
- *ARK Striving* fonds;
- *Nationale ostcode Loterij* līdzekļi;
- ERAF projekta “Publisko interneta pieejas punktu izveide Latgales reģionā” līdzekļi (Bebrenes ciemata attīstības plāns 2008).

Vēres

[Aizputes novads] (bez g.). *Aizputes novada Attīstības programmas izstrāde*. Pieejams: <http://www.aizputesnovads.lv/component/content/article/359-attistibas-programmas-izstrade> (08.10.2011.).

[Attīstības programma] (bez g.). *Attīstības programmas*. Pilsētplānošanas speciālisti Grupa 93. Pieejams: <http://www.grupa93.lv/?f1m70i2> (08.10.2011.).

Barnes, H. S. (2006). The Changing Political Participation of Post communist Citizens. *International Journal of Sociology*. Vol. 36, No. 2, Summer, 79.

[Bebrenes ciemata attīstības plāns] (2008). *Bebrenes ciemata attīstības plāns*. Pieejams: ftp://equal.lsis.lv/EEZ_norv/Proj_rezult/Regionala%20attistiba/DRP-bebrene.pdf (08.01.2012.).

- [Demenes ciemata attīstības plāns] (2008). *Demenes ciemata attīstības plāns*. Pieejams: ftp://equal.lsis.lv/EEZ_norv/Proj_rezult/Regionala%20attistiba/DRP-demene.pdf (08.01.2012.).
- Grišāne, A. (2011). Dunikas vēju sāga. *Politika.lv*. 03.03.2011. Pieejams: http://www.politika.lv/temas/tiesiska_valsts_un_korupcija/18959/ (08.10.2011.).
- [Grobiņas novads] (bez g.). *Grobiņas novada Attīstības programma 2011.–2017. gadam*. Grobiņas novada domes mājaslapa. Pieejams: http://www.grobina.lv/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=40&Itemid=75 (31.10.2011.).
- Habermas, J. (1995). *Moral Conciousness and Communicative Action: Studies in Contemporary German Social Thought*. Cambridge: Polity Press.
- Immergut, E. N. (1998). The Theoretical Core of the New Institutionalism. *Politics & Society*, 26, No. 1, 21. 5–34.
- Kārklīņa, R. (2011). Starpdisciplinārs skats uz Latvijas lauku vidi. *Akadēmiskā Dzīve*, 2011/2012, 82–90.
- [Līksnas ciemata attīstības plāns] (2008). *Līksnas ciemata attīstības plāns*. Pieejams: ftp://equal.lsis.lv/EEZ_norv/Proj_rezult/Regionala%20attistiba/DRP-likсна.pdf (08.01.2012.).
- [MK] (2009). Latvijas Republikas Ministru kabinets. (25.08.2009.) Noteikumi Nr. 970. Prot. Nr. 54 22. §. Sabiedrības līdzdalības kārtība attīstības plānošanas procesā.
- Paula, L., Zobena, A. (2007). Partnerība – inovatīvs diskurss Latvijas lauku attīstībā. *Latvijas Universitātes raksti*. 714. sēj.: Socioloģija. Rīga, 72–85.
- [Pārskats] (2005). Pārskats par tautas attīstību. Rīcībāspēja reģionos. 2004/2005. Rīga: UNDP Latvija, Sociālo un politisko pētījumu institūts. Pieejams: http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/citi_projekti/parskats_par_attistibu.pdf (08.10.2011.).
- Petrova, T., Tarrow, S. (2007). Transactional and Participatory Activism in the Emerging European Polity: The Puzzle of East – Central Europe. *Comparative Political Studies*, No. 1, 74–94.
- Pitchler, F., Wallace, C. (2007). Patterns of formal and informal social capital in Europe. *European Sociological Review*, 23 (4), 423–435.
- Priede, I. (2011). Tikšanās ar iedzīvotājiem noslēgusies. *Talsu Novada Ziņas*. 02.07.2011., 2.
- [Priekules novads] (bez g.). *Anketa Priekules novada Attīstības virzieniem 2010.–2017*. Pieejams: <http://www.priekulesnovads.lv/arhivs?lpid=734> (08.10.2011.).
- Putnam, R. (1994). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 161–171.
- Raubiško, I. (2011). Kas ir “labbūtība”, un kāpēc “labbūtība”? Ieskats labas dzīves izpratnē Latvijas laukos. *Akadēmiskā Dzīve*, 2011/2012, 25–34.
- Romanovska, L. (2007). Sociālā kapitāla veidošanās Latvijā no 1993. līdz 2004. gadam. *Alternatīva. Politikas zinātnes jautājumi V. LU Sociālo zinātņu fakultātes Politikas zinātnes nodaļa*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 47–48.
- [Saldus rajona attīstības biedrība] (2010). *Biedrība “Saldus rajona attīstības biedrība” aicina uz semināru*. 12.04.2010. Pieejams: <http://www.saldus.lv/8/zinu-arhivs2/zinu-arhivs4/zinu-arhivs5/biedriba-saldus-rajona-attistibas-biedriba-/> (08.10.2011.).
- [Skrundas AADC] (bez g.). Skrundā atklāts alternatīvās aprūpes dienas centrs. Skrundas novada mājaslapa. Pieejams: <http://skrundasnovads.lw.lv/633-skrunda-atklats-alternativas-aprupes-dienas-centrs/> (08.10.2011.).

- [Talsu Iedzīvotāju forums] (bez g.). *Talsu novada III Iedzīvotāju forums*. Pieejams: <http://www.tnf.lv/fonds/talsu-novada-iii-iedzivotaju-forums> (08.10.2011.).
- [Talsu novads] (bez g.). *Talsu novada pilsoniskās sabiedrības attīstības vietējā programma (2011–2015)*. Npublicēts dokuments.
- Tisenkopfs, T. u.c. (2008). Social capital. Ploeg, J. van der, Marsden, T. (eds.). *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development*. Assen: Van Gorcum, 87–110.
- [VARAM] (bez g.). VARAM mājaslapa. Pieejams: <http://www.rapl.m.gov.lv/pub/index.php?id=1652> (11.10.2011.).
- [Zied zeme] (2008). *Vietējās rīcības grupas. Publisko un privāto partnerattiecību biedrības "Zied zeme" attīstības stratēģija 2009–2013*. Pieejams: <http://www.llf.partneribas.lv/index.php?show=&text=282> (08.10.2011.).
- [ZM] (bez g.). *Kas ir LEADER?* Zemkopības ministrijas mājaslapa. Pieejams: <http://www.zm.gov.lv/?sadala=886> (29.04.2010.).
- Yaojun, L., Marsh, D. (2008) New Forms of Political Participation: Searching for Expert Citizens and Everyday Makers. *British Journal of Political Science*, No. 38, 247–272.

KLĀVS SEDLENIEKS

DZĪVE VALSTS KABATĀS. APZINĀTA
IZVAIRĪŠANĀS NO VALSTS KĀ IZDZĪVOŠANAS
(ATTĪSTĪBAS) STRATĒGIJA LATVIJAS LAUKOS

Prologs: pilnīgi vienalga, kas notiek valsts līmenī

2011. gada 17. septembra agrs rīts. Dažas stundas pirms iecirkņu atvēršanas Saeimas ārkārtas vēlēšanās. Latvijas Radio pārraida korespondentes Silvijas Smagares sagatavoto reportāžu par Mežinieku ģimeni no Daugavpils novada Ambeļiem Latgalē (Smagare 2011). Ģimene ir nolēmusi vēlēšanās nepiedalīties. Uz iepriekšējām vēlēšanām it kā esot gājuši, bet tagad vairs neiešot. Ilze sarunājas ar korespondenti un stāsta, ka esot daudz darbu, tāpēc neiznākot laika doties uz vēlēšanām. Tomēr drīz vien noprotams, ka šis apgalvojums ir vien retorisks paņēmieni, lai parādītu, cik, Ilzesprāt, vēlēšanas ir nesvarīgs notikums. Sarunai pa vidu iejaucas ģimenes galva Oskars, skaļi saucot: “Es iešu makšķerēt. Visās vēlēšanās tikai un vienīgi makšķerēt. Biedrīši mīļie, brauciet pie dabas, pavadiet laiku liet–de–rī–gi!” Oskars nevēlas pat īsti iesaistīties argumentācijā par vēlēšanu nozīmi, uzsverot, ka ir aizņemts, bet aizņemība tiek formulēta kā aizņemība principā nevis ar ko konkrētu: “Es vienkārši neēju, tāpēc ka man ir ko darīt u–u–u–un pēc “darīt” man vajag atpūsties.” Ir skaidrs, ka Oskara un Ilzes aizņemība vēlēšanu sestdienā ir tikai aizbildināšanās, bet iemesls, kāpēc vēlēšanas tiek ignorētas, ir cits. Mirkli vēlāk Ilze sniedz skaidrojumu, kurš jau ir daudz dziļāks, balstīts pamatīgākos uzskatos par viņu kā individu un valsts attiecībām. Sākumā viņa paskaidro, ka, viņasprāt, Saeimas vēlēšanās vēlētajiem nav iespējas neko mainīt, un tad turpina, ieskicējot nākotni:

 Bet uz priekšu būs [tā] – nu, mēs turpināsim audzēt kartupeļus. Un Latvijā ko darīt ir. Ir tik daudz pamestas zemes. Nav visiem jābūt lauksaimniekiem, bet tanī pašā laikā, ja es spēju pats ar nelieliem pūliņiem sagādāt sev pārtiku un zināt, ka, jā, es paēdis būšu, man tas neprasa daudz laika, un tanī pašā laikā es varu darīt kaut ko citu. Mēs esam radoši, brīvi

un spējām darīt mums vajadzīgās, patīkamās lietas. Un maniem bērniem tas ir tieši tas, ko mēs arī cenšamies lēnām un pamazām mācīt. Būt pašiem par sevi, lai mums nākotnē būtu stabilāk un labāk. Tepat uz vietas un nebūt atkarīgiem no citiem, no valsts vai eksporta, vai donoriem.

Šis programmatiskais stāstījums sasaucas ar Ilzes iepriekš teikto:

Man liekas, ka Latvijā būtu ļoti labi un ļoti jauki, ja cilvēki spētu tādā lokālā līmenī viens ar otru sadarboties. Vienkārši viena ciema, viena pagasta ietvaros veidot savas pašpietiekamas sabiedrības un saprast, ka mēs, viens pagasts, jā, esam spējīgi dzīvot bez lieliem importiem no citiem pagastiem un citām valstīm. Tad būtu pilnīgi vienalga, kas notiek valsts līmenī, kurā ir liela nekārtība un viss kas notiek...

Tās pašas dienas vakarā telekanāls LNT pārraida sižetu par kāda cita Latvijas lauku ciemata iedzīvotājiem, kuri arī nolēmuši palikt mājās un “izmantot laiku lietderīgi” – sižets noslēdzas, kādam no intervētajiem apgalvojot, ka vienīgais, uz ko viņi vēl paļaujas, ir pašu cirvis.

Arguments

Manuprāt, šajās radio un televīzijas intervijās dokumentētā attieksme nav nedz nejauša, nedz tāda, kas situatīvi atspoguļo patlaban nobriedušo iedzīvotāju neuzticēšanos strādājošajai Saeimai un valdībai. Mežinieku Ilzes teiktais: “Tad būtu pilnīgi vienalga, kas notiek valsts līmenī,” ir ne tik daudz vēlme, domājot par nākotni, kā skaidrojums tam, kas notiek jau šobrīd, t.i., vēlme nebūt iesaistītiem valstī kā pārvaldes struktūrā. Turklāt šāda situācija, kad iedzīvotāji izvairās no valsts, nav nesena parādība, bet gan raksturo daudz ilgstošākus procesus, kuru saknes meklējamas nevis Latvijas valstī, bet gan valsts kā tādas īpatnībās Austrumeiropas reģionā un, ļoti iespējams, – citās līdzīgās teritorijās. Proti, reaģējot uz pastāvīgi mainīgajām politiskajām iekārtām, varām un režīmiem, iedzīvotāji kā vispareizāko attīstības virzienu (ar attīstību saprotot dzīvi, kas pakāpeniski pielāgojas mainīgiem apstākļiem un kas subjektīvi kļūst labāka) izvēlas vairāk vai mazāk aktīvu izvairīšanos no iesaistes valsts struktūrās un to darbībās.

Ar valsti es šeit saprotu galvenokārt valsts birokrātisko pārvaldes sistēmu. Tajā iekļaujas, piemēram, dažādas valsts institūcijas, kas ir paredzētas pārvaldei un kārtības nodrošināšanai (piemēram, tiesas, policija, nodokļu administrācija, cietumi, armija, valdība, ministrijas un to struktūra). Valsts struktūra ir organizēta ap dažādiem likumiem un noteikumiem, kas šo iestāžu darbību regulē. Makro līmenī valsts ir sabiedrības organizācijas forma,

un tāpēc tā ir viens no sabiedrības aspektiem. Tomēr, lai valsts (sabiedrība) varētu pastāvēt šādā veidā, ir nepieciešama zināma vienprātība sabiedrības locekļu vidū par atbilstošu rīcību, kuras rezultāts šī valsts ir. Tas nav cirkulārs process, kur viens aspekts (piemēram, birokrātiskais aparāts) rada vai veicina otru (piemēram, ideoloģiju un uzskatus), bet gan kopēja sistēma, kur sabiedrībā esoša vienošanās darbojas vienlaikus ar valsts eksistenci kā pārvaldes formu. Valsts šādā izpratnē nav pretnostatāma "sabiedrībai" vai pat no tās atdalāma. Šādā izpratnē mēs runājam, piemēram, par valsts un bezvalsts sabiedrībām, t.i., sabiedrībām, kas nav strukturētas pēc valsts principa.

Latvija, nenoliedzami, pieder pie valsts sabiedrībām, tomēr šeit manis ieskicētā teorija apgalvo, ka sabiedrībā nepastāv vienprātība attiecībā uz to, cik noderīga un leģitīma ir valsts kā sabiedrības organizācijas princips. Dažos slāņos vai apgabalos šī vienprātība var izpausties spēcīgāk, citos – vājāk. Nevienprātība var realizēties gan tiešas kritikas veidā (kā, piemēram, dažādās anarhistu kustībās), gan netieši un pat neapzināti. Turpmāk aprakstītās valsts kabatas ir vietas, kurās, no vienas puses, valsts institūciju darbība ir vāja, bet, no otras puses, iedzīvotāju dzīves principi ir pielāgoti tam, lai institūciju darbību vēl vairāk vājinātu. Izvairīšanās no valsts tādējādi nav tikai vairīšanās no kontakta ar valsts institūcijām, bet arī cenšanās sevi pasargāt no valsts ideoloģijas (piemēram, aicinājumiem iesaistīties politiskajā procesā, kas balstīti apgalvojumos, ka valsts darbojas iedzīvotāju interesēs, vai izvairīšanās no kapitālistiskām tirgus attiecībām, kurās balstās valsts).

Mans arguments ir zināmā mērā radniecīgs kultūrekoģijai un tātad arī bioloģijai. Es apgalvoju, ka izvairīšanās no valsts kā pārvaldes sistēmas vai principa ir izveidojusies nosacītā evolūcijas procesā, atmetot apstākļiem nepiemērotās darbības un paturot tās, kas ir lietderīgas, vairāk piemērotas attiecīgajai videi. Tomēr pretēji kultūrekoģijai, kas pamato kultūras īpatnības ar to piemērotību ekoloģiskajiem apstākļiem, es šajā gadījumā ar vidi saprotu dažādas ideoloģijas, likumus un prakses, kas raksturīgas konkrētai valsts pārvaldes sistēmai un kuru veidošanās parasti ir ārpus valsts kabatu iedzīvotāju kontroles.

Pirms es runāju tālāk par valsts kabatām, nepieciešams mazliet pakāvēties pie evolūcijas jēdziena. Evolūcija ir dabā nemitīgi noritošs process: apstākļi mainās, bet dzīvie organismi pielāgo uzvedību šiem mainīgajiem apstākļiem. Ja uzskatām, ka kultūra ir analītiska vienība, tad arī tā mainās apkārtējo apstākļu ietekmē (vienlaikus – kā tas notiek ar katru evolūcijai pakļautu vienību – mainot arī pašu apkārtējo vidi). Šo procesu nedrīkst jaukt

ar sociālajās zinātnēs savulaik uzplaukušo evolucionismu, kas postulēja noteiktu kultūras attīstības *virzienu* (parasti – no mežonības uz civilizāciju). Slēptā formā evolucionisms ir pamatā arī idejai par “pārejas valstīm”, par bijušo sociālisma valstu neizbēgamu pārtapšanu kapitālistiskajās brīvā tirgus sabiedrībās (t.i., no atpalikušām sociālisma valstīm uz mūsdienīgu, attīstītu kapitālismu). Evolucionisma pamatā bija iestrādāta arī ideja par sociāliem reliktiem (angl. *survivals*) – kultūras iezīmēm, kam vairs nav nozīmes, kuras var būt arī maladaptīvas, bet kas ir saglabājušās tikai tāpēc, ka senāk tām ir bijusi nozīme (*Eriksen, Nielsen* 2001: 23). Skaidrojot mūsdienu situāciju bijušajās sociālisma zemēs, liela daļa sociālo problēmu (piemēram, korupcija, alkoholisms, institucionālā neefektivitāte) ir tikušas skaidrotas kā šādi sociālie relikti. Manis šeit piedāvātais evolūcijas (vai pielāgošanās apkārtējai videi) skaidrojums ir pamatots centienos atbrīvoties no evolucionismā balstītās sociālo reliktu pieejas, skaidrojot sociālo realitāti ar mūsdienu dzīves apstākļiem. Vienlaikus tomēr jāapzinās, ka šie apstākļi nav sākušies šodien, bet tas ir ilgstošs process, tāpēc “pielāgošanās mūsdienu apstākļiem” nozīmē pielāgošanos situācijai, kura ir bijusi agrāk un būs vēlāk.

Valsts intensitātes variācijas un valsts kabatas

Politiski un ekonomiski par Latviju ir pieņemts domāt kā par noteiktu vienību – tai ir skaidri novilkta robeža, tai ir savi likumi un iedzīvotāji. Latvijas, gluži kā citu valstu siluets, sekojot nu jau vismaz pusotru simtu gadu senām nācijveidošanas tradīcijām, simbolizē Latvijas kā valsts vienotību. Kā raksta Benedikts Andersons (*Benedict Anderson*), nācijveidošanās procesā cita starpā arī kartes kļuva par nācijas simbolu, bet katras nācijvalsts siluets – par logo, kas ir iekrāsots vienā tonī, pilnībā atdalīts no jebkāda ģeogrāfiskā konteksta – ieskaitot visu, kas ir ārpus šīm robežām (*Anderson* 2006: 175). Tomēr šāda karte, kas kā puzzles gabaliņš iekļaujas pārējo nācijvalstu režģī, rada arī mānīgu priekšstatu par viendabīgu valsts iekšienē. Visas daudzveidīgās valodas, dialekti, politiskās frakcijas, ekonomiskā attīstība, iedzīvotāju blīvums un tā joprojām – lai gan var tikt atainoti īpašās, noteiktam mērķim paredzētās kartēs, politiskajā kartē pazūd. Valsts siluets – teritorija, kuru ieskauj zemes un jūras robeža, maldina par valsts substanci šo robežu iekšienē, jo liek domāt, ka šī puzzles gabaliņa iekšpusē ir Valsts – ne tikai vienota, bet arī viendabīga.

No valsts viedokļa (t.i., tāda viedokļa, kas valsti apriori pieņem kā pareizo pārvaldes formu) skatoties, turpmāk aprakstītās situācijas un rīcība,

nenoliedzami, norāda uz to, ka “kaut kas nav kārtībā”, jo valsts kā organizēšanās princips nestrādā, bet iedzīvotāji vai nu slinkuma, vai nolaidības, vai ļaunprātības, vai vienkārši neizglītības dēļ rīkojas nepareizi. Tomēr tā tas ir, tikai skaitoties no valsts perspektīvas, t.i., pieņemot, ka valsts ir neizbēgams un pareizs ceļa noslēgums cilvēka nemitīgajā gaitā pretim īstenai civilizācijai. Tomēr, ja atsakāmies no šādas apriori perspektīvas, tad aina mainās. No šādas – indivīda, pavalstnieka – perspektīvas nodokļu nemaksāšana, tirdzniecība pelēkajās zonās, nevēlēšanās piedalīties valsts politiskajā dzīvē un turēšanās pie saviem spēkiem un pārbaudītām metodēm nav skaidrojama ar nezināšanu par to, kā darboties citādi un labāk vai kā konstruktīvi izmantot valsts potenciālu un kolektīvi panākt sev vēlamu. Gluži otrādi – tā ir apzināta vēlme izvairīties no iesaistīšanās nepastāvīgās un mainīgās valsts dzīvē (par valsts mainīgumu sk. vairāk sadaļā *Kāpēc notiek izvairīšanās no valsts?*). Kā tas būs redzams piemēros, iesaistīšanās valsts dzīvē nesniedz nepieciešamo gandarījumu, bet, gluži otrādi, var radīt dažādas problēmas.

Ja valsti iztēlojamies kā institūciju, kurai ir noteikta struktūra, kurā pēc noteiktiem principiem darbojas attiecīgi aktori, tad šādas struktūras variācijas var tikt uzskatītas par institūcijas intensitātes indikatoru. Tādā gadījumā turpmāk aprakstītie gadījumi liecina par valsts intensitātes dažādību Latvijā – iespējams, kaut kur ir tādas vietas, kurās šī valsts institūcijas darbība pietuvojas teju ideālam – kur viss notiek pēc atbilstošajiem valsts likumiem, pilsoņi iesaistās politiskajās aktivitātēs gan caur partijām, gan nevalstiskajām organizācijām, dara savu darbu, maksā nodokļus, bauda dažādus valsts pakalpojumus un mentāli neveido nošķirumu starp valsti un sabiedrību, vienlaikus velkot stingras robežas starp publisko un privāto pasauli. Šajos augstās intensitātes apgabalos valsts institūcijām ir monopols uz leģitīmu vardarbību (kā to valsts definīcijā paredzēja Makss Vēbers (*Max Weber; Weber 2008: 156*)) un tās īsteno nosacīta taisnīguma principus pēc noteiktiem vispārpieņemtiem principiem, ja nepieciešams, arī vardarbīgi. Tai pašā laikā citur daļa šo lietu ir mazāk izteikta: likumi tiek ievēroti tikai daļēji, valsts vardarbības monopols ir tikai daļējs vai teorētisks, pilsoņi maksā nodokļus tikai pa daļai, tie ir salīdzinoši maz iesaistīti dažādās valstiskās un nevalstiskās pilsoniskās aktivitātēs, un valsts struktūru darbības leģitimitāte tiek apšaubīta. Savukārt vēl citur – valsts tikpat kā vispār nav saskatāma – pilsoņi paļaujas “uz savu cirvi” un viņiem “nav laika” aiziet uz vēlēšanām, jo jānodarbojas ar kaut ko “lietderīgu”,

piemēram, jāiet maksšķerēt vai arī jāatpūšas. Iztika tiek pelnīta, iesaistoties neformālās ekonomikas (plašāk par neformālo ekonomiku sk. *Hart* 1973) aktivitātēs. Šīs pēdējā tipa vietas var saukt par valsts kabatām – tie ir apgabali (to saprotot ne tikai ģeogrāfiskā ziņā), kas ir it kā iekļauti valsts teritorijā, bet kuros valsts klātbūtne ir tikpat kā nemanāma. Neatkarīgi no tā, kāda ir centrālā vara, šajās valsts kabatās daudz kas visnemainās. No valsts viedokļa skatoties, kabatās vienmēr notiek lielāka vai mazāka mēroga kriminālas vai puskriminālas darbības. Katrā ziņā – pie labas gribēšanas un apņemšanās un gadījumā, ja valsts institūciju rīcībā būtu pietiekami daudz līdzekļu, kabatu iemītņiekus varētu saukt vismaz pie administratīvās, ja ne pie kriminālatbildības. Tomēr, skatoties no to cilvēku perspektīvas, kas pastāvīgi vai īslaicīgi dzīvo valsts kabatā, darbības ir pieņemamas un lēģitīmas, savukārt valsts mēģinājumi kontrolēt, sodīt un ierobežot tiek uzskatīti par netaisnīgiem un tāpēc arī – nelēģitīmiem.

Aina, kas atklājas mūsdienu Latvijā, parāda, ka zināmā mērā būtu iespējams vismaz iztēloties, ja ne objektīvi uzzīmēt Latvijas valsts karti, kurā ar dažādas intensitātes krāsām tiktu attēlota arī valsts klātbūtne dažādā intensitātē. Dažviet valsts klātbūtne būtu neapstrīdama un sajūtama katrā darbībā un katrā vietā, kamēr citur būtu novērojamas tādas kā valsts kabatas, baltie laukumi, vai ieplakas, kurās valsts esamība ir attāla un mītiska. Raksta pašā sākumā atreferētie viedokļi, kas izskanēja Latvijas Radio un LNT, acīmredzot nāca no šādām valsts klātbūtnes ieplakām vai kabatām, t.i., vietām, kur, no vienas puses, valsts kā sabiedrības organizācijas forma ir neizteikta, bet, no otras puses, iedzīvotāji arī aktīvi darbojas, lai to minimizētu. Nākamajā sadaļā ieskicēšu trīs dažāda dziļuma valsts kabatu situācijas.

Trīs piemēri: dzīve dažāda dziļuma kabatā

Vidzeme, Aizkrāces (šeit un citur attiecībā uz materiāliem, kas ņemti no manām etnogrāfiskajām piezīmēm, vietu nosaukumi un cilvēku vārdi ir mainīti).¹ Aizkrāces ir Latvijas vēsturē nozīmīgs novads. Tomēr, līdzīgi kā citur Latvijā, arī šeit patlaban nevalda nekāds īpašais uzplaukums. Andris ar sievu dzīvo mājā, ko starpkaru periodā uzcēlis viņa vectēvs. Divas meitas mācās netālajā mazpilsētā un iegriežas pie vecākiem tikai sestdienās un svētdienās, un ir diezgan skaidri nojaušams, ka pilsētas izglītība pamazām

¹ Etnogrāfiskie materiāli iegūti lauka darbā, kas veikts dažādās Latvijas vietās laika posmā no 2010. līdz 2012. gadam un glabājas autora personiskajā arhīvā.

aizvirzīs meitas arvien tālāk no vecāku dzīvesvietas un dzīvesveida. Tieši tā jau ir noticis ar Andra kaimiņu un viņa bērniem, kuri izkaisīti dažādās valstīs. No tuvākās autobusu pieturas pa šauru zemes ceļu līdz mājām jānāk kādi kilometri pieci. Līdz otram tuvākajam centram – vismaz četri kilometri. Agrāk Andrim bija gluži sagrabējis vecs auto, ar kuru viņš, ja palaimējās dabūt pietiekami daudz degvielas, varēja kaut kur aizbraukt. Tagad gan viņš vairs ar to nebrauc, neesot droši, jo varot “uzrauties” uz vietējā policista Tauriņa. Tauriņš, kā ļaunas mēles baumo, esot bezcerīgi slims, tāpēc ļauns un esot nolēmis visus vietējos nelikumīgos braucējus izķert. Andris patlaban pagasta centrā atstrādā sodu – piespiedu darbu; ko viņš tur dara – tas tikai viņam pašam zināms. Sods piespriests par to, ka viņš valsts mežā zāģējis malķu. Andris visu mūžu strādā mežos. Pašam sava zāģa gan nav, bet kaut kur bija to aizņēmis, nu, un pieķerts. Tāpēc arī spaidu darbi. Tāpēc tagad otru sodu uz kakla acīmredzot nekāro. Un naudas vecās grabažas uzturēšanai tik un tā nav. Kaimiņš – Bērziņu Jurka – tam gan ir pašam savs sports – nerrot policistu. Ja pamana tā automašīnu, tad pamet savējo un – krūmos iekšā. Policists Tauriņš var vien aplūkot pamesto mašīnu. Jurkam nav nedz tiesību, nedz arī automašīna ir apdrošināta, nemaz nerunājot par tehnisko apskati – pilnīgi nelegāls braucējs. Ko zaudēt nav, tāpēc, līdzīgi kā daudzi citi šajā apkārtnē, nekautrējas braukt arī tad, ja nedaudz palietoti grādīgie dzērieni. Tā kā apkārtnē dzīvo daudzi paziņas un draugi, kuriem ir mobilie telefoni, tad Jurka vienmēr ir informēts par policista mašīnas bīstamu tuvošanos vai arī atrašanos kādā ceļgalā. Jurka tad brauc pa citu ceļu.

Andris tik aizrautīgs nav, viņš ir vecāks un nopietnāks, viņam ir jārūpējas par ģimeni. Apkārtējie meži, savs dārziņš un tuvumā esošais ezers nodrošina pietiekami daudz iztikas līdzekļu gadījumam, ja nav izdevies nopelnīt naudu. Rudenī mežā gan pats, gan sieva un meitas var salasīt gan ogas, gan sēnes. Sieva konservē arī pati, bet lielāko daļu meža labumu pārdod – iegūtā nauda ir veiksmīgā gadījumā kādi lati astoņi vai pat desmit pa dienu – tas ir diezgan ievērojams atspaidis. Kaimiņiene Anna, kura arī nodarbojas ar šo rūpalu, stāstot par meža gaitās nopelnīto, saka – “dzīva nauda”. Citkārt Andra sieva iet mežā stādīt kociņus – “Latvijas Valsts meži” par to itin labi maksā. Andrim gan labāk patīk kokus zāģēt – šajā amatā viņam ir oficiāls sertifikāts, tāpēc pie vajadzības viņš varētu slēgt arī pavisam īstu darba līgumu, bet biežāk gan ir jāstrādā uz mutiska līguma pamata.

Kad mežā darba nav, Andris “ieiet” ezerā. Oficiāli ezers pieder pašvaldībai, bet jau gadiem ir iznomāts vienam no netālu dzīvojošajiem kaimiņiem.

Pirms tam – padomju laikos – ezeru apsaimniekoja kolhozs un bija pat nodarbināts zvejnieks, kas gan pats ķēra zivis, gan vaktēja, lai citi to nedarītu. Tomēr Andris, tāpat kā savulaik viņa tēvs un daudzi citi apkārtnes vīri, reizēm pustumsā dodas uz ezeru, lai slepus ieliktu kādu murdu.

Ar mežiem un it īpaši ezeru Andrim, kā viņš stāsta, ir īpašas attiecības: “Ziemā, kad ir ilgi salis,” Andris man stāsta, “ezers sauc palīgā. Tu jau droši vien smiesies, bet tā patiešām ir. Viņš tā vaid un nopūšas, jo viņš nevar palpot, slāpst, un tad viņš sauc palīgā. Un tad es zinu – man jāiet palīgā, es ņemu rokās motorzāģi un eju zāģēt. Jā, jo ezers ir dzīvs.”

Apmēram tikpat sirsnīgi Andris izsakās arī par mežu. Arī Andris neiet uz vēlēšanām. Andra dzīvē valsts ienāk reti un fragmentāri – caur policistu, kas viņam neļauj braukt ar auto, caur meža inspektoru, kas viņu pieķer mežā, nelikumīgi zāģējot kokus. Tomēr kā viens, tā otrs tiek uzskatīti par grūtībām, kas jāpārvar, nevis par ikdienas dzīves pašsaprotamu rutīnu. Tām nevis jāpakļaujas, bet no tām, liekot lietā paaudzēs izkoptas prasmes, jāprot veiksmīgi izvairīties. Jā, bērni ir izskoloti, pats varētu pieteikties uz “simtlatnieku programmu”, ja gluži citu izredžu nebūtu. Tas, ka Andris izvairās no valsts, nebūt nenozīmē, ka viņš atteiktos no kaut kā, ko valsts varētu dot. Tomēr, līdzīgi kā Latvijas Radio intervētā Mežinieku ģimene, arī Andris paļaujas galvenokārt uz saviem spēkiem – gluži tāpat kā viņa tēvs un vectēvs, kurš uzcēla māju, kurā Andris patlaban dzīvo.

Latgale, Upmaļu ciems. Artjoms darbojas izklaides industrijā – ciemā vada diskotēku. Tomēr, līdzīgi kā daudzi jo daudzi citi šajā, no Krievijas robežas pārdesmit kilometrus attāļajā vietā, – nodarbojas arī ar cita veida rūpalu, vedot pāri robežai dažādas preces. Brauciens – kā nu kuru reizi – ja nepaveicas, tad var vilkties stundas piecpadsmit. Nē, tā nav nekāda kontrabanda, ar ko Artjoms nodarbojas, – ved to, kas atļauts. Pārbrauc pāri robežai, pielej pilnu bāku ar degvielu un brauc atpakaļ. Skaidrs, ka šajā procesā notērējas gan laiks, gan degviela. Benzīnu varētu vest vairāk, bet krievu pusē to neļaujot darīt. Tas pats attiecas uz citām precēm. Viens no kaimiņiem viena atļautā cigarešu bloka vietā veda divus. Viņu noķēra, un bijis jāmaksā sods. Viņš tagad iznāk *v krupnom progare*, t.i., pamatīgos zaudējumos. Vispār ved ne tikai benzīnu, bet gan visu, ko vien var pārdot – cigaretes, saldumus, dzērienus... Agrāk veda stipro alkoholu, bet to nevar daudz pārvest – peļņa iznāk maza. Tagad esot izdevīgāki alkoholiskie kokteiļi, jo tos drīkst vest veselus 16 litrus – pārdodot vairāk paliek pāri. Artjomam ir tāds kā pastāvīgs darbs diskotēku vadīšanā – var kaut ko nopelnīt. Citiem pārrobežas braucieni ir ikdienas

nodarbošanās – dodas uz Krieviju katru dienu. Biežāk nevarot, jo robežsargi neļaujot. Šajā pusē toties noņēmēju netrūkst. Pēc degvielas vienmēr izveidojas rinda un reizēm – arī pēc citām precēm. Pēc katra šāda brauciena, kas aizņem visu dienu, Artjomam pāri paliek kādi lati 15 vai 20 – atkarībā no tā, kādas preces vedis un cik izdevīgi ir bijis iespējams tās pārdot. Tirdzniecība, līdzīgi kā lielākā daļa darījumu Upmaļu ciemā, notiek skaidrā naudā, tāpēc par nodokļu maksāšanu šajā jomā nav vērts pat prasīt.

Ar mani Artjoms runā latviski, ik pa brīdim iemetot sarunā kādu frāzi arī krieviski. Kad jautāju, kādā valodā sarunas notiekot ar draugiem, viņš nekavējoties atbild: “Protams, krieviski.” Krievu un latviešu attiecības Artjomam un arī lielākajai daļai citu apkārtnes iedzīvotāju nav svarīga problēma. Viņi cenšas sadzīvot un izvairīties no konfliktiem – šāda doma tiek uzsvēta atkal un atkal, kad runāju ar cilvēkiem Latgalē. Tāpēc arī politiskie notikumi Rīgā Artjomu ne īpaši interesē – tie skar pilnīgi citu pasauli, kas ar viņa pasauli gandrīz nemaz nav saistīta. Līdzīgi kā Andra gadījumā, arī Artjoma dzīvē valsts nozīmē samērā maz. Viņa galvenā rūpe ir savilkt galus kopā. Valsts arī šajā gadījumā drīzāk ir šķērslis, no kura var drīzāk sagaidīt problēmas nekā risinājumus.

Kurzeme. Lielurgas. Māris ir aptuveni 35 gadus vecs vidēji liels zemnieks. Galvenokārt graudaugi un rapši – tas pats, kas citiem apkārtnē. Vēl audzē arī šādas tādas mazākas kultūras un teļus. Māris ir viens no aktīvākajiem vietējiem jaunās paaudzes cilvēkiem, kuru slavē arī citi Lielurgu saimnieciskā un intelektuālā krējuma pārstāvji. Par spīti lielajiem zemes īpašumiem, čaklumam un neatlaidībai, Mārim galus kopā savilkt nav viegli. Pirms kāda laika viņš ir privatizējis vairākas saimniecības ēkas, kurās ir arī liels daudzums dažādu metāllūžņu. “Tie man ir kā banka nebaltām dienām,” saka Māris. Pagājušajā gadā sazāģējis skaidu konteineru, bet vēl ir dažādi veci traktori, piekabes un kombaini – tos visus var pārdot par labu naudu metāllūžņos. Cenas gan svārstās, bet tas tik un tā ir izdevīgi. Māris arī īpaši neslēpj, ka visus nodokļus nenomaksā un arī netaisās to darīt. Viņš ir gatavs vai stundu no vietas stāstīt, kādā veidā nodokļu maksāšana lēni, bet pamatīgi iedzen viņu postā un parādos. Pēdējos divos mēnešos esot nolēmis būt godīgs un nomaksāt visus nodokļus – katru mēnesi iznākot 600 lati. “Es būtu taču varējis to naudu pielikt pie mašīnas,” saka Māris. “Būtu varējis nopirkt lielāku mašīnu, kur mēs ar visu ģimeni varam iesēties un kaut kur aizbraukt, bet tagad nekā.” Nācies izpārdot teļus, citādi nevarot nodokļus nomaksāt. “Mēs visi esam kalpi,” apgalvo Māris. “Mēs tikai maksājam, lai viņiem būtu labi,

nodokļi tiek samaksāti, bet tie nenonāk tur, kur tiem būtu jābūt. Ceļi netiek sataisīti – es braucu pa sliktu ceļu, bet man ir jāmaksā tas pats nodoklis, kas tam, kas brauc pa labu ceļu, bet man taču ir gan vairāk benzīns jānotērē, gan tāpēc jāmaksā vairāk akcīzes nodoklis, gan mašīna lūst.” Galu galā Māris nodokļus maksā tikai tur, kur nevar citādi iztikt.

Māra kaimiņiene Ieva ir nelielas saimniecības īpašnice. Viņas stāsts attiecībā uz nodokļiem ir līdzīgs – ja nomaksātu visus, tad saimniecība jāslēdz. Esot pamēģinājusi, bet nekas nesanāk, tāpēc turpinājusi darboties “beznodokļu zonā”. Ieva un Māris, pretēji Andrim un Artjomam, dzīvo daudz sekākā valsts kabatā – viņiem nodokļu maksāšana un sadarbošanās ar valsts institūcijām ir realitāte, par kuru viņi lauza galvu, bet arī īpaši nepārdzīvo, ja neizdodas izpildīt visas prasības. Mārim, kā citiem zemniekiem, kuriem ir salīdzinoši lielas saimniecības, ar valsts institūciju pārstāvjiem nākas sastapties visnotaļ bieži. Līdzīgi kā pārējos gadījumos šo institūciju klātbūtne tomēr tiek uzskatīta par traucējošu un visai maz leģitīmu. Ja vien ir iespējams izvairīties, Māris nekautrējas to darīt un par to runāt. Ieva uz mirkli vēlējas iesaistīties valsts darbībā, bet ātri vien atgriezās pasaulē, kas no valsts ir diezgan autonoma. Gan Māris, gan Ieva ir apsvēruši un izmēģinājuši pilntiesīgu darbošanos valsts ietvaros, tomēr šīs darbošanās rezultāts ir bijis abiem ļoti negatīva un depresīva pieredze, kuru viņi atceras ar rūgtumu.

Neviens no minētajiem cilvēkiem neapsver iespēju iesaistīties valsts politikajā struktūrā – nopietni neapsver darbību kādā politikajā partijā. Tas nav tāpēc, ka viņi būtu savrupnieki un egoisti. Gluži pretēji – pārējie ļaudis par viņiem izsakās pozitīvi kā par izpalīdzīgiem un aktīviem cilvēkiem, tikai šī palīdzība, līdzīgi kā vismaz daļa ekonomisko aktivitāšu, ir organizēta ārpus valsts struktūrām.

Valsts nav civilizācijas vēstures beigas

Kā jau minēju iepriekš, no valsts perspektīvas (t.i., tādas, kura valsti uzskata par normālu, pareizu stāvokli, uz kuru notiek sabiedrības attīstība) skatoties, iepriekš aprakstītās prakses un attieksmes ir uzskatāmas par aplamām – labākajā gadījumā mazizglītotu un nesaprotosu cilvēku izdarībām, bet sliktākajā – par noziedzīgām un antisociālām. Šajā perspektīvā valsts ir neizbēgamas, dabīgas attīstības produkts, no kura izvairīties var vēlēties tikai krimināla rakstura devianti vai arī cilvēki, kuri nav pietiekami apgaismoti par to, kādas ir valsts priekšrocības. Ikdienas sarunās un pat

zinātniskos darbos, nemaz jau nerunājot par starptautiskās politikas līmeni, valsts pastāvēšana un nepieciešamība parasti netiek apšaubīta (*Wimmer, Glick Schiller* 2002: 304). Šī pēc būtības unilineārā evolucionisma perspektīva apgalvo, ka no politiskās organizācijas viedokļa visas sabiedrības tiecas uz valsti. Tādējādi, līdzīgi kā Frensisa Fukujamas (*Francis Fukuyama*) teorijā par vēstures galu, kuru iezīmē demokrātija (*Fukuyama* 1992), varētu teikt, ka vēstures galu iezīmē arī valsts. Pēc tam, kad valsts ir izveidota un nostiprināta, nekāda tālāka attīstība vairs nav iespējama (ja nu vienīgi valsts formas var niansēs mainīties, kā to apraksta Makss Vēbers, – no arhaiskās uz moderno valsti (*Weber* 1946)). Šķiet, ka tā arī ir. Visas mūsdienās zināmās sauszemes teritorijas ir sadalītas pēc valstu piederības. Pat tās retās vietas, kurās nekad nav spēris kāju kāds no šo valstu pārstāvjiem, noteikti pieder kādai valstij – neatkarīgi no tā, vai cilvēki, kas dzīvo šajā teritorijā, par to ir vai nav informēti. Izjūkot kādai valstij, attiecīgā teritorija un tajā dzīvojošie iedzīvotāji nekavējoties tiek iedalīti kādā citā valstī, robežas tiek novilkta un siluets ar viendabīgu krāsojumu tā iekšienē tiek izveidots un piesprausts pie politiskās kartes.

Šādu attieksmi, kura valsti tēlo kā cilvēku sabiedriskās organizācijas vienīgo jēgpilno satvaru, var dēvēt par metodoloģisko nacionālismu. Vimmers un Glika-Šillere (*Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller; Wimmer, Glick Schiller* 2002) raksturo metodoloģisko nacionālismu kā “uzskatu, ka nācija/valsts/sabiedrība ir modernās pasaules dabīgā sociālā un politiskā forma” (*Wimmer, Glick Schiller* 2002: 302).

Metodiskā nacionālisma kritiķi (kā, piemēram, jau pieminētais Vimmers un Glika-Šillere) problematizē nācijvalsts “dabiskošanu”. Tomēr jautājumu ir iespējams skatīt arī plašāk – ne tikai attiecībā uz nācijvalsti, bet arī uz valsti kopumā (feodālo valsti, pilsētvalsti utt. – jebkuru valsts formu), proti, vai arī valsts pastāvēšana netiek uzskatīta par pašsaprotamu vienīgo vēsturiskās attīstības alternatīvu.

Antropologs un politologs Džeimss Skots (*James Scott*) tendenci uzskatīt valsts pastāvēšanu par neizbēgamu un pašsaprotamu saista ar valsts ideoloģiju, kuras uzdevums ir nostiprināt tieši šādu pārliecību. Tomēr, kā norāda Skots (*Scott* 2009: 7), šāds stāsts, kura vēsture sākas nekārtīgajos un nedrošajos mežonības un barbarisma laikos, kad cilvēki esot dzīvojuši Tomasa Hobsa (*Thomas Hobbes*) iedomātajā “dabiskajā stāvoklī” (ko, Hobsaprāt, raksturo īsa un brutāla dzīve nemitīgos savstarpējos karos) – un kuras veiksmīgo un laimīgo noslēgumu ievada barbaru pievēršanās dzīvei labi organizētās

valstīs, – šāds stāsts ir aplams un neatbilst patiesībai. Skots uzsver, ka lielāko vēstures laiku valstu iedzīvotāji nebija brīvi ļaudis. Turklāt pavalstnieki pie pirmās izdevības ņēma kājas pār pleciem, lai atbrīvotos no valsts apšaubāmajiem labumiem. Proti, valsts galvenais uzdevums bija nevis nodrošināt pavalstniekus ar laimīgu un bezrūpīgu dzīvi, bet gan ļaut nelielai ļaužu grupai iegūt pēc iespējas vairāk līdzekļu no pārējiem valsts pavalstniekiem. Savukārt šāda līdzekļu iegūšana nav iedomājama bez piespiešanas un vardarbības. Tāpēc viens no valstu izdzīvošanas lielākajiem izaicinājumiem visos vēstures periodos ir bijusi iedzīvotāju noturēšana un piesaistīšana valsts teritorijai. Kā raksta Skots: “Dzīvošana valstī nozīmēja pēc definīcijas vārda tiešajā nozīmē nodokļus, karaklausību, piespiedu darbu un galvenais – pilnīgas pakļautības stāvokli. Šie principi bija valsts stratēģisko un militāro panākumu pamatā” (Scott 2009: 7²). Tāpēc, par spīti vēstures grāmatās tēlotajai valstu attīstībai, kas sākās pirms aptuveni 10 000 gadiem un kuras virsotnē atrodas mūsdienīgu pasaule, patiesībā valstu vēsture ir īslaicīgu un dažādas intensitātes valstisku veidojumu virkne. Savukārt cilvēki ir pārvietojušies valstī iekšā un ārā (gan ģeogrāfiski gan strukturāli) cikliskā veidā (Scott 2009: 7).

Arī mūsdienās ir novērojamas teritorijas, kurās valsts klātbūtne ir apšaubāma – par spīti tam, ka valstis ir novilkušas formālas robežas un citas valstis ir atzinušas kādas centrālās valdības nominālo suverenitāti pār attiecīgo teritoriju. Mūsdienās – līdzīgi kā pagātnē – šādas teritorijas parasti atrodas grūti pieejamās vietās – augstu kalnos, tālu mežos, purvajos vai tuksnešos – tur, kur valstu pārstāvjiem ar saviem nodokļu inspektoriem un armijām ir grūti nokļūt. Šķiet, ka visredzamākais šāds valstij nepakļaujamais reģions patlaban pasaules kartē ir Afganistānas kalnu apgabali, kur, arī ņemot vērā ilgstošos, ārkārtīgi spēcīgas un militāri attīstītas lielvaras (ASV, bet pirms tam – PSRS) centienus pakļaut iedzīvotājus valsts kontrolei, tas neizdodas. Turklāt nav pamata uzskatīt, ka šie pūliņi pārskatāmā periodā varētu vainagoties panākumiem.

Tomēr Skots noliedz uzskatu, ka šeit mēs saskaramies ar iekapsulētiem pagātnes reliktiem, kuri, nespēdami vai savas atpalcības dēļ negribēdami iekļauties vispārējā attīstības virzienā, nav pieņēmuši valsti un tāpēc “vēl joprojām” dzīvo apstākļos, kuros valsts klātbūtnes vai nu nav vispār, vai tā ir ļoti vāja. Saskaņā ar Skota uzskatiem šo ļaužu grupu izvēle par labu ne–valstij ir apzināta virzība ar mērķi izvairīties no brīvības apdraudējuma, ko nenovēršami nestu līdz iekļaušanās valstī. Tāpēc –

² Šeit un turpmāk – raksta autora tulkojums.

viņu iztikas iegūšanas paņēmieni, viņu sociālā organizācija, viņu fiziskā izkaisītība un daudzi viņu kultūras elementi ne tuvu nav iepakaļ palikušo ļaužu arhaiskās iezīmes, bet ir mērķtiecīgi izveidotas, gan lai samazinātu iespējamo iekļaušanu kaimiņos esošajās valstīs, gan lai neitralizētu iespējamību, ka valstīm līdzīga varas koncentrācija varētu notikt pašu vidū (Scott 2009: 8).

Tā kā Skots pievērš uzmanību galvenokārt Dienvidaustrumāzijas kalniešiem, viņš pie šādām stratēģiskajām iezīmēm, kas ir orientētas uz izvairīšanos no valsts kontroles, min, piemēram, neortodoksālās reliģiskās prakses, uzsvāru uz personu vienlīdzību, līdumu zemkopību, klejotāju dzīvesveidu un pat lielo uzsvāru uz orālo tradīciju (kuras otra puse ir analfabētisms) (Scott 2009: 9). Latvijas gadījumu analizē nav iespējams izmantot tieši šīs iezīmes, tomēr šeit būtisks ir analīzes princips, saskaņā ar kuru kultūras īpatnības tiek skatītas funkcionāli (kā noderīgas noteiktā kultūras kontekstā), nevis kā disfunkcionālas atliekas (sociāli relikti) no seniem laikiem.

Skota analīze lielā mērā sasaucas ar Pjēra Klastra (*Pierre Clastres*) agrāku pētījumu (*Clastres* 1989), kas izklāstīts grāmatā “Sabiedrība pret valsti” (oriģinālā publicēta 1974. gadā – *La Société contre l'État*). Šajā grāmatā Klastrs, pamatojoties lauka pētījumā, ko viņš veica Paragvajā, izvērs teoriju par iemesliem, kāpēc dažas sabiedrības pretēji evolucionistu pareģojumiem tā arī nekad nav kļuvušas par valstīm. Līdzīgi kā Skots, Klastrs noraida apgalvojumu, ka šādas konservatīvas pieejas pamatā ir tehnoloģiju vai attiecīgu zināšanu trūkums. Tā vietā Klastrs apgalvo, ka viņa apskatītās Dienvidamerikas ciltis saglabā savu esošo dzīvesveidu, lai noliegtu pat iespēju, ka viena cilvēka rokās varētu koncentrēties vairāk varas.

Cilšu sabiedrībām ir raksturīga īpatnēja uzbūve, kurā nav pastāvīgu līderu. Atsevišķos, ekstrēmos apstākļos (piemēram, militāra uzbrukuma gadījumā) šādi līderi uz īsu posmu var tikt izvirzīti, un viņiem pat var būt zināmas tiesības pavēlēt citiem cilts locekļiem. Tomēr, kad šādi periodi beidzas, pārstāj darboties arī “kara virsaišu” tiesības (*Clastres* 1989: 30; *Price* 1994).

Ikdienā cilšu sabiedrību “līderi” tiek apbrīnāti, apdāvināti un bauda dažas priekšrocības (piemēram, viņiem var būt vairākas sievas), tomēr pastāv dažādi mehānismi, kā novērst varas koncentrēšanos viņu rokās. Tā, piemēram, “virsaišiem” ir pienākums būt dāsniem – pat tik tālu, ka Klastrs saka: “Dažās indiāņu ciltīs virsaiši vienmēr var atpazīt pēc tā, ka viņam pieder vismazāk un viņš valkā visnoplukušākās rotas. Visu pārējo viņš ir bijis spiests atdot citiem.” (*Clastres* 1989: 30–31) Turklāt viņš parasti strādā vissmagāk (*Clastres* 1989: 42). Līdz ar to “virsaišu” institūcija (kura, starp citu, nav novērojama visās Dienvidamerikas ciltīs – dažviet egalitārie uzskati izslēdz pat

īslaicīgu varas koncentrēšanos vienās rokās) ir izveidota tādā veidā, lai vara vienlaikus būtu pievilcīga, bet tai nebūtu reāla, materiāla pamata (tāpēc arī virsaitim tik daudz ir jāatdod citiem). Turklāt šo varu nemitīgi kontrolē apkārtējo cilvēku viedokļa (*public opinion*) spiediens, kuram ir tik liela ietekme, ka virsaitis nekad nevar būt pārliecināts, vai viņa plāni tiks īstenoti un viņa ieteikumiem kāds sekos (*Clastres* 1989: 37).

Klastris skaidro, ka šāda sistēma ir nevis kultūras atpalicības iezīme, kā to varētu skatīt evolucionārā perspektīvā, bet gan mērķtiecīga (ja ne apzināta) darbība, kuras uzdevums ir samazināt negatīvo, vardarbīgo varas ietekmi uz sabiedrību. Saskaņā ar Klastru šajās indiāņu sabiedrībās pastāv uzskats, ka vara ir nenovēršami antagonistiska un nekontrolējama, ka tā pēc būtības apdraud kultūru (*Clastres* 1989: 44). Sistēma ar bezspēcīgiem vadoņiem ir izveidota, lai noliegtu pašu varas jēgu. Tāpēc šīs sabiedrības gan izveido autoritāti, bet pašas to arī noliedz, piepildot virsaiša institūciju ar neko, t.i., padarot to zināmā mērā bezjēdzīgu (*Clastres* 1989: 45). Īpašais uzsvars, kas šajās kultūrās tiek likts uz izvairīšanos no varas negatīvajām pusēm, arī skaidro, kāpēc, pat ņemot vērā daudzos apkārtējos piemērus (valstis var būt kaimiņos) un tehnoloģiskās iespējas, šīs kultūras bez īpaša spiediena no jau labi nostabilizējušos valstu puses nevēlas pašas “evolucionēt” par valstu sabiedrībām.

Šā raksta kontekstā Skota un Klastra idejas ir nozīmīgas, jo abi autori argumentē par labu uzskatam, ka valsts pastāvēšana un iedzīvotāju iekļaušanās valstī nav jāuzskata par normu. Lai gan valsts ideoloģija tēlo valstu izveidošanos un pastāvēšanu kā nenoliedzami pozitīvu attīstības virzienu, no iedzīvotāju skata punkta valstij ir daudzi nozīmīgi trūkumi. Daļa iespējamo ieguvumu turklāt ir saistīta ar pašas valsts radītajām prasībām – piemēram, izglītība un skolu sistēma ir cieši saistīta ar Pilsoņa audzināšanu, t.i., tādas personas veidošanu, kas būtu pielāgota dzīvei valsts sistēmā (*Foucault* 1977).

Skota un Klastra argumentācija arī liecina par labu pieņēmumam, ka valsts nav neizbēgama vēsturiskās attīstības noslēguma fāze. Par spīti it kā neapstrīdamajām priekšrocībām, ko sniedz valsts kā pārvaldes forma, ir sabiedrības, kas no tās cenšas izvairīties. Tātad ir iespējams jēgpilni dzīvot ārpus valsts pat tad, ja valsts piedāvātās priekšrocības un tehnoloģijas ir turpat acu priekšā, jo izvairīšanās no valsts piedāvā savas priekšrocības, bet iesaistīšanās valstī tās neatsver. Tādā gadījumā ir pilnīgi iespējams, ka arī vienas sabiedrības vai grupas iekšienē formāli pastāvošas valsts kontekstā ir lielākas

vai mazākas teritoriālas vai ideoloģiskas grupas, kuras cenšas izvairīties no iesaistīšanās valstī.

Tādējādi mēs nonākam pie valsts kabatām kā attīstības stratēģijām Latvijā.

Dzīve valsts kabatās kā attīstības stratēģija

Situācijas un cilvēku grupas, par kurām raksta Skots vai Klastrs, ir stipri atšķirīgas no tām, par kurām runāju es. Skots un Klastrs aplūko vairāk vai mazāk noslēgtas grupas un kultūras, kas sevi identificē kā atšķirīgas no apkārtējās sabiedrības. Tās ir, piemēram, berberi, “purvāju arābi”, bušmeņi, čigāni, kazaki vai Zomijas (*Zomia*) iedzīvotāji Dienvidaustrumāzijā (Skota gadījumā) vai Dienvidamerikas cilšu sabiedrības (Klastra gadījumā). Latvijas iedzīvotāji lielākoties (ar atsevišķiem izņēmumiem kā, piemēram, čigānu kopiena) atšķiras no šiem gadījumiem ar to, ka manis pieminētajās valsts kabatās cilvēki sevi neidentificē kā atsevišķai kultūrai/sabiedrībai piederīgus (un tā viņus neidentificē arī citi). Lai gan izvairīgās attiecības ar valsti Latvijā īpaši koncentrējas šādās kabatās, tomēr, kopumā ņemot, tās nav raksturīgas tikai atsevišķām cilvēku grupām vai indivīdiem, bet gan ir izplatītas šejienes kultūrā kopumā (t.i., ietilpst šīs kultūras repertuārā). Turklāt šādu attieksmi neiegrožo Latvijas politiskās robežas – tā ir izplatīta daudz plašākā reģionā Austrumeiropā un Balkānos, bet atsevišķas iezīme (piemēram, sabiedriski leģitimizēta izvairīšanās no nodokļiem) var būt teju globāla parādība.

Pirms sāku runāt par to, kādi ir kabatu veidošanās cēloņi, vēlreiz gribu atgādināt, kādas iezīmes liecina par šādu kabatu pastāvēšanu. Viena no izteiktākajām iezīmēm ir dažāda veida neformālās ekonomikas dominan- ce pār formālo ekonomiku. Šajā ziņā ar neformālo ekonomiku es saprotu Kīta Hārta (*Keith Hart; Hart 1973*) aprakstītās formāli neuzskaitītās ekonomiskās aktivitātes. Faktiski neformālā ekonomika var attiekties uz jebkādu vērtību radīšanu, kas netiek deklarēta valsts iestādēm un kas tādējādi neietilpst “formālās ekonomikas” redzes lokā. Tas savukārt nozīmē, ka neformālajā ekonomikā ietilpst arī, piemēram, zupas uzvārīšana savas ģimenes vajadzībām. Daļa šo darbību tiek uzskatīta par tādām, kuru valsts vēlētos kontrolēt un regulēt, tādā veidā daļu neformālās ekonomikas padarot par nelikumīgu.

Otra iezīme, kas raksturo valsts kabatas, ir dažāda veida aktīva vai pasīva izvairīšanās no iesaistes valsts institūciju darbībā. Kā piemērus šeit var minēt centienus pēc iespējas izvairīties no policijas vai citu tiesībsargājošo iestāžu

iesaistīšanas dažādu konfliktu regulēšanā; nevēlēšanos piedalīties vēlēšanu procesā; vai – atsevišķos gadījumos – bērnu nesūtīšanu skolā.

Trešā iezīme ir kopējs uzskats, ka valsts pēc būtības nav aktors, kam varētu un būtu vēlams uzticēties, tāpēc galvenokārt jāpaļaujas uz saviem spēkiem. Valsts šeit ir antagonistisks spēks, no kura pēc iespējas ir jāizvairās, vienlaikus visu uzsvāru liekot uz saviem spēkiem, savu tuvīnieku, radu, draugu un kaimiņu palīdzību un izdomas bagātību.

Ceturtā iezīme ir attiecīgās cilvēku grupas ikdienišķais raksturs. Lai gan no valsts viedokļa vairākas no iepriekš minētajām darbībām varētu tikt uzskatītas par neapstrīdami sodāmām (piemēram, koku zāģēšana valsts mežā) vai tādām, ko pie vajadzības un gribēšanas varētu sodīt (piemēram, sēņu lasīšana un pārdošana tuvākās apkārtnes iedzīvotājiem), no pašu iedzīvotāju viedokļa šīs darbības parasti ir leģitīmas un ikdienišķas. Katrā ziņā iedzīvotāji, kas ar to nodarbojas, nekādā ziņā nepieskaita sevi pie kriminālās pasaules. Tai pašā laikā cilvēki, kas ir iesaistīti šādās praksēs, reti apraksta savas darbības kā apzināta protesta sastāvdaļu (pretēji dažām anarhistiskas ievirzes ideoloģiskām grupām vai reliģiskām sektām), bet drīzāk kā izdzīvošanas stratēģiju.

Par valsts kabatu tuvošanos ideāltipam (*Weber* 1949: 92) būtu vietā runāt, ja visas četras aprakstītās iezīmes sakrīt. Tādā gadījumā par valsts klātbūtni kādā noteiktā teritorijā vai kopienā īsti pat runāt nevar – tā ir kā salīņa, kurā valsts nomināli ir, bet faktiski nepastāv. Gadījumi, kurus es pieminēju šā raksta pirmajā daļā, norāda uz dažādu kabatas “dziļumu”. Tā, piemēram, Andris dzīvo pasaulē, kur valsts kā sabiedrības organizācijas princips gandrīz nemaz nav pamanāma. Vienīgā viņa reālā saskarsme ar valsts institūcijām ir bijusi meitu skološana, bet patlaban – skolas busiņš, kurā var neoficiāli pavizināties, lai nokļūtu līdz ciemata centram un mēģinātu sameklēt kādu darbu. Savukārt Artjoms ar vienas kājas pirkstgalu stāv legālajā pasaulē (jo diskotēka vismaz daļēji ir formālās ekonomikas sastāvdaļa), toties visādi citādi viņš dzīvo valsts kabatā, kurā viss pārējais valstī notiekošais ir visai nesvarīgs. Artjoma kaimiņš, kura ikdienas iztika ir pilnībā atkarīga no tā, cik bieži un veiksmīgi viņš pacīmosies Krievijā, gan saskaras ar valsti robežas šķērsošanas mirklī, bet bez tās daudz labāk iztiktu pavisam. Vistuvāk valstij dzīvo Māris – valsts viņa dzīvē ir pat tik nozīmīga, ka viņš reizi pa reizei apsver iespēju samaksāt visus nodokļus. Turklāt arī emocionālā ziņā Māris ir iesaistīts valstī – viņš (pretēji visiem iepriekšminētajiem) regulāri domā gan par nodokļu sistēmu, gan par valdību, gan par taisnību un netaisnību.

Tātad pēc būtības Māris ir Pilsonis (kā valstij piemērots/komplementārs indivīds) pat tad, ja pilnībā nedara visu to, ko konkrētā valsts sabiedrība no viņa varētu gaidīt.

Visas minētās situācijas tomēr ir jāskata kopējā valsts kontekstā: lai gan manis minētie cilvēki cenšas zināmā mērā izvairīties no iesaistes valsts struktūru darbībā vai no valsts ideoloģiskās ietekmes, tas nenozīmē, ka viņus var pilnībā uzskatīt par izrautiem no valsts kopējās dzīves. Kabatas raksturo tas, ka šeit valsts klātbūtne ir mazāk nozīmīga un mazāk jūtama, nevis tas, ka valsts nav vispār pamanāma.

Kāpēc notiek izvairīšanās no valsts?

Lai atbildētu uz šo jautājumu, kāpēc veidojas valsts kabatas, nepieciešams nošķirt divus līmeņus. Pirmkārt, kāpēc pastāv šāds kultūras repertuārs (kurš, kā jau minēju, nav tikai Latvijai raksturīgs) un, otrkārt, kāpēc veidojas šādas valsts kabatas noteiktās vietās vai cilvēku grupās?

Atbilde uz pirmo jautājumu meklējama valsts iekārtas vēsturē Latvijas teritorijā (šoreiz, lai ierobežotu diskusiju, runāšu tikai par Latviju). Pēdējos 100 vai pat vairāk gados valsts iekārta vai tās paveidi ir mainījušies regulāri vismaz ik pa 20 gadiem. Dažādi kari un pārvaldītāju maiņas Latvijas teritorijā visā rakstītās vēstures laikā ir bijusi regulāra parādība. Tomēr nosacīti mūsdienu vēstures relatīvi nemainīgā stāvokļa regulārie satricinājumi Latvijas teritorijā sākās ar zemnieku brīvīšanu. Tai sekoja vairākas reformas, zemes izpiršana dzimtīpašumā, revolūcijas, kari, iekārta maiņas, okupācijas un atkal iekārta maiņas. Formāli varētu uzskatīt, ka pēdējie 20 gadi ir teju visilgākais politiskās un ekonomiskās sistēmas stabilitātes periods, ja vien šis laiks nebūtu tas pats, kas akadēmiskajā literatūrā tiek aprakstīts kā “pārejas periods”. Kā atceramies, neatkarību un šo “pārejas periodu” ievadīja padomju sistēmas pēdējās “revolūcijas” piegade, kas tika pavadīta zem “pārbūves” (perestroika) karoga. Tāpēc arī šie 20 gadi ir pavadīti nemitīgā pārmaiņu gaisotnē. Teju vienīgais, kas publiskajā telpā fundamentāli nemainījās, bija parlamentārās demokrātijas princips un orientācija uz brīvā tirgus ekonomiku.

Būtu grūti iedomāties, ka Latvijas kultūra nebūtu piemērojusies šādiem strauji mainīgiem politiskās vides apstākļiem. Kultūrai piemīt dažas būtiskas iezīmes, piemēram, tā ir kopēja un tiek pārmantota no paaudzes uz paaudzi, turklāt tā ir pielāgota konkrētajiem dzīves apstākļiem. Jādomā, ka arī Latvijas kultūrā ir izstrādājusies zināma pielāgotība tādām vides elementam

kā valsts pārvaldes sistēma. Šai sistēmai piemīt divas šajā kontekstā būtiskas iezīmes, kuru kombinācija ir būtiska valsts kabatām raksturīgo attieksmju veidošanās procesiem Latvijā. Pirmkārt, tai ir potenciāls kļūt par problēmu indivīda dzīvē. Ja valsts institūciju iejaukšanās iedzīvotāju privātajā dzīvē iepriekšējos periodos (pirms modernisma laika) bija vienkārši saistīta ar centrālās varas iespējām (ja karalis varēja nosūtīt uz attālu sādžu karaspēku, tad nodokļi tika ievākti), tad modernajā valstī pilsoņu pārvaldība tika padarīta par principu. Katra sevi cienoša valsts iekārta kaut kādā mērā centās pieskaņoties ideālam, kurā cilvēku subjektivitātei tiek piešķirta visai maza loma (Scott 1998). Īpaši bēdīgu slavu 20. gadsimta laikā, protams, ieguva komunisti un fašisti, bet arī citas varas nestāvēja gluži malā attiecībā uz pilsoņu dzīvju ietekmēšanu. Tāpēc valsts var kļūt par kompleksu, kura mērķi un darbības ir antagonistiskas subjektīvā iedzīvotāja interesēm un mērķiem.

Otrkārt, Latvijas apstākļos valsts pārvaldes sistēmām bija tendence diezgan regulāri mainīties. Turklāt, un kas nav mazsvarīgi, šīs varas bija diezgan greisirdīgas attiecībā uz tiem, kas bija sadarbojušies ar iepriekšējām varām. Tāpēc, nākot jaunai varai, mainoties politiskajai konjunktūrai, cilvēki, kas bija centušies godprātīgi strādāt iepriekšējās valsts un valdības labad, nereti nonāca ļoti nepatīkamā situācijā. It īpaši tas attiecās uz tādiem, kas bija internalizējuši iepriekšējā režīma ideoloģiju. Lai gan 1905. gada revolūcija nav uzskatāma par valstisku režīmu, tās piekritēji sacēlās pret esošo valsts iekārta un likumsakarīgi tika sodīti ar ārkārtīgi lielu bardzību. Pirmajam pasaules karam sekoja juku laiki, kuros dažādas puses strauji nomainīja cita citu, sodot iepriekšējās varas piekritējus, bet atsevišķos gadījumos “tautas nodevēji” tika sodīti arī pēc brīvvalsts nodibināšanas (kā gadījumā ar Andrievu Niedru, kuru kā valsts nodevēju tiesāja 1924. gadā par piedalīšanos Liepājas pučā un Bermonta plānu īstenošanā). Dažus gadus vēlāk Ulmaņa režīms nopietni vērsās pret pārliecinātajiem sociāldemokrātiem, PSRS represīvie orgāni – pret pārliecinātajiem ulmanistiem, fašistiskās Vācijas aparāts – pret komunistu līdzskrējējiem un tā joprojām. Pēdējais sirdsapziņas upuris bija Alfrēds Rubiks, kas par savu pārliecīgo uzticību PSRS komunisma ideāliem bija spiests izciest cietumsodu jau pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā.

Tai pašā laikā bēdīgais liktenis tomēr nepiemeklēja jebkuru. Ulmaņa režīma ierēdņi, kuriem nebija īpašu pretenziju pret jauno padomju režīmu, varēja turpināt darbu valsts pārvaldē un to arī vismaz kādu laiku darīja. Man diemžēl nav pietiekami daudz datu, lai runātu par to, vai Otrajā pasaules karā kolaboracionisti spēja sadarboties ar visām atnākošajām varām, tomēr

var pieņemt, ka tie, kuri nebija pārāk dziļi iesakņojušies kādā režīmā, varēja itin labi turpināt pastāvēt un darboties arī nākamajā. Skaidrs, ka augstākā līmeņa darbiniekiem un tādiem, kuri bija pietiekami augstu kāpuši (un dažādo režīmu tolerance pret to, ko nozīmē “pietiekoši augstu”, bija diezgan atšķirīga), jaunajā režīmā klājās grūti. Tomēr pēdējā lielā režīmu nomaīņa Latvijā parādīja, ka tie komunistiskā režīma darbinieki, kuri pretēji Alfrēdam Rubikam bija diezgan miermīlīgi noskaņoti pret nepieciešamību pielāgoties jaunajiem apstākļiem, veiksmīgi un bez pārlieku sāpīgiem zaudējumiem pārdzīvoja režīmu maiņu, turpinot veiksmīgi darboties arī jaunajā iekārtā.

Gan bioloģiskā, gan sociālā vidē (kā tas redzams no piemēriem par pārmaiņu pārdzīvotājiem mainīgajā Latvijas politiskajā vidē) pielāgošanās un specializēšanās kādam no bieži mainīgā parametra stāvokļiem nav izdevīga. Izmantojot analogiju ar sugu izdzīvošanu, apstākļos, kad, piemēram, reizēm ir ļoti sauss un reizēm ir ļoti mitrs, pielāgošanās tikai sausumam vai mitrumam nav ilgtspējīga stratēģija. Daudz labāk ir saglabāt relatīvu nespecializāciju. Šāda stratēģija neļauj maksimāli labi izdzīvot kādā no ekstrēmiem, toties ļauj labi iztikt mainīgos apstākļos. Arī sociālajā vidē mainīgos apstākļos mēs varam novērot ko līdzīgu. Attiecībā uz kādu valsts iekārtu un sistēmu šauri specializētie indivīdi sistēmas maiņas gadījumā nokļūst daudz nepatīkamākā stāvoklī nekā tie, kas ir relatīvi nespecializēti, kuri nav internalizējuši kādas iekārtas ideoloģiju tādā līmenī, lai nevarētu no šīs ideoloģijas pamatnostādnēm vajadzības gadījumā atkāpties.

Tas, protams, nenozīmē, ka šīs mainīgajiem apstākļiem piemērotās kultūras pārstāvji jebkurā gadījumā censtos izvairīties no iespējamajām priekšrocībām, ko valsts varētu piedāvāt. Šajā ziņā manis aprakstīto cilvēku attieksmi pret valsti un varu var salīdzināt ar Pjēra Klastra aprakstīto Dienvidamerikas pamatiedzīvotāju it kā pretrunīgajiem uzskatiem par varu. Klastrs raksta, ka indiāņi vienlaikus varu gan apbrīno, gan noliedz un “piepilda” varas institūtu ar “neko”, tādējādi padarot to bezspēcīgu un vienlaikus ļaujot kopienas locekļiem saglabāt savu izpratni par pareizo dzīvi. Latvijas gadījumā ir novērojams kas līdzīgs – varas institūts (valsts) tiek vienlaikus gan uzskatīts par noderīgu un nepieciešamu, gan tai pašā laikā neuzticēšanās, skepse un dažādas sazvērētības teorijas ļauj uzturēt distanci starp iedzīvotājiem un šo varas institūtu, t.i., valsti.

Mainīgos apstākļos valsts birokrātiskais aparāts nevar paļauties uz Altisēra (*Louis Althusser*; *Althusser* 2006: 92) aprakstītajiem ideoloģiskajiem valsts aparātiem (IVA). Altisērs raksta, ka šie IVA (piemēram, reliģija, ģimene,

politika, izglītība), kas sniedz atbalstu represīvajam valsts aparātam, to dara nevis ar vardarbības, bet gan ideoloģijas palīdzību. Cik noprotams, Altisēra modelis ir būvēts stabilai valsts sistēmai, kur visi minētie elementi (valsts aparāts un IVA) ir savā starpā labi integrēti un cits citu balsta. Tomēr gadījumā, ja valsts iekārta vai tās ideoloģiskais pamats mainās, ir neiespējami panākt, lai līdzīgi mainītos arī IVA. Praktiski tas nozīmē, ka, piemēram, reliģija, baznīca vai arodbiedrības var darboties citādi, nekā jaunajai iekārtai būtu nepieciešams. Savukārt, ja valsts ideoloģijas vai likumu sistēmas nomaīņa notiek pietiekami bieži, reliģija vai, piemēram, ģimenē ieaudzinātās vērtības, var saglabāt ne tikai kādai no konkrētām iepriekšējām sistēmām pielāgotu uzskatu un vērtību sistēmu, bet gan tādu vērtību sistēmu, kas ir relatīvi nespecializēta un pielāgota gadījumam, ja valsts iekārta jau iepriekš paredzami mainās ar noteiktu regularitāti.

Līdz ar to valsts, pretēji tās ideologu centieniem, netiek internalizēta, kas arī izskaidro teiciena “Es mīlu šo zemi, bet ne šo valsti” popularitāti. Interneta meklētājs *Google* atrod vairāk nekā 14 tūkstošus lapu, kurās pieminēta frāze “Es mīlu šo zemi, bet...”. Frāzes nobeigums variē no “[..] ne šo valsti” līdz “[..] ienīstu / neieredzu / nemīlu šo valsti”. Interesanti, ka pat no Latvijas tik attālā reģionā kā Uzbekistāna, attieksme pret zemi (kura tiek mīlēta) un valsti (kas ir labākajā gadījumā vien kārtējais pārvaldes aparāts) ir līdzīga (*Doi* 2002: 135). Arī Uzbekistānā tas varētu būt saistīts ar valsts mainīgo dabu, kas šīs zemes vēsturē tikai nedaudz atšķiras no Latvijas.

Valsts saraušanās

Vienlaikus ar plašā teritorijā pastāvošo iedzīvotāju vēlmi izvairīties no valsts pastāv arī otra tendence, kas piedalās valstu kabatu veidošanās procesā, proti, valsts pārvaldes struktūras pamazām saraujas un pazūd no iedzīvotāju dzīves. Tas skaidro iepriekš pieminēto otro līmeni, proti, kāpēc valsts kabatas kļūst pamanāmākas noteiktās iedzīvotāju grupās.

Timotijs Mičels (*Timothy Mitchell*) norāda, ka valsts konstrukcijas nepastāv vien idejiskā līmenī un nebalstās tikai abstraktā vai reāli īstenotā valsts varā, bet gan tiek cita starpā manifestētas konkrētos objektos, kā, piemēram, sabiedriskās ēkas vai policista uniforma (*Mitchell* 2006: 173). Tomēr vienlaikus šīs ēkas un uniformas kā vizuālas valsts varas reprezentācijas tiek pastiprinātas un iedzīvinātas caur ikdienas saskarsmi gan ar valsts pārstāvjiem, gan ar ēkām un celtnēm. Akhils Gupta (*Akhil Gupta*) aizstāv ideju,

ka tieši šajās ikdienas saskarsmes ritualizētajās procedūrās veidojas tas, ko katrs iedzīvotājs saprot ar valsti (*Gupta* 2006: 212). Mičels un Gupta runā par valsts kā sabiedrībai pretnostatītas un no sabiedrības atšķirtas vienības konstruēšanu caur šiem rituāliem un interakcijām. Tomēr, kā es to jau iepriekš minēju, es neskatu valsti kā kaut ko atsevišķi no sabiedrības stāvošu (kaut arī manis pieminētie Latvijas lauku iedzīvotāji to tā parasti interpretē). Tādā gadījumā tās pašas valsts iestādes, skolas, policijas ēkas, pašvaldības nami un citi pieminekļi kā arī ierēdņi un valsts apmaksāti skolotāji vai policisti (kas reizēm nēsā uniformu, bet reizēm bez uniformas piedalās kādās mājas svinībās) kalpo par integrējošu elementu. Cilvēki, aizejot uz skolu un pārrunājot jautājumus vietējā pašvaldībā vai piedaloties tās darbā ar vēlēšanu starpniecību, var ne tikai nostiprināt valsts kā antagonistiska, no sabiedrības nošķirta organisma tēlu (kā to apraksta Mičels un Gupta), bet gan kā savas ikdienas dzīves un stratēģiju sastāvdaļu. Tātad valsts neveidojas no tā, ka tiek uzrakstīta konstitūcija, izdoti likumi vai nodibināta policija, bet gan no tā, ka iedzīvotāji reāli ikdienā saskaras ar valsts institūcijām – iet uz ieņēmumu dienestu, sazinās ar policistu par pazudušu velosipēdu, ved bērnus uz skolu, izmanto valsts garantētos medicīnas pakalpojumus, apciemo paziņas vai radniekus veco ļaužu pansionātos, iet uz vēlēšanām vai tiek iesaukti karadienestā. Zināmā mērā var teikt, ka Altisēra pieminētie ideoloģiskie valsts aparāti veidojas ilgstošā saskarsmē un mijiedarbē ar šādiem valsts simboliem. Ja valsts institūcijas darbojas ilgstoši un uzticami, tās nemainās ik pa dažiem gadiem un tām var uzticēties, ar laiku, piemēram, ģimenēs vecāki var brīvprātīgi veicināt uzskatu, ka bērniem būtu arvien vairāk jāiesaistās valsts institūciju darbībā.

Tomēr mūsdienu Latvijas laukos ir redzama salīdzinoši strauja valsts “sarašanās” – valstiskās pārvaldes un organizācijas centri aizplūst no laukiem, un valsts simbolu kļūst arvien mazāk. Mazās lauku skolas tiek pamazām slēgtas. Ja ambulances un medpunkti nav slēgti jau tagad, tad to liktenis kļūst arvien problemātiskāks. Novadu reformas sakarā vairākumā gadījumu vietējās varas centrs ir pārvietojies daudz tālāk no iedzīvotāju dzīvesvietām, nekā tas bija pirms tam. Daudz tālākas un mazāk sasniedzamas ir kļuvušas arī tiesībsargājošās organizācijas. Ja agrāk katrā pagastā sasniedzamības attālumā bija vietējais iecirkņa pilnvarotais, tad tagad jau vairākus gadus pagastu centros policists pieņem reizi nedēļā. Ja kāds nesaprotas ar kaimiņu vai kāda cita lieta jākārto, reizi nedēļā var veikt policista apmeklēšanas rituālu. Diennakti strādājošie policisti ir pārcēlušies uz novadu centriem. Mazajos

novados tas nekādas lielās problēmas nerada, bet daži novadi ir pārāk lieli, lai policija varētu jēgpilni reaģēt uz izsaukumiem, piemēram, ja vietējā ballē izcēlies kautiņš. Pašiem ir jātiek galā. Dažreiz, kā stāsta Artjoms, vecākās paaudzes diskotēkas apmeklētāji (tie, kam 30, vai vecāki) mēdz iejaukties un nosūtīt kaušļus uz nomaļu vietu, lai izrunājas divatā, bez lieciniekiem. Biežāk gan sastājas aplī un uzmundrina cīņā iekarsušos. Policijas izsaukšana iespējama tikai tādā gadījumā, ja ir paredzams, ka tā paspēs laikus atbraukt. Kautiņa gadījumā tas gandrīz nekad nav iespējams.

Konfliktu risināšanai pagastos agrāk pastāvēja arī administratīvā komisija. Arī tā pēc novadu reformas ir pārcelta uz novada centru. Administratīvajā komisijā pārkāpumus izskatīja vietējie iedzīvotāji, kuriem bieži vien nebija pat juridiskās izglītības, bet kuri labi pārzināja vietējos apstākļus. Komisijas redzes lokā nonāca dažādu vietējo problēmu iniciatori – dzērāji, dauzonīgi skolas puikas un nekārtīgi vecāki. Nereti lēmumu pieņemšanā komisijai bija nepieciešams ņemt vērā vietējo situāciju un attiecību vēsturi, par kuru komisijas locekļi jau iepriekš – kā jau vietējie iedzīvotāji – bija informēti. Pēc 2009. gadā veiktās administratīvi teritoriālās reformas administratīvā komisija arī pārcēlās uz novadu centriem, kur tās darbojas jau pēc citiem principiem. Komisijās strādājošo zināšanas par vietējam problēmām vairs nav būtiskas, lietas tiek izskatītas “pēc būtības”, bet vienlaikus arī atrauti no ikdienas dzīves. Lai gan nedz administratīvās komisijas, nedz vietējie pagasta iecirkņa inspektori lielākajā daļā gadījumu nebaudīja īpašu iedzīvotāju mīlestību, jo šo institūciju pienākumos bija sodīt dažādu noteikumu pārkāpējus, to klātbūtne, nenoliedzami, pastiprināja valsts intensitāti pagastos.

Arī ceļi un satiksme ir viens no būtiskiem valstiskās pārvaldes elementiem, tāpēc valstu attīstība gandrīz vienmēr ir gājusi roku rokā ar transporta sistēmas izveidi (sk., piemēram, *Scott 2009: 45*), tāpēc arī ceļus var uzskatīt par šādiem valsts klātbūtnes simboliem, bet ceļu bēdīgais stāvoklis bieži vien liek Latvijas lauku iedzīvotājiem arī apzinātā līmenī uzdot jautājumus par valsts klātbūtnes realitāti vai intensitāti.

Šāda valsts “saraušānās” pastiprina kabatu veidošanos, jo iedzīvotāji arvien retāk ikdienā sastopas ar kādas valsts institūcijas pārstāvi vai ieiet kādā ar valsts darbību saistītā ēkā. Ideja par to, ka valsts ir no sabiedrības atrauta un tās interesēm pretēja vienība (par ko kā sociālu faktu, metaforu vai fikciju ir daudz runāts arī sociālo zinātnieku vidū – sk., piemēram, *Radcliffe-Brown 1950; Abrams 2006; Mitchell 2006*), kļūst arvien spēcīgāka, tādā veidā pastiprinot arī vēlmi no valsts izvairīties. Andra pasaulē valsts figurē

kā diezgan tāla un abstrakta parādība. Konkrētāk tā ienāk viņa dzīvē caur mežu inspektoru, kurš viņu pieķēra, nelikumīgi cērtot kokus mežā. Mazliet pastarpinātāk valsts parādās, kad Andris redz, kā tiek izcirsti koki tuvējā “Latvijas Valsts mežiem” piederošā silā. “Iepriekšējos gados, lai vai kāda bija situācija, tomēr centāmies tos mežus pietauptīt,” viņš stāsta, sevi identificējot ar mežu apsaimniekotājiem. “Bet tagad viss ir izcirsts un plīks! Aizbrauc un paskaties, kā tur izskatās – visa lielā meža vietā tagad tikai tukšums.” Šādas, viņaprāt, negatīvas pārmaiņas Andris arī saista ar valsts darbību.

Savukārt Māris Kurzemē ir daudz domājis par valsti. Viņam valsts ir ne-taisnīgs un neuzticams mehānisms, kam ir vara un kas tāpēc var pieprasīt visādas lietas, kuru jēgu Māris nevar izprast. Māris, piemēram, nesaprot, kāpēc viņam jāmaksā nodoklis par viņam piederošu zemi vai kāpēc savā mežā viņš nevar cirst kokus tādā veidā, kā viņam pašam šķiet pareizi. Tāpēc Māris savas attiecības ar šo antagonistisko valsti formulē kā attiecības starp kalpu un saimnieku (sk. iepriekš).

Viensētas kā valsts kabatu prakses

Bez jau aprakstītajām praksēm, kuras liecina par valstu kabatu esamību, arī dažas it kā pavisam nesaistītas darbības liecina par izvairīšanos no valsts. Viens no šādiem piemēriem ir Latvijā ļoti izplatītie uzskati par viensētu, tās nošķirtību un autonomiju. Dzīve ārpus urbanizētiem centriem, nenoliedzami, no valsts pārvaldes struktūru puses ir daudz grūtāk kontrolējama. Tāpēc sabiedrības, kas cenšas izvairīties no valsts, ne tikai cenšas nokļūt grūti sasniedzamās vietās (piemēram, kalnos vai mežos), bet arī to apmetnes kļūst arvien mazākas (Scott 2009: 181). Tas pats attiecas uz īpatnējām, valstij grūti kontrolējamām lauksaimniecības praksēm, kuru produkciju ir grūti ekspropriēt. Jo mazāka apjoma un daudzveidīgāka ir produkcija, kas tiek saražota mazās un grūti sasniedzamās lauku saimniecībās, jo grūtāk to ir kontrolēt. Ja saimniecības ir pavisam nelielas, valsts to darbību pat necenšas pārraudzīt. Tāpēc, piemēram, Andris no Vidzemes, kura piemājas lauksaimnieciskā darbība ir koncentrēta divos nelielos lauciņos, kas nodrošina tikai pašu ģimenes iztiku, ir pilnībā ārpus valsts kontroles. Tomēr Andra izdzīvošanas stratēģijas nebūt neaprobežojas ar naturālo lauksaimniecību – tajās ietilpst arī medniecība un zvejniecība (abas nelegālas), kā arī nopietnu apmēru sēņošana un ogošana. Sēnes un ogas vismaz daļēji tiek izmantotas arī naudas iegūšanai. Līdzīgi rīkojas arī vairāki viņa kaimiņi.

Aizkrāces iedzīvotāju saistība, vēlme un vajadzība kaut kādā veidā sadarboties ar valsti vai iesaistīties tās struktūru darbībā ir minimāla (lai gan, strikti ņemot, – neizbēgama). Guntras Aistaras (šajā krājumā) aprakstīto nelielo saimniecību un it īpaši permakultūras principu popularitāte Latvijā arī var būt saistīta ar neapzināto pievilcību, kuru Latvijas zemnieki izjūt attiecībā uz nelielām, nekontrolētām (un nekontrolējamām) saimniecībām, kurās zemnieks var darīt to, ko viņš vēlas, neatkarīgi no tā, kādas ir pašreizējās valsts lauksaimniecības pamatnostādnes, un kuras produkciju būtu tikpat kā neiespējami atņemt, ja valsts iestādes to atkal vēlētos darīt. Fakts, ka valsts iestādes mūsdienā Latvijā dažādos veidos cenšas kontrolēt arī nelielās saimniecības, nenozīmē, ka mazās saimniecības būtu tikpat viegli kontrolējamas kā lielās. Turklāt zemnieku retorika, kurā valsts iestāžu “terors” ir neatņemama sastāvdaļa, liecina par šādas kontroles zemo leģitimitāti (ši retorika gan nav raksturīga tikai lauksaimniekiem vai tikai mazajiem zemniekiem).

Mežos un laukos sameklētās lietas (sēnes, ogas, rieksti, medijums un zivis) ir vēl grūtāk kontrolējams pārtikas iegūšanas veids (*Scott* 2009: 181). Lai gan mūsdienā urbanizētajā vidē šī augu vācēju stratēģija pilda galvenokārt rekreācijas funkciju, tās lielā popularitāte ļauj saglabāties vitālām zināšanām, kas var noderēt gadījumā, ja pie meža resursiem būtu jāvēršas izdzīvošanas nolūkos. Valsts varas kārtējās maiņas vai vienkārši ekonomiskās lejupslīdes gadījumā šādas zināšanas vienmēr ir ļoti noderīgas.

Autonomiju (parasti iluzoru) no valsts Latvijas lauku iedzīvotāji bieži uzskata par vienu no labbūtības pamatelementiem, to, pēc kā tiekties un par ko sapņot. Tāpēc apgalvojums par “paļaušanos tikai uz savu cirvi” tiek izteikts drīzāk ar lepnumu nekā nožēlu.

Jo lielāka ir saimniecība, jo plašāks ir tās darbības loks un jo vienveidīgāka ir produkcija, kas tiek ražota šajā saimniecībā, jo valsts iestādēm tādu saimniecību ir vieglāk pārraudzīt. Tādā veidā Kurzemē dzīvojošajam Mārim ir daudz grūtāk izvairīties no valsts kontroles. Viņa lauki ir lieli, un graudaugu platības un ražas samērā viegli uzskaitāmas un kontrolējamas. Tāpēc ne tikai divdesmitajā, bet arī agrākajos gadsimtos valstu centrālās valdības ir veicinājušas lauksaimniecības kultūru skaita samazināšanos par labu noteikta veida produktam (pamatā graudaugu) ražošanai, turklāt uzsverot tādas tehnoloģijas (piemēram, irigācijas sistēmas), kurās nepieciešams ilgstošs, vairāku paaudžu darba ieguldījums (*Scott* 2009: 12–13, 74). Tas pats attiecas uz nepārskatāmu un grūti administrējamu apdzīvotības struktūru izskaušanu (*Scott* 2009: 12). Latvijā 20. gadsimta vidū piedzīvotā kolektivizācija, cita

starpā, bija saistīta tieši ar šādiem valdības centieniem izveidot racionālu un galvenokārt – pārskatāmu un vieglāk administrējamu lauku apdzīvotības struktūru (par analogiem centieniem citur sociālisma zemēs, piemēram, Krievijā un Tanzānijā, sk. *Scott* 1998). Mūsdienu Latvijas lauksaimnieciskā politika, kas nereti priekšroku dod tieši lielo, labi pārraugāmo un tāpēc valsts kopējā struktūrā viegli integrējamo saimniecību attīstībai, var tikt skatīta arī šādā perspektīvā. Savukārt mazās, naturālajai saimniekošanai tuvās saimniecības, no valsts līmeņa un viedokļa skatoties, šķiet ne tikai neracionālas, bet arī nesaprotamas. Tās gan nenozīmē, ka šī teorija, kur liela saimniecība vienmēr nozīmē labāku integrāciju valsts kopējā struktūrā, bet maza – sliktāku, būtu pielāgojama ikvienai situācijai. Tā, piemēram, Māris sūdzas, ka ir spiests pārdot graudus oficiālā ceļā, nomaksājot arī attiecīgos nodokļus, kamēr citi saimnieki, kam ir lielākas platības, var pārdot graudus “bandītiem”, t.i., nelegāliem uzpircējiem, kas maksā par graudiem skaidrā naudā, bet nodokļus nemaksā. Māris skaidro savu nevēlēšanos sadarboties ar “bandītiem” ar savām bailēm, ka “bandīti” varētu paņemt graudus un aizbraukt nesamaksājuši, jo viņi no Māra nelielajām piegādēm nav atkarīgi. Savukārt lielākiem saimniekiem jau ir zināma vara pār “bandītiem”, kuri vēlēšies lielās piegādes arī citos gados.

Čigāni un valsts kabatas

No valsts viedokļa visgrūtāk kontrolējamie ir klejotāji, tāpēc šādas cilvēku grupas visbiežāk ir tikušas pakļautas dažādām valstu iniciētām stratēģijām, kuru mērķis parasti ir piespiest klejotājus apmesties un strādāt vienā konkrētā vietā.

Šajā ziņā klasisks piemērs ir Latvijas čigāni, kuru dzīvesveids lielā mērā atbilst valsts kabatas definīcijai. Kaut arī daļai čigānu kopienas (mana lauka darba pieredze saistīta gan tikai ar Latgales tā sauktajiem “krievu čigāniem”, jo otrā valoda viņiem ir nevis latviešu, bet krievu) ir labi iekoptas mājas un vairāk vai mazāk pastāvīgs darbs vietējā kopienā, tomēr pašvaldības informācija par šīs kopienas patieso izmēru katrā konkrētā laika posmā ir visai neskaidra, jo uz vietas dzīvojošo čigānu skaits pastāvīgi mainās. Čigāni ir starp tām grupām, kas visnopietnāk un apzinātāk cenšas izvairīties no iesaistīšanās valstī – gan nepiešķirot lielu vērtību formālajai izglītībai, gan arī cenšoties, cik vien iespējams, izvairīties no tiesībsargājošo iestāžu iesaistīšanas savu konfliktu risināšanā. Nevēlēšanās saskarties ar policiju, starp

citu, ir viens no iemesliem, kāpēc Latgales čigānu kopiena pretēji Kurzemes kopienai apkārtējo ne-čigānu uzskatos ir salīdzinoši miermīlīga un tāda, kas “nerada problēmas”. Tā, piemēram, Bebrājos ir paprāva čigānu kopiena. Policijas iecirknis saskaņā ar pēdējo gadu reformām ir slēgts. Tagad, līdzīgi kā citos nelielos lauku centros, policistu var sastapt reizi nedēļā, kad viņam šeit ir pieņemšanas laiks. Salīdzinot ar čigāniem, apkārtņē dzīvojošie citu etnisko grupu pārstāvji ir salīdzinoši naski uz policijas izsaukšanu, ja rodas kāda problēma. Tāpēc čigāniem, ja vien viņi nevēlas sastapties ar policistu, jācenšas sadzīvot salīdzinoši mierīgi ar apkārtējiem – katrā ziņā tā, lai nevienam nerastos vēlme saukt policistus. Tas, cita starpā, nozīmē būt pēc iespējas draudzīgākiem ar apkārtējiem ne-čigāniem. Savukārt kopienas iekšienē radušās problēmas viņi risina ar saviem spēkiem, izmantojot daudzās kultūrās izplatīto izslēgšanu no kopienas kā vienu no bargākajiem sodiem, kas tiek izmantots tikai tad, ja pārrunas cienījamu kopienas pārstāvju vadībā ir beigušās bez vajadzīgajiem rezultātiem.

Čigānu prakses, kas ļauj izvairīties no valsts, neaprobežojas tikai ar policijas nesaukšanu. Šeit veidojas vesels komplekss, kurā ietilpst salīdzinoši noraidoša attieksme pret dažādām valsts pārvaldes struktūrām (tai skaitā – skolu), kā arī mobilais dzīvesveids.

Izvairīšanās no valsts un ekonomiskie uzskati

Mūsdienu valsts iekārta Latvijā lielā mērā ir saistīta ar tirgus ekonomiku. Tomēr valsts kabatās novērojami uzskati paūz atbalstu praksēm, kas veicina izvairīšanos no tirgus ekonomikas. Beznaudas apmaiņas shēmas, no vienas puses, varētu interpretēt kā atbildi situācijai, kurā vienkārši ir ļoti maz naudas un tāpēc nekas cits neatliek kā izmantot bārteru. Tomēr bārteris nav pārāk izplatīts Latvijas laukos, priekšroku dodot apmaiņai, kas vairāk līdzinās Māršala Sālinsa (*Marshall Sahlins; Sahlins 2004*) reiz aprakstītajai ģeneralizētajai reciprocitātei, proti, dotajam netiek gaidīts tūlītējs vai tiešs pretdevums. Šajā apmaiņas sistēmā iesaistīšanās valsts atbalstītajās un veicinātajās tirgus attiecībās ir ne tikai nesaprotama, bet pat morāli nepieņemama rīcība. Šeit veidojas apmaiņas sistēmas, kuru pamats nav tirgus ekonomikas racionālie, kalkulējošie un savtīgie apsvērumi. Tā, piemēram, kādu dienu Andris ir uzaicināts pie kaimiņa palīdzēt risināt “dārza problēmu”. Pērnā gada vētrā kaimiņam ap māju sakrituši vairāki koki. Kaimiņš pats ar koku zāģēšanu ir uz “jūs”, nopircis lētu motorzāģi, mēģinājis pats kaut kā tikt galā, bet nevar.

Tāpēc atnācis pie Andra, lai lūgtu palīdzību. Andris paskatās uz zāģi, pamēģina un secina, ka zāģis domāts amatieriem. Viņam nav kur spēku pielikt. Tāpēc viņš otrā rītā agri dodas pie cita kaimiņa, kuram ir nopietns, profesionāls zāģis, lai aizņemtos. Tas arī neiebilst, jo ar Andri ir seni paziņas un darbabiedri. Nekādu samaksu par šo zāģi tā īpašnieks neprasa. Andris arī nepiedāvā. No vienas puses – Andrim nemaz nav naudas, bet no otras puses – šajā kontekstā tas būtu neadekvāti, jo zāģis tiek aizdots “pa draugam”, t.i., pamatojoties uz pieņēmumu, ka Andrim ar zāģa īpašnieku vēlāk būs atkal jāsadarbojas un tad Andris varētu “atdarīt” zāģa aizņemšanos. Tomēr precīzas kalkulācijas netiek veiktas vai uzturētas – situācija, kas ir tuva Sālinsa vispārējās reciprocitātes idejai. Ar aizlienēto zāģi Andris dažu stundu laikā ir ticis galā ar koku zāģēšanu. Kad kaimiņš prasa, cik jāmaksā, Andris nosauc nelielu summu, sakot: “Valdiņ, mēs taču ar tavu veco [t.i., tēvu] bijām lieli draugi, es tev vienmēr izpalīdzēšu, ja ko vajadzēs.”

Ekonomiskās darbības, kurās minētie indivīdi ir iesaistīti, ir no pavisam citas ekonomikas nekā tā, uz kuras balstās formālā valsts ekonomika. Pat tad, ja formāli būtu iespējams noslēgt sadarbības līgumus un iegrāmatot iesaistīto pušu ienākumus un izdevumus, tas šajā vidē būtu pilnīgi neiespējami, jo savstarpējo sadarbību nemotivē vēlme nopelnīt vai pieprasījuma un piedāvājuma princips, bet gan morāli apsvērumi par savstarpēju palīdzēšanu. Attiecību oficializēšana būtu pilnīgā pretrunā ar šo ekonomiku. Andris savu profesionālo motorzāģi aizņemas pilnīgi bez maksas – tikai tāpēc, ka abi ar īpašnieku ir veci paziņas un darbabiedri. Kaut kad citreiz Andris savukārt palīdzēs motorzāģa īpašniekam, bet šis palīdzības laiks vai apjoms netiek konkretizēts, nedz arī notiek tirgus ekonomikai raksturīgā kaulēšanās. Palīdzību Valdim Andris formulē pilnīgi neekonomiskos terminos – kā morālu pienākumu (bet ne atlīdzināšanu) par savu draudzību ar Valda tēvu, kurš ir miris jau vairāk nekā desmit gadu. Lai gan ekonomiska rakstura transakcijās, kas notiek Aizkrācēs (kur dzīvo Andris) nereti ietilpst arī nauda, tās pieņemšana un došana parasti saistīta ar kautrību, bet nereti arī ar kaulēšanos, kur naudas devējs uzstāj, bet ņēmējs pretojas pieņemt samaksu skaidrā naudā.

Līdz ar to darbība valsts kabatā tiek konceptualizēta kā morāli augstvērtīga, savstarpējas uzticēšanās piesātināta darbība. Turklāt tā tiek pretstatīta darbībai valsts sistēmas ietvaros, kura ir ne tikai nepersoniska un attālināta, bet arī netaisnīga un bieži vien negodīga, tāda, kuras pamatos ir nekas vairāk kā neizprotama tendence atņemt iedzīvotājiem iztikas līdzekļus vai vismaz padarīt viņu dzīvi grūtāku.

Ierobežojumi teorijai par valsts kabatām Latvijā un secinājumi

Skota un Klastra darbu pieminēšana var radīt mānīgu priekšstatu, ka cenšos vilkt stingras paralēles starp viņu aprakstītajām sabiedrībām un Latviju. Tā tomēr nav. Ir jāsaprot, ka Skots un Klastrs apraksta salīdzinoši lielas un autonomas sabiedrības, kas ir pilnībā spējušas izvairīties no valsts kā sabiedrības organizācijas formas. Šajā sakarā visa Skota un Klastra aprakstīto sabiedrību kultūra ir orientēta uz izvairīšanos no iekļaušanās/pārtapšanas valstī – sākot ar ģimenes veidošanas un rezidences principiem un beidzot ar ekonomisko sistēmu, reliģiju, idejām par indivīda un varas attiecībām vai reliģiskajiem uzskatiem. Šīs sabiedrības tāpēc var uzskatīt kopumā par bezvalstu sabiedrībām.

Latvijas gadījumā ir ievērojamas atšķirības. Manis aprakstītā teorija par valstu kabatām nav “tautas teorija” – cilvēki, kurus esmu pieminējis šajā rakstā, neuzskata, ka dzīvo kaut kādā mērā ārpus valsts, nemaz jau nerunājot par atrašanos valsts kabatā. Šie cilvēki apzinās sevi kā tādus, kas dzīvo noteiktas valsts teritorijā, un tādus, kas ir pakļauti noteiktai valsts ietekmei. Viņu izpratne un uzskati par to, kas ir valsts, drīzāk saskan ar tām teorijām, kas uztver valsti kā autonomu spēku, kurš darbojas savās interesēs un cenšas pakļaut citu pusautonomu vienību – sabiedrību vai tautu. Izvairīšanās no valsts, par ko ir runa šajā rakstā, tāpēc nav pilnīga. Plašākā kontekstā manis aprakstītie cilvēki ir atkarīgi no lielākas sistēmas, kurā valsts ietekme ir ievērojama. Tā, piemēram, ekonomiskā sistēma nav atdalāma no valsts regulējuma, kas šo sistēmu pēc būtības pasargā no pašiznīcināšanās (*Polanyi* 1944). Ekonomiskā ziņā dzīve valsts kabatās ir tikai daļēji autonoma, jo tā ik pa brīdim saskaras ar plašākiem ekonomiskiem kontekstiem: neviens no aprakstītajiem cilvēkiem neiztiek bez regulāras iegriešanās tuvējā veikalā vai ceļojuma uz kādu attālāku vietu, izmantojot sabiedrisko transportu un valsts institūciju uzturētos ceļus, viņi izmanto elektrību, skatās televīzijas pārraides un komentē notikumus, ko attēlo šajās pārraidēs.

Ņemot vērā valsts kabatu nepilnīgo autonomiju, arī kultūras iezīmes, kas ļauj uzturēt šo autonomiju, nav pilnībā integrētas un izveidotas. Neuzticēšanās valsts struktūrām nav simtprocentīga – noteiktos gadījumos cilvēki vēršas pēc palīdzības policijā, vismaz daļēji sūta bērnus uz skolu un kopumā atzīst, ka valsts pēc būtības ir vajadzīga vai vismaz – neizbēgama. Tomēr tieši šī apziņa par valsti, kas ir visaptveroša, liek pastiprināti izmantot dažādus manevrus (sākot no ideoloģiskiem “es nemīlu šo valsti” un beidzot ar

praktiskiem paņēmieniem, kā, piemēram, risināt konfliktus bez policijas iesaistīšanās), lai sevi no valsts maksimāli pasargātu.

Klastra un Skota pētījumu pieminēšana šajā rakstā ļauj ilustrēt iespēju iztikt bez evolucionistiskas ievirzes argumentiem, lai skaidrotu notiekošo mūsdienu Latvijā. Evolucionistiskā skatījumā progress notiek vienā virzienā – no neorganizētības un haosa uz augsti organizētu un integrētu valsts iekārtu. Savukārt Skots un Klastrs argumentē, ka valsts neesamība vai valsts sistēmas zemais integrācijas un efektivitātes līmenis nav skaidrojams ar attiecīgo sabiedrību atpalikšanu no vispārējā vienvirziena progressa vilciena. Minētie autori skaidro šādu dzīvesveidu nevis evolucionisma paradigmā, bet gan balstoties šo pašu kultūru vai sabiedrību vērtībās un pamatprincipos, kas liek izdarīt ja ne apzinātu, tad mērķtiecīgu izvēli par labu valsts kā organizatoriskā principa noliegšanai vai minimizēšanai. Mans arguments no Skota un Klastra atšķiras ar to, ka es ne tikai pievēršu uzmanību sabiedrībā pieņemtajiem uzskatiem vai vērtībām, bet plašākam vēsturiskam kontekstam, kurā šīs vērtības ir veidojušās.

Tomēr līdzīgi kā Skota un Klastra aprakstītajos gadījumos, arī Latvijas valsts kabatās novērojamas kultūras iezīmes, kas veicina šādu kabatu veidošanos: tās ir specifiskas ekonomiskās prakses – sākot no nelielām, grūti kontrolējamām lauksaimnieciskām praksēm, kas tiek kombinētas ar medicību, zvejniecību un augu vākšanu, un beidzot ar uzskatiem par morāli pareizu ekonomisko rīcību, iespējām iesaistīties valsts institūciju un pārvaldes darbībā (piemēram, caur vēlēšanām vai politiskajām partijām).

Tas, vai mūsdienu Latvijā novērojamās valsts kabatas tik tiešām ir reakcija uz mainīgām valsts iekārtām, protams, ir hipotēze, ko varētu testēt tikai šķērskultūru pētījumos. Mans līdzšinējais pētnieciskais darbs Melnkalnē (kuru šeit raksta ierobežotā apjoma dēļ nevaru izvērst) un, piemēram, Granta (*Bruce Grant*) pētījums par pēcpadomju Sahalīnu (*Grant 1995*), liek domāt, ka šī hipotēze varētu korekti aprakstīt situāciju bieži mainīgas valsts iekārtas klātbūtnē, bet papildu salīdzinošie pētījumi ir vēl nepieciešami.

Vēres

- Abrams, P. (2006). Notes on the Difficulty of Studying the State. Sharma, A., Gupta, A. (eds.). *The Anthropology of State. A Reader*. Oxford: Blackwell Publishing, 112–30.
- Althusser, L. (2006). Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards and Investigation). Sharma, A., Gupta, A. (eds.). *The Anthropology of State. A Reader*. Oxford: Blackwell Publishing, 86–111.

- Anderson, B. R. O. (2006). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. New York: Verso.
- Clastres, P. (1989). *Society against the State*. Translated by R. Hurley. New York: Zone Books.
- Doi, M. M. (2002). *Gesture, gender, nation: dance and social change in Uzbekistan*. Westport, Connecticut and London: Bergin & Garvey.
- Eriksen, T. H., Nielsen, F. S. (2001). *A history of anthropology*. London and Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: the birth of the prison*. New York: Pantheon Books.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Penguin.
- Grant, B. (1995). *In the Soviet house of culture: a century of perestroikas*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gupta, A. (2006). Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State. Sharma, A., Gupta, A. (eds.). *The Anthropology of State. A Reader*. Oxford: Blackwell Publishing, 211–242.
- Hart, K. (1973). Informal income opportunities and urban employment in Ghana, *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61–89.
- Mitchell, T. (2006). Society, Economy, and the State Effect. Sharma, A., Gupta A. (eds.). *The Anthropology of State. A Reader*. Oxford: Blackwell Publishing, 169–186.
- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation: the political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
- Price C. (1994). Lakotas and Euroamericans: Contrasted Concepts of “Chieftainship” and Decision-Making Authority. *Ethnohistory*, 41(3 (Summer 1994)), 447–463.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1950). Preface. Evans-Pritchard, E. E., Fortes, M. (eds.). *African political systems*. London, New York, Toronto: Oxford University Press, XI-XXIII.
- Sahlins, M. D. (2004). *Stone Age economics*. New York: Routledge.
- Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, J. C. (2009). *The art of not being governed: an anarchist history of upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Smagare, S. (2011). “Mēs šajā farsā negribam būt iesaistīti”, tā par vēlēšanām saka Mežinieku ģimene Latgalē. Latvijas Radio 1 arhīvs. Pieejams: <http://www.latvijasradio.lv/program/1/2011/09/20110917.htm> (21. 07. 2012.).
- Weber, M. (1946). Bureaucracy. Gerth H. H., Mills, C. W. (eds.). *From Max Weber: Essays in Sociology*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Weber, M. (1949). *The methodology of the social sciences*. Translated by E. Shils. Glencoe (Illinois): Free Press.
- Weber, M. (2008). *Max Weber's complete writings on academic and political vocations*. Drejmanis, J. (ed.). New York: Algora Pub.
- Wimmer, A., Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences. *Global networks*, 2(4), 301–334.

IVARS PAVASARS

STRATĒĢISKAIS IETEKMES UZ VIDĪ NOVĒRTĒJUMS LAUKU PAGASTOS

Ievads

Stratēģiskais ietekmes uz vidi novērtējums (SIVN jeb SN – stratēģiskais novērtējums) ir plānošanas procedūru sastāvdaļa ar mērķi novērst vai mazināt plānotā iespējamo nelabvēlīgo ietekmi uz vidi. Viena no šādām plānošanas procedūrām ir Latvijas pašvaldību t.s. attīstības un teritorijas plānošana, izstrādājot saistošus dokumentus, kas lielā mērā ietekmē un nosaka attīstību (iespējamās darbības) konkrētajā administratīvajā teritorijā, regulējot to ar zemes atļautās izmantošanas un apbūves noteikumu palīdzību. Šajā rakstā atspoguļotā pētījuma mērķis ir noskaidrot stratēģiskā novērtējuma nozīmi un efektivitāti Latvijas lauku pašvaldību plānošanas procesos. Tātad – vai un kā tas ir spējis novērst vai samazināt teritorijas plānojumu (TP) nelabvēlīgo ietekmi uz vidi. Stratēģiskā novērtējuma ciešās saistības ar teritorijas plānojumu dēļ nav iespējams izvairīties arī no vairāku paša teritorijas plānošanas procesa aspektu analīzes. Kā galvenā pētījuma metode ir izmantotas intervijas ar pagastu pašvaldību pārstāvjiem, kas ir atbildīgi par plānošanu, ir veikta arī plānošanas dokumentu analīze un ņemta vērā autora praktiskā pieredze stratēģisko novērtējumu izstrādē.

Stratēģiskais ietekmes uz vidi novērtējums Latvijā tika ieviests saskaņā ar Eiropas Savienības direktīvas 2001/42/EC prasībām, kurā noteikts arī galīgais ieviešanas termiņš dalībvalstīs līdz 2004. gada 21. jūlijam (*Stoeglehner, Wegerer* 2006). Taču Rietumeiropā stratēģiskais novērtējums dažādās modifikācijās ir izmantots jau iepriekš, līdz ar to šajās valstīs ir uzkrāta ievērojama pieredze un prakse. Savukārt Latvijā tā bija jauna procedūra, lielā mērā veidota, pārtulkojot ES direktīvu. To ieviesa 2004. gada 1. maijā, pirms direktīvā noteiktā beigu termiņa (MK noteikumi 2004: Nr. 157; Likums "Par

ietekmes uz vidi novērtējumu”, 1998). Pirmie lēmumi par stratēģiskā novērtējuma piemērošanu pašvaldību teritoriju plānojumiem un attiecīgi pašvaldību (pagastu) stratēģiskā novērtējuma ziņojumi (t.s. Vides pārskati) veidoti, sākot ar 2005. gadu. Kopš tā laika tie katru gadu ir piemēroti desmitiem pagastu teritoriju plānojumu, kā arī plānojumu grozījumiem. Stratēģiskais novērtējums, tā darbība, efektivitāte, lietderība, mehānismi un citi aspekti ir plašu un intensīvu pētījumu lauks starptautiskajā zinātniskajā sabiedrībā, it īpaši industriāli attīstītajās valstīs. Patlaban, vairāk nekā piecus gadus pēc stratēģiskā novērtējuma ieviešanas Latvijā, ir lietderīgi sākt izvērtējumu šīs procedūras efektivitātei mūsu valstī, noteikt vājos un stipros aspektus tieši vietējo Latvijas apstākļu kontekstā un, ja nepieciešams, veikt izmaiņas stratēģiskā novērtējuma regulējumā vai izstrādāt piemērotas rekomendācijas un vadlīnijas.

Šajā rakstā apskatītie stratēģiskie novērtējumi ir teritorijas plānojumi ir izveidoti vai to veidošana ir uzsākta pirms 2008. gada pašvaldību reformas, respektīvi, laikā, kad lielākā daļa lauku pašvaldību vēl bija ļoti mazas, pagastu ietvaros. Ļoti mazais fiziskais pašvaldību lielums, kas noteica arī ierobežotos finanšu un cilvēku resursus plānošanas un stratēģiskā novērtējuma veikšanai, šķiet, ir viens no iemesliem konstatētajai nelielajai stratēģiskā novērtējuma nozīmei pētītajos pagastos. Kā rāda interviju materiāli, nevienā no pētītajiem pagastiem neizdodas saņemt apstiprinājumu tam, ka stratēģiskais novērtējums būtu novērsis vai mazinājis teritorijas plānojuma iespējamo negatīvo ietekmi uz vidi. Interviju materiāli liecina arī par stratēģiskā novērtējuma un pat par teritorijas plānošanas procedūru un nozīmes neizpratni. Gan interviju, gan dokumentu analīzes rezultāti liecina par formālu pieeju stratēģiskajam novērtējumam, arī par sabiedrības neieinteresētību.

Citi iemesli šādai attieksmei varētu būt arī pagaidām relatīvi labais vides stāvoklis, kas izveidojies lauku deindustrializācijas un renaturalizācijas procesu dēļ. Līdz ar to Latvijas laukos, vismaz salīdzinot ar Rietumeiropas lauku teritorijām, ir daudz mazpārveidotas dabas un arī vidējais apdzīvotības blīvums ir mazāks – ar mazāku antropoloģisko slodzi. Vērojams arī priedzes trūkums pašvaldībās un valstī kopumā gan paša teritorijas plānojuma, gan stratēģiskā novērtējuma veikšanā.

Vairākos pagastos nākas sastapties ar viedokli, ka pats aizsargājamo dabas teritoriju statuss ir traucējošs pašvaldībai un pat var kaitēt dabas aizsardzībai, jo saimnieciskās darbības ierobežojumi darbojas pretēji iecerētajam, piemēram, ainavas uzturēšanā. Vienlaikus stratēģiskā novērtējuma piemērošanas

iemesls visās pētītajās pašvaldībās bija tieši Eiropas nozīmes īpaši aizsargājamās dabas teritorijas – t.s. *Natura 2000* – atrašanās pagasta teritorijā.

Pētījuma metodika

Lai analizētu stratēģiskā novērtējuma nozīmi un ietekmi uz teritorijas plānojumu, tika izvēlēti 11 lauku pagasti, kuru teritorijas plānojumam ir bijis piemērots stratēģiskais novērtējums. Izvēlētie pagasti ģeogrāfiski grupējas trīs klasteros, pa vienam Vidzemē, Kurzemē un Latgalē. Šajos pagastos tika veiktas:

- intervijas ar pagasta pārvaldes un novada vadošajiem plānošanas darbiniekiem;
- stratēģiskā novērtējuma piemērošanas lēmumu analīze;
- kā arī viena stratēģiskā novērtējuma ziņojuma (vides pārskata) satura analīze.

Galvenā metode šajā pētījumā ir intervijas, lai uzzinātu to cilvēku viedokli, kuri gan reprezentē pagastu iedzīvotājus, gan arī ir atbildīgi par plānošanas procesa norisi. Šajā rakstā konkrētie pagasti un respondenti nav saukti vārdā, galvenokārt lai saglabātu interviju anonimitāti. Pētījumā iekļautie pagasti atrodas vairāk nekā 100 km rādiusā no Rīgas.¹

Intervijas analizētas, apkopojot un sistematizējot atbildes uz pamatjautājumiem, kā arī analizējot intervijās sniegto papildinformāciju, kas ir svarīga stratēģiskā novērtējuma, kā arī teritoriālās plānošanas kontekstā.

Satura analīze veikta ar teksta redaktoru, veicot visu vārdu un sinonīmu meklēšanu, kas saistīti ar *Natura 2000* teritoriju konkrētajā pagastā. Stratēģiskā novērtējuma piemērošanas iemesls lielākoties bija saistīts tieši ar *Natura 2000* teritoriju atrašanos konkrētajā pašvaldībā. Visi identificētie izteikumi klasificēti šādās grupās: (1) vienkāršs fakts, (2) apgalvojums, (3) risinājums (neattiecas uz teritorijas plānu), (4) teritorijas plāna risinājums, (5) secinājums, (6) apakšvirsraksts, (7) atsauce citā nolūkā. Pēdējās divas grupas (apakšvirsraksts un atsauce citā nolūkā) analizē netiek izmantotas.

¹ Šis raksts balstīts uz 14 padziļinātām intervijām, kas veiktas 2010. un 2011. gadā pētījumā ietvertajos pagastos ar pagastu bijušajām un esošajām amatpersonām, kuras dažādās lomās un intensitātē ir bijušas iesaistītas stratēģiskā novērtējuma un teritorijas plānošanas procesos. Papildus tam intervēti arī novadu līmeņa plānošanas vadītāji no novadiem, kuros ietilpst pētītie pagasti. Intervijās izmantoti pamatjautājumi (sk. 1. tab.), taču tās veiktas brīvā formā, jautājumus iekļaujot sarunā (daļēji strukturētas intervijas).

Lēmumu par stratēģiskā novērtējuma piemērošanu vai nepiemērošanu konkrētā pagasta teritorijas plānojumā pieņem kompetentā institūcija – Vides pārraudzības valsts birojs. Šā raksta vajadzībām veikta lēmumu analīze, ņemot vērā biroja atsauces uz konkrētām likumdošanas normām un lēmumu pamatojumu par stratēģiskā novērtējuma piemērošanu.

Pārāk daudz vides aizsardzības. Interviju analīze

Visu interviju atbildes sistematizētas pēc uzdotajiem pamatjautājumiem (sk. 1. tab.). Šāds atbilžu apkopojums ļauj viegli pārskatīt visus interviju analīzē izmantotos materiālus sistematizētā veidā, taču vienlaikus tas prasa arī zināmu atbilžu vienkāršošanu un standartizēšanu. Šajā nolūkā veikta atbilžu standartizācija, ja tas nerada šaubas, ņemot vērā izteikuma kontekstu un/vai intonāciju. Analizētas un tabulā ietvertas atbildes gan uz tiešu jautājumu, gan ja atbilde intervijas laikā izskanējusi netieši.

1. tabula. Atbilžu uz ietvertajiem pamatjautājumiem apkopojums (14 intervijas)

Nr.	Pamatjautājumi	Atbildes	Atbilžu skaits
1.	Vides problēmas pagastā/novadā	Vides problēmu nav <i>Natura 2000</i> kā problēma Apmežošanas, ražošanas iespēju neiezīmēšana TP kartēs Nelegāla atkritumu izmešana Novecojušas notekūdeņu attīrīšanas ietaises Ēku grausti Ezera līmeņa paaugstināšanās slūžu operatora dēļ A/s "Latvijas Valsts meži" darbība Vides pārvaldības birokrātisms Lauksaimniecības zemju aizaugšana Pārpurvošanās Latvāņu izplatība	3+1* 2+3* 3 2 2 2 2 1+1* 1 1 1 1
2.	SN ietekme uz TP	Neietekmēja Nav viedokļa Nezina, vai ietekmēja Bez SN būtu vienkāršāk, tas nebija vajadzīgs Ietekmēja vispārīgi	4 4 3 2 1
3.	SN ziņojuma saturs	Nezina, nevar atbildēt vai nav viedokļa Pārāk zinātnisks, nepieejama valoda Dažādi interpretējama kvalitatīva analīze, trūkst kvantitatīvas analīzes Formāls teksts bez nozīmes	9 2 1 1

4.	Aktivitāte sabiedriskajā apspriešanā	Neaktīvi	9
		Dažāda aktivitāte	3
		Aktīvi tie, kam ir sava konkrēta interese	2
5.	Zemās aktivitātes iemesli	Procedūras neizpratne (kāpēc tas vajadzīgs)	5
		Aktīvi (pagastā kopumā) ir tikai atsevišķi iedzīvotāji	2
		Pārliecība, ka viedoklis netiks ņemts vērā, būs bez ietekmes	2
		Vides jautājumi tiek uztverti kā apgrūtinājums	1
		Ikdienas darbi svarīgāki	1
6.	Vēlamās izmaiņas procedūrā	Ieinteresēt, iesaistīt iedzīvotājus	3
		Vienkāršāku valodu	2
		Attiecināt uz mazāku teritoriju vai tikai <i>Natura 2000</i>	2
		Pašreizējās SN prognozēšanas metodes ir apšaubāmas	1
7.	SN būtība jeb jēga	Jēga ir grūti saskatāma vai nav skaidra	6
		SN nebija jēgas	2
		Personiski izglītojošs, informācijas ieguve	2
		Jēga tiek apšaubīta	1
		Papildu iespēja nevēlamu projektu aizkavēšanai	1

* Ar “+” zīmi – papildus pieskaitītās atbildes, kas nolasāmas tikai no konteksta.

VIDES PROBLĒMAS

1. tabulā apkopojot intervijās sniegtās atbildes par vides problēmām pagastā vai novadā, tās nosacīti var sadalīt trīs grupās: (1) vides problēmu nav; (2) dabā konstatējamas problēmas; (3) administratīva rakstura problēmas. Kā redzams, tad vismaz trijās (sk. piezīmi pie 1. tabulas) atbildēs tiešā veidā tiek pausts viedoklis, ka vides problēmu pagastā nav. Piemēram, Vidzemes klastera pagastā administrācijas darbiniece, kura bijusi iesaistīta arī teritorijas plānošanas procesā, saka: “Nekas tāds nenāk prātā.” Vēl skaidrāk uz vides problēmu neesamību un vienlaikus uz diviem laba vides stāvokļa indikatoriem norāda Kurzemes klastera pagasta pārvaldes vadītāja: “Vides problēmas mums tādas nemaz nav. [...] Stārķi dzīvo, vārdes lec.”

Savukārt analīzes procesā pievēršot uzmanību vides problēmām, kas ir konstatējamas dabā, piemēram, lauksaimniecības zemju aizaugšana, pārpurvošanās, ēku grausti u.c., redzams, ka tās ir radušās nevis pārāk intensīvas saimnieciskās darbības un antropogēnās slodzes dēļ, bet gan tieši pretēji – saimnieciskās darbības trūkuma dēļ.

Piemēram, citā Vidzemes klastera pagastā par plānošanu atbildīgais darbinieks uz jautājumu par vides problēmām atbild domīgi: “Nav nekas tāds. [...] pēc visa šitā sniega tagad [ciemā] ir sagruvuši daudzi grausti.” Pretstatā domīgajai atbildei par vides problēmām tajā pašā intervijā kā paties

problēma tiek definēts sekojošais: “Kāda pirmkārt mums ir problēma?! [...] Tagad mums viens cilvēks grib paplašināt dīķi [...]” Problēmas būtība – ir mainījušies regulējošie Ministru kabineta noteikumi, un nav skaidrs, saskaņā ar kādu normatīvo aktu vai dokumentu dīķa paplašināšanu tagad veikt.

Vēl kā problēma šajā un kādā Latgales pagastā tiek nosaukts tas, ka teritorijas plānojuma grafiskajā daļā (kartē) nav iezīmētas par mežu transformējamās lauksaimniecības zemes, tādēļ īpašnieki nevar saņemt ES finansējumu meža ieaudzēšanai lauksaimniecības zemēs. Šajā sakarā vēl citā Latgales pagastā izskan pateicība plānošanas konsultantiem, kuri zināja un ieteica, ka teritorijas plānojumā jāparedz (“jāieliek iekšā”) lauksaimniecības zemju transformācijas un apmežošanas iespēja.

Vai kāds piemērs no Latgales pagasta vides problēmu raksturošanai: “Nu, principā tādas, tādas ne īpaši lielas, bet ir problēmas mums, protams, ir ar tādām stihiskām izgāztuvēm.” (Raksturīga problēma visā Latvijā – sadzīves atkritumu izgāšana mežos vai citās nomaļās vietās.)

Savukārt pirmās ailes atbilžu variantos minētais vides pārvaldības birokrātisms konkrētajā gadījumā saprotams kā sarežģīta un birokrātiska saskaņošanas procedūra bīstamo koku, kuri apdraud drošību ceļu tuvumā, nociršanai *Natura 2000* teritorijā. Respondents arī norādīja, ka šī problēma vairs nepastāvo, jo tagad pašvaldība pati drīkstot to izlemt [nesaskaņojot ar vides pārvaldības institūcijām – I. P.]. Vēl divās intervijās kā vides problēma minēta ezera līmeņa celšanās, taču no respondentu teiktā var secināt, ka iemesls ir nesaskaņas ar slūžu īpašnieku.

Īpaša ievērība jāpievērš tam, ka pašas aizsargājamās dabas teritorijas (*Natura 2000*), precīzāk, saimnieciskās darbības ierobežojumi šā statusa dēļ, tiek nosaukti kā problēma. “[...] lielākais apgrūtinājums ir tas, ka daudzi cilvēki, nobīstoties no apgrūtinājumiem un liegumiem, ir pametuši novārtā teritorijas, un zemes palikušas neapstrādātas. Saistībā ar to visu šķiet, ka akmens laikmets nāk atpakaļ, jo dzīvnieki mūs pašus jau ēd nost. [...] es uzskatu, ka tieši mums neviss kaut kas jāaizsargā, bet jānīcina ārā, jo mums tā visa ir krietni par daudz. Tā vide jau ēd mūs nost.” Šis ir viens no kritiskākajiem viedokļiem par aizsargājamo dabas teritoriju un ar to saistītajām procedūrām un dokumentiem, kas dažādos veidos izskanēja kādā Vidzemes pagasta pārvaldes vadītāja intervijā. Citā intervijā, ar novada plānošanas vadītāju, parādījās viedoklis, ka *Natura 2000* teritorijā ar tās aizsargājamo ainavu apvidus statusu ainava ir tieši pasliktinājusies, salīdzinot ar to novada daļu, kur nav šāda aizsardzības statusa. Kā pasliktināšanās iemesli tika minēti

iedzīvotājiem neizprotami saimnieciskās darbības apgrūtinājumi, kas rosina atnest saimniekošanai ar roku un noved pie situācijas, kad ainaviskais apvidus ir nekopts un aizaug. Arī iepriekš minētās grūtības saistībā ar sarežģīto saskaņošanas procedūru bīstamu koku nociršanai *Natura 2000* teritorijā norāda uz to, ka *Natura 2000* statuss var tikt uztverts kā traucējošs.

Tādējādi atbildes par vides problēmām kopumā liecina par “klasisko” jeb tādu vides problēmu, kas radušās saimnieciskās darbības vai antropogēnās slodzes dēļ, neesamību. Tieši pretēji – saimnieciskās darbības trūkuma dēļ vērojami renaturalizācijas procesi, piemēram, lauksaimniecības zemju aizaugšana, ko savos pētījumos kā negatīvu parādību Latvijas lauku ainavā min vairāki pētnieki (Penēze 2009, Ruskule 2011). Īpašu vērību pelna negatīvā attieksme pret *Natura 2000* teritorijām – tās lielā mērā tiek uztvertas kā “mirusī zona”, un to aizsardzības statuss pats tiek uztverts kā problēma. Šeit vērts pieminēt, ka lēmumi par stratēģiskā novērtējuma piemērošanu pētītajos pagastos pamatoti tieši ar *Natura 2000* teritoriju esamību pagastos un iespējamo teritorijas plānojuma negatīvo ietekmi uz tām.

STRATĒĢISKĀ NOVĒRTĒJUMA IETEKME UZ PLĀNOJUMU

Kā jau minēts ievaddaļā, piemērojot stratēģisko novērtējumu teritorijas plānošanas procesam, tiek gaidīts, ka tas palīdzēs novērst vai samazināt teritorijas plānojuma īstenošanas iespējamo nelabvēlīgo ietekmi uz vidi, salīdzinot ar situāciju, ja stratēģiskā novērtējuma procedūra netiktu piemērota. Arī likums “Par ietekmes uz vidi novērtējumu” nosaka nepieciešamību ņemt vērā stratēģisko novērtējumu, tostarp arī sabiedrisko apspriešanu rezultātus, plānošanas dokumenta sagatavošanā un izmantot tos lēmumu pieņemšanā. Tātad stratēģiskajam novērtējumam būtu kaut kādā veidā jāietekmē vai jāmaina teritorijas plānojuma risinājumi šajā virzienā. Tomēr, kā rāda interviju materiāli, tas noteikti nav raksturīgs stratēģiskā novērtējuma rezultāts – nevienā no pētītajiem pagastiem neizdodas saņemt apstiprinājumu tam, ka stratēģiskais novērtējums būtu novērsis vai mazinājis teritorijas plānojuma iespējamo negatīvo ietekmi uz vidi (sk. 1. tab.). Jāpiezīmē, ka uz jautājumu par stratēģiskā novērtējuma ietekmi uz teritorijas plānojumu atbildes bija grūtāk saņemamas, acīmredzot uz to bija grūtāk atbildēt. Vidzemes novada pagastā intervētā persona vispirms pārjautā: “Pārskats uz vidi kā ietekmēja? Kā lai saka, īpaši viņš varbūt ne[ietekmēja].” Vai Latgales novada pagastā cita atbild: “Nu, nē, es teiktu, es nezinu. Mēs visu [teritorijas plānojumā] saskaņojām [ar institūcijām], labojām.” Savukārt Kurzemes novadā pagasta pārvaldes vadītāja

norāda, ka “[ja nebūtu bijis SN] nekas nebūtu savādāk. [...] Man liekas, tā stratēģiskā novērtēšana uz vidi tur ar tāds baigais penteris, tur ar to padarīšanu.” Risinot konfliktu citā Kurzemes novada pagastā par tūristu mītnes un citu aktivitāšu veidošanu *Natura 2000* teritorijā, pārvaldes vadītāja atzīst: “Jā, tas [dabas aizsardzības plāns] bija par pamatu, ko ņēmām [vērā], bet to ziņojumu, ko jūs sakāt [stratēģiskais novērtējums], kas bija, to mēs neizmantojām. Par cik tas ir dabas aizsardzības plāns, tur jau viss ir iekšā.”

STRATĒĢISKĀ NOVĒRTĒJUMA ZIŅOJUMU NELASA

Līdzīgas, grūti iegūstamas ir atbildes, kas saistītas ar stratēģiskā novērtējuma ziņojuma jeb t.s. Vides pārskata saturu. Kā redzams 1. tabulā, šis ir jautājums, uz kuru ir visgrūtāk atbildēt, – tam ir vislielākais skaits “Nezina, nevar atbildēt vai nav viedokļa” atbilžu (9 no 13 jeb 70 procenti). Tas acīmredzot saistīts ar to, ka nav bijusi vajadzība ar šo dokumentu iepazīties. Dažos no pagastiem to arī skaidri uzzinām, piemēram, Kurzemes novada pagasta pārvaldes vadītāja saka: “Es nemācēšu atbildēt. [...] Viņš [sagatavotājs] mums gatavu [stratēģiskā novērtējuma vides pārskatu] atdeva, mēs samaksājām naudu.” Vidzemes pagasta pārvaldes vadītājs savukārt atzīstas: “Nezinu, nevaru komentēt, jo, atklāti sakot, šo ziņojumu neesmu pētījis, jo nav bijis laika pētīt.”

Viens no respondentiem Kuldīgas novadā, kurš bijis iesaistīts vairāku stratēģisko novērtējumu veikšanā, sniedz pārdomātāku atbildi: “[...] balstāmiem uz vispārīgiem pieņēmumiem un novērtējam [ietekmi uz vidi] kaut kādā kvalitatīvā veidā, kas ir dažādi interpretējami, dažādi vērtējami. Tas ir tāds moments, kurš varbūt arī liek šaubīties par SIVN [stratēģisko novērtējumu]. Pat ja mēs neuztveram to kā formalitāti, kā varbūt arī daudz kur to uztver.” Interesants ir arī viedoklis, kas priekšplānā izceļ sabiedrības līdzdalības nozīmi, ko pauž Latgales pagasta pārvaldes vadītāja: “Ja būtu interese [...] cilvēkiem [...], tad jau varētu to tā vērtēt, bet [...], ja tikai, ja mans tas viedoklis jāsaka, jo es, pieņemsim, te ļoti labi pārzinu to situāciju kā tādu, man pat grūti pateikt.” Šī atbilde faktiski var tikt tulkota tā, ka stratēģiskā novērtējuma ziņojuma satura vērtēšana ir bezjēdzīga, ja sabiedrībai par šo lietu nav intereses.

SABIEDRĪBAS LĪDZDALĪBA

Sabiedrības interese par stratēģisko ietekmes uz vidi novērtējumu kopumā ir ļoti zema. Daži citāti, kas raksturo šo situāciju, piemēram, Kurzemes novada pagasta pārvaldes vadītājas teiktais: “Maza, maza bija, maza

bija [iedzīvotāju interese, aktivitāte]. Taisni uz to daļu, kas attiecas uz to ietekmi uz vidi, tur ļoti maza.” Vai arī aptverošāks un dziļāks skatījums, ko sniedz Kurzemes novada plānošanas speciālists: “Intereses par paša vides pārskata apspriešanu no pašu iedzīvotāju puses nav nekur bijis. Tās sapulces, kas bija tieši par pašu Vides pārskatu, bija vai nu ļoti maz apmeklētas vai nu apmeklētas, bet diskusija bija par teritorijas plānojumu kā tādu.”

Kā iemesli šādai zemai iedzīvotāju aktivitātei pārsvarā tiek minēta procedūru un to nozīmes neizpratne. Tiesa, tas tiek attiecināts gan uz teritorijas plānojumu kopumā, gan atsevišķi uz stratēģisko novērtējumu. Teritorijas plānošanas procedūru neizpratne kopumā tiek uzsvērtā vairākās intervijās arī citā kontekstā.

STRATĒGISKĀ NOVĒRTĒJUMA JĒGA

Visbeidzot tika mēģināts izdalīt respondentu viedokli par stratēģiskā novērtējuma jēgu vai būtību. Ņemot vērā iepriekš aprakstīto, nav pārsteidzoši, ka 50 procenti atbilžu atbilst apgalvojumam, ka jēga ir grūti saskatāma vai nav skaidra. Faktiski šīs atbildes bija tuvas viedoklim, ka jēgas nav. Vēl divās intervijās šāds viedoklis tika jau pausts skaidrāk, respektīvi, ka jēgas stratēģiskā novērtējuma veikšanai tiešām nebija, un vēl viens respondents jēgu apšaubīja, pamatojot to ar ietekmju novērtējuma prognožu nenoteiktību. Divās intervijās tika minēts personisks, izglītojošs ieguvums.

Citi intervijās pieminēti aspekti

Papildus šiem pamatjautājumiem intervijās izšķirami vēl vairāki kopīgi aspekti, kas raksturīgi vai nu visām, vai lielākajai daļai interviju.

NORMATĪVAIS REDZĒJUMS

Intervijās iezīmīgi caurvijas skatījums uz teritorijas plānojumu un stratēģisko novērtējumu, arī uz dažādiem saimnieciskās darbības jautājumiem caur likumu un normatīvu prizmu. Piemēram, tas izpaužas vairākos pagastos fiksētajā problēmā par lauksaimniecības zemju transformāciju meža zemēs. Viens no informantiem Vidzemes novada pagastā stāsta: “2007. gadā cilvēks nevarēja zināt, ka viņam, ka tagad atkal Eiropa dos naudu par jaunu ieaudzētu mežu uz lauksaimniecības zemes. Iesnieguma nav. [Attiecīgi] mums nav, protams, terplānā viņi iezīmēti. Daži mums bija, kas tādi tālredzīgāki. [...] Un cilvēki dusmojas, tagad iet Eiropas nauda garām. Bet nevaram nekādi ielikt. Prasa

izkopējumu no terplāna, un tur nav iekrāsots, un viss apstājas. Tagad neprasa to transformācijas atļauju, teiksim, nu, apmežošanai, bet jābūt ir terplānā, un, [ja] viņa nav, ar to viss izbeidzas. [...] Nu, pēc likuma kā bija jābūt – iesniegumam, kur gribēja cilvēks. Kas to var paredzēt trīs pieci gadi uz priekšu, kas tagad notiks?! Tur kaut kā citi pagasti esot viltīgi ierakstījuši, ka it kā kaut kā tur var izlīst.” Runa šeit ir par normatīva rakstura problēmām – nebija iesnieguma, kā likums to prasa, un nav iezīmēts teritorijas plānojumā.

Arī jau iepriekš minētajā dīķa paplašināšanas gadījumā gan problēma, gan tās risinājums ir meklējams normatīvos dokumentos: “Nu, es tagad pakampju šitos lauksaimniecības transformācijas tos noteikumus, [...] nu, 0,1 [ha] nevajag nekādu atļauju. Un apskatos datorā – tie noteikumi ir beigušies, un vietā nav. Nav! Beigušies! Es tiešām nemāku atrast.” Arī risinājums ir normatīvs: “Viņš drusku dīķi [gribēja paplašināt, kurš] viņam aizaudzis. Bet mēs laikam uzrakstīsim tādu [papīru], ka viņam tur ir kaut kāds nedarbojošs kabelis, viņam tur atļauj rakt to kabeli. Viņš grib kā cilvēks kaut kādu raksta galu, lai viņi uzliek, ka viņi piekrīt, ka tas nedarbojas. Tad mēs uzrakstījām tādu – [...] pagasta padome neiebilst pēc kaut kāda likuma panta, ka viņš veic to rekonstrukciju, saskaņojot ar komunikāciju turētāju. Nu, mēs nekā nezinām vairāk, kā no situācijas iziet.”

Citā pagastā intervijā parādās arī teritorijas plānojuma normatīvā jēga: “Jo ir projekti, un mums vienkārši, ja mums viņa [TP] nebūtu bijis, tā uzreiz varu pateikt, [...] tad neviens no šiem projektiem nebūtu aizgājis, tas ir viennozīmīgi – ūdenssaimniecības projekti, kultūras nama [...]. Nu, jebkurš projekts īstenībā, tā kā viņš [TP] bija vajadzīgs. [...] nu, teiksim, likumā, likumā noteiktajā kārtībā, jā.”

Uz šādu normatīvu vai formālu attieksmi pret vides jautājumiem faktiski norāda arī iepriekš aprakstītā atsevišķu bīstamo koku nociršanas procedūra, kas pašvaldībai bija jāaskaņo ar vides pārvaldes institūcijām, kā arī negatīvā attieksme pret aizsargājamām dabas teritorijām, kur pastāv dažādi saimnieciskās darbības ierobežojumi, kas noteikti likumdošanā. Var teikt, ka reālais skatījums uz vides jautājumiem vai aizsardzību bieži pazūd aiz normatīvā redzējuma.

SAIMNIECISKAIS REDZĒJUMS

Otra raksturīga iezīme intervijās ir skatījums caur saimniecisko prizmu – gan pozitīvais, gan negatīvais, problēmas, plānošanas procedūras un vides jautājumi tiek sasaistīti un vērtēti attiecībā pret saimniecisko darbību

veikšanu – dīķu rakšana, apmežošana, karjeru plānošana, atpūtas mājiņu būvniecība u.c. Turpinājumā daži piemēri, kas raksturo šo redzējumu.

Vidzemes novada pagastā. “Intervētājs: “Sakiet, vai šobrīd ar vidi kaut kādas problēmas saistītas parādījušās, kas varbūt iepriekš nav bijušas paredzētas?” – Pagasta pārvaldes vadītāja: “Nē, neko tādu nejūtam vēl. Mums pat izmaiņas vēl nav vajadzīgas [teritorijas plānojumam]. Tie, kam bija tā dīķu rakšana, viss tur nokārtojās, tas jautājums, ja, jo tās teritorijas bija pārāk mazas.” Tātad “vides” problēmu pagaidām nav, jo iecerētajām saimnieciskajām darbībām nav šķēršļu un tās var veikt. Vienlaikus šeit arī izpaužas tikko aprakstītais normatīvais redzējums.

Spilgts ilustratīvs piemērs ir intervijā, kur uz jautājumu par attieksmi pret piemēroto stratēģiskā novērtējuma procedūru Latgales novada pagastā atbilde tiek sniegta par saimnieciskās darbības iespējām: “Nu, redziet, uz to vidi pie mums te, es visu laiku par tiem, par tiem laukiem, un te strādāju, un, nu, pie mums ļoti tāda kalnaina vide, un tie tādi akmeņi, akmeņaini lauki. Nu, un, kā lai saka, kad nodarboties ar tādu kā lauksaimniecību mēs diez ko te nevaram. [...] Nu, es domāju, kad, ko te var attīstīt pie mums?! Nu, tikai ka tūrisms, ļoti tādi labi objekti ir tūrismam mums, te tādi apskatāmi akmeņi ļoti skaisti, akmeņi un tas [...] kalns un, un tāda vide, nu, ļoti daudz ūdeņu ļoti daudz ezeru pie mums. Nu, un es nezinu, varbūt kad ar medniecību kaut ko nodarboties, un tā kaut ko.” Tātad vides vērtība ir tās izmantošanā kādam cilvēkam noderīgam mērķim – lauksaimniecībai, tūrismam vai medniecībai.

Šeit vēl jāpiemin, ka saimnieciskās aktivitātes, ko ierosina vai ar kurām nodarbojas vietējie iedzīvotāji, no plašāka, piemēram, Eiropas skatpunkta lūkojoties, ir salīdzinoši sīkas. Nav runa par lieliem stāvlaukumiem, lielveikaliem, rūpnīcām vai pat lielfermām, bet gan bieži tikai par dažu koku nociršanu, dīķa izrakšanu, gateri, nelieliem grants karjeriem (dažu ha apjomā), atpūtas mājiņu būvniecību un tamlīdzīgi. Atsevišķi esošie vai plānotie lielākie attīstības projekti saistīti ar investoru “nākšanu” no citurienes, t.i., ne pašu plānoti un paredzēti, bet it kā no ārpuses, neplānoti “atnākuši”.

PLĀNOŠANAS PROCEDŪRU NEZINĀŠANA

Procedūru nezināšana diezgan skaidri parādās, piemēram, Vidzemes novada pagasta pārstāves teiktajā, paskaidrojot, kādēļ bija tik maza iedzīvotāju interese sabiedriskajā apspriešanā: “Ko tu tur, nu, nu, ko, pilnīgi kaut kāda jauna lieta, nesaprotama. Nu, ko cilvēks, savā fermā strādādams, nu, ko viņš var iedomāties, ko tas nozīmēs, tas teritorijas plānojums, ka mēs paši

nezinām. Domājām, atkal kaut kāds *lipovoj* papīrs, nu, kaut kā, nu, vajag viņu, un cauri, nu. [...] Jo vienkārši nesaprata neviens īsti, kas tas ir. Varbūt arī paši izstrādātāji, kas to likumu [gatavoja], vai vēl bij īsti skaidrs?”

Citā pagastā Vidzemes novadā: “[...] man gribas izprast to būtību pašu tam stratēģiskajam. Es godīgi saku, es tā nevaru tik droši pateikt, ka es zinu, kas tas ir īsti.”

Arī Kurzemes pagasta pārvaldes vadītāja saka: “Pārējie, tikpat kā neviens, pat nesaprata, godīgi sakot, man arī viens deputāts prasīja, ko tas nozīmē [teritorijas plānojums]. Tā kā mums uz laukiem tā plānošana, tie principi ir diezgan sveši. Un tad, kad tās firmas izstrādā, kad viņi mums atbrauc un izstāsta, tad ir vairāk skaidrs. [...] Kas vienkāršam iedzīvotājam, jūs paprāsīstiet jebkuram satiekot, par to, ko jūs teicāt, par stratēģisko novērtējumu uz vidi – viņš prasīs, ko tas nozīmē?”

Vēl vairākās intervijās izskan gan iedzīvotāju, gan arī pašu pašvaldību darbinieku nepietiekama izpratne par teritorijas plānošanas procedūru, tās nozīmi un sekām. Tas, iespējams, ir viens no iemesliem tik mazai interesei un aktivitātei sabiedrisko apspriešanu laikā. Intervijās nepietiekamā informācija un izpratne tiek skaidrota ar plānošanas procesa pirmreizējumu un pieredzes trūkumu un tiek norādīts, ka nākamajā plānošanas ciklā būs lielāka pieredze, kā to labāk un pareizāk veikt.

Diemžēl šādām nepietiekamām zināšanām par plānošanas procedūrām var būt arī negatīvas sekas, kas atsaucas uz iedzīvotāju turpmākajām vēlmēm un iespējām rīkoties savā īpašumā. Raksturīgi, ka cilvēki “pamostoties” par vēlu, kad teritorijas plānojums jau apstiprināts, vai uzzina par teritorijas plānojuma ierobežojumiem tikai tajā brīdī, kad grib veikt kādas noteiktas darbības. Piemēram, Vidzemes klastera pagastā intervētais cilvēks stāsta: “Līdz ar to teritorijas plānojums (TP) dažkārt iestājas kā bremze. Piemēram, atbrauc cilvēki, kas grib attīstīt kaut kādu ražošanu, un izrādās, ka konkrētā teritorijā to nemaz nevar izdarīt. Aizbrauc uz būvvaldi, kur pasaka, ka tas nav realizējams, nepieciešami TP grozījumi. Tie aizņem vismaz gadu. Rezultātā viņi aizbrauc tālāk.”

Latgales klastera pagastā intervētā persona saka: “Nu, un tagad cilvēki, kuri griežās [ar iesniegumiem] tanī laikā, kad tas bija plānojums, tiem iezīmēja to apmežošanu plānos, ja. Nu, un tie var, protams, apmežot tos laukus. A citi, kuri neiezīmēja, un viņi gribētu tagad apmežot tos laukus, nu jau nevar, nu jau nav plānā ielikts. [...] Daži jau, piemēram, atjēdzās, kad plānojums jau bija gatavs.”

No likuma un procedūras viedokļa teritorijas plānošana ir notikusi pareizi un atklāti, turklāt it kā ar sabiedrības pašas akceptu, veicot sabiedrisko

apspriešanu. Tomēr intervijas liecina, ka iedzīvotāji to izjūt citādi. Tādējādi var teikt, ka no iedzīvotājiem tiek prasīts ievērojams zināšanu un uzmanības ieguldījums, lai izsekotu gan apspriešanu termiņiem, gan pareizi un laikus sagatavotu iesniegumus, kā arī izprastu teritorijas plānošanas nozīmi un to, kas iesniegumā jāparedz. Arī spēju prognozēt un plānot savu rīcību, kas bieži ir atkarīga no ārējiem faktoriem, ko paredzēt nav iespējams. Rodas jautājums: vai lauku iedzīvotājiem tiek uzlikta adekvātas prasības?

STRATĒGISKĀ NOVĒRTĒJUMA PROCEDŪRAS “ABSORBCIJA”

Interviju laikā atbildot uz jautājumiem vai izsakot savas domas, respondenti runā tieši par teritorijas plānojumu, nevis stratēģiskā novērtējuma procedūru. Atbildes uz jautājumiem par stratēģisko novērtējumu un tā ziņojumu (vides pārskatu) bieži attiecās tieši uz teritorijas plānojumu. Pat vienas intervijas laikā dažas atbildes varēja skart stratēģisko novērtējumu, kamēr citas – teritorijas plānojumu. Tādējādi respondentu uztverē stratēģiskais novērtējums neizdalās kā skaidra, atsevišķa procedūra vai vismaz jautājumu loks attīstības plānošanas gaitā; daudz “redzamāks” ir tieši pats teritorijas plānojuma process. Līdzīga attieksme aprakstīta attiecībā uz sabiedrības līdzdalību (sk. iepriekš), kur pat tajās sabiedriskās apspriešanas sanāksmēs, kuru temats ir stratēģiskais novērtējums, cilvēki interesējas par pašu teritorijas plānojumu, nevis vides jautājumiem.

No vienas puses raugoties, stratēģiskajam novērtējumam būtu jābūt organiskai teritorijas plānojuma sastāvdaļai, un tādā nozīmē tas varētu arī atsevišķi netikt izdalīts. Tomēr, vērtējot šo fenomenu kontekstā ar citām atbildēm (piemēram, par SN ietekmi uz TP un par SN ziņojuma saturu, interesi sabiedriskajās apspriešanās u.c.), drīzāk var teikt, ka šāda stratēģiskā novērtējuma “pazušana” vai “absorbcija” respondentu uztverē teritorijas plānojuma procesā norāda uz tā marginālo un formālo nozīmi.² Taču atbildes par teritorijas plānojumu lielā mērā raksturo arī situāciju ar stratēģisko novērtējumu, un līdz ar to tās nav analizē konsekvēnti atdalītas.

² Kā papildu piemērs stratēģiskā novērtējuma marginālajai uztverei vēl 2011. gada pašā nogalē ir 1. tabulā neietverta intervija ar kādu pagasta pārvaldes vadītāju, kurā viņa izsmeļoši un detalizēti pastāstīja par jaunā novada tikko izstrādātā teritorijas plānojuma uzdevumiem un svarīgākajiem risinājumiem. Respektīvi, viņa bija lietas kursā par plānošanas procesu. Taču īsi pirms došanās uz kopēju un likumdošanas prasībām atbilstoši izsludinātu šā plānojuma un tā stratēģiskā novērtējuma sabiedriskās apspriešanas sanāksmi viņa pauda neziņu, vai vispār plānojumam ir piemērots stratēģiskais novērtējums (!) un vai sanāksmē paredzēta arī tā apspriešana.

Šeit vēlreiz jāuzsver, ka pētījumā ietvertajās lauku pašvaldībās nav nedz lielu attīstības projektu, nedz būtisku attīstības konfliktu. Citāda situācija varētu būt tajās pašvaldībās (piemēram, Rīgas reģions, Jūrmala), kur ir attīstības konflikti un kur stratēģiskais novērtējums iegūst pavisam citu, būtisku lomu, taču šis jautājums šajā darbā nav aplūkots.

TEKSTS BEZ KONTEKSTA³

Šādi varētu formulēt vienu no negatīvajām iezīmēm, kas izpaužas stratēģiskā novērtējuma un teritorijas plānojuma dokumentu saturā. Formālā pieeja stratēģiskā novērtējuma un teritorijas plānojuma dokumentu saturam ar to sagatavošanu saistītu cilvēku aprindās ir zināma, un to ir arī viegli konstatēt, salīdzinot vairākus plānojuma vai novērtējuma ziņojumus. Šajā pētījumā tas parādās arī atsevišķās intervijās kā izteikumi no atbildīgu pašvaldības darbinieku puses.

Piemēram, kāda Kurzemes novada pašvaldības pagasta pārvaldes vadītāja saka: “Un tad, kad [...] strādāja kaut kādas firmas, kas vienkārši te jau taisījuši viens [vienu plānojumu] aiz otra, es, godīgi sakot, skatoties arī pēc tam to plānojumu, ka tas ir pārkopēts un cita pagasta nosaukums ir iekšā, ka viņi jau taisa pēc tāda standarta gandrīz, ieliekot iekšā tikai to, kas te uz to pagastu mainās, bet teksts faktiski, man liekas, visiem ir ārkārtīgi vienāds, tiem nelieliem pagastiem.” Un vēl citā Vidzemes novada pagastā pārvaldes vadītājs min: “Es domāju, ka 80–90 procenti no visa šajā darbībā [plānošanā] bija papīra formāts. Tur neviens neiedziļinājās.”

Būtu iespējams uzrādīt arī vairākus piemērus “tekstam bez konteksta” no pašiem stratēģiskā novērtējuma ziņojumiem, taču raksta ierobežotā apjoma dēļ tas šeit nav darīts. Formāla un aprakstoša pieeja parādās arī sekojošā stratēģiskā novērtējuma ziņojuma satura analizē.

SIVN piemērošanas analīze

Analizējot Vides pārraudzības biroja lēmumus par stratēģiskā novērtējuma piemērošanu pētījumā ietverto pagastu teritorijas plānojumiem, visos gadījumos lēmumi balstās uz pieļāvumu, ka teritorijas plānojums var **būtiski** [autora izcēlums – I. P.] ietekmēt *Natura 2000* teritoriju. Šāds stratēģiskā novērtējuma piemērošanas pamatojums rodams vairākos biroja lēmumos: “Stratēģiskais ietekmes uz vidi novērtējums ļaus izvērtēt plānošanas

³ Prof. Aijas Mellumas formulējums projekta sanāksmē 2010. gada 22. februārī.

dokumentā ietvertu risinājumu atbilstību *Natura 2000* teritorijas aizsardzības un apsaimniekošanas prasībām un izvēlēties tos alternatīvos variantus, kas nerada negatīvu ietekmi uz *Natura 2000* teritoriju, kā arī izstrādāt optimālus priekšlikumus nelabvēlīgās ietekmes uz vidi novēršanai vai samazināšanai.”

Tātad lēmumi par stratēģiskā novērtējuma piemērošanu balstās tieši uz *Natura 2000* teritorijas atrašanos pagastā. Interesanti, ka *Natura 2000* teritorijas pētītajos pagastos aizņem ļoti dažādas proporcijas no kopējās pagasta teritorijas – no 0,9 un 1,1 procenta līdz pat 92,7 procentiem – tātad gan proporcionāli ļoti mazas pagasta teritorijas, gan ievērojamas, praktiski visu pagasta teritoriju aptverošas.

Satura analīze

Vienam stratēģiskā novērtējuma ziņojumam (Vides pārskatam) tika piemērota arī satura analīze. Tā kā Vides pārraudzības valsts biroja lēmumā noteikts, ka stratēģiskais novērtējums piemērots tādēļ, ka pagastā atrodas Eiropas nozīmes īpaši aizsargājamās *Natura 2000* teritorijas, Vides pārskata satura analīze veikta tieši attiecībā uz termina *Natura 2000* lietojumu (sk. sīkāk nodaļu par analīzes metodiku).

2. tabula. Satura analīzes rezultāti saistībā ar *Natura 2000* un tā sinonīmu lietojumu

Nr.	Klasifikācija	Skaits	Piemēri
1.	Fakts	30	Lielākās ūdenskrātuves: [...] ezers – 29 ha, teritorijā izveidots dabas parks
2.	Apgalvojums (kas vērtē esošo situāciju)	5*	Kā unikalitāte ir [...] ezers, kas ir izzūdošs ezeru tips ar lielu bioloģisko vērtību, īpaši rets Latvijas rietumdaļā
3.	Risinājums (kas neattiecas uz TP)	4	Ainavu telpa iekļaujama nacionālās nozīmes ekoloģiskajā tīklojumā
4.	TP risinājums	1	Teritoriālajā plānojumā lauksaimniecībā izmantojamās zemes jāizdala kā ainaviski vērtīgās lauksaimniecības zemes, nosakot ierobežojumus to transformācijai
5.	Secinājums	7	Rezumējot nav prognozējama būtiska negatīva ietekme uz bioloģisko daudzveidību un vides stāvokli aizsargājamās teritorijās, ja tiek ievēroti attiecīgie normatīvi un nav pārkāpti TIA noteikumi
	Kopā	47	

* Viens konkrēts teikums identiski atkārtojas divas reizes, tādēļ uzskatīts, ka tas ir viens trāpījums. Turklāt tas ir tiešs pārnesums/citāts no Dabas aizsardzības plāna, nelietojot atsauci uz to.

Redzams, ka lielākā daļa jeb 64 procenti ir neizvērstā faktu konstatācija, bet uz analīzes daļu attiecas vērtējošie apgalvojumi (11 procenti), kas apraksta esošo situāciju. Risinājumi un secinājumi kopā veido 26 procentus, taču ir tikai viens risinājums, kas attiecas tieši uz pašu teritorijas plānojumu, un šis ieteikums nav ietverts teritorijas plānojumā. Vēl var dažus secinājumus attiecināt uz risinājumiem tādā nozīmē, kādā tie parāda, kas jau TP ir paredzēts un ka citus risinājumus nevajag. Tādējādi analizētajam vides pārskatam ir vairāk aprakstošs raksturs, sniedzot faktus un informāciju par konkrēto *Natura 2000*, piemēram, citējot Dabas aizsardzības plānu.

Secinājumi

Kā rāda iegūtie rezultāti, pētītajos pagastos Stratēģiskais ietekmes uz vidi novērtējums ir ticis piemērots tieši tādēļ, ka pagastā atrodas īpaši aizsargājamās dabas teritorijas *Natura 2000*, ar mērķi izvēlēties plānojuma risinājumus, kas nerada negatīvu ietekmi uz *Natura 2000*, vai izstrādāt optimālus priekšlikumus nelabvēlīgās ietekmes uz vidi novēršanai vai samazināšanai. Tomēr interviju materiāli neliecina par izvirzītā mērķa sasniegšanu. Aprakstītie interviju materiāli liecina par stratēģiskā novērtējuma un pat par teritorijas plānojuma procedūras un nozīmes neizpratni, formālu pieeju stratēģiskajam novērtējumam, arī par sabiedrības neieinteresētību, kā arī par to, ka stratēģiskais novērtējums nav ietekmējis teritorijas plānojuma rezultātus. Taču, arī ņemot vērā šādu negatīvu situāciju, nav pamata bažām, ka šie teritoriju plānojumi varētu negatīvi ietekmēt *Natura 2000* teritorijas – nākotnē nav iecerēti lieli attīstības projekti, nosauktās vides problēmas saistītas ar saimnieciskās darbības trūkumu, un plānotās aktivitātes katra atsevišķi ir uzskatāma par neliela apjoma, ar mazu ietekmi uz vidi. Drīzāk izskan viedoklis, ka pats *Natura 2000* statuss ir traucējošs saimnieciskai attīstībai vai var kaitēt, piemēram, ainavu aizsardzības gadījumā, jo saimnieciskās darbības ierobežojumi darbojas pretēji cerētajam.

Lai ar citu metodi pārliedzinātos par intervijās pausto, papildus intervijām tika veikta viena stratēģiskā novērtējuma ziņojuma satura analīze. Taču arī no šīs satura analīzes jāsecina, ka tekstā liels uzsvars tiek likts uz faktu citēšanu un aprakstīšanu, ietekmju analīzei pēc būtības izpaliekot un aprobežojoties ar atsevišķiem vērtējošiem apgalvojumiem. Iespējams, tas saistīts ar to, ka teritorijas plānojums nerada draudus *Natura 2000* un īpaši risinājumi vai alternatīvas nav vajadzīgas. Tomēr jāuzsver ieradums novērtējumu veikt tieši

no šādas vienmēr videi kaitējošas saimnieciskās darbības paradigmas pozīcijām. Jāatzīmē, ka vienīgais ieteikums attiecībā uz teritorijas plānojumu satura analīzes piemērā ir ierobežojoša rakstura. Taču dažādie ierobežojumi, kā parādīts rakstā, var darboties tieši pretēji iecerētajam uzdevumam – šajā gadījumā ainavu aizsardzībai. Tādējādi arī Vides pārskata satura analīze neliecina, ka iecerētais mērķis stratēģiskā novērtējuma piemērošanai būtu sasniegts. Šāda satura analīze diemžēl ir laikietilpīga un nav tikusi veikta pārējiem stratēģiskā novērtējuma ziņojumiem. Tomēr atkārtoti jāuzsver, ka citāda situācija varētu būt tajās pašvaldībās, kur ir attīstības konflikti (piemēram, saimnieciski attīstītajā Rīgas reģionā), kur stratēģiskais novērtējums iegūst pavisam citu, krietni vien būtiskāku nozīmi.

Tāpat jāņem vērā, ka intervijās tiek minēti arī netieši stratēģiskā novērtējuma ieguvumi – tādi kā personiski izglītojošas informācijas gūšana. Līdzīgi novērojumi rodami arī ārzemju pētījumos (*Runhaar* 2009).

Pētījuma rezultāti norāda uz nepieciešamību palielināt stratēģiskā novērtējuma efektivitāti lauku novados un, iespējams, iezīmē arī ceļus, kādā veidā to panākt. Kā jau izteikušies respondenti, nepieciešama lielāka izpratne par stratēģiskā novērtējuma un arī paša teritorijas plānojuma procesiem un to nozīmi. Acīmredzot īpaša loma pievēršama iedzīvotāju iesaistīšanai un sabiedrības līdzdalībai plānošanas procesos, kas varētu piešķirt šiem procesiem arī lielāku jēgu.

Vēres

- [LR likumi] (1998). Likums "Par ietekmes uz vidi novērtējumu". *Latvijas Vēstnesis*, 322/325 (1383/1386). 30.10.1998.
- [MK] (2004). Latvijas Republikas Ministru kabinets (23.03.2004). Noteikumi Nr. 157. Kārtība, kādā veicams ietekmes uz vidi stratēģiskais novērtējums. *Latvijas Vēstnesis*, 53 (3001). 05.04.2004.
- Penže, Z. (2009). *Lauku ainavas izmaiņas 20. un 21. gadsimtā: cēloņi, procesi un tendences. Promocijas darbs*. Rīga: LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultāte, Vides zinātņu nodaļa.
- Runhaar, H. (2009). Putting SEA in context: A discourse perspective on how SEA contributes to decision-making. *Environmental Impact Assessment Review*, No. 29, 200–209.
- Ruskule, A. (2011). *Ainavas izmaiņas aizaugošās lauksaimniecības zemēs iedzīvotāju un ekspertu vērtējumā*. Latvijas Universitātes 69. zinātniskā konference. Rīga.
- Stoeglehner, G., Wegerer, G. (2006). The SEA-Directive and the SEA-Protocol adopted to spatial planning – similarities and differences. *Environmental Impact Assessment Review*, No. 26, 586–599.

III DAĻA KUSTĪBA IEKŠ, AP UN PĀRI ROBEŽĀM

AIJA LULLE VIETAS UN TELPAS PROBLEMĀTIKA MOBILITĀTES PĒTĪJUMOS¹

“Telpa ir jāuztver ļoti nopietni,” uzstāj Maikls Samerss (*Michael Samers*), sakot, ka mūsdienu migrācijas teorijas ir jāpārraksta *caur* telpas padziļinātu izpratni (*Samers* 2010). Ņemot vērā viņa mudinājumu, šajā rakstā mobilitātes procesus problematizēju laikā un sociālajā telpā: kā ražošanas krasa samazināšana un neoliberālais pagrieziena neatkarīgajā Latvijā nosacīto strādnieku šķiru un reģionus diskreditēja, nojaucot veco, bet neradot jaunas iespēju struktūras. Taču Latvija nav noslēgta vieta, tā atrodas daudzveidīgu attiecību tīklā ar citām vietām un telpām Eiropas Savienībā un pasaulē, kas sniedz jaunas iespēju struktūras aiz nacionālas valsts robežām, tās izsakāmas divos spēcīgos vārdos – DARBS ĀRZEMĒS.

Telpas un vietas problemātika ir ļoti auglīgs, daudzveidīgs izpētes lauks, un telpas teoriju izmantojums ir ārkārtīgi plašs.² Tomēr *vieta* un *telpa* ir ikdienā bieži lietoti vārdi, kas apgrūtina iespēju nokļūt aiz to ikdienišķās nozīmes. Ikdienas valodā vārdu *vieta* lietojam novietojuma apzīmējumam, lokācijai, kā kartē, kur vieta ir fiksēta novietojumā, noteiktās koordinātās. Teorijā *vieta* ir objekts, ko var pētīt, aprakstīt, salīdzināt, aplūkot attiecībās un attiecīgumā ar/pret citām vietām un telpām.

¹ Darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”. Darbs referāta formā prezentēts ESF projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes...*” zinātniskajā konferencē “Labbūtība un attīstība” 2011. gada 21. oktobrī.

² Raksta mērķis ir piedāvāt diskusiju šaurākā fokusā: mūsdienu transnacionālā mobilitāte attiecīguma telpas skatījumā. Rakstā netiek skarta diskusija par intelektuālajām ‘paudzēm’ telpas teorētiskajā domā – absolūtās telpas pieeju 20. gadsimta sākumā, vides determinismu, t.s. posibilismu telpu aprakstošās pieejās, relativismu un tā daudzveidīgo specializāciju plānošanā un telpiskajās zinātnēs ar pieņēmumiem par statistisko, telpisko kārtību.

Taču *vieta* ir arī darbības veids un process, tas, kā mēs radām savu vietu, izjūtam to, kā pretojamies vai pakļaujamies savai (sev ierādītai?) vietai sociālajā hierarhijā, lietu kārtībai, kā *radām* savu vietu. Ienākot jaunā vietā, mēs eksperimentējam, transformējam, pārkārtojam to, lai tā mums kaut ko nozīmētu un lai mēs varētu tajā uzturēties (Cresswell 2004: 3).

Kad teorija vietu uzlūko kā veidu pasaules izprašanai, tā īpaši pievēršas piesaistei un savienojumiem starp cilvēkiem un vietām, pieredzes un nozīmes dimensijām. Šī vietas iekārtošana, iekļaušanās vietā aizņem un veido laiku (Massey 2005). Tādēļ sociāli telpiskie procesi nav šķirami no laika. Džons Mejs (*John May*) un Naidžels Trifts (*Nigel Thrift*) izsakās pavisam īsi: laiks ir sinonīms pārmaiņām, laiks pats ir pārmaiņas (May, Thrift 2001).

Telpa ir augstākas abstrakcijas jēdziens nekā vieta, konceptuāls konstrukts, kurā koordinātas, izmērs, forma, apjoms, stabilitāte, kustība, distance un virzieni attiecībā pret citām telpām utt. ir telpas atribūti, nevis pati telpa.

Visbiežāk nesenās 'lielās kustības', proti, nesenās migrācijas pētījumos un publiskajās diskusijās Latvijā telpa tiek traktēta kā teritorija ar robežām, valsts, reģions vai valstu savienība, proti, atskaites vienība. 'Tur' ir vispārināta ārpuse, 'ārzemes,' bet Latvija un lokalitātes bieži ir 'īpašās vietas', mājas, dzimtene, iepriekš noteiktas, neapstrīdamas, nevis nemitīgi mainīgi procesi.

Mans mērķis šajā rakstā nav veidot izsmelšu pētījumu analīzi, bet gan meklēt telpiskās konceptualizācijas intelektuālo mantojumu un principus, kas var palīdzēt paplašināt un problematizēt telpas jautājumus ekonomiskās nevienlīdzības, reģionālo atšķirību un mobilitātes izpētē Latvijā.

Lai spīgtāk ilustrētu mobilitātes telpas koncepta piesātināšanu, rakstā diskusijas fokusu vēršīšu mūsdienu transnacionālās mobilitātes kontekstā, centrā liekot mobilitātē iesaistītos cilvēkus, kuru dzīve nereti netiek atzīta par tādu, kāda tā ir, – kustībā pāri nacionālo valstu robežām, vietas galīgo izvēli paturot atvērtu nedefinētā nākotnē. Taču tajā pašā laikā es arī nevēlos pretstatīt aizbraucējus un palicējus, un tos, kuri atgriežas. Telpas veidošana caur mobilitāti zināmā mērā caurauž visas sabiedrības dzīvi.

Tieši vieta, aktīvi veidota, raisa manu pētniecisko interesi. Daudzu tūkstošu Latvijas iedzīvotāju dzīve rit starp divām vai vairākām valstīm. Kā cilvēki izjūt sevi šodienas Latvijā un kā veido 'savu vietu', esot mobili starp vairākām vietām? Un kāda ir 'viņu vieta' mūsdienu Latvijas telpiskajos metaprojektos?

Šos jautājumus es risināšu teorētiskā skatījumā, ko veido teritorijas, teritorialitātes, robežu un attiecīguma (angliski – *relational* – telpu veido daudzveidīgas attiecības un vairāku telpu attiecīgums, tai skaitā temporāli relatīvās pozīcijas un pozicionēšanās atšķirīgos mērogos) telpas koncepti mērogjutīgā tvērumā, kur mērogi tiek izprasti kā teorētiska konstrukcija, kas ļauj procesu attiecīgumu ieraudzīt lai arī atšķirīgā, tomēr saistītā veidā. Proti, mērogs var būt cilvēka dzīve, turklāt, ja angļisko *body* metakonceptu laiktelpas ietvarā latviskojam kā *augumu* (nevis *ķermeni*), tas piedāvā iespēju detalizētāk saskatīt pārmaiņas un pieredzes augot, mainoties, sastatījumā ar to, ko cilvēki nes sevī, pārvietojoties cauri vietām un telpām. Mērogi ir arī lokalitāte, nacionāla valsts, reģions utt.

Intervijās ar cilvēkiem, kas kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas ir devušies uz citām valstīm, es ievēroju, kā stāstījumos pagātne un nākotne saplūst, pārklājas. Par sevi vēstītais iejūk stāstos par ģimeni, draugiem, paziņām, vietu ģeopolitisko stāvokli, proti, daudzveidīgiem, vienlaikus pastāvošiem un pretrunīgiem kontekstiem, kuros ir jārod risinājums – jārod sava vieta noteiktā laikā. Mobilitāte ir cieši ievijusies un tiek vērtēta, ņemot vērā visas dzīves mērogu kopumā, tādēļ pētnieka koncentrēšanās tikai uz mobilitāti, neapšaubāmi, ir ļoti ierobežots skatījums, kas pietuvināts caur objektīva lēcu, pārējo atstājot fonā bez detalizācijas.

Informanti, piemēram, Lielbritānijas protektorātā, Gērnzijas salā, man ir nereti jautājuši: “Kā tas nākas, ka mēs visi esam šeit?”³ Tas it nemaz nav uzskatāms par naivu jautājumu: cilvēki izdara izvēli un pieredz tās sekas, gan iepriekš paredzētas, gan negaidītas, kā arī tās, kas ir ārpus indivīda kontroles. Vēl jo vairāk, tā ir nepārtraukta pieredze, pašu izdzīvota, kas rekursīvā refleksijā par iepriekš piedzīvoto un iztēloto nākotnē vēl nav atklājusies, tiek veidota caur individuālām cerībām un bažām un sociālu spēku ietekmē, kas nepakļaujas cilvēku vēlmēm un izvēlēm. Tas ir daudzklājumu ontoloģisks jautājums par telpiskajiem procesiem individuālā un sabiedrības rīcībā, vēlme retrospektīvi attaisnot un pamatot dzīves telpiskās trajektorijas.

Vienlaikus tas ir dialogisks jautājums pašiem sev un man – ne tikai kā pētniecei, bet gan kā sarunu partneri konkrētā dzīves situācijā. Savā ziņā, tas ir kā kredīts, kas man tiek izsniegts lauka pētījuma laikā, kad – dots pret dotu – tiek uzticēti stāsti par mobilitātes pieredzi apmaiņā pret palīdzību tos izskaidrot.

³ Šeit un turpmāk piemēri izmantoti no mana doktora darba lauka pētījuma Lielbritānijā un Latvijā, kas veikts 2010.–2011. gadā.

Par spīti tam, ka dominējošā tēma intervijās bieži ir “esmu šeit tikai darba dēļ” un “šeit varu nopelnīt nedēļā tik, cik mēnesī Latvijā”, neiespējamība izskaidrot neseno ģeogrāfisko mobilitāti tikai caur ekonomisku racionalizēšanu un mērķa pelnītājiem (*Piore* 1979), pieņemot, ka ekonomiskā migrācija saistīta ar mērķi nopelnīt, un, tiklīdz mērķis sasniegts, migrants dosies atpakaļ uz izcelsmes valsti, vai neoekonomisko migrācijas teoriju uzstādījumā, uzsverot migrācijas lēmumu racionalitāti, ir pilnīgi skaidra. Drīzāk manu teorētisko domu piesaista vairāk izplūduši un smalkāki toņi, klātesoši, bet vārdos neietērpti – stāstu dziļumā par laiku un telpiskajiem procesiem, bezvārdu sauciens, ka esam tādi paši cilvēki kā citi, kas izdara izvēles un cenšas dzīvot jēgpilnu dzīvi.

Mobilitātes projekti attiecīguma telpā

Šajā rakstā transnacionālo mobilitātes telpas perspektīvu balstu zviedru cilvēkģeogrāfa Torstena Hēgerstranda (*Torsten Hägerstrand*) laika ģeogrāfijas idejā par procesu kopību laikā un telpā. Laika ģeogrāfija pēta, kā cilvēki savas dzīves *trajektorijas* un *projektus*⁴ isteno laika-telpas horeogrāfijā, kurā nozīmīgākās novērojuma vienības ir *stacijas* dzīves gaitas mērogā, kā arī telpiski ierobežojumi un iespējas, kas sašaurina brīvas rīcības telpu, kustoties starp dažādām stacijām un izvēloties aktivitātes vietas (*Pred* 1977).

Laika ģeogrāfija kā intelektuāla perspektīva ir īpaši piemērota atšķirīgu mehānismu radītu un nelineāru aktivitāšu izpētei to savstarpējā atkarībā. Tā ir kontekstuāla, integratīva pieeja (atšķirībā no kompozicionālas, hierarhisikas), proti, tā raugās, kādās situācijās atrodas indivīdi (vai citas novērošanas vienības) un kādas saiknes pastāv starp objektiem, indivīdiem, viņu rīcību atšķirīgos kontekstos un situācijās, fenomeniem atrodoties kopesamībā laikā un telpā. Kontekstuālie centri atrodas struktūrās un procesos un atklājas noteiktā laikā un telpiskā pēctecībā, kā arī netiešos, blakusesošos procesos. Turklāt nozīmīgs laika ģeogrāfijas pieejas stūrakmens ir *inovācijas*, kas šā raksta kontekstā īpaši attiecas uz tehnoloģijām, kas ļauj sazināties no attāluma, cilvēkiem neatrodoties vienā telpas un laika nišā, bet esot klātesošiem konstruētos laika-telpas procesos. Tādējādi, piemēram, *skype* video sarunas transnacionālā mobilitāte tiešā veidā ietver arī tos, kuri paši nav mobili.

Šāda pieeja ir arī Dorīnas Masijas (*Doreen Massey*) (2005) attiecīguma (*relational*) telpas teorijas pamatā. Masija mudina netvert telpu kā plakni,

⁴ No latīņu valodas, ar nozīmi – projicēt, paredzēt.

uz kuras noris dzīve, bet gan papildītu ar laika-telpas vēstures klājumiem, un izvirza trīs priekšnoteikumus, kā domāt par telpu attiecīgumā: (1) telpa ir savstarpēju attiecību produkts, un attiecības ir jāuztver kā nostiprinājušās (sociāli un kultūrā sakņotas) prakses (*embedded practices*) (Turpat: 8); (2) telpa ir vienlaicīga daudzveidība, kurā pastāv atšķirīgas trajektorijas; (3) telpa vienmēr ir procesā (Turpat: 7).

Attiecīguma telpas koncepts ir antiesenciāls, tādēļ es nemeklēju kādu unikālu Latvijas esenci. Tomēr tas nenozīmē, ka pieeja noliegtu vietas specifiskumu. Tieši pretēji, attiecīguma telpas pieeja gan teorētiski, gan metodoloģiski mudina skaidrot vietas to īpašajā attiecīgumā, īpaši pašreizējos laiktelpas kompresijas kontekstos, kuros tiek konstruētas jaunas un vienlaicīgas attiecības (Massey 2005: 91).

Lai attiecīgumu telpu kopsaistē ar laika ģeogrāfijas ideju varētu tvert analītiski, ietekmējoties no zviedru ģeogrāfa Tomasa Borena (*Thomas Borén*) interpretācijas par laika ģeogrāfijas konceptu *ainavu cikli*, es rīcības telpu iedalīju šādi: (1) totālās rīcības telpa, kura sastāv no metaprojektiem jeb sabiedrībā dominējošām idejām; (2) aktuālās rīcības telpa, kurā transnacionāli mobili cilvēki īsteno savus dzīves projektus (Borén 2009). Savukārt, lai parādītu, ka dzīve pāri robežām ietver vairākus mērogus – cilvēka dzīvi, nacionālas valstis, supranacionālas organizācijas, piemēram, Eiropas Savienību, procesi attiecīguma telpā ir nepārtraukti jāanalizē mērogu attiecībās.

Taču laika ģeogrāfija nepiedāvā pietiekamus teorētiskus rīkus, lai trajektorijās, projektos un stacijās savienotu intensīvu rekursivitāti, pagātnes, tagadnes un nākotnes sasaisti, kas ir spilgti novērojama cilvēku stāstītājā par migrācijas pieredzēm. Lai interpretācijā “ieaustu” šīs sasaistes cilpas un ietvertu aģentūras jēdzienu, es izmantoju Emirbaiera (*Mustafa Emirbayer*) un Mišes (*Ann Mische*) teoriju, kas aģentūru raksturo kā “temporāli konstruētu iesaisīti dažādās strukturālās vidēs – rīcības temporālos attiecīguma kontekstos –, kas caur *habitus*, iztēli un lēmumiem gan reproducē, gan transformē struktūras mainīgās vēsturiskās situācijās” (Emirbayer, Mische 1998: 970).

Habitus elements sikāk tiek iedalīts: (1) selektīvā pagātnes notikumu atlase, šie pagātnes notikumi var tikt interpretēti, piemēram, kā visspiedīgākie apstākļi un mudinājums nākotnes lēmumiem; (2) tipu atpazīšana, proti, kā citi pieredz šādas situācijas; (3) kategoriskā sevis pozicionēšana attiecīgumā ar šiem kontekstiem. Otrais elements – projekcijas (pieņēmumi par nākotni) analītiski tiek iedalīti: (1) naratīvu konstrukcijas – temporāli ietvarus veidojoši resursi, kas palīdz definēt, piemēram, indivīda potenciālo dalību

kādā kopienā; (2) simboliskā pārkārtošana, spēlējoties ar iztēli; (3) hipotētiskā apņēmība kā rīcības potenciāls, kas spēj atrisināt vairākus konfliktus; (4) eksperimentāla rīcība, kad, piemēram, uz laiku tiek izmēģināts kāds vai vairāki no iespējamiem risinājumiem, bet netiek pieņemti kā galīgā izvēle.

Trešais pamatelements ir praktiskā izvērtēšana, kas ir kontekstuāla un pretrunīga tagadne, un operacionalizējama kā: (a) esošās situācijas problemizēšana; (b) raksturošana attiecībā pret vēsturiskām situācijām, tādējādi savienojot to ar pagātnes elementiem un ietverot pieejamajos kultūras repertuāros; (c) apsvēršana, kas izprotama kā situācijas izvērtēšana plašākā kontekstā par (ne)iespējamo pašlaik un gaidāmo nākotnē; (d) lēmums, kā rīkoties tagadnes situācijā, kas ved pie (e) lēmuma īstenošanas (*Emirbayer, Mische* 1998: 970–1001). Visas šīs aģentūras dimensijas ir savstarpējās attiecībās un relatīvā izvērtējumā (piemēram, pret kādu dzīves notikumu) saistītas un ieplūst cita citā, taču ir nodalāmas analītiski, lai skaidrāk izprastu aģentūras daudzveidību.

Laika-telpas attiecības

Mobilitāte ir fundamentāli telpiska, tā notiek kaut kur, tā var būt teritoriāli fiksēta “uz mirkli” vienmēr mainīgās attiecībās. Ko mums māca telpas teorijas? Vispirms to, ka telpa nav izprotama bez atsauces uz cilvēku un sabiedrību, un varas ģeometrijām, izmantojot D. Masijas lietotos jēdzienus.

Šajā rakstā es izmantoju Tima Kresvela (*Tim Cresswell*) ieteikto konceptu ‘mobilitāte’, kas ir plašāks nekā migrācija. Turklāt kustība starp vietām un telpām ir būtiska, bieži centrāla identitātes procesos (*Cresswell* 2004; *McKay, Conradson* 2007) un vienmēr saistīta ar daudzveidīgu sociālo mobilitāti.

Telpa pati ir ne tikai process, bet arī notikums – ne laiks, ne telpa nav reducējami viens otra jēdzienā, bet pastāv savstarpēji veidojošās attiecības (*Massey* 2005: 58, *May, Thrift* 2001; *Pred* 1977).

Caur šādu laika un telpas konceptualizāciju vienā jēdzienā es sasaistu mobilitāti un pieredzi ģeogrāfiski atšķirīgās vietās dažādos mērogos. Jēdziens ‘vieta’ tiek lietots konkrētā nozīmē, raksturojot lokāciju, notikuma vietu, kur noris sociālās attiecības, un procesus, kuros cilvēki veido piederību specifiskām lokācijām, metaforisku vietas lietojumu liekot vienpēdiņās, savukārt jēdziens ‘telpa’ šajā rakstā lietots konceptuālā nozīmē.

Savukārt transnacionālā perspektīva laika ģeogrāfijas un attiecīguma telpas ietvarā ļauj pārvarēt bipolāru lokālu identitāšu konstruēšanu un

dihotomizēšanu teorijā un empīrijā, izvairoties no vienas vietas pretstatīšanas citai un kā pamata analīzes vienības izvirzot attiecības, kas savieno un caurauž divas vai vairākas vietas (*Basch et al.* 1994; *Pries* 2001; *Smith, Guarnizo* 1998 u.c.).

Transnacionālisma (izprotot to kā nelineārus procesus pāri, ar, caur nacionālu valstu robežām) perspektīva analizē daudzveidīgās saites, kas sniedz pāri robežām un veido (vismaz) dubultu iesaisti 'šeit un tur' (*Samers* 2010: 119–120, 280). Turklāt saites nav tikai transnacionālas, tās ietver daudzveidīgas telpiskās un sociālās dimensijas vienlaikus – transvalstiskas, translokālas, unilokālas utt. Tādēļ transnacionālisms drīzāk kalpo kā vadmotīvs, kas caur mērogjutīgu teritoriju, struktūru, sociālo migrācijas tīklu, dzimtes, etnicitātes un šķiras ietveršanu analizē ir jāattīsta progresīvākās koncepcijās mobilitātes prakšu izpētē.

Totālās rīcības telpa un 'atgriešanās Eiropā'

Lai izprastu, kā veidojas metaprojekti totālās rīcības telpā, ir jārunā par metakonceptiem, kas veido pamatu tam, kā uzlūkojam pamatprocesus mūsdienu Latvijā. Tā ir valsts teritorija – ģeogrāfiskas telpas daļa, kuru institūcijas vai indivīdi pasludina par savu un apdzīvo. Savukārt teritorija par tādu kļūst, ja tā (1) signalizē (kaut ko) un (2) ietver sociālu spēku (*Delaney* 2005; *Storey* 2001). Teritoriju veido nozīme un vara, kas ir savstarpēji atkarīgas. Teritorija nevar eksistēt dabā, tā eksistē prātā un ietver iekšējo/ārējo nojēgumu. Teritorija pastāv, ja attiecības starp nozīmi un varu tiek uztvertas kā dabiskas, acīmredzamas. Savukārt teritorialitāte ir sociāla stratēģija, kā pārvaldīt teritoriju. Tās galvenie komponenti ir telpa un vara, kuru visvieglāk ir komunicēt caur robežām, kurās praktizē varu (*Storey* 2001; *Sack* 1986). Varam teikt, ka 'atgriešanās Eiropā', iestāšanās ES ir teritorialitātes metaprojekts, kas saskaņots ar nacionālas valsts teritorijas interesēm. Šāda teritorialitāte neapdraud nacionālās robežas, taču ļauj tās telpiskot plašākā – Eiropas Savienības mērogā.

Nacionālām valstīm ir liela vara pār migrantiem, tā izriet jau no nacionālu valstu veidošanas pamatiem: valsts robežas ir ekskluzīvas ('citu', 'ārējo', 'svešo' izslēdzošas) un 'savējos' iekļaujošas. Līdz ar to nacionālām valstīm un to dažādiem regulējošiem telpiskiem procesiem (darba tirgum, izglītības sistēmai, mājokļiem utt.) noteikti ir svarīga nozīme mobilitātes procesu izpratnē. Līdz ar to vietas ir ļoti politiskas, turklāt ir grūti novilkt robežu,

kur sākas un beidzas mūsdienu Latvijas telpa un vara, jo to ietekmē lēmumi Briselē, notikumi Volstrītā utt. Gan tiešā, gan netiešā veidā eiropēizācija un globalizācija iespiežas arī ikvienā Latvijas lauku sētā. Un kur šajā kontekstā ir vieta transnacionāli mobiliem cilvēkiem, vai un kādā veidā viņi ir vai nav Latvijas sastāvdaļa?

Latvijas telpa un vēstures klājumi

Latvijas vēsture ir izteikti neviendabīga ritma plūdums, piepildīta ar laika-telpas vēstures klājumiem, kurā sociāli trauksmaini paātrinājuma periodi, 'panākot' kādu (industrializēto Rietumeiropu, Eiropas Savienību), mijušies ar stagnāciju. Pirms neatkarības atjaunošanas 1991. gadā tikai viena paaudze starp diviem pasaules kariem ir izjutusi pašu celtās labklājības augļus. Deportācijās Otrā pasaules kara laikā un pēc tā, īpaši vērstoties pret konkrētu sociālo grupu – saimniekiem, zemes īpašniekiem, t.s. kulakiem, fiziski tika pārtraukta vidusšķiras turpināšanās. Iepriekš veidojusies vidusšķira ar uzņē-mēju individuālismu tika saskaldīta, tajā padomju šķiru sistēmas un kolektīvisma ideoloģijas mugurkauls bija strādnieku šķira.

Pēc PSRS sabrukuma Latvijas ģeopolitiskā pozīcija strauji mainījās un varas elite to pozicionēja cerībā par 'atgriešanos Eiropā' – kas pati par sevi ir telpiskas projekcijas piemērs. Kolektīvā progresa ideoloģija tika atmesta, dodot vietu radikālam individuālismam kā ceļam uz materiālu izaugsmi, bet pats termins 'darba šķira' tika diskreditēts un apkaunots (*Balockaite* 2009, analizējot Lietuvas piemēru). Šajā laika-telpas kustībā tie, kas bija centrā, zaudēja stabilās pozīcijas – jo darba šķiras vietu un pašu darbu nereti zaudēja arī tie, kas apstrādāja zemi. Spriedze starp ne-šķirisku reprezentāciju un pieredzi kā necienītai majoritātei ir spēcīgs pamattonis daudzos migrācijas stāstos. Latvijas postsociālisma telpa, par spīti dažādām reprezentācijām, ir bijusi jau iepriekš sadalīta, un daļa, kas neietilpa nākotnes centieni dominējošajā diskursā (bijusī darba šķira), palika bez balss, bet ar starptautiskās mobilitātes spējū (*Woolfson* 2009).

Ir grūti noteikt, cik Latvijas iedzīvotāju dzīvo transnacionālu dzīvi, tādēļ ka šāda dzīve pēc būtības ir 'kustīgs mērķis', jo cilvēki fiziski pārvietojas, turklāt transnacionālu dzīvi var dzīvot un dzīvo arī ļaudis, kuri paši nemigrē. Ekonometrijas profesora Mihaila Hazana nesenās aplēses liecina, ka pēdējās desmitgades laikā no Latvijas ir izbraukuši 200 000 cilvēku, kas veido ap 10 procentiem Latvijas iedzīvotāju kopskaita. Darba meklēšanu ārzemēs

lielā mērā aizsāka tieši Latvijas lauku ļaudis: no vienas puses, laukos bija vislielākais bezdarbs un zemu algu spiediens, no otras, jau pirms pievienošanās Eiropas Savienībai daudz vieglāk darbavietas, piemēram, Īrijā un Lielbritānijā, bija atrast tieši lauksaimniecības sektorā. Latvijā vairāki pētījumi ļāvuši iezīmēt galvenās aizbraukušo sociālās grupas – vispārējais portrets ir jauni cilvēki līdz 30 gadiem, ar vidējo izglītību, biežāk no laukiem (piem., Krišjāne u.c. 2007, *Hazans, Philips* 2009).

Tomēr t.s. aizbraucēji ir ļoti daudzveidīgi, un viņus vieno nevis vecums, dzimums vai zema alga, bet gan telpiskā pieredze, kas pārsniedz nacionālas valsts – Latvijas – robežas, un neskaidrās attieksmes, kā šo pieredzi ‘ielikt normalitātes rāmjos’.

Izzinot vietu un telpu, varam demistificēt spēkus un diskursus, kas ietekmē un manipulē transnacionālas dzīves, iemeslus, kāpēc migrē konkrētie cilvēki, nevis citi, un kāpēc cilvēki jūtas vai arī ir spiesti justies ārpus vietas esoši. Tie, kas ir varas pozīcijās – valdība, mediji utt., sociāli konstruē vēlamu un arī kalpo kā apstiprinājums morālajai kārtībai. Vietas morāle ir vienošanās, kā vietas un telpas tiek pārrādītas caur varas dalījumu ar “telpisku sociālu spēku” (*Massey* 2005). Dominējošais diskurss ir nacionālas valsts teritorijā statistiski iekļaujošs vai izslēdzošs, nevis, teiksim, eiropeisks. Jādomā, ka atjaunotās Latvijas vietas morāles metaprojektā darba šķirai – maz pelnošajam, mazāk varošajam – nav pieticis vietas.

Došanās uz ‘ārzemēm’ var tikt skaidrota arī kā personīga ‘atgriešanās Eiropā’, iespēju kopuma atklāšana ikdienas eksistencē un radikāla jaunu iespēju atpazīšana (*Lefebvre* 1991: 11). Telpiski temporāls brīdis, kur temporalitāte tiek konceptualizēta kā robežas laikā un telpā, piedāvā iespējas to īstenošanai kādā ģeogrāfiskā lokācijā. Lēmums doties uz ārzemēm bieži intervijās tiek formulēts kā mirklis laika-telpā cilvēka dzīves ceļā un ciklā un vienlaikus cieši nostiprināts telpiski laicīgā nācīgas dzīves attīstībā. No mūsdienu situācijas viedokļa tas tiek izvērtēts kopējo tolaik pieejamo izvēļu klāstā.

Nereti emocionāli sakāpināti tiek runāti par nepieņemamām alternatīvām (spēcīgam četrdesmitgadniekam “dzīvot uz mātes pensijas”; studentei “prasīt naudu mammai, kura jau tā knapinās” vai šķirtai sievietei paralēli pārdevējas darbam nodarboties ar prostitūciju, lai iegūtu papildu ienākumus ikdienas vajadzību segšanai sev un pusaudzei meitai). “Es jau gribētu dzīvot Latvijā, kurš tad negribētu, bet, ja nevar dzīvot, tad nav ko čikstēt un jāstrādā šeit,” saka informante Lielbritānijā. Līdzīgs motīvs caurvij daudzus

praktiskās izvērtēšanas repertuārus, ko sociālantropoloģe Dace Dzenovska raksturojusi kā “dzīvojamo dzīvi” (sk. šajā krājumā).

Aktuālās rīcības telpa: vietas balets pāri robežām

Pirms pievērsos baleta metaforai, iepazīsimies ar divām manām informantēm Gērnijā – sešdesmit divus gadus veco Almu no Kurzemes, kura uz Gērnijas salu brauc jau 11 gadu, un četrdesmit divus gadus veco triju bērnu mammu Vinetu no Vidzemes, kura sešus gadus regulāri dodas uz šo pašu salu.

Alma ik gadu salā pavada deviņus mēnešus, bet trīs – Latvijā, ikreiz izvēloties atšķirīgu gadalaiku, ja to var pieskaņot darba ritmam, un arī brauc uz īsāku laiku tad, kad Latvijā radiem nepieciešama viņas klātbūtne. Šo gadu laikā piedzimuši Almas mazbērni, privatizēts dzīvoklis, sieviete turpina aktīvi rūpēties par mammu, kuras veselība diemžēl ir pasliktinājusies, tādēļ Alma mammu ievietoja senioru namā. Lai nopelnītu ikdienas vajadzībām sev un tuviniekiem, kā arī iekrātu vecumdienām, Alma turpina regulāri ceļot pāri visai Eiropai uz darbu vai mājām, turklāt to darba praktiski bez angļu valodas zināšanām. Viņa ir priecīga, ka šādi sev ir radījusi iespēju drošākai dzīvei – viņai vecumdienām ir gan savs dzīvoklis, gan iekrājumi.

Vineta arī regulāri brauc uz Latviju un tad atkal uz salu. Viņa saka, ka par vecumdienām vēl nav aizdomājusies. “Gribu bērnus izskolot, tas ir pats svarīgākais. Sapņot jau mēs varam par savām mājām, bet nav jau pat kur dzīvot [Latvijā]. Radi ir labi, pie vieniem, pie otriem apmetos uz trīs mēnešiem, palīdzu lauku darbos, nodzīvoju to laiku un braucu atpakaļ. [...] Man pat sapņos nerādījās, ka es braukšu [uz ārzemēm]. Dēls teica – nemūžam nebrauks; tagad Norvēģijā zivis zvejo. Izmīļo bērnus reizes trīs gadā un fiksi atpakaļ uz darbu. Katru gadu sakām – pēdējo reizi, bet atkal atgriežamies. Sākam jau pierast. Būs jau labi, tā mēs sakām viens otram.” Raugoties caur attiecīguma konceptu, nevar piekrist, ka transnacionālā mobilitātē tie Latvijas iedzīvotāji, kurus stereotipiski pieņemts ielikt ‘aizbraucēja’ rāmjos, dzīvot ‘starp vietām’, ‘nevietās’, ‘gandrīz vietās’ (*Thrift* 1994: 212–13; *Auge* 1995; *Bodrijārs* 1999), taču piekrītu, ka mobilām dzīvēm un vietām ir vajadzīgs jauns mobils domāšanas veids. Raksturojot būšanu “starp adresēm, pastāvīgi paziņošanas, deklarēšanas fāzē, taču vienmēr novilcinātu”, Naidžels Trifts arī mūs mudina domāt par strukturāliem ierobežojumiem un prasību cilvēkam deklarēt un izvēlēties tikai vienu valsti, lai gan realitātē dzīve rit starp

divām (visbiežāk) vai vairākām valstīm. Gan Alma, gan Vineta turpina strādāt, dzīvot un uzturēties noteiktu laiku pamīšus abās valstīs, un sāk pierast pie pārvietošanās. Hāgerstrands izmanto laika-telpas horeogrāfijas metaforu, uzsverot ikdienas kustības nozīmi vietās. Līdzīgi, pievēršoties auguma (ķermeniskotai, angļiski – *embodied*) mobilitātei kā atslēgas komponentam vietas radīšanas procesā, Deivids Sīmons (*David Seamon*) piesauc dejas metaforu: ja kustības tiek uzturētas noteiktā laika posmā, tās rada laika-telpas rutīnu – kā es paceļu roku, kā atveru logu, kā pāreju ielu utt. Ikdienas rutīnu ceļi, kad laika-telpas rutīnas tiek kombinētas ar noteiktām lokācijām, parādās vietas balets, kas ģenerē vietas izjūtu. Ķermeņu mobilitātes telpā un laikā producē eksistenciālu iekšesamību (*insidenenss*) – izjūtu par iedēriību dzīves ritmā un vietā. Caur līdzdalību ikdienas performancē mēs zinām vietu un izjūtam to kā daļu no sevis (*Seamon* 1979). Protams, tās var nesakrist ar noteiktajām nacionālo valstu robežām. Konkrētā laikā vieta piedāvā ģeogrāfiski specifiskas struktūru kopas, taču pat strukturējošu apstākļu klājumi viens pār otru neļauj skaidri paredzēt, kā mēs rīkosimies un kas mums traucē 'dejo' vietas baletu un attur no laika-telpas rutinizēšanas kādā vietā, jo ir normas, kas ir specifiskas vietām un izplatās vietās, un arī kultūras un sociālās gaidas izplatās noteiktās vietās (*Pred* 1977).

Tā kā laika-telpas rutīnas tiek kombinētas ar noteiktām lokācijām, Sīmona traktējumā nav teorētisku šķēršļu pieņemt, ka vietas izjūta mūsdienu mobilitātes apstākļos var tikt ģenerēta arī pāri/caur/aiz nacionālo valstu robežām. Piemēram, jau gadiem ilgi braucot strādāt uz kādu valsti x (vai vairākām valstīm) un atgriežoties Latvijā, tiek ģenerēta dzīves–darba ritma izjūta un īpaša 'manas vietas' izjūta starp vairākām lokalitātēm, ko apliecina daudzas intervijas un vērojumu epizodes manā lauka pētījumā. Taču šī īpašā manas vietas izjūta nebūt nenozīmē romantizētu, pilnīgu cilvēka esību. Šī īpašā mana vieta, esot darbā ārzemēs, var būt arī smaga un sāpīga. Šo vietas baletu smagnējāku padara vienmēr ceļam gatavā soma – burtiskā nozīmē. Tāpat 'sava vieta' mūsdienu Latvijā var būt bez fiziskajām mājām, kā Vinetai, te paliekot pie vieniem, te citiem radiem, bet cerot uz atgriešanos Latvijā pavisam – kaut kad, nedefinētā nākotnē, kad būs izpildīts sev dotais solījums – izskolot bērņus, lai viņiem nav jādzīvo tik grūta dzīve kā mātei. Ietērpts vārdos, šis vietas balets bieži ir stresa un emociju pilns, saruna nereti pārtrūkst – asaru dēļ.

Vietas un sociotelpiskās pozicionalitātes maiņa ģeogrāfiskajā mobilitātē ļauj jo spilgti ieraudzīt, ka pastāv vietai specifiski, rutinizēti attīstīti

noteikumi un resursi, kas šķiet dabiski tam, kurš ir no šīs vietas, bet ir nezināmi ienācējam, jo nav veidoti viņu klātbūtnē vai līdzdarbībā. Turklāt transnacionāli migranti atrodas īpašā attiecīgumā ar vietu, no kuras ieradušies, kas gan ierobežo, gan paplašina rīcības telpu. Un, tā kā ģeogrāfiskās mobilitātes motivācija ir arī iekšējs dzinulis kļūt 'cītai' personai, transnacionāla mobilitāte ļauj ne tikai pieredzēt vietas un telpas kustībā, bet arī 'pārslēgt' izpratni par sevi laika-telpā, piemēram, cik veca/jauna = darbaspējīga/pievilcīga/iekārrojama/vērtīga es esmu, un pārbaudīt savu un citu vērtējumu, ceļojot starp vietām, specifiskā veidā radot *iekšesamību* Eiropā.

'Vājo ieroči'?

Attiecībā uz skaidrojumu, kā aktuālajā laika-telpā rīkojās t.s. varbūtējā darba šķira, atbildes sniedz Mišels de Serto (*Michel de Certeau*) teorijā par vietas un telpas pārradīšanu, kas notiek caur ikdienas praksēm un sociālo aģentu telpisko rīcību (*Certeau* 1984). Viņa vadošās metaforas ir valoda un gramatika – tas, kā mēs lietojam gramatiku, kas nav mūsu radīta, un mūsu spējas to lietot veidā, kas nav iepriekš noteikts. Viņa pasaulslavenais skaidrojums stratēģijas un taktikas atšķirībai (un vienlaikus struktūrai un transgresīvai aģentspējai) ir balstīts telpas teorijā. De Serto to ilustrē šādi: gājējs ir taktiķis, ielas infrastruktūra ir stratēģiski radīta, taču gājējs spēj šķērsot ielu pie sarkanās gaismas. Būtiskākais šajā dalījumā ir gājēja aģentspēja 'īstajā laikā un vietā'. Savukārt, Skots 'vājo ieročus' raksturo kā taktiku, kura drīzāk ir raksturojama kā individuāla pašpalīdzība. Taktiķi parasti izvairās no tiešas simboliskas konfrontācijas ar varas pārstāvjiem vai elites normām. Viņš uzsver, ka vairākumā gadījumu pretošanās ir drīzāk pasīva nepakļaušanās, klusa sabotāža, izvairīšanās un maldināšana (*Scott* 1985: 29–31).

Varētu teikt, ka Latvijas migranti arī izmantoja 'vājo ieročus' – iespējas īstajā laikā un vietā paplašinātajā ES darba tirgū, kad savā valstī telpiskās iespēju struktūras bija zudušas vai būtiski mazinājušās. Taču detalizētākā skatījumā drīzāk jāsliecas domāt, ka šāds skaidrojums gan de Serto, gan Džeimsa Skota (*James C. Scott*) izklāstā ir pārāk statisks, turklāt vājums attiecīguma telpas perspektīvā piemīt nevis kādai sociālai grupai, bet ir situatīvs. Ja darba šķira bija ar mazāk iespējām un bez balss savā valstī, tad segmentētā starptautiskā darba tirgus situācijā, kur visvairāk iespēju Rietumeiropas valstīs bija tieši darba šķirai, viņi bija un ir taktiski spēcīgi. Lēmuma attaisnošana bieži tiek fiksēta ap izjūtu, ka esi 'ārpus vietas'. Šī izjūta drīzāk

ir temporāls vājums specifiskās laika-telpas situācijās, nevis vispārējs vājums, kas būtu kādu sociālo grupu veidojošs elements.

Šķiras terminos daļu ārzemēs strādājošo var raksturot kā varbūtēju, iedomātu strādnieku šķiru, kurai ātri mainīgajā Latvijā ar sarukušo ražošanu vairs nebija vietas, un daļēji tie ir Latvijas lauki, kur iespēju struktūras sociālai mobilitātei bija un ir ļotiniecīgas. Latvijas ģeopolitiskā trajektorija pavēra nebijušas telpiskās iespējas, jo īpaši – šķietami vājajiem, kuriem trūka ekonomiskā sākuma kapitāla, sakaru vai amata varas darbavietā, lai nodrošinātu sev turīga ciropieša dzīvi arī bez strādāšanas ārzemēs.

Taču būtu nepareizi apgalvot, ka visi, kas devušies strādāt uz ārzemēm, jūtās kā 'ārpus vietas' Latvijā. Situācijas un motivācijas ir ļoti dažādas, un tieši pret nonivelējošo un stigmatizējošo upura portretu nereti iestājas mani informanti, sakot: "Es esmu izņēmums / Es laikam esmu netipisks gadījums." Te es iestājos arī pret neveikli interpretētajām Baumana (*Zygmunt Bauman; Bauman* 1998) metaforām par 'tūristiem' un 'klaidoņiem', kur pirmie strādā ārzemēs, jo paši tā vēlas, bet klaidoņiem nav īsti citu iespēju pašu zemē, lietojot tās kā atšķirīgu migrantu grupu apzīmējumu, bet neuztverot Baumana nozīmīgo nošķirumu par nevienlīdzību piekļuvē dažādiem resursiem, lai īstenotu ģeogrāfisku un sociālu mobilitāti savā dzīvē. Es iestājos pret nievājošo apzīmējumu: "Viņi pameta Latviju, viņiem vienalga." Tieši pretēji, cilvēki dodas uz ārzemēm, jo viņiem rūp, kas notiks ar pašu spēju mainīt savus dzīves apstākļus, karjeru, kas notiks ar ģimeni un ipašumu.

Transnacionālā telpa: vienlaicīga daudzveidība

Piemērojot attiecīguma perspektīvu, nevar piekrist, ka transnacionālie migranti automātiski pakļauj sevi telpiski fragmentētai dzīvei. Jā, šīs pastāvīgās fragmentācijas izjūta bieži ir klātesoša naratīvos, taču tā ir naratīvu konstruēšanas procesam piederīga, jo indivīds balstās pieejamos kultūras repertuāros. Pieņemot vai pretojoties dažādām kontekstuālām iespējām un ierobežojumiem, kas telpiski 'lauž' dzīvi (piemēram, samērojot ar kādu sedentāras prakses kā normalitātes diskursu), 'šeit un tur' tiek nepārtraukti pārkārtots attiecībā pret visas dzīves mērogu, bet filozofiski – pret visas dzīves temporalitāti. Ikdienas ritmā transnacionālajā mobilitātē nemaz nav tik vienkārši atbildēt uz jautājumu: "Kur jūs dzīvojat?" Patība tiek uztverta gan caur fizisku klātesamību vietā, gan caur atmiņām un nākotnes iecerēm, un tās visas kopā veido dzīvespasauli.

Unilineāras migrācijas loģika pieprasa, ka cilvēkam ir jāizvēlas viena konkrēta vieta. Nereti darbs ārzemēs stāstā ir kā 'izrauts laiks' no 'īstās dzīves' Latvijā, izrauts ar visu stāstītāja fizisko augumu, jo prāts bieži ir 'mājās Latvijā'. Vērojot Latvijas iedzīvotājus lauka pētījumā Gērnsijas salā, es fiksēju paradumus, ar ko cilvēki cenšas sev radīt mikrotelpu, lai uz laiku varētu būt it kā Latvijā, esot prom no tās. Piemēram, tipiskākās prakses saistās ar līdzpaņemtās mūzikas klausīšanos vairākas stundas (īstabā, mašīnā), rošību sociālajos tīklos un Latvijā veidotos iepazīšanās portālos.

Spēlējoties ar iztēli, atgriešanās Latvijā saistās ar vēlmi atgriezties kā citam cilvēkam: materiāli nodrošinātam, augstākā sociālā pozīcijā savās un citu acīs. Atgriešanās bieži ir ietērpta telpiskā valodā, kas idejiski ir interpretējama kā kļūšana par 'normālu eiropieti'. Laika telpas manipulācija ir vēlme 'saspiest laiku', nopelnot vairāk ārzemēs un ātrāk panākot individuālo atgriešanos.

Publiskajos diskursos Latvijā maz redzamo transnacionālo dzīvi raksturo liela, vienlaicīga daudzveidība: dažādās trajektorijas viena cilvēka dzīvē, ģimeņū, draugu tīklu trajektorijas pa visu Eiropu, pāri vairākām laika zonām.

Jādomā, ka 'mērķa pelnītāji' kā strukturālās pieejas mantojums migrācijas teorijā ir pāraudzis akceptējamā kultūras repertuārā un kļuvis par morāli attaisnojamu stratēģiju darbam ārzemēs (*Piore* 1979). Informanti bieži runā par mērķa sasniegšanu kā pamatojumu lēmumam par pirmo, kā arī atkārtoto migrāciju un tās pagarinājumu un attaisnojumu, kādēļ tomēr neatgriezās pēc gada vai trim. Latvija ir mainījusies, un nav vairs iespējams atgriezties situācijā, kāda ir bijusi iepriekš. Savukārt citā vietā ir izveidojušās dažāda veida piesaistes. Turklāt, kas ir būtiski, tieši pati transnacionālā mobilitāte, prakšu un normu vietas izplatības kontekstā rada iespējas, kuru citādi nebūtu, piemēram, straujo pārslēgšanos šķiras pašidentifikācijā. Piecdesmit gadus vecā Laima, kura neliela Latvijas pagasta skolā strādāja par pavāri, savukārt gan Vācijā, gan kādā Anglijas pilsētā un Gērnsijas salā strādājusi dažādus darbus, to raksturo šādi: "Man pirmajai [nosauc pagastu] bija dzīvokli eiroremonts, visas mēbeles jaunas nopirkām, mēs mašīnu ik pa diviem gadiem jaunu pērkām."

Lai pārvarētu iedomātās binārās opozīcijas, pretstatus starp to, kas tiek darīts 'šeit un tur', cilvēki stratēģiski manipulē laika-telpas disciplīnas (*May, Thrift* 2001). Ne vienmēr ir jādodas uz Latviju, lai satiktu tuviniekus, tikšanās notiek arī citviet, galvenais ir ik pa laikam būt kopā – garajās skolēnu brīvdienās bērni dodas pie vecākiem uz ārzemēm vai ģimene satiekas pie ciemiem, draugiem, kas strādā vēl citās vietās ārzemēs.

Savstarpējā saziņa transnacionālā mobilitātē ir ļoti intensīva: pat ja cilvēki paši nav ģeogrāfiski mobili, viņi ir pastāvīgi telefona taustiņu pieskāriena un balss, īsziņas, e-vēstules un video sarunas attālumā.

Turklāt vērojama arī migrācijas kultūras veidošanās, kad mātei pievienojas meitas utt., māsas vietā brauc brālis, vecāku vietā – bērni. Ārzemēs nopelnītais kļūst par integrālu mājsaimniecības daļu, un darba iespējas Latvijā vairs netiek izskatītas pirmās. Primārais ir darbs ārzemēs un *pagaidām* – transnacionāla dzīve (*Heering et al.* 2004).

Nobeigumam

Transnacionālā telpa pārsniedz nacionālo valstu teritoriālās robežas un tādējādi lielākā vai mazākā mērā apiet teritoriālo kontroli, ko grūtāk īsteno attiecībā uz transnacionāli mobiliem cilvēkiem. Mobilie cilvēki arī paši nereti vēlas būt neredzami un stratēģiski izvairās no valsti reprezentējošām institūcijām. Šie cilvēki neizjūt pateicību pret Latviju kā valsti par to, ka tā iestājās ES un ar ģeopolitisko metaprojektu pavēra nebijušas telpas iespējas darba tirgum aktuālajā rīcības telpā.

Ja raugāties konkrēta indivīda dzīves mērogā, divas vai vairākas vietas, savienotas kustībā pāri nacionālo valstu robežām, neveido divas atsevišķas telpas, bet gan jaunu telpu, kuras savienotājs ir pats cilvēks un citi mērogi. Un šī telpa nav tikai abu apvienojums, bet gan ir būtiski jauna vienība, kurā savietojas un pārklājas kultūras struktūras, piedāvā alternatīvas iespējas, kas atmasko trauslo loģiku, uz kurām balstās 'šeit un tur' dihotomija. Transnacionālā telpa ir drīzāk atvērta alternatīva, nevis piedeva vai atvasinājums no kādas citas telpas. Taču tas nenozīmē, ka šādā analītiski konstruētā telpā ir viegli dzīvot. Nebūt nē, jo tā ir caurausta ar teritoriju, nacionālu valstu varu un nostiprinātām praksēm un prasībām, ka jāizvēlas *viena* – pilsonība, dzīvesvieta, piederības vieta, nodokļu maksāšanas, pastāvīgās adreses utt. vieta, pārējais, ja vispār ir pieļaujams, var būt hierarhiski pakārtots, un cilvēki lieto kategorijas, kultūras repertuārus, kas ir pieejami sabiedrībā. Cits modelis, kas ir vērsts uz atvērtību un ietver, piemēram, dubultpilsonību un elastīgu ikdienas piederības veidošanu un ir ērtāks cilvēkiem, kas dzīvo transnacionālu dzīvi, mūsdienu Latvijā lielākoties tiek piesaukts vēlamības izteiksmē nedefinētā nākotnē. Raugoties uz telpu caur mobilitāti, paši cilvēki kustību drīzāk izmanto kā līdzekli, nevis mērķi, līdzekli labākas, nodrošinātākas dzīves sasniegšanai kaut kad un kaut kur galastacijā – nenosauktā laika-telpā.

Taču analītiska trešās telpas konstruēšana, piemēram, Edvarda Sodžas (*Edward W. Soja*) pieejā, vismaz ļauj mums paplašināt domāšanas robežas un aptvert daudzveidīgās pieredzes mūsdienu Latvijā, un, iespējams, izprotot dihotomizēšanas negatīvās sekas cilvēku dzīvē, piedāvāt alternatīvus teoretiskus skaidrojumus un lietišķus rīcības pētījumus (*Soja* 1996).

Projicēšana un eksperimentēšana, jādoma, ir dominējošais aģentūras elements, kurā rodas migrācijas kultūra, proti, eksperimentēšana ar darbu un dzīvi ārzemēs, nepieņemot vēl galīgo lēmumu (*Emirbayer, Mische* 1998). Eksperimentēšana lielākoties ir pieļaujama noteiktā dzīves posmā, piemēram, kad esi pietiekami jauns vai neseni šķīries, lai varētu atļauties attālināties no vietas, kuru līdz šim sauci par mājām.

Dzīves cikls un mainīgie ritmi var noteikt, kad cilvēks vairāk sliecas izvēlēties vienu konkrētu vietu un pārtraukt transnacionālu kustību, piemēram, kad bērni jāsūta skolā, kad ir sasniegts vecuma pensijas laiks un rodas vēlme transformēt telpu vietā, rimties ģeogrāfiskajā mobilitātē (*Tuan* 1977). Taču atgriešanās ir viena no transnacionālās migrācijas formām, un tā ir skatāma kopsaistē ar citām.

Varētu domāt, ka telpiskā un laika distance tiek pēkšņi izdzēsta, atgriežoties Latvijā, kas, protams, tā nav. Reemigranti nes sevī citu sociotelpisko pieredzi un iztēli. Un, kad varas centra redzeslokā parādās ārmala, kas ir (ie) atgriezies centrā, centrs nezina, ko ar to darīt.

Neskaidrās, nenoteiktās attieksmes pret transnacionāli mobilajiem no Latvijas valsts puses arī ir *status quo* saglabāšana teritoriālā nacionālas valsts organizācijā, jo ārzemēs strādājošie neizdara spiedienu uz nacionālas valsts institūcijām, pieprasot uzlabot nodarbinātības iespējas, algu un dzīves apstākļus; indivīdi un mājsaimniecības paļaujas uz ārzemēs nopelnīto, bet valsts – uz naudas pārsūtījumiem (*Portes* 2008). Tādējādi transnacionālās telpas un jau aizsākušās migrācijas kultūras transformatīvie spēki nacionālas valsts mērogā netiek nedz ņemti vērā, nedz izvērtēti.

Latvijas varas elitē un arīdzan plašāk – daudzveidīgās sociālās attiecībās – neesam pieņēmuši daudzveidīgās mobilitātes kā integrālu šodienas sociālās dzīves daļu, nevis anomāliju, neesam pārvarējuši 'šeit un tur' pretstatīšanu un neesam spējuši pieņemt dažādo/cito/svešo mūsu vidū un mūsos pašos.

Kad cilvēki ir fiziski klātesoši vietā, ir daudz iespēju saskarsmei gan produktīvā, gan traucējošā veidā. Tā kā cilvēka telpiskā pieredze ir atkarīga no indivīda kognitīvajām kartēm, ja mūs kas satrauc, mēs cenšamies telpiski nošķirt, nodalīt satraucošo (*Malmberg* 1980). Viens no veidiem ir 'neredzēt', ka

daļa līdzcilvēku Latvijā dzīvo transnacionālu dzīvi. Taču robežu novilkšana sevī nes duālu potenciālu: uzcelt robežas un tās pārkāpt. Turklāt robežas var būt gan strikti novilkta, gan neviendabīga, kas nebūt nenozīmē, ka tās ir vājas, jo robežu caurlaidība paver iespēju daudzveidīgai mijiedarbei. Ir skaidrs, ka daļa Latvijas iedzīvotāju bija, ir un būs kustīgi, dodoties pāri Latvijas robežām, un nesīs sevī citas telpiskās atmiņas un iztēli un cerības par atvērtāku telpisko organizāciju, tādēļ būtiskākais jautājums ir – kā paplašināt brīvības telpu daudzveidībai un dažādajām mobilitātēm mūsdienā Latvijā, kā veidot globālu lokālo vietas izjūtu? Dorīna Masija to izteic šādi: “Vietas izjūtu un tās ‘raksturu’ var konstruēt, tikai saistot to ar citām vietām. Progresīva vietas izjūta to atzīs, nejutoties tādēļ apdraudēta. Tas, kas mums ir vajadzīgs, kā man šķiet, ir globāla lokālā izjūta, globāla vietas izjūta” (Massey 1994).

Vēres

- Auge, M. (1995). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Verso.
- Balockaite, R. (2009). Can You Hear Us? The Lower Class in Lithuanian Media and Politics. *Problems of Post-Communism*, 56(1), 12–20.
- Basch, L., Glick Schiller, N., Szanton Blanc, C. (2003 [1994]). *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. New York: Routledge.
- Bauman, Z. (1998). *Globalisation: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Bodrijs, Ž. (2000). *Simulakri un simulācija*. Rīga: Omnia mea.
- Boren, T. (2009). *Meeting-places of transformation: Urban identity, spatial representations and local politics in post-Soviet St Petersburg*. Stuttgart: Ibidem-Verlag.
- Certeau, M. de (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Conradson, D., McKay, D. (2007). Translocal subjectivities: mobility, connection, emotion. *Mobilities*, 2(2), 167–174.
- Cresswell, T. (2004). *Place: a short introduction*. London: Blackwell Publishing.
- Delaney, D. (2005). *Territory: A Short Introduction*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Emirbayer, M.A., Mische, A. (1998). What Is Agency? *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 4, 962–1023.
- Hazans, M. A., Philips, K. (2009). The Post-Enlargement Migration Experience in the Baltic Labour Markets. Kahanec, M., Zimmermann, K. F. (eds.). *EU Labor Markets After Post-Enlargement Migration*. Berlin; Heidelberg: Springer, 255–304.
- Heering, L., Erf, R. van der, Wissen, L. van (2004). The Role of Family Networks and Migration Culture in the Continuation of Moroccan Emigration: A Gender Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 30, No. 2, 323–337.
- Krišjāne, Z. u.c. (2007). *Darbspēka ģeogrāfiskā mobilitāte*. Labklājības ministrijas darba tirgus pētījumi. Rīga: Latvijas Universitāte, Eiropas Sociālais fonds.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

- Malmberg, T. (1980). *Human territoriality: survey of behavioural territories in man with preliminary analysis and discussion of meaning*. The Hague, New York: Mouton, New Babylon.
- Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. Minneapolis: University of Minnesota
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage.
- May, J., Thrift, N. (2001). *Timespace and geographies of temporality*. New York: Routledge.
- Piore, M. J. (1979). *Birds of passage. Migrant labour and industrial societies*. New York: Cambridge University Press.
- Portes, A. (2008). Migration and Social change. *Conference on Theories of Migration and Social Change St Anne's College, Woodstock Road, Oxford 1–3 July 2008*.
- Pred, A. (1977). The choreography of existence: comments on Hägerstrand's Time-geography and its usefulness. *Economic Geography*, Vol. 53, No. 2, April, 207–221.
- Pries, L. (ed.) (2001). *New Transnational Social Spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Sack, R. D. (1986). *Human territoriality: its theory and history*. Cambridge Studies in Historical geography. New York: Cambridge University Press.
- Samers, M. (2010). *Migration*. New York: Routledge.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Seamon, D. (1979). A geography of the lifeworld: movement, rest, and encounter. Quoted in: Holloway, L., Hubbard, P. (eds.) (2001). *People and place: the extraordinary geographies of everyday life*. Essex, England: Pearson Education Limited, Prentice Hall, 78–81
- Smith, M. P., Guarnizo, L. E. (eds.) (1998). Transnationalism from Below. *Comparative Urban and Community Research*, Vol. 6. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Soja, E. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Basil Blackwell.
- Storey, S. (2001). *Territory: the claiming of space*. Essex, England: Pearson Education Limited, Prentice Hall.
- Thrift, N. (1994). Inhuman geographies: landscapes of speed, light, power. Cloke, P. J. et al. (eds.). *Writing the Rural*. London: Paul Chapman
- Tuan, Y. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Woolfson, C. (2009). Labour Migration, Neoliberalism and Ethno-politics in the New Europe: The Latvian Case. *Antipode*, 41(5), 952–982.

DACE DZENOVSKA
MIGRĀCIJA UN VALSTISKAIS REDZĒJUMS:
NO NACIONĀLAS BIOPOLITIKAS
UZ DZĪVOJAMU DZĪVI

Lielā aizbraukšana

Bija 2011. gada 22. jūnijs, diena pirms Jāņiem. Es stāvēju Stanstedas lidostā, gaidīdama *Ryanair* lidmašīnu no Londonas uz Rīgu. Rindā bija daudz cilvēku, kuri, izdzirduši latviešu valodu, sāka sarunas. Cilvēki vaicāja cits citam, no kurienes braukuši, cik tālu ceļu mērojuši no Anglijas vai Īrijas nostūriem, lai paspētu uz pēdējo pirmssvētku reisu uz Rīgu. Rindā valdīja pacēlums; vairākums no rindā stāvētājiem nebija bijuši mājās kopš Ziemassvētkiem. Visi strādā ārzemēs. Stāvēdami *Ryanair* rindā, viņi radīja kopības izjūtu, daloties stāstos par ilgo prombūtni un priecājoties par drīzo ierašanos mājās.

Sadzīvīskajā un publiskajā diskursā manu ceļabiedru mobilitātes prakses bieži tiek dēvētas par “lielo aizbraukšanu”.¹ Lielai daļai Latvijas iedzīvotāju ir draugi, kolēģi vai ģimenes locekļi, kuri devušies strādāt uz Angliju vai Īriju. “Lielā aizbraukšana” parasti tiek apzināta, izskaitļojot, kurš no paziņām, draugiem vai radiem aizbraucis, kurš vēl uz vietas. Piemēram, cilvēki, pat tādi, kuri skolu vai universitāti beiguši pirms 20 gadiem un vairāk, parasti skaita, cik daudzi no viņu vienaudžiem – klasesbiedriem vai kursabiedriem – vēl ir Latvijā, cik aizbraukuši. Daudzi min, ka mājas un dzīvokļi viņu dzimtajās pilsētās un ciemos stāv tukši (lai gan neviens nav bez īpašnieka), ka skolās bērnu paliek arvien mazāk vai ka bērni dzīvo ar vecvecākiem, jo vecāki strādā ārzemēs. Cilvēki arī uzsver, ka ārpus Rīgas pilsētu ielas ir

¹ 2010. gadā TV3 uzsāka ziņu raidījuma sērijveida segmentu “Lielā aizbraukšana”. Līdz 2012. gada janvārim izveidotas 3 sezonas, kopā 16 epizodes, kurās žurnālisti seko to cilvēku gaitām, kuri gatavojas doties vai jau ir devušies emigrācijā. Sk.: <http://www.tv3play.lv/play/233766/>.

ievērojami tukšākas. Tikai lielajās brīvdienās – Jāņos un Ziemassvētkos – tās šķiet dzīvākas, jo tad aizbraukušie atgriežas, lai paciemotos.

Pagastu pārvalžu priekšnieki stāsta, ka aizbraucēji šad tad arī samaksānot komunālos rēķinus par tukšajiem dzīvokļiem, kas, viņuprāt, liecina par kādām vēl nesarautām saitēm vai nākotnes plāniem un cerībām. Tai pašā laikā mediji rada sajūtu, ka notiek kas liels un būtisks. Lauku iedzīvotāji bieži vien piesauc tieši televīzijas un radio raidījumus kā apliecinājumu tam, ka aizbraukšana uzņem bīstamus apjomus, ka tas, kas notiek viņu pagastā, notiek arī citur, turklāt vēl lielākos apmēros. Sociālajos medijos cirkulē ciniski joki, ka pēdējam aizbraucējam lidostā jāizslēdz gaisma.²

Ja sadzīvē un medijos cilvēki runā par “lielo aizbraukšanu”, politiķi, politikas pētnieki un akadēmiķi šo parādību dēvē par “emigrācijas problēmu”, saistot to ar draudošo demogrāfisko krīzi. Pēdējos gados veikti pētījumi un organizētas diskusijas, lai noteiktu emigrācijas problēmas apjomus, kā arī lai apspriestu iespējas atgriezt aizbraucējus, meklētu ceļus uzturēt ar tiem saikni, cerot uz atgriešanos nākotnē. Taču neviens no statistikas datu vākšanas mehānismiem nevar gluži precīzi noteikt, cik cilvēku ir aizbraukuši, jo lielākā daļa no viņiem neizdeklarējas no savām dzīvesvietām. Aprēķini svārstās no 5 līdz 30 procentiem no darbaspēka (SAK 2006, sk. arī Zvidriņš 2006, 2007). Pavisam svaiga Mihaila Hazana pēc savas iniciatīvas veikta statistikas datu analīze liecina, ka no 250 000 līdz 300 000 Latvijas iedzīvotāju pastāvīgi uzturas un strādā ārzemēs.³ Hazans min – par spīti informācijai, ka Latvijas iedzīvotāju skaits samazinājies līdz 1,9 miljoniem, Centrālais Statistikas birojs turpina operēt ar skaitli 2,2 miljoni, tādējādi nopietni sagrozot dažādas ekonomiskas prognozes, tostarp datus par iekšzemes kopproduktu uz iedzīvotāju, kā arī sociālo politiku. Līdztekus statistiskiem aprēķiniem, 2006. gadā Stratēģiskās analīzes komisija pasūtīja kvalitatīvu pētījumu par latviešiem Īrijā, kura ietvaros emigrantiem tika jautāts, kādēļ viņi aizbrauca un kas viņus mudinātu atgriezties (SAK 2006).

Pirms un pēc 2010. un 2011. gada vēlēšanām arī vairākas Saeimas iniciatīvas pievērsās demogrāfiskajai krīzei, ko varētu radīt emigrācija kopā ar zemo dzimstības līmeni. Piemēram, 10. Saeimas laikā Nacionālās drošības komisijai tika nodibināta Demogrāfijas politikas apakškomisija, kura

² Šeit jāpiemin arī *Dirty Deal Teatro* izrāde “Visi mani prezidenti”, kurā tiek aspēlēta “pēdējo latviešu” aizbraukšana.

³ M. Hazana dati iekļauti arī 2010./2011. gada Pārskatā par tautas attīstību, kurā pievērsta uzmanība migrācijas jautājumam, tostarp arī vēsturiskā perspektīvā (Zelče 2011).

11. Saeimā nonākusi Budžeta un finanšu komisijas pārraudzībā. Pirms 2011. gada ārkārtas vēlēšanām⁴ partiju pārstāvji diskutēja par demogrāfisko situāciju, lielāku uzmanību pievēršot dzimstības jautājumiem, nevis migrācijai. Lai gan uztraukums par aizbraucējiem virmo publiskajā un politiskajā telpā, migrācijas politika – vai tās neesamība – bijusi kā karsts kartupelis politiķu mutēs, jo tās veidošanas procesā nāktos ķerties pie imigrācijas jautājumam, kas ir ļoti jūtīgs, jo tas saistīts ar plaši izplatīto satraukumu par etniskās nācīgas izdzīvošanu.⁵ Tai pašā laikā akadēmiķi un politikas pētnieki uzskata, ka patlaban, 21. gadsimta otrās desmitgades sākumā, mērķtiecīga imigrācijas politika ir vienīgais veids, kā risināt cilvēkresursu trūkumu Latvijā.⁶ Jo sevišķi tāpēc, ka, kā norāda Valda Dombrovska ekonomikas politikas kritiķi – ekonomisti Džefrijs Sommers (*Jeffrey Sommers*), Maikls Hadsons (*Michael Hudson*) un Raita Karnīte, neoliberalā fiskālā politika un valdošais ekonomiskais konservatīvisms nepieļauj ekonomisko situāciju risināt tā, lai atturētu cilvēkus no aizbraukšanas (*Hudson, Sommers* 2010).

Tā kā imigrācija ir politisks tabu un neoliberalā ekonomikas politika tik hegemoniska, ka reti kāds to apšaubā,⁷ politiķi palikuši gandrīz bez opcijām, lai risinātu demogrāfisko situāciju, ja nu vienīgi ieviest no cilvēktiesību viedokļa šaubīgo bezbērnu nodokli vai apelēt pie indivīda morālās atbildības pret tautu un valsti, kas sniedzas pāri personīgajai labklājībai, kā to dažādos forumos darījis demogrāfs Ilmārs Mežs (Mežs 2010). Taču vienīgā reālā rīcība līdz šim ir bijusi diasporas atbalsta programma ar mērķi uzturēt latvisko saikni aizbraukušo vidū, cerot, ka atgriešanās gadījumā Latvijā atgriezīsies latvieši, nevis nacionāli atšķaidīti subjekti (sk.: Lappuķe 2011, Austers 2011).

⁴ 2011. gada maijā Latvijas Valsts prezidents Valdis Zatlers aicināja tautu atlaist Saeimu, Rikojumam Nr. 2 sekoja referendums, un Saeima tika atlaista. 2011. gada 17. septembrī, tikai gadu pēc Saeimas kārtējam vēlēšanām, notika ārkārtas vēlēšanas, pēc kurām mazinājās oligarhu ietekme politikā.

⁵ 2012. gadā Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde plāno izstrādāt migrācijas politikas pamatnostādnes.

⁶ Eiropas Savienības mājas diskusijā “Vai mēs izmirstam?” ekonomiste Raita Karnīte un politikas pētniece Dace Akule argumentēja, ka nepieciešama pārdomāta un vadāma imigrācijas politika, jo valstī tiešām pastāv cilvēkresursu trūkums (un draud vēl lielāks trūkums), kas nopietni ietekmē arī visa veida saimniecisko un radošo darbību.

⁷ Jēdziena “hegemonija” ieviešana marksisma tradīcijā tiek piedēvēta itāļu revolucionāram un intelektuālim Antonio Gramšī (*Antonio Gramsci*). Kā to skaidro Raimonds Viljams (*Raymond Williams*), hegemonija ir praksē iedzīvīnāta nozīmju un vērtību sistēma, kas veido cilvēku realitātes sajūtu, aiz kuras ir grūti iedomāties ko citu. Tā sasauca ar kultūras jēdzienu, taču ņem vērā varas un kundzības attiecības starp dažādām sabiedrības grupām (*Williams* 1977: 110).

Līdz ar to patlaban nacionālā ideoloģija ir vienīgais reālais cilvēku piesaistes trumpis politikajās diskusijās par migrāciju un demogrāfiju.⁸ Nacionālais diskursīvais rāmis – vai metodoloģiskais nacionālisms – nosaka pētniecības jautājumu formulējumu par migrācijas problemātiku.

Nemot vērā iepriekš minēto situācijas ieskicējumu, šajā rakstā es pievērsīšos divām tēmām: (1) emigrācijas problēmas politiskā un pētnieciskā formulējuma kritiskai iztirzāšanai un (2) alternatīva redzējuma aprišu ieskicēšanai, balstoties uz etnogrāfisku pētniecību Latvijas lauku teritorijās. Mans galvenais arguments ir šāds: pašreiz Latvijas publiskajā telpā dominējošie migrācijas un demogrāfijas diskursi reducē kompleksu un dinamisku parādību kopumu uz nacionāla mēroga emigrācijas problēmu ar no tās izrietošo mērķi atražot populāciju vai, precīzāk, nāciju. Turklāt politiskie un pētnieciskie diskursi par nacionāla mēroga emigrācijas problēmu aizēno citus saturiskus elementus sadzīviskajā satraukumā par “lielo aizbraukšanu”. Līdz ar to tiek marginalizēti jautājumi, kas cilvēkiem patiešām svarīgi un kurus es apzīmēšu ar jēdzienu “dzīvojama dzīve”.

Smēloties idejas politikas filozofes Džūditas Batleres darbos, ar jēdzienu “dzīvojama dzīve” es saprotu dzīvi, kuras ietvaros ir iespējams ne tikai “vilkt dzīvību”, bet kaut cik stabili uzturēt tādu eksistenci, kuru cilvēks uzskata par labu esam (*Butler* 2004: 8).⁹ Šajā rakstā es sīkāk pievērsīšos diviem dzīvojamās dzīves elementiem: attiecībām ar “valsti” un vietu veidojošām attiecībām.¹⁰ Kā norāda Batlere, savukārt smēloties no Hēgeļa, papildus spējai nodrošināt sevi ar iztiku un citiem dzīves dzīvošanai nepieciešamiem resursiem, tādiem kā izglītība un veselība, nozīmīga dzīvojamās dzīves sastāvdaļa ir arī cilvēka atzīšana (*recognition*) diskursīvās un materiālās attiecībās ar līdzcilvēkiem un valsti. Atzīšana caur attiecībām ar līdzcilvēkiem un varu ir nozīmīgs subjektivitātes veidošanas elements. Tas, kā cilvēks tiek atzīts vai uzrunāts kā noteikta

⁸ Sk. arī Kešānes (2011) kritiku par nacionālās ideoloģijas uzsvēršanu pār citiem faktoriem diskursos par migrāciju.

⁹ Jēdziens “dzīvojama dzīve” saistīts ar Agneses Cimdiņas un Ievas Raubiško labbūtības jēdzienu (sk. šajā krājumā), taču nav lietojams kā sinonīms, jo aicina uzmanību pievērst tieši robežšķirtnei starp dzīvojamu un nedzīvojamu dzīvi, no kuras izriet konkrētas darbības, piemēram, emigrācija.

¹⁰ Kā norādījuši politikas teorētiķi un antropologi, valsts nav monolīta vienība, bet gan konkrētu materiālu praksi tīkls, kas noteiktos brīžos veido “valsts efektu” (*state effect*) (*Mitchell* 1991a, *Walker* 2011). Līdz ar to gadījumos, kad cilvēki izmanto jēdzienu “valsts” sadzīvē, antropologam detalizēti jāanalizē, kādas prakses tiek apzīmētas ar šo etnogrāfisko jēdzienu. Mani informanti bieži vien lietoja jēdzienu “valsts”, lai komentētu savu saskarsmi ar ierēdņiem, taču es centīšos paskaidrot katru šā jēdziena izmantošanas gadījumu.

veida subjekts caur šādām sociālām varas attiecībām, veido viņa/viņas pašizpratni un rīcībspēju.¹¹ Citiem vārdiem sakot, jautājums nav par atzīšanu vai neatzīšanu vispār, bet gan par to, *kā* cilvēki tiek atzīti konkrētās attiecībās. Dzīve var kļūt mazāk dzīvojama, ja cilvēks netiek atzīts kā subjekts pēc tiem parametriem, kuri veido viņa/viņas pašizpratni un rīcībspēju. Ja attiecībās ar valsts pārvaldes institūcijām cilvēks tiek uzrunāts tikai un vienīgi kā disciplinējams subjekts, nevis kā dzīva, elpojoša un radoša būtne, tad ilgstoša šāda veida situācija var novest pie secinājuma, ka dzīve nav dzīvojama, kam savukārt var sekot emigrācija.¹² Piemēram, kāda ģimene Kurzemes piejūras pagastā, kurai pieder samērā veiksmīgs viesu nams un restorāns, gatavojas pārcelt savu saimniecisko darbību uz Zviedriju, kur vieta jau noskatīta un juridiskās lietas sakārtotas. Kā vienu no galvenajiem aizbraukšanas iemesliem ģimene min to, ka Latvijā valsts institūcijas izturas pret viņiem kā pret kontroles objektiem, kurpretim Zviedrijā jūt, ka pat ieņēmumu dienesta darbība vērsta uz palīdzēšanu, nevis kontroli. Kā norādīja abi viesu nama saimnieki: “Tur tev piezvana, piesaka vizīti un palīdz sakārtot dokumentus, bet te uzkrīt no gaisa un saliek sodus!” Arī daudzi citi informanti min, ka saskarsmē ar valsts birokrātiju cilvēks bieži vien jūtas kā noziedznieks, kamēr saskarsmē ar līdzcilvēkiem – kā skaudības objekts. Šie ir visbiežāk pieminētie iemesli, kuri “spiež pie zemes” un mudina cilvēkus domāt par aizbraukšanu pat tad, ja ekonomiskā situācija nebūt nav bezcerīga.

Etnogrāfiskie dati no Latvijas laukiem norāda, ka vēl viens nozīmīgs dzīvojamības kritērijs ir “ievietotība” (*emplacement*) vai spēja iedzīvināt vietu vēlamos veidos. Kā ilustrēšu turpmāk rakstā, ja cilvēks nespēj ievietot sevi vietā, kura, kā argumentē Dorīna Masija (*Doreen Massey; Massey 2005*), ir nevis statiska vienība, bet stāstu un trajektoriju kopums, tad pastāv lielāka iespēja, ka cilvēks dodas prom.

Šis nenozīmē, ka (ne)atzīšana vai (ne)spēja ievietoties līdz ar to kļūst par noteicošo faktoru aizbraukšanas procesā, taču ir nopietns pamats secināt,

¹¹ Jēdziens “atzīšana” ņemts no Hēgeļa darbiem, sevišķi Hēgeļa diskusijas par kunga un kalpa attiecībām “Gara fenomenoloģijā” (*Hegel 1979 [1807], Markell 2003: 93*). Lai gan politiskajā teorijā tas tiek izmantots debatēs par multikulturālismu un grupu identitāti publiskajā telpā, šeit es to vēlos piemērot arī cilvēkam kā sociālai būtnei.

¹² Sk. Džeimsa Skota (*James Scott*) darbu par vājo pretošanās praksēm (*Scott 1987*). Šeit jāpiemin arī Mihaila Hazana raksts 2010./2011. gada Pārskatā par tautas attīstību, kurā tiek aprakstīti aizbraukšanas plāni Latvijas iedzīvotāju vidū. Hazans norāda, ka ekonomiskās dabas apsvērumi ir svarīgi, taču ne vienmēr ir dominējošie. Pat tādi cilvēki, kuriem ir darbs, plāno aizbraukt, jo jūtas “neapmierināti ar valsti notiekošo” vai citādi ierobežoti (Hazans 2011: 91).

ka ekonomiskos faktoros nevar uzskatīt par vienīgajiem vērā ņemamajiem.¹³ Par šo liecina ne tikai manis apkopotie dati, bet arī, piemēram, Stratēģiskās analīzes komisijas pētījums par latviešiem Īrijā, kurā tiek secināts, ka cilvēki nedodas prom tikai ekonomisku apsvērumu dēļ, bet arī tādēļ, ka viņus neapmierina attiecības ar valsti un līdzpilvēkiem (SAK 2007). Latvijā viņi jūtas apspiesti, nomākti un ierobežoti, kurpretim Īrijā, ieejot valsts iestādē, viņi saprot, ka nav “peramie zēni”, bet klienti. Līdzīgi secinājumi rodami arī Ivetas Ķešānes un Mihaila Hazana rakstos 2010./2011. gada Pārskatā par tautas attīstību “Nacionālā identitāte, mobilitāte, rīcībspēja” (Ķešāne 2011, Hazans 2011). Tas, protams, nenozīmē, ka šie naratīvi akurāti reprezentē Īrijas ierēdniecību, taču tie kalpo kā rādītājs publiskās solidaritātes trūkumam Latvijā. Šis ir nozīmīgs faktors, jo Latvijas publiskajā un politiskajā diskursā parasti tiek uzskatīts, ka tie, kas dodas prom, rīkojas ekonomiski racionāli, kurpretim tie, kas paliek, darbojas citu, ekonomiski neracionālu apsvērumu vadīti. Taču gan mans, gan citu pētnieku darbs, tostarp arī Aijas Lulles veiktie pētījumi (SAK 2006, Lulle 2010), norāda uz to, ka aizbraucēju apsvērumi ir dažādi, ne vienmēr ekonomiski orientēti.

Attiecībā uz emigrācijas problēmas formulējuma analīzi, balstot savu argumentu kritiskā sociālā teorijā un etnogrāfiskā analīzē, es uzsvēršu, ka demogrāfijas un migrācijas diskursi Latvijā izriet no valstiska redzējuma (vai metodoloģiska nacionālisma), kurš nespēj atklāt to, kas padara dzīvi dzīvojamu. Ja Latvijas publiskajā un politiskajā diskursā “valstiska domāšana” ir pozitīvs jēdziens, kas norāda uz to, ka cilvēks uzvedas kā labs pilsonis, tad kritiskajā sociālajā teorijā, kā arī antropoloģijā valstiska redzējuma iemiesošana pētniecībā tiek plaši kritizēta. Kā norāda antropologs Džeimss Skots (*James Scott*), “redzēt kā valstij” nozīmē reducēt bagātu sociālo dzīvi uz mērāmām un manipulējamām kategorijām (*Scott 1987*, sk. arī *Hacking 2007*). Tātad, ja Latvijas politiskajā diskursā “valstisks redzējums” nozīmē pozitīvu identifikāciju ar valsti un no tās izrietošu, uz valsts labklājību vērstu

¹³ Arvien vairāk migrācijas pētnieku kritizē racionālās izvēles teoriju, kas dominē ekonomikas un demogrāfijas nozarē, argumentējot, ka cilvēki pārvietojas ne tikai racionālas izvēles un ekonomisku apsvērumu dēļ, bet arī tādēļ, ka ir spiesti pārvietoties, vai arī to dara kādu citu, subjektīvu un emocionālu apsvērumu vadīti (*Brettell 2000*). Tas, ka Latvijā šajā jomā noteikti ir problēmas, liecina arī mana pieredze nesenā līdzdalībā kāda finansējuma fonda stratēģiskās plānošanas sanāksmēs, kuru mērķis bija pārskatīt darbību pasaules pārmaiņu kontekstā. Tika secināts, ka vīzija, kam vajadzētu pakārtot darbību, saistīta ar savstarpējās cieņas un uzticības veicināšanu sabiedrībā (ne tikai attiecībās starp sabiedrību un valsti), kas ir nepieciešams elements, lai risinātu daudzus aktuālus jautājumus. Radniecisku kritiku par ekonomisko racionalitāti sk. arī Agneses Cimdiņas darbā (2010).

rīcību, tad kritiskajā teorijā un antropoloģijā “valstisks redzējums” nozīmē kompleksas sociālās dzīves ierāmēšanu vēsturiski specifiskā un pēc būtības vardarbīgā rāmī (*Benjamin* 1996), kā arī ideoloģisku subjektivizācijas procesu (*Althusser* 1971), kura iespaidā cilvēks iegūst rīcībspēju tikai un vienīgi caur attiecībām ar valsti.¹⁴ Valstisks redzējums ietver varas attiecības, kuras tiek pieņemtas par pašsaprotamām un netiek pakļautas analīzei, ja valstiskais redzējums tiek nekritiski iemiesots pētniecībā. Jāpiebilst, ka pētniecības un valstiskā redzējuma saplūdums nav meklējams politiskā angažētībā, bet gan mijiedarbē starp zinātni un valsts pārvaldi (valsts aparātu), kas raksturo moderno lietu kārtību kā tādu (*Foucault* 2003, *Beck* 2004, *Hacking* 2007). Līdz ar to tas iebūvēts nācijvalstī kā modernā kolektīvās dzīves organizācijas formā. Latvijas kontekstā to vēl vairāk pastiprina vēsturiski specifiskais uzsvars uz zinātnes lomu nācijas atražošanā un tautsaimniecības pacelšanā gan pirmās Latvijas Republikas laikā, gan mūsdienās. Piemēram, Latvijas Universitāte tika dibināta 1919. gadā ar mērķi veicināt latviskas intelektuālās un zinātniskas elites izveidi (*Horts* 2004). Pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā neolibērālo ekonomisko reformu ietekmē publiskajā telpā ticis uzsvērts zinātnes lietderīgums attiecībā uz tautsaimniecību, tādējādi ignorējot mazāk mērāmus, taču tikpat nozīmīgus zinātnes piensumus publiskajā un politiskajā dzīvē.

Attiecībā uz otro tēmu, t.i., alternatīva skatījuma aprišu iezīmēšanu, vēlos parādīt to, kā lauku tukšošanās, tostarp arī migrācijas prakses, veido vai kavē dzīvojamu dzīvi konkrētās lauku teritorijās. Mobilitāte nav tikai migrējošu indivīdu dzīves sastāvdaļa, bet gan arī veido uz vietas palikušo dzīvi un iztēli par nākotni. Piemēram, Mihaila Hazana pētījums liecina, ka apmēram 30 procenti Latvijā palikušo iedzīvotāju vecumā no 18 līdz 65 gadiem iekrīt “potenciālo aizbraucēju” kategorijā, t.i., pieļauj iespēju aizbraukt tuvākā vai tālākā nākotnē (*Hazans* 2011). Šo cilvēku ikdienu zināmā mērā strukturē transnacionāla mobilitāte, kas izpaužas gan kā attiecības ar aizbraukušajiem, gan domas par pašu aizbraukšanu. Kā norādījusi antropoloģe Linna Stīvena (*Lynn Stephen*) darbā par Meksikas pārrobežu migrantiem, gan migranti, gan palicēji dzīvo pārnacionālā vai pārrobežu sociālā laukā (*Stephen* 2007). Tādējādi mobilitāte nav prestats piesaistei pie vietas vai palikšanai

¹⁴ Valters Benjamins (*Walter Benjamin*) esejā “Vardarbības kritika” norāda, ka likumu veidojoša vara ir pēc būtības vardarbīga, tādējādi nonākot pie secinājuma, ka valstij ir ne tikai monopols uz vardarbību, kā argumentējis Makss Vēbers (*Max (Maximilian) Weber*), bet ka tā jau savos pirmsākumos ir vardarbīga (*Benjamin* 1996).

uz vietas. Katra dzīves telpa vai forma sastāv no noteiktas mobilitātes, piesaistes un palikšanas konfigurācijas. Tieši šī dzīves telpa, to veidojošās attiecības un no tām izrietošā dzīvojamās dzīves izpratne tad arī ir mans pētniecības objekts.

Turpmākās raksta daļās pievērsīšos valstiskā redzējuma kritiskai analīzei, sevišķu uzsvāru liekot uz metodoloģiskā nacionālisma problemātiku, respektīvi, pētniecības rāmi, kas pieņem nācijvalstis par dabiskām politiskām un pētnieciskām vienībām.¹⁵ Šādu analīzi veicu, jo uzskatu, ka problēmas formulējumam ir liela nozīme. Tas ietekmē pētniecības trajektoriju, atverot kādas analītiskas un politiskas iespējas un aizverot citas. Kā norādījis Deivids Skots (*David Scott*), reflektējot par pārmaiņām postkoloniālajā problēmtelpā pēc padomju režīma sabrukuma, ne visi vecie analītiskie jautājumi ir tagadnes jautājumi (*Scott 1999*). Ja pētniecības jautājumi izriet no novecojušiem priekšstatiem par pētniecības objektiem (kuri saistīti ar citu vēsturisku momentu), tiek liegta iespēja adekvāti saprast tagadni.¹⁶

Tālāk rakstā iezīmēšu dažādas alternatīvas, kuras migrācijas pētnieki, kā arī vēsturnieki, piedāvājuši, lai izvairītos no metodoloģiskā nacionālisma rāmja, piemēram, tādus analītiskus ietvarus kā transnacionālisms (*Beck 2004*) vai “nacionālā vienaldzība” (*national indifference*) (*Zahra 2010*). Taču neviens no šiem modeļiem nav domāts, lai to tiešā veidā piemērotu konkrētai vēsturiskai situācijai Latvijā. Drīzāk tieši konkrētās situācijas padziļināta izpēte ir tas, kas var rosināt domas par alternatīvām analītiskām kategorijām un interpretācijas rāmjiem. Līdz ar to raksta pēdējās daļās pievērsos etnogrāfiskam materiālam par tautas skaitīšanu kādā Latvijas pagastā. Ar šā materiāla palīdzību centīšos iezīmēt spriedzi starp valstisko redzējumu un

¹⁵ Kā minējis antropologs Džonatans Markss (*Jonathan Marks*) rakstā par rasismu zinātnē un politikā, mūsdienās diezgan plaši izplatīta tendence ir neuzskatīt kritisku refleksiju par zinātnisku pienesumu, jo netiek radīts nekas taustāmi jauns – jauni dati, jauni izgudrojumi, visus uztraucošās problēmas risinājums (*Marks 2005*). Taču tas ir maldīgs priekšstats, jo kritiskai refleksijai ir liela zinātniska un politiska nozīme. Piemēram, antropoloģijas nozares vēsture rāda, ka, ja Francs Boass (*Franz Boas*) 20. gadsimta sākumā nebūtu kritiski domājis par Eiropas fiziskās antropoloģijas centieniem noteikt cilvēku tipus pēc biometriskās pētniecības metodēm, varbūt vēl dominētu priekšstats, ka cilvēku inteliģenci var noteikt pēc viņu fiziskajiem parametriem (*Stocking 1982*).

¹⁶ Darbā *Political Epistemics* Andreass Gleizers (*Andreas Glaeser*) argumentē, ka tieši nepilnības zināšanu radīšanas organizācijā *STASI* (VDR drošības policija) iekšienē noveda pie *STASI* nespējas adekvāti izvērtēt pilsonisko kustību nozīmi un ietekmi (*Glaeser 2011*). Tas, protams, nenozīmē, ka būtu labāk, ja *STASI* tas būtu izdevies, bet gan to, ka vēsturiskam momentam un neadekvātai zināšanu radīšanai var būt konkrētas sekas.

cilvēku izpratni par dzīvojamu dzīvi, kā arī rosināt domas par alternatīvām pētniecības trajektorijām un analītiskiem rāmjiem.

Pētniecība un valstisks redzējums

Politiskajā un zinātniskajā diskursā šķiet pašsaprotami, ka cilvēku mobilitātes prakses, ko aprakstīju raksta sākumā, veido “emigrācijas problēmu”, taču šāds redzējums nav bez savas specifiskas vēstures. Tas izriet no modernās zinātnes un pārvaldības prakšu mijiedarbes – procesa, ko padziļināti pētījis Mišels Fuko (*Michel Foucault; Foucault 1978, 2003*), kā arī citi teorētiķi un pētnieki, kuri pievērsušies modernitātes pamatkategoriju un institūciju analīzei (piemēram, *Hacking 2007, Latour 1993, Scott 1987, Mitchell 1991b, Rabinow 1995*). Izmantojot Fuko terminoloģiju, emigrācijas problēma izriet no mūsdienās dominējošā biopolitiskās pārvaldības modeļa, kura ietvaros valsts un tai radniecīgo institūciju – skolu, ģimenes institūcijas, pētniecības iestāžu – uzdevums un leģitimitātes avots vienlaikus ir skaitliskas un veselīgas populācijas, mūsu gadījumā – tautas uzturēšana un veicināšana (*Fassin 2010*). Kā skaidrojis Mišels Fuko, biopolitiskais pārvaldības modelis vērsts uz iedzīvotāju kopuma, t.i., populācijas izziņāšanu un regulēšanu (*Foucault 1978: 139*). Lai veiktu šo valstisko uzdevumu, nepieciešams iegūt informāciju par populāciju, kā arī ietekmēt indivīdu uzvedību tā, lai tā nodrošinātu populācijas plaukšanu. Šis pārvaldības modelis ir viens no diviem savstarpēji saistītiem elementiem, kas kopā veido “dzīvības politiku”. Otrs ir indivīdu disciplinēšana (*Foucault 1978: 139*). Tādējādi indivīda veselība ir arī visas sabiedrības veselība, indivīda seksuālā reprodukcija ir arī populācijas atražošanas jautājums, un līdz ar to indivīda mobilitāte ir arī visas sabiedrības vai tautas izdzīvošanas jautājums. Dzīvības politikas ietvaros mēģinājumi ietekmēt indivīda rīcību ir mēģinājumi nodrošināt zināmu populācijas daudzumu un kvalitāti.

Šāda dzīvības politika nav tikai kādas noteiktas politiskas ideoloģijas produkts. Tā raksturīga modernajai pārvaldes sistēmai kā tādai. Atšķirības politiskajā ideoloģijā nozīmē atšķirības metodēs, kas tiek izmantotas, lai virzītos uz mērķi. Piemēram, antropoloģe Sjūzena Grīnhola (*Susan Greenhalgh*) uzsvērusi, ka tieši apzināta biopolitika, kas bieži vien ierobežoja indivīda tiesības kolektīva vārdā, ir pamatā Ķīnas šābrīža ekonomiskajam spēkam (*Greenhalgh, Winkler 2005*). Pirmās Latvijas Republikas laikā arī tika izmantotas, no mūsdienu perspektīvas raugoties, cilvēka brīvību ierobežojošas

metodes, lai veicinātu tautas apjomu un kvalitāti. Tā, kā norāda vēsturniece Vita Zelče, īslaicīgi eksistējošās Eigēnikas komitejas (1937–1940) pārziņā bija lemt par to, vai aborts ir pieļaujams individuālos gadījumos, jo valstiskais uzstādījums bija, ka Latvijai ļoti vajadzīgi cilvēki, tādēļ prioritāte bija bērnu dzemdēšana, un abortu varēja izdarīt tikai ar valsts atļauju slimības vai ārkārtīgas nabadzības dēļ (Zelče 2006). Vēsturniece Ineta Lipša savukārt aprakstījusi diskusijas par vecpuišu nodokļa ieviešanu pirmās brīvvalsts laikā, ar kura palīdzību cerēja veicināt precēšanos un vairošanos daudzu vecpuišu piekoptā bohēmiskā dzīvesveida vietā (Lipša 2006).

Liberālā politiskā ideoloģija nepieļauj tiešu cilvēka rīcības brīvības ierobežošanu populācijas atražošanas nolūkos, līdz ar to šādas metodes mūsdienās diez vai varētu ieviest. Liberālā politiskā iekārtā valsts pārvalda caur rīcības ietekmēšanu ar netiešām metodēm – veicināšanu, kultivēšanu, izglītošanu u.c. (Rose 1999). Cita starpā mūsdienās notiek apelācija pie indivīda morālās atbildības pret valsti un tautu, kas varētu ietekmēt indivīda izvēli vai rīcību saistībā ar tādiem jautājumiem kā reprodukcija un migrācija.

Tādējādi konkrētās vēsturiskās situācijās biopolitika nav tikai kādas abstraktas populācijas izdzīvošanas jautājums. Tas ir konkrētas populācijas atražošanas jautājums, un tie ir vēsturiski procesi, kas nosaka, kāds saturs tiek piešķirts šai populācijai valsts politikas līmenī. Latvijas gadījumā, lai gan tiek runāts arī par pilsoņu kopumu, demogrāfijas problemātika galvenokārt tiek saistīta ar etniskās nācijas izdzīvošanas jautājumu. Piemēram, Eiropas Mājas rīkotā diskusijā 2011. gadā ar nosaukumu “Vai mēs izmirstam?” statistiķi, zinātnieki un intelektuāļi sprieda par demogrāfisko situāciju, izmantojot tabulas par iedzīvotāju skaitu, migrāciju, vecuma grupu sadalījumu, nodokļu slogu un citus visādā ziņā valstiski pētnieciskus jēdzienus un instrumentus. Kad diskusijas iekšējā loģika noveda pie secinājuma, ka populāciju, tā teikt, varētu atražot arī ar imigrācijas palīdzību, kā tas notiek daudzviet citur pasaulē, statistiķis Pēteris Zvidriņš pateica to, ko domāja daudzi klātesošie: “Bet mūs jau principā interesē latviešu izdzīvošanas jautājums.” Tātad dzīvības politika Latvijā ir nacionālās dzīvības politika.

Šīs dzīvības politikas nacionālais ietvars ir divējāds. No vienas puses, tas ir nacionāls tādā ziņā, ka Latvijā viens no primāriem biopolitikas mērķiem ir latviskas populācijas atražošana. No otras puses, biopolitika kā uz populācijas izzināšanu un regulēšanu vērsts pārvaldības modelis cieši saistīts ar nācijvalsts kā zināšanu radīšanas un pārvaldības prakšu rāmja dominanci pašreizējā vēsturiskajā periodā. Tikai šāda rāmja ietvaros, kur pasaule tiek

sadalīta autonomās un teritoriāli atdalītās vienībās, cilvēku pārvietošanās var tikt skatīta kā “emigrācijas problēma”, kas atstāj sekas uz populāciju un kas tādējādi ietekmējama arī kādām mērķtiecīgām darbībām. Citiem vārdiem sakot, “emigrācijas problēma” ir jēgpilna pasaulē ar robežām, kur nācijvalstīm pieder kustības interpretācijas un regulēšanas monopols (Torpey 1998, sk. arī Balibar 2010, Wimmer, Glick-Schiller 2002). Ja politikā šo dēvējam par “nacionālu lietu kārtību” (Malkki 1992), tad nācijvalsts rāmja hegemoniju zinātnē dēvē par metodoloģisko nacionālismu (Wimmer, Glick-Schiller 2002). Metodoloģiskais nacionālisms apzīmē tādu pētniecību, kas pieņem nācijvalstis par gandrīz vai dabiskiem veidojumiem, no kuriem rodas gan pētniecības temati, gan pētniecības vienības, gan metodes (piemēram, salīdzinošā metode) (Beck 2004, Wimmer, Glick-Schiller 2002). Jēdziens “metodoloģiskais nacionālisms” neapzīmē kādu noteiktu politiski ievirzītu pētniecību, bet gan diskursīvo rāmi, kura ietvaros var sadzīvot dažādi politiski virzieni. Kā norādījis Ulriks Beks (Ulrich Beck), “pat ne-nacionālisti un anti-nacionālisti domā un veic pētniecības darbus metodoloģiskā nacionālisma rāmī, kamēr tie izmanto vispārpieņemtus sociālo zinātņu postulātus, lai noformulētu savas pētniecības problēmas” (Beck 2004: 27). Kā piemērus Beks min tādas analītiskus instrumentus kā pretstatu starp nacionāliem un internacionāliem vai transnacionāliem procesiem, asimilācijas un nesavietojamības jēdzienu, jēdzienu “migrācija” un “mobilitāte” lietojumu u.c. (Turpat: 31–32). Herminions Martins (Herminion Martin), kurš pirmais lietoja jēdzienu “metodoloģiskais nacionālisms”, ir teicis: “Visā visumā makro-socioloģiskais darbs pakļauts apriori nacionālai realitātes definīcijai: tāds kā metodoloģiskais nacionālisms, kas nav noteikti saistīts ar politisko nacionālismu pētnieka izpratnē. Tas iezīmējas praksē, kad nacionālā kopiena tiek pieņemta kā analīzes pamatvienība un robežlīnija problēmu demarkācijā sociālās zinātnēs.” (Martin 1974: 276)

Bet kādēļ tad valstiskais redzējums vai metodoloģiskais nacionālisms ir problemātisks? Beks uzskata, ka tas ir problemātisks, jo neatbilst sociālās dzīves realitātei. Cilvēki arvien vairāk veido savu dzīvi ārpus vai par spīti nacionālai lietu kārtībai. Iztirzājot tieši migrācijas pētniecību, metodoloģiskā nacionālisma vietā Andreass Vimers (Andreas Wimmer) un Nina Glicka-Šillere (Nina Glick-Schiller) aicina izveidot “jaunu jēdzienu kopumu migrācijas pētniecībai, kas dara ko vairāk, nekā tikai atspoguļo pašsaprotamus pieņēmumus par mūsu laikmetu” (Wimmer, Glick-Schiller 2002: 327). Tai pašā laikā jāatzīst, ka nacionālā lietu kārtība, t.i., diskursi un prakses, kas

atvasināmas no pieņēmuma, ka pasaule ir izveidota no suverēnām, telpiski skaidri atdalītām vienībām, ir arī materiālo prakšu kopums, kas ietekmē pārvietošanās iespējas un prakses. Respektīvi, sociālā dzīve gan notiek ārpus nacionālās lietu kārtības, gan ir tās dziļi ietekmēta. Piemēram, tās mobilitātes prakses, ko aprakstīju sākumā, ir iespējamās nevienlīdzīgu starpvalstu attiecību dēļ. Anglija un Īrija (un tagad arī Vācija) ir bijušās Latvijas iedzīvotāju galamērķis, jo tās (arī Zviedrija) neieviesa īslaicīgus brīvās darbaspēka kustības ierobežojumus attiecībā uz jaunajām dalībvalstīm. Citas dalībvalstis ieviesa, tādējādi nosakot, ka kustības brīvība ir labums, kas pieejams tikai tiem, kuri ir gana nobrieduši, lai to adekvāti izmantotu.

No vienas puses, nacionālā lietu kārtība ir “sociāls fakts”, jo tā ietekmē konkrētas prakses. No otras puses, metodoloģiskais nacionālisms un valstiskais redzējums reducē sociālo un politisko dzīvi uz atpazīstamām, vienkāršotām un manipulējamām kategorijām. Jautājums – kā veikt pētniecības darbus, kā noformulēt pētniecības objektus, kādas metodes izmantot, lai parādītu situāciju visā tās sarežģītībā, tajā pašā laikā atzīstot, ka nacionālai lietu kārtībai ir reāla ietekme uz sociālo un politisko dzīvi.

Alternatīvas metodoloģiskam nacionālismam

Viens no mēģinājumiem izvairīties no metodoloģiskā nacionālisma, t.i., no pētniecības, kas pieņem nācijvalstis par dabiskām pētniecības vienībām, ir uzsvērt transnacionālismu, tātad ne tikai kustību starp dažādām valstīm, bet sociālo un politisko dzīvi un piederību vairāk nekā vienai nacionālai vienībai (*Glick-Schiller* 2005, *Stephen* 2007, *Lulle* 2010). Piemēram, rakstot par darba migrantiem no Latvijas uz Gērnsiju (*Guernsey*), Aija Lulle (2010) uzsver transnacionālo dzīves telpu starp “šeit” un “tur”, kurā mīt migranti, kā arī norāda uz grūtībām atgriezties Latvijā, kur dominē nacionāls, nevis transnacionāls skatījums uz dzīvi un piederību.¹⁷ Lai gan uzsvars uz transnacionālismu piedāvā nozīmīgu alternatīvu nacionālam skatījumam, Ulriks Beks tomēr norāda, ka arī transnacionālisma diskursi ir cieši saistīti ar metodoloģisko nacionālismu, jo pieņem nācijvalstis kā sākotnējo izejas punktu, pretstatot tam pārnacionālas vai transnacionālas sociālas prakses.

Te jāpiebilst, ka līdzīga kritika piemērota hibriditātes (*hybridity*) jēdzienam, kuru 20. gadsimta 90. gadu sākumā izveidoja postkoloniālo studiju

¹⁷ Pēdējais apgalvojums izskanēja projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes...*” konferencē 2011. gada oktobrī.

pārstāvji, iedvesmojoties no poststrukturālisma teorijām un pretojoties fik-sētām un hierarhiski sakārtotām identitātēm (piemēram, Rietumi un Aus-trumi utt.). 1994. gadā Homī Baba (*Homi Bhabha*) savā nozīmīgajā darbā “Kultūras lokācija” (*The Location of Culture*) norādīja, ka hibriditātes jē-dziens pārvar pretstatus starp “kungu un kalpu” (šeit atsaucoties uz Hēgeļa kunga un kalpa attiecību dialektiku) un paver iespēju tulkojumam: “Hib-riditātes telpa, tā teikt, kur konstruētais politiskais objekts ir jauns, tas ir, ne viens, ne otrs” (*Bhabha* 1994: 25). Baba arī ieviesa jēdzienu “trešā telpa”, atkal mēģinot rast alternatīvu tādiem pretstatiem kā Rietumi un ne-Rie-tumi, kas vēl joprojām dominē publiskajā, politiskajā un pat akadēmiskajā diskursā. Taču daži Babas un citu līdzīgi domājošu teorētiķu kritiķi uzsver, ka hibriditātes jēdziens vēl joprojām atsaucas uz apriori eksistējošām atseviš-ķām vienībām, kurām samaisoties rodas hibrids (*Papastergiadis* 1997). Citi, piemēram, Talals Asads (*Talal Asad*), kritizē hibriditātes diskursus tādēļ, ka tie ietver normatīvu politisku orientāciju, tādējādi neņemot nopietni un nerespektējot to, ka daudzām cilvēku kopienām, piemēram, musulmaņiem Lielbritānijā, viņu tradīcijas nav nebūtiskas un viņi nemaz netiecas aizvietot stabilitāti un tradīciju ar nenoteiktību un hibriditāti (*Asad* 2003: 169, *Pratt Ewing* 2006).¹⁸ Iespējams, arī transnacionālisma diskursus var kritizēt ne tikai tādēļ, ka tie vēl joprojām pieņem nācijvalstis par apriori eksistējošām vienībām, bet arī tādēļ, ka tie ietver normatīvu politisku orientāciju, kurā mobilitāte, hibriditāte, transnacionālisms tiek pretstatīti vietsēdībai, nacio-nālismam, identitātei un tādējādi arī augstāk vērtēti. Šis ne vienmēr atbilst etnogrāfiskajai realitātei un drīzāk atspoguļo pētnieku politisko un analīti-sko orientāciju (sk. *Friedman* 2002).

Šajā ziņā antropoloģes Linnas Stīvenas darbā par Meksikas Uahakas (*Oaxaca*) štata iedzīvotāju pārrobežu dzīvesveidu rodams veiksmīgāks solis prom no metodoloģiskā nacionālisma, jo, no vienas puses, tas at-zīst nacionālo robežu reālo eksistenci un to ietekmi uz cilvēku dzīvi un,

¹⁸ *The idea that people's historical experience is inessential to them, that it can be shed at will, makes it possible to argue more strongly for the Enlightenment's claim to universality: Muslims, as members of the abstract category 'humans', can be assimilated or (as some recent theorists have put it) 'translated' into a global ('European') civilization once they have divested themselves of what many of them regard (mistakenly) as essential to themselves. The belief that human beings can be separated from their histories and traditions makes it possible to urge a Europeanization of the Islamic world. And by the same logic, it underlies the belief that the assimilation to Europe's civilization of Muslim immigrants who are – for good or for ill – already in European states is necessary and desirable. (Asad 2003: 169).*

no otras puses, paplašina robežu izpratni, iekļaujot rasu un etniskuma kategorijas, kā arī veicot pētniecību ar vietu saistītai, bet ne vietai piesaistītai kopienai, kas ir spēcīgāks solidaritātes avots nekā nācija (*Stephen* 2007). Linna Stīvena uzsver, ka cilvēki, kas dodas strādāt uz ASV, šķērso ne tikai valstu robežas, bet arī etniskas un rasu robežas, jo katrā vietā šīs robežlīnijas tiek vilktas citādi. Turklāt Stīvenas informantu izejas punkts ir lokāla kopiena – Svētā Augustīna Atenango ciems Miksteka Baha reģionā Uahakas štatā –, nevis nācijvalsts. Caur gadu desmitiem ilgām mobilitātes tradīcijām, kas veidojušās darba mobilitātes kontekstā, ciema iedzīvotāju kopiena izveidojusies par konkrētu un iedomātu pārrobežu (un pārnacionālu) sociālu formējumu, ko vieno nevis piederība fiksētām kopienām vai identitātēm, bet sociālo attiecību plūsmas, turklāt tas īsti neiekļaujas nevienas nācijvalsts robežās. Protams, ciema iedzīvotāji ir Meksikas pilsoņi un līdz ar to bieži vien nelegāli imigranti ASV ar visām no tā izrietošajām sekām, taču pilsonība un valstiskā piederība nav viņu primārais identifikācijas objekts.

Mēģinājums rast alternatīvu nacionālisma spēcīgajam tvērienam pētniecībā vērojams vēsturnieces Taras Zaras (*Tara Zahra*) darbā, kurā viņa piedāvā “nacionālās vienaldzības” (*national indifference*) analītiku kā alternatīvu nacionālajai lietu kārtībai (*Zahra* 2010). Balstoties uz vēsturiskiem datiem Centrālajā un Austrumeiropā, Zara norāda uz grūtībām, ar kurām 20. gadsimta modernās nācijvalstis saskārās, mēģinādamas nacionalizēt savus subjektus. Jo spilgti tas izpaudās robežteritorijās vai nomaļās teritorijās, kur nācija bieži vien bija neizprotams identifikācijas objekts. Tā kā nepastāvēja nacionāli vienaldzīgo kustības, tad vienīgais veids, kā piekļūt vēsturiskai informācijai par šiem nacionāli vienaldzīgajiem, ir meklēt valsts arhīvos pieejamajos materiālos, kuri norāda uz grūtībām nacionalizācijas projektu kontekstā. Tā, piemēram, Zara norāda uz Keitas Braunas (*Kate Brown*) vēsturisko darbu par Polijas un Krievijas robežreģionu, kurā daudzi zemnieki atteicās atbildēt uz jautājumiem par identitāti un valodu vai arī atbildēja uz tiem neadekvāti (*Zahra* 2010: 2011: 102, *Brown* 2005). Daži minēja, ka runā “šejienu valodā”, citi, ka “zemnieku valodā”, tādējādi nesaistot valodu ar nacionālo identitāti – savienojumu, kas mūsdienās kļuvis aksiomātisks (*Zahra* 2010: 102). Taču Zara brīdina atturēties pieņemt, ka šāda nacionāla vienaldzība ir pirms-modernitātes izpausme. Viņa apgalvo, ka tā ir arī modernu politisku prakšu radīta, respektīvi, tie paši nacionalizācijas procesi arī rada nacionālo vienaldzību, nevis sastop to kā apriori eksistējošu parādību. Turklāt dažos kontekstos šādu nacionālu vienaldzību varētu skatīt kā politisku

protestu, kā neiesaistīšanos nacionālajā politikā (taču jāpiezīmē, ka šis nebūt nenozīmē, ka cilvēki līdz ar to vairās no valsts praksēm kā tādām). Tādējādi Zara aicina veikt pētniecību no apakšas un pētīt, kā noteiktas prakses, piemēram, konkrētas valodas lietošana, tiek ievietotas nacionālā interpretatīvā rāmī. Manuprāt, šis ir interesants un vērā ņemams priekšlikums, jo tas norāda uz to, ka vienas un tās pašas prakses, piemēram, kādas valodas lietošana, var tikt skatītas dažādi un līdz ar to iedzīvinātas dažādā politikā. Protams, apstākļos, kad nācijvalsts ir kļuvusi par dominanto kolektīvās dzīves organizācijas modeli, nav prakses, kas būtu tās neskarta, taču būtu kļūdaini domāt, ka šis modelis ir visaptverošs. Pastāv atvērumi, kuros parādās dažāda prakšu interpretācija, un parādīt spriedzi starp tām būtu pētnieka uzdevums, lai rosinātu domas par alternatīviem analītiskiem rāmjiem, pētniecības jautājumiem, metodēm un objektiem.

Mana pieeja, meklējot alternatīvas, ir divējāda. Pirmkārt, es nelieku uzsvāru uz migrantiem, bet gan uz dzīves telpu, kas izveidojas migrācijas procesus ietekmē. Turklāt šo dzīves telpu es izzinu, nevis sekojot migrantu praksēm, bet gan veicot pētniecību konkrētās lauku teritorijās. Tā ir mana interpretācija par "pētniecību no apakšas". Arī vietās, no kurām brauc prom, palikušie cilvēki dzīvo dzīves telpā, kuru strukturē mobilitātes prakses. Tas izpaužas gan kā konkrētas attiecības ar aizbraukušajiem ģimenes locekļiem, draugiem vai kaimiņiem, gan arī kā pastāvīgas domas par pašu iespējamo aizbraukšanu. Lauka pētījuma gaitā bieži vien radās situācijas, kad, pat nevaicāti, cilvēki paši dalījās ar informāciju, ka domājuši un vēl joprojām domā par aizbraukšanu. Kāda Latgales pagasta pārvaldes priekšsēdētāja teica, ka noteikti brauktu prom, ja neatturētu bērna veselības problēmas, kupretim cita Latgales pagasta pārvaldes priekšsēdētājs minēja, ka viņu attur paša veselības problēmas, citādi jau sen būtu aizbraucis. Savukārt jau agrāk minētie Kurzemes novada viesu nama īpašnieki vairākus gadus gatavojas emigrēt uz Zviedriju, kur nodibinājuši firmu, jo administratīvie šķēršļi un nodokļu politika Latvijā "spiež pie zemes". Ģimene jau pabijusi Zviedrijā, noskatījusi vietu savam biznesam un mācās zviedru valodu. Blakus esošā pagasta veikala vadītāja savukārt braukā turpu šurpu uz Īriju pie savas meitas un nu jau diviem mazbērniem. Īrija viņai ļoti patīk, taču pārcelties turp viņa negatavojas, jo viņai visnotaļ labi patīk darbs savā veikalīnā. Katru reizi, kad es viņu satieku, viņa atkal jau pabijusi Īrijā un aizrautīgi man stāsta par neseno ceļojumu un mazbērnu izdarībām. Arī viņas "dzīvi uz vietas" strukturē pārrobežu mobilitātes prakses. Kā norādījusi antropoloģe Linna Stīvena, ierosmi rodot

Pegijas Levitas darbos (*Peggy Levitt*): “Faktiska migrācija nav nepieciešama, lai kļūtu par transnacionālas sociālas dzīves telpas locekli” (*Stephen* 2007: 22). Arī nemigrējošie dzīvo ar domām par migrāciju un tādējādi piedalās dzīvē, kas rit pāri robežām.

Tāpat kā uz vietas dzīvojošos nevajadzētu pretstatīt tiem, kuri pārvietojas, arī vietu nevajadzētu uzskatīt par statisku vienību, kas pretstatāma mobilitātes praksēm. Pamatojumu un atbalsi saviem uzskatiem rodot Dorīnas Masijas darbos, uzskatu vietu par dinamisku attiecību kopumu, kurā cilvēki veido, ievieto vai atpazīst sevi. Kā norādījusi Dorīna Masija, vieta ir kā stāsts vai “trajektoriju kolekcija”, ko veido dažādas prakses un attiecības (*Massey* 2005). Ceļošana starp vietām līdz ar to nozīmē to, ka cilvēks pārvietojas starp “trajektoriju kolekcijām” un ievieto sevi tajās trajektorijās, kurās tas sevi atpazīst (*Massey* 2005: 131). Tas nozīmē, ka, veidojot vai saraujot attiecības ar noteiktiem trajektoriju kopumiem, cilvēks veido vai zaudē sakarīgu vietas izjūtu. Tā, piemēram, atgriežoties mājās, es piezvanu draugiem, paskatos ziņas, mēģinu saprast, kas noticis manas prombūtnes laikā. Es saviju kopā stāstus, kas veido manu “te un tagad” (*Turpat*: 131). Līdz ar to vietas sevišķums nav saistīts ar iepriekš noteiktas kolektīvas un statistiskas identitātes romantiku, bet gan ar veidu, kādā tā “sasviesta kopā” (*Turpat*: 140).

Ja cilvēks kāda iemesla dēļ nespēj sevi atpazīt vai ievietot vietu veidojošos stāstos, saikne ar vietu zūd. Tas pats notiek, ja vietu veidojošās attiecības izmainījušās tik ļoti, ka padara ievietojamību neiespējamu un līdz ar to dzīvi mazāk dzīvojamu. Piemēram, kāds puisis, kurš ilgu laiku strādājis Īrijā, man teica, ka, atbraukdam mājās, nav varējis ievietot sevi tajās sociālajās attiecībās, kas, viņaprāt, padarīja šo vietu sevišķu. No vienas puses, viņš bija pārrāvis pārāk daudzas saites, lai spētu atgriezties reiz bijušajā stāstā. No otras puses, arī pats stāsts bija mainījies, jo daudzi viņa līdzgaitnieki, tāpat kā viņš, bija devušies prom. “Es teicu savam draugam, ka, ja var, lai nebrauc, citādi nevarēs nekad atgriezties,” noteica puisis. Taču tas, ka “nevar atgriezties”, nenozīmē, ka vietu veidojošās attiecības zūd pilnībā. Drīzāk var runāt par to, ka tās pārveidojas. Vietas sevišķumu vairs neveido blīvas un tiešas sociālās attiecības, bet gan, piemēram, attāluma attiecības ar ģimeni vai juridiskas saistības attiecībā uz īpašumiem. Tajā pašā laikā šādas pārmaiņas var radīt iespaidu, ka dzīve irst, ka tā kļūst mazāk dzīvojama, mudinot konkrētā vietā dzīvojošos cilvēkus sev uzdot jautājumu, kādēļ viņi palikuši, nevis devušies prom, un vai šāda palikšana ir ilgtspējīga.

Dzīves skaitīšana

2011. gada pavasarī ritēja tautas skaitīšana.¹⁹ Daudzi nepacietīgi gaidīja tautas skaitīšanas rezultātus, lai saprastu, cik cilvēki aizbraukuši, cik palikuši Latvijā. Šajā laikā vairākas reizes apmeklēju kādu pagastu, kurā veicu savu pētniecisko darbu. Kā vienmēr, iegriezos pagasta pārvaldes ēkā, lai aprunātos ar Intu. Lai arī daži pašvaldības darbinieki sūkstījās, ka darbs manā izpratnē nozīmējot vien runāšanu ar cilvēkiem, Inta vienmēr bija ar mieru gan aprunāties pati, gan arī ieteikt kādus pagasta iedzīvotājus, kuriem varētu būt interesants skatījums uz lietām, kas man interesē. Iepriekšējā ciemošanās reizē Inta bija tikko uzsākusi savus tautas skaitītājas pienākumus. Toreiz mēs apspriedām, ka būt vietējam tautas skaitītājam ir savas priekšrocības: cilvēki tevi pazīst, ir ar mieru laist mājā iekšā. Un arī savi trūkumi, proti, vietējais tautas skaitītājs, sevišķi, ja tas ir pagasta pārvaldes vadītājs, zina, ja kāds nestāsta patiesību, lai arī darīt Inta tur neko nevarēja, jo viņai bija jāpieraksta tieši tas, ko cilvēki viņai stāstīja, nevis tas, ko viņa par tiem zināja. Līdz ar to kādu mēnesi pēc iepriekšējās vizītes mēs runājām par to, ka būt vietējam varbūt nozīmē vieglāku piekļuvi mājsaimniecībām, taču zināšanas par vietējo kopienu nebūt nenodrošina precīzāku datu ieguvu. Piemēram, Inta man stāstīja, ka iedzīvotāji nesniedza pareizu informāciju par ģimenes locekļiem, kuri strādā ārzemēs, vai par to, cik daudz laika šie ģimenes locekļi jau pavadījuši ārzemēs. Taču Inta šo informāciju, ko viņa zināja, bet kas netika pausta, nepierakstīja, jo viņai bija jāpieraksta tieši tas, ko respondenti teica. Turklāt Inta respektēja savu līdzcilvēku vēlmi šo informāciju nepaust. Mēs ar Intu

¹⁹ Šajā raksta daļā lauka pētījuma dati tiek atspoguļoti kultūras antropoloģijai raksturīgā žanrā, kura mērķis ir ievest lasītāju etnogrāfiskajā realitātē. Lauka pētījums tika veikts vairākos Latgales pagastos, kā arī vairākos Kurzemes pagastos, kuri ietilpst dažādos novados. Šajā daļā izmantotie dati pārsvarā iegūti Latgales pagastos. Ņemot vērā to, ka etnogrāfija attēlo konkrētu cilvēku darbību, nozares ētika pieprasa, ka pagasti un cilvēki paliek anonīmi. Analīzes mērķis ir identificēt to faktoru mijiedarbi, kas veido konkrētu situāciju, kura savukārt ilustrē problēmjautājumu. Analītiskā pieeja ir interpretatīva. Tā nemēģina piekļūt objektīvai realitātei, bet radīt sapratni (*understanding*), ievietojot konkrētas darbības vai darbību kopumu plašākā vēsturiskā un kultūras kontekstā (*Rabinow, Sullivan 1979*). Turklāt pētījums balstās uz līdzdalīgo novērojumu, nevis formālām intervijām. Šā novērojuma ietvaros attiecības starp informantiem un pētnieku pielīdzināmas partnerībai, ar kuras palīdzību gan informanti, gan pētnieks analizē situācijas, kurās abi piedalās un kuras abi novēro (*Holmes, Marcus 2008*). Informants netiek uzskatīts par empīriskā materiāla tīravotu, kurpretim pētnieks – par neitrālu analītiķi. Tādējādi pētījuma gaitā pētnieks piedalās sarunās ar informantu, iegūst datus un reflektē par datu interpretāciju kopā ar informantu.

spriedām, ka varbūt tie, kas nevēlējās sniegt informāciju par aizbraucējiem, baidījās no kaut kādām neparedzamām sekām. Lai gan tautskaites dati ir aizsargāti, mēs pieļāvām iespēju, ka cilvēki varētu tam viena vai otra iemesla dēļ neticēt. Taču mēs īsti nevarējām saprast, no kādām sekām cilvēki baidījās, jo īpaši tādēļ, ka izdeklarēšanās nozīmētu mazākus komunālos maksājumus palicējiem. Tad Inta bilda, ka ir jau arī citi iemesli: "Cilvēki vienkārši negrib, ka pieraksta," viņa sacīja, ilustrējot kādas respondentes teikto: "*Moja dočka davno uže ujehalā, no ty ņepiši, ņepiši. Ja nadjejus što ona ješčo prijedjit.*"²⁰ Mēs abas kādu brīdi klusējām. "Šķiet, ka cilvēki negrib pierakstīt šīs lietas sevīs dēļ," es teicu.

"Jā, sevīs dēļ," Inta dziļdomīgi un lēnām piekrita. Mēs abas sapratām, ka ģimenes locekļu aizbraukšanas fakta fiksēšana tautas skaitīšanas dokumentos būtu ietekmējusi šīs sievietes dzīvi nevēlamā veidā. Pareiza atskaitīšanās valstij par sevi un savu ģimeni būtu stabilizējusi lietu kārtību, kuru sievietes nevēlējās redzēt kā pastāvīgu.

Kā redzams, tautas skaitīšana nav tikai statistikas apzināšana; tā piespiež cilvēkus atskaitīties par savu dzīvi veidos, kas var izsist no sliedēm. Tas attiecas ne tikai uz respondentiem, bet arī uz pašiem tautas skaitītājiem.

Inta azina, ka, lai gan viņa pati dzīvo pagastā un domājusi, ka zina par šo vietu ļoti daudz, ja ne visu, viņa bijusi "šokēta" par to, cik daudzas mājas ir tukšas. Mēs sēdējām pie Intas birojā, uz galda bija uzklāta liela pagasta ceļu karte, kurā bija atzīmētas arī mājas, un vilkām ar pirkstu līdzi pa tiem ceļiem, pa kuriem Inta bija braukusi skaitīt ļaudis: "Te tukšs, te neviens nedzīvo, te nedzīvo, tukšs, te nedzīvo... viena ģimene dzīvo šeit... atkal, nedzīvo, nedzīvo, šī māja sabrukusi, šajā dzīvo mana *baba*, te atkal neviens vairs nedzīvo..." "Kurš dzīvo tajās mājās, kuras ir apdzīvotas?" es jautāju.

Un Inta stāstīja:

Šeit, šajā māju pudurī, dzīvo trīs pavecas sievietes. Divām ir pie 80, viena vēl jauna, kaut kur ap 60. Vīriešu tur nav. Viņas importē vienu 70 gadīgu vīrietī no kaimiņu pagasta, kurš palīdz viņām nopļaut zāli. Pļavās dzīvo viena ģimene ar trim bērniem. Viņi cerēja, ka ies labi; sieva strādāja par skolotāju. Skolu aizvēra. Viņiem bija kredīts, tagad viņiem ļoti grūti. Bet vairums jau veci cilvēki. Mājas vēl ir, bet cilvēku vairs nav. Vecie arī mirst. Katru pavasari kāds nepamostas.

Agitai, kaimiņu pagasta tautas skaitītājai, bija līdzīgs stāsts. "Piemēram," Agita skaidroja, "ir sešu māju puduris, taču tikai vienā no tām dzīvo veca

²⁰ Mana meita sen jau aizbraukusi, bet tu neraksti, neraksti. Es ceru, ka viņa vēl atbrauks. (Krievu val.)

sieviete. Vienā mājā! Visas pārējās ir tukšas!” Agita neesot bijusi “tajā pusē” kādu laiku un atgriezusies ar pavisam nepatīkamu sajūtu. V. ciems, kuru viņa no skolas dienām atminējās kā dzīvības pilnu, tagad stāvēja gluži tukšs:

Trīs tukšas mājas, ceturtajā dzīvo viena veca sieviņa. Viņai ir bail. Kad es jautāju, vai viņa nevarētu iet un dzīvot ar bērniem, viņa sāka raudāt. Viņai neviena nebija. *Man pilnīgi slikti palika* [izcēlums mans – D. D.].

Tā Agita.

Tik tiešām, pamestība ir ierakstīta ainavā. Ceļš uz V. ciemu ir gluži neaprakstāms. Ceļa klājums sastāv no neskaitāmiem dažādu izmēru, krāsu un tekstūru pleķiem. Cenšoties nokļūt V. ciemā, es pat apstādināju mašīnu un apsvēru iespēju nebaupt tālāk. Šķita, ka irētā mašīna tūlīt izjuks. Kad es beidzot nokļuvu ciemā, krēslas stundā pirms vakara tumsas iestāšanās, es ieraudzīju Agitas aprakstīto ainu. Lielākā daļa māju bija tumšas, tikai dažās varēja redzēt televizora bālganzilo gaismu. Uz ceļa nebija neviena cilvēka. Vairākām mājām bija izsisti logi, dārzi aizauguši – skaidra pamestības pazīme. Ieraudzīju vecu sievieti, ap gadiem 70, kura labprāt ar mani aprunājās. Viņa apstiprināja, ka ciemā tik tiešām nebija palicis daudz cilvēku, taču tā tās lietas esot un tur nu neko daudz nevarot darīt. Viņas pašas meita nu jau gadiem dzīvojot Pēterburgā, un sieviete ar vīru šad tad, kad var atļauties, dodoties meitu apciemot.

Šāda lauku aina – brūkoša cilvēku un ēku savienība – rada bažas un nemienu tajos, kas tur dzīvo, kā arī tajos, kuri tikai brauc cauri. Man arī radās sajūta, ka ciems lēni mirst – kopā ar vecajiem ļaudīm, viņu mājām un viņu dārziem. Pirms divdesmit gadiem jau tika radikāli mainītas cilvēku, ēku un apkārtnes attiecības – fermas un rūpnīcas sabruka. Taču toreiz tā netika uzskatīta par miršanu, bet gan par jaunas un labākas dzīves sākumu. Šodienas eksistenciālais nelabums liecina, ka šis sapnis, sapnis par nacionālu, taču eiropisku valsti, sapnis par kapitālismu un par nezūdošajiem Latvijas laukiem var neizdoties. Šī sapņa neizdošanās nolasāma no ainavām. Tas izraisa eksistenciālu nelabumu.

Inta minēja, ka, dodoties ikdienas gaitās, viņa esot ievērojusi, ka vide kļuvusi tāda kā “paplānāka”, bet viņa nebija iedomājusies, ka “ir tik traki”. Gan Intai, gan Agitai tautas skaitīšanas pieprasītā uzskaitīšana uzbūra citu realitāti – bezcerīgu un irstošu. Šādu ainu grūti saskaitīt vai rast tai risinājumu skaitot. Izsekojot iznīkstošās cilvēku, māju un zemes attiecības, braucot pa laukiem vai tos skatot kartē, Inta sev izveidoja jaunu vietas un dzīves izjūtu.

Par labu un dzīvojamu dzīvi

Šī lauku tukšošanās, kuras dēļ brūk arī dzīvojamās dzīves iespējamība konkrētās Latvijas vietās, nav saistīta tikai un vienīgi ar “lielo aizbraukšanu”. Kā teica V. ciema blakusesošā pagasta pārvaldes vadītājs Jānis: “Migrācija mūs neietekmē, jo te jau nav neviens palicis, kam migrēt. Jaunu cilvēku te nav.”

Šajā izpratnē migrācija kā nacionālo populāciju ietekmējošs faktors nebija pagasta pārvaldes vadītāja redzeslokā. Tāda tā nebija arī Intas vai Agitas redzeslokā. Ne Inta, ne Agita nerunāja par nacionālo dzīvotspēju, bet gan uztraucās par dzīves kā noteikta attiecību kopuma zudumu. Šis attiecību kopums sastāvēja no konkrētām attiecībām starp cilvēkiem, mājām un zemi. Intas un Agitas izpratnē dzīvības politika nav saistīta ar skaitliskas un veselīgas populācijas nodrošināšanu, bet gan ar vēsturiski specifisku ievietotību (*emplacement*) noteiktās, bet ne nemainīgās dzīves trajektorijās un attiecību tīklā. Inta, Agita un pagasta pārvaldes vadītājs uztraucās par to, ka dzīvojama dzīve izzūd viņu acu priekšā. Un šīs dzīves izzušana izraisīja eksistenciālu nelabumu, kas rosināja domāt, ka ar šo vietu, šo valsti tik tiešām nav labi un ka vienīgais sakarīgais risinājums būtu doties prom. Lielākā daļa no lauka pētījuma ietvaros sastaptajiem joprojām vēl laukos dzīvojošiem cilvēkiem stāstīja, ka viņi arī ir domājuši vai vēl joprojām domā par prombraukšanu, taču vienu attur veselība, otru rūpes par kādu saslimušu ģimenes locekli, trešo neziņa, ko darīt ar saimniecību. Pat tie, kuriem iet salīdzinoši labi, runāja par aizbraukšanu kā par pastāvīgu pārdomu objektu, apliecinot to, ka ekonomiskas dabas problēmas, lai gan svarīgas, nav vienīgais aizbraukšanas iemesls. Kā to apliecina arī citi pētījumi, cilvēki uzsver valstisko attieksmi un horizontālās solidaritātes trūkumu kā vienlīdz nozīmīgus aizbraukšanas iemeslus. Skaidrs ir tas, ka esošā panika par demogrāfiju, kas saistīta ar nacionālās dzīvības politikas diskursīvo ietvaru, nespēj šo problēmu nedz adekvāti saprast, nedz risināt, nedz arī viest pārliecību cilvēkos, ka valstij un zinātnei tiešām interesē dzīvojama dzīve, nevis tikai dzīva populācija.

Politiskajā un publiskajā diskursā dominē uztraukums par statistiku, populāciju, nāciju – vai Latvijā ir un būs pietiekami daudz kvalitatīvu indivīdu, lai izdzīvotu nācija un lai šeit notiktu ekonomiska darbība. Šāds problēmas formulējums sasauca ar neoliberālo nacionālismu, kas dominējis Latvijas publiskajā un politiskajā telpā kopš Padomju Savienības sabrukuma

(Dzenovska 2007). No neoliberalā nacionālisma perspektīvas raugoties, cilvēks ir svarīgs kā ražošanas resurss. Rodas jautājums – vai šobrīd nevajadzētu uztraukties par to, ka tik daudzi cilvēki nespēj un nevēlas dzīvot šeit, šajā vietā un laikā? Un ka tas notiek ne tikai tādēļ, ka nav darba, bet arī tādēļ, kā liecina arī citi pētījumi, ka cilvēki nejūtas novērtēti, uzklausti, saprasti, respektīvi, atzīti. Kamēr publiskajā un politiskajā telpā valdīs uztraukums par nacionālu populāciju, nevis rūpes par dzīvojamu dzīvi, Latvijas lauki un pilsētas turpinās tukšoties.

Vēres

- Althusser, L. (1971 [1970]). Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation). Althusser, L. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Translated by Ben Brewster. New York: Monthly Review Press, 127–186.
- Asad, T. (2003). Muslims as 'Religious Minority' in Europe. Asad, T. *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 159–180.
- Austers, A. (2011). Emigrācija – slogs vai attīstības veicinātāja? *Ir.lv* 10.10.2011. Pieejams: <http://www.ir.lv/2011/10/10/emigracija-slogs-vai-attistibas-veicinataja> (05.05.2012.).
- Balibar, E. (2003). *We the People of Europe: Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton: Princeton University Press.
- Balibar, E. (2010). At the Borders of Citizenship: A Democracy in Translation? *European Journal of Social Theory*, No. 13(3), 315–322.
- Beck, U. (2004). *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.
- Benjamin, W. (1996). Critique of Violence. Benjamin, W. *Selected Writings*. Vol. 1: 1913–1926. Edited by Marcus Bullock and Michael W. Jennings. Cambridge: Belknap Press, 236–252.
- Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Brettell, C. (2000). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. London: Routledge.
- Brown, K. (2005). *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Boston: Harvard University Press.
- Butler, J. (2004). *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- Cimdiņa, A. (2010). Lauku dzīves racionalitāte un kultūrsociālā iesakņotība. *Akadēmiskā Dzīve*, Nr. 48.
- Durkheim, E. (2008 [1895]). What is a Social Fact? McGee, J. R., Warms, R. I. (eds.). *Anthropological Theory: An Introductory History*. New York: McGraw-Hill, 73–79.
- Dzenovska, D. (2007). Neoliberal Imaginations, Subject Formation, and Other National Things in Latvia, the Land that Sings. Darieva, T., Kaschuba, W. (eds.). *Representations on the Margins of Europe: Politics and Identities in the Baltic and South Caucasian States*. Campus Verlag, 114–138.
- Fassin, D. (2010). Ethics of Survival: A Democratic Approach to the Politics of Life. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism and Development*, Vol. 1, No. 1, Fall 2010, 81–95.
- Foucault, M. (1978a un 1978b). *History of Sexuality*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1978). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978–79*. Edited by Michel Senellart. London: Pallgrave-McMillan.

- Foucault, M. (2003). *Society must be Defended: Lectures at the College de France, 1975–1976*. Translated by David Macey. New York: Picador.
- Friedman, J. (2002). From Roots to Routes: Tropes for Trippers. *Anthropological Theory*, 21(1), 21–36.
- Glaeser, A. (2011). *Political Epistemics: The Secret Police, the Opposition, and the End of East German Socialism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Glick-Shiller, N. (2005). Transborder Citizenship: An Outcome of Legal Pluralism with Transnational Social Fields. Benda-Beckmann, F. von et al. (eds.). *Mobile People Mobile Law*. Burlington: Ashgate, 27–50.
- Greenhalgh, S., Winkler, E. (2005). *Governing China's Population: From Leninist to Neoliberal Biopolitics*. Stanford: Stanford University Press.
- Hacking, I. (2007). Kinds of People: Moving Targets. *Proceedings of the British Academy*, No. 151, 285–218.
- Hazans, M. (2011). Latvijas emigrācijas mainīgā seja 2000–2010. Latvija. Pārskats par tautas attīstību. 2010./2011. Zepa, B.U., Kļave, E. (sast.). *Nacionālā identitāte, mobilitāte, rīcībspēja*. Rīga: Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūts, 70–91.
- [Ekonomiskās migrācijas cēloņu izpēte] (2005). *Ekonomiskās migrācijas cēloņu izpēte un monitoringa sistēmas izveide ekonomiskās migrācijas ietekmes noteikšanai uz LR tautsaimniecību*. LR Ekonomikas ministrijas ziņojums.
- Hegel, G. W. F. (1979 [1807]). *Phenomenology of Spirit*. Translated by A. V. Miller. Forward by J. N. Findlay. Oxford: Oxford University Press.
- Holmes, D., Marcus, G. 2008. Collaboration Today and Re-Imagination of the Classic Scene of Fieldwork Encounter. *Collaborative Anthropologies*, Vol. 1, 81–101.
- Horts, P. B. (2004). *Svešie elementi. Latvijas Universitātes latviešu un ebreju studentu demarkācija un konflikts (1919–1940)*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs. Pieejams: http://www.arhivi.lv/index.php?l&207&view=articles-of-topic&top_id=78 (06.06.2009.).
- Hudson, M., Sommers, J. (2010). Latvia provides no magic solution to indebted economies. *The Guardian*, 20.12.2010. Pieejams: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2010/dec/20/larvia-de...> (21.12.2010).
- ĪUMSILS (2004). *Diasporas atbalsta programma*. Rīga: ĪUMSILS.
- Krišjāne, Z. (2011). *Analītisks pārskats par migrācijas pētniecības problēmtelpu Latvijā projekta "Savs kaktiņš, savs stūritis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas" vajadzībām*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Kešāne, I. (2011). Emigrācija un identitāte. Latvija. Pārskats par tautas attīstību. 2010/2011. Zepa, B.U., Kļave, E. (sast.). *Nacionālā identitāte, mobilitāte, rīcībspēja*. Rīga: Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūts, 64–69.
- Lappuķe, R. (2011). Repatriants par diasporu. *Diena*, 24.08.2011. Pieejams: <http://www.diena.lv/latvija/zinas/repatriants-par-diasporu-13899649> (25.08.2011.).
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lipša, I. (2006). Vecpuiši uzbrukumu krustugunis. *Mājas Viesis*, 22.06.2006. Pieejams: http://www.tvnet.lv/sievietem/dzive/80324-vecpuiši_uzbrukumu_krustugunis/print (10.06.2010.).
- Lulle, A. (2010). New Others: Identity Construction and Transnational Belonging Among Latvian Migrants to Guernsey. *EastBordNet Working paper*.
- Malkki, L. (1992). National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity Among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology*, No. 7(1), 24–44.
- Markell, P. (2003). *Bound by Recognition*. Princeton: Princeton University Press.

- Marks, J. (2005). Anthropology and the Bell Curve. Bestemen, C., Gusterson, H. (eds.). *Why America's Top Pundits Are Wrong: Anthropologists Talk Back*. Berkeley: University of California Press, 206–228.
- Martins, H. (1974). Time and Theory in Sociology. Rex, J. (ed.). *Approaches to Sociology: An Introduction to Major Trends in British Sociology*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 246–294.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage.
- Mežs, I. (2010). Drūmas prognozes par latviešu skaitu nākotnē. *Ir.lv*, 28.10.2010. Pieejams: <http://www.ir.lv/2010/10/28/drumas-prognozes-par-latviesu-skaitu-nakotne> (28.10.2010.).
- Mitchell, T. (1991a). The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics. *The American Political Science Review*, No. 85(1), 77–96.
- Mitchell, T. (1991b). *Colonising Egypt*. Berkeley: University of California Press.
- Papastergiadis, N. (1997). Tracing hybridity in theory. Werbner, P., Modood, T. (eds.). *Debating cultural hybridity*. London and New Jersey: Zed Books, 257–282.
- Plakans, A. (2006). Migration, Households and Agrarian Reform in the Baltic Provinces of Russia: 19th and 20th centuries. *History of the Family*, No. 11, 151–159. Pieejams: www.sciencedirect.com (01.03.2010.).
- Pratt Ewing, K. (2006). Between Cinema and Social Work: Diasporic Turkish Women and the (Dis)pleasures of Hybridity. *Cultural Anthropology*, No. 21(2), 265–294.
- Rabinow, P. (1995). *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rabinow, P., Sullivan, W. (1979). *Interpretive Social Science: A Reader*. Berkeley: University of California Press.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scott, D. (1999). *Refashioning Futures: Criticism After Postcoloniality*. Princeton: Princeton University Press.
- Scott, J. (1987). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Scott, J. (1999). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- Stephen, L. (2007). *Transborder Lives: Indigenous Oaxacans in Mexico, California, and Oregon*. Durham: Duke University Press.
- Stocking, G. (1982). *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stratēģiskās analīzes komisija (2006). *Latvija un brīva darbaspēka kustība: Īrijas piemērs*. Rīga: Stratēģiskās analīzes komisija.
- Torpey, J. (1998). Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate Means of Movement. *Sociological Theory*, No. 16(3), 239–259.
- Walker, H. (2011). On anarchist anthropology. *Anthropology of This Century*. Vol. 3. Pieejams: <http://aotcpress.com/articles/anarchist-anthropology/> (01.02.2012.).
- Williams, R. (1977). Hegemony. Williams, R. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press, 110–115.
- Wimmer, A., Glick-Schiller, N. (2002). Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration, and the Social Sciences. *Global Networks*, No. 2(4), 301–334.

- Zahra, Tara. (2010). Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*. No. 69(1), 93-119.
- Zelče, V. (2006). Vara, zinātne, veselība un cilvēki: Eigēnika Latvijā 20. gs. 30. gados. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 3, 94–137.
- Zelče, V. (2011). Migrācijas lielākās plūsmas 19. gs. sākums – 1991. gads. Latvija. Pārskats par tautas attīstību. 2010/2011. Zepa, B.U., Kļave, E. (sast.). *Nacionālā identitāte, mobilitāte, rīcībspēja*. Rīga: Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūts, 49–63.
- Zvidriņš, P. (2005). *Demogrāfiskie pētījumi*. Rīga: Stratēģiskās analīzes komisija.
- Zvidriņš, P. (2006). *Demogrāfiskā attīstība Latvijā 21. gadsimta sākumā*. Rīga: Stratēģiskās analīzes komisija.

AIJA ZOBENA, ILZE LĀCE
PAKALPOJUMU NOZĪME
LATVIJAS LAUKU IEDZĪVOTĀJU
IKDIENAS DZĪVES TELPĀ UN MOBILITĀTĒ

Labā dzīve laukos nav iedomājama bez dažādu sociālo pakalpojumu pieejamības un iespējām iegūt iztikas līdzekļus. Samazinoties iedzīvotāju skaitam teritorijās, kas atrodas ārpus Rīgas, reģionu pilsētām un tām līdzās esošajām teritorijām, kā arī turpinoties iedzīvotāju novecošanai, pašvaldībām arvien dārgāk izmaksā un dažkārt kļūst neiespējama šo pakalpojumu pieejamības nodrošināšana iedzīvotāju dzīvesvietā vai iespējami tuvu tai. Savukārt transporta infrastruktūras stāvokļa radītās problēmas un sabiedriskā transporta nepietiekamais nodrošinājums nereti apgrūtina darba iespēju un dažādu pakalpojumu pieejamību ārpus dzīvesvietas. Šādā situācijā cilvēki nereti izvēlas mainīt dzīvesvietu.

Rakstā analizētas attiecības starp ikdienas mobilitāti, pārcelšanās mobilitāti un piesaisti vietai. Kas nosaka lauku iedzīvotāju mobilitāti, kādu vajadzību dēļ cilvēki dodas prom no savām dzīvesvietām gan ikdienas gaitās, gan atstājot tās pavisam? Kādus pakalpojumus un kur izmanto lauku iedzīvotāji? Vai tas kaut ko pasaka par vietu un par to, ko vajadzētu darīt, lai padarītu vietas iespēju struktūru cilvēkiem piemērotāku?

Raksta empīrisko bāzi veido Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” projekta “Nacionālā identitāte un rīcībspēja” ietvaros veiktās aptaujas “Vieta, rīcībspēja, migrācija” un gadījumu izpētes rezultāti.

Latvijas lauku attīstības konteksts

Cilvēkresursu – pastāvīgo iedzīvotāju – piesaiste, neapšaubāmi, ir centrālā problēma Latvijas lauku attīstībā. Lai arī priekšstati par to, kas ir lauki, ir ļoti daudzveidīgi gan teorētiskajā literatūrā (pārskatu par lauku jēdziena

izpratni sk., piemēram, *Halfacree* 2006, *Ploeg, Marsden* 2008, *Woods* 2011), gan politikas plānošanas dokumentu izstrādei veiktos pētījumos, kuros apkopoti dažādu valstu kritēriji teritorijas urbanizācijas līmeņu noteikšanai (piemēram, VRAA 2009, LLKC 2012), teritorija pati par sevi ir abstrakcija. Sociālu nozīmi tā iegūst, kad tai ir sociāls subjekts, un, runājot par ilgtspējīgas lauku attīstības dimensijām – ekonomisko, sociālo un vides ilgtspēju, kritiski svarīgi ir cilvēki, jo bez teritorijas iedzīvotājiem nevar runāt par teritorijas attīstību.

Lauku teritorijās veidojas noslēgtais aplis. Jo mazāk iedzīvotāju, jo augstākas infrastruktūras uzturēšanas izmaksas, jo sliktāk attīstīta infrastruktūra, jo grūtāk saglabāt (kur nu vēl palielināt) iedzīvotāju skaitu. Preču un pakalpojumu nodrošināšana ir ekonomiski neefektīva, uzņēmīgākie cilvēki dodas prom no laukiem, bet atlikušajiem nav ideju uzņēmējdarbībai. Būtiskas izmaiņas notiek lauku iedzīvotāju sociālajā struktūrā. Ar lauksaimniecību (ar to saprotot lauksaimniecisko ražošanu tirgum) saistītā lauku iedzīvotāju grupa samazinās¹, pieaug un nākotnē vēl vairāk pieaugs lauku iedzīvotāju īpatsvars, kam lauki ir tikai dzīvesvieta, bet darbs ir pilsētās. Liela daļa lauku iedzīvotāju savas aktivitātes lauksaimniecībā noreducējuši līdz lauku māsaimniecības līmenim, bet daudzi arī ar to vairs nenodarbojas.

Nenoliedzot lauksaimniecības un mežsaimniecības kā tautsaimniecības nozaru specifiku un būtisko nozīmi lauku attīstībā, jāapzinās, ka nākotnē lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju īpatsvars saruks vēl straujāk ne tikai kopējā iedzīvotāju struktūrā, bet arī laukos, par to liecina arī lauku attīstības prakse Rietumeiropas valstīs (FAO-ILO 2010). Vērtēt lauku attīstību tikai caur lauksaimniecības un mežsaimniecības prizmu ir nepilnīgi. Tikai stimulējot turpmāku lauksaimnieciskās ražošanas koncentrāciju un intensifikāciju, lauku sociālās problēmas netiks atrisinātas un lauku attīstības stratēģiskais mērķis – “pārticis cilvēks ilgtspējīgi apdzīvotos Latvijas laukos” (LR Zemkopības ministrija 2006) – paliks nesasniegts. Lauku attīstība realizējas kā konsenss starp daudzu iedzīvotāju grupu interesēm. Lauku attīstības politikai jārisina visu lauku iedzīvotāju, ne tikai lauksaimnieku un mežsaimnieku, problēmas.

¹ Piemēram, CSP dati no 2011. gada lauksaimniecības skaitīšanas liecina, ka kopš 2007. gada lauku saimniecību skaits ir samazinājies par ceturto daļu – 26,5%, kamēr to apstrādātās platības ir pieaugušas; tāpat, salīdzinot ar 2007. gadu, lauksaimniecībā pastāvīgi nodarbināto skaits ir samazinājies par piekto daļu jeb 19,2%.

Nodarbinātības iespēju pieejamība, nenoliedzami, ir būtiska, domājot par cilvēkresursu piesaisti un iedzīvotāju aizplūšanas mazināšanu laukos. Tomēr problēmas risinājums visticamāk nav meklējams masīvā jaunu darba vietu radīšanā dažādās ražošanas nozarēs vai pakalpojumu sektorā, jo pastāv risks, ka šīs izmaiņas – ražojošo uzņēmumu koncentrācija, straujš iedzīvotāju pieplūdums – būtiski mainītu lauku dzīves telpas specifiku – vidi, ainavu, kopienas nozīmi, kas pašlaik laukus padara par pievilcīgu dzīves telpu tiem, kas to izvēlējušies (Bite u.c. 2011). Līdz ar to viens no iespējamajiem risinājumiem drīzāk varētu būt darba, mācību iespēju un pakalpojumu ērtākas sasniedzamības nodrošināšana, t.i., modelis “dzīve laukos, darbs pilsētā”, kurā ikdienas mobilitāte ir kā alternatīva dzīvesvietas maiņai.

Lauku attīstības kontekstā pakalpojumu pieejamība jāsaprot kā efektīva pakalpojumu (gan publisko pakalpojumu, piemēram, izglītības, veselības aprūpes, gan arī ikdienas dzīvei nepieciešamo sadzīves pakalpojumu – iepirkšanās iespēju, banku pakalpojumu u.tml.) sasniedzamība no jebkuras teritorijas. Mūsdienās nav nepieciešams nodrošināt plašu pakalpojumu spektru jebkurā vietā, tas būtu gan ekonomiski neefektīvi, gan arī pazeminātu pakalpojumu kvalitāti. Pakalpojumu pieejamības un sasniedzamības nodrošināšanā izšķiroša nozīme ir sabiedriskā transporta un satiksmes infrastruktūras (ceļi, dzelzceļi) attīstībai un sakaru (īpaši interneta) pieejamībai.

Lauksaimnieciskajai ražošanai kļūstot intensīvākai, samazinās darbspēka ieguldījums un zemnieku saimniecībās vairs nevar nodrošināt algotu darbu visiem zemnieka ģimenes locekļiem. Turklāt darba piedāvājums lauksaimniecībā pēc satura ir samērā vienveidīgs un ne vienmēr apmierina visu lauku iedzīvotāju profesionālās ambīcijas. Ļoti bieži tas, ka nav iespēju strādāt izvēlētajā profesijā, mudina jauniešus doties prom no laukiem un traucē veidot harmonisku ģimenes dzīvi zemniekiem, jo tieši sievietēm darba iespējas lauksaimniecībā ir ierobežotas, un ne vienmēr zemnieka sievas sapnis ir sakārtot saimniecības grāmatvedību un pievērsties mājsaimniecībai. Iespējams, izredzes atrast darbu un izmantot pakalpojumus tuvākajos centros bieži vien dotu daudz lielāku ieguldījumu lauku iedzīvotāju apmierinātībā ar dzīves kvalitāti laukos nekā šo pakalpojumu nodrošināšana uz vietas, jo pakalpojumus būtu iespējams saņemt gan labākā kvalitātē, gan plašākā sortimentā. Šajā gadījumā būtu ļoti rūpīgi jāapsver katrs pakalpojums pēc satura: piemēram, sākumskolas izglītībai vajadzētu būt pēc iespējas tuvāk dzīvesvietai, savukārt specializēta medicīniskā aprūpe, neapšaubāmi, kvalitatīvāka būs lielajos centros. Tāpēc nozīmīgi ir empīriski izpētīt, kāds ir

Latvijas lauku iedzīvotāju ikdienā izmantotais “pakalpojumu grozs” un cik plašu ģeogrāfisko telpu ap dzīvesvietu aptver ar pakalpojumu izmantošanu saistītā ikdienas mobilitāte.

Labā dzīve laukos: pakalpojumi, ikdienas mobilitāte un piederība vietai

Socioloģijā labas dzīves konceptu bieži raksturo, izmantojot dzīves kvalitātes jēdzienu, un tas apjomīgā socioloģiskā pētījumā par dažādiem objektīvajiem un subjektīvajiem dzīves kvalitātes aspektiem darīts arī Latvijā (Tisenkopfs, Bela 2006). Dzīves kvalitātes jēdziens ietver arī aktīvu rīcību, stratēģijas dzīves kvalitātes uzlabošanai (Tisenkopfs 2006). Teritoriāli aplūkojot, viena no stratēģijām neapmierinošas dzīves kvalitātes gadījumā var būt migrācija – izšķiršanās par dzīvesvietas maiņu, nevis palikšanu un (ļoti konkrētas) piesaistes saglabāšanu esošajai dzīvesvietai.

Raksturojot cilvēka piesaisti un piederības izjūtu vietai, pētnieki atzīst, ka to veido ne tikai emocionālas, tiešā pieredzē ar vidi un kopienu balstītas saites – māju sajūta, piederības izjūta vietējai kopienai, identificēšanās ar vietu, bet arī apmierinātība ar vietas iespēju struktūru (*Low, Altman* 1992, *Stedman* 2002). Vietas iespēju struktūra ir saistīta ar teritorijas kapitālu – resursu un to kombināciju – radītajām iespējām attīstībai (*Ploeg, Marsden* 2008). Vietas iespēju struktūra ir teritorijas funkcionālā atbilstība cilvēka dzīves kvalitātes prasībām. Analizējot cilvēka un teritorijas mijiedarbību – cilvēku piesaisti vietai –, pētnieki vides psiholoģijā un ģeogrāfijā ir izmantojuši jēdzienu “atkarība no vietas”, uzsverot, ka tikpat nozīmīgi kā emocionālā piesaiste vietai, kopienai šajā gadījumā ir vietas funkcionālie aspekti: iespējas strādāt, mācīties, īstenot vēlamo dzīvesveidu vai sasniegt noteiktu dzīves kvalitātes līmeni. Vietas iespēju struktūru nereti mēra kā apmierinātību ar dzīvesvietā pieejamajiem pakalpojumiem un iespējām (*Giuliani* 2003), kā arī gatavību pārcelties uz citu dzīvesvietu, ja pašreizējā dzīvesvieta šīs iespējas nenodrošina.

Pakalpojumu pieejamība vietā ir viens no elementiem (līdztekus vietas identitātei un piederības izjūtai kopienai), kas piesaista cilvēkus vietai (*Low, Altman* 1992). Pakalpojumu izmantošana kādā teritorijā liecina par cilvēka personisku mijiedarbību ar šo vietu, līdz ar ko veidojas ikdienas teritoriālās prakses, zināšanas par vietu – vietas identitāte un ar vietu saistītas pozitīvas vai negatīvas attieksmes (piemēram, apmierinātība ar dažādiem

vietas funkcionālajiem aspektiem, iespējām vietā), piesaiste, piederības izjūta (*Manzo 2003*).

Vietas iespēju struktūra ietver dažādu pakalpojumu (arī – ceļu infrastruktūras, sabiedriskā transporta) pieejamību dzīvesvietā un sasniedzamā attālumā, kas veido ikdienas mobilitātes telpu (*Land 2005, Gustafson 2006*). Mobilitāte ietver ne tikai fiziskās pārvietošanās iespējas, bet arī interneta un telekomunikāciju tehnoloģijas (*Sheller, Urry 2006*), līdz ar to atkarībā no izvēlēta skatpunkta par ikdienas mobilitātes telpu var uzskatīt to vidi, kurā cilvēks ikdienā fiziski darbojas, gan arī vidi, ar kuru cilvēkam ir netieša pieredze caur internetu, televīziju, kontaktiem ar draugiem, paziņām.

Ikdienas mobilitāte ir nozīmīgs resurss, kas nodrošina pieeju dažādām iespējām, taču vienlaikus arī tai ir nepieciešami nozīmīgi materiāli un sociāli resursi – transporta infrastruktūra, transporta līdzeklis vai sabiedriskais transports, kā arī spēja un motivācija kaut kur doties (*Kaufmann et al. 2004, Cass et al. 2005*). Ikdienas mobilitātes iespējas vai to trūkums ir samērā cieši saistīts ar sociālās atstumtības risku – cilvēku spēja iesaistīties ikdienas mobilitātē, piemēram, saistībā ar darbu, vēlamo pakalpojumu saņemšanu, sociālo kontaktu uzturēšanu, ir cieši saistīta ar mērojamo attālumu, transporta infrastruktūru un cilvēka rīcībā esošajiem finanšu resursiem (*Schönfelder, Axhausen 2003*). Tātad mobilitāte kā resurss nav visiem vienlīdz pieejama, un tas var būt sociālo nevienlīdzību pastiprinošs aspekts (*Bergmann, Sager 2008*).

Pētījumi liecina, ka lielākas mobilitātes iespējas ir saistītas ar augstāku sasniedzamību dažādiem pakalpojumiem un sociālajiem tīkliem – mobilitātes iespējas ir nozīmīgas, gan lai varētu atrast darbu, gan situācijā, ja mājoklis atrodas samērā grūti sasniedzamā, izolētā teritorijā. Mobilitātes iespēju trūkums rada šķēršļus iesaistei dažādās sociālās aktivitātēs, ja ir apgrūtinātas iespējas nokļūt līdz notikumu vietai. Ierobežota mobilitāte nereti ir saistīta arī ar apgrūtinātu pieeju informācijai un tālākizglītības iespējām (*Kenyon et al. 2002*). Kā liecina pētījumi, informācijas un telekomunikāciju tehnoloģijas kā dažādu iespēju – attālinātā darba, pakalpojumu saņemšanas iespēju – veicinātājs laukos arī ir saistīts ar zināmu nevienlīdzības risku gan infrastruktūras, gan iedzīvotāju prasmju ziņā, īpaši – gados vecāku cilvēku un uz sociālās atstumtības riska robežas esošu cilvēku vidū (*Warren 2007*). Tātad, no vienas puses, pieeja mobilitātei kā resursam ir saistīta ar augstāku dažādu ārpus dzīvesvietas tuvākās apkārtnes esošu iespēju, pakalpojumu, sociālo tīklu pieejamību, kas uzlabo cilvēka dzīves kvalitāti, bet, no otras puses,

zemākas mobilitātes iespējas vienmēr nozīmē to, ka cilvēkiem ļoti nozīmīgs dažādu jautājumu risināšanā kļūst vietējais sociālais tīkls (*Gray et al.* 2006).

Tātad lauku iedzīvotāji, kuriem mobilitātes iespējas un resursi ir pieejami, – cilvēki ar augstākiem ienākumiem, kam pieder vai ir pieejami transporta līdzekļi un ir prasme tos vadīt, kam ir nepieciešamība ikdienā pārvietoties darba vajadzībām, – šādā situācijā ir labākā pozīcijā nekā tie, kuriem šādu resursu nav – nav personiskā transporta līdzekļa, ir grūti pieejams sabiedriskais transports, nav pietiekamu ienākumu u.tml. (*Cloke* 1996). Mobilitātes iespējas – mobilitātes intensitāte un aptvertā telpa – un mobilitātes rādiuss atšķiras arī dažādās sociālās un demogrāfiskās iedzīvotāju grupās (piem., *Jetzkowitz et al.* 2007).

Mobilitātes aspektā piederību vietai var raksturot kā attiecības ar vietu, kas “piesaista” vai “atstumj”, apstākļos, kad vietas iespēju struktūra un pieejamība ir vai nu piemērota tam, lai tur varētu dzīvot, vai arī liek cilvēkiem braukt projām, lai tie varētu apmierināt kādas nozīmīgas vajadzības. Iespējams, pietiek ar ikdienas mobilitāti, bet varbūt ir nepieciešama dzīvesvietas maiņa. Ierobežotas ikdienas mobilitātes – svarīga dzīves kvalitātes aspekta – iespējas spiež cilvēkus pamest dzīvesvietu. Ja dzīvesvietas apkārtnē sasniedzamā attālumā nav pieejamas darba, izglītības, iepirkšanās iespējas, banku pakalpojumi un citas iespējas un pakalpojumi, kas saistās ar noteiktu dzīves kvalitāti, tad dzīvesvietas maiņa tuvāk darbam, skolai, pakalpojumu centriem ir viena no stratēģijām dzīves kvalitātes paaugstināšanai.

Ikdienas mobilitāte laukos salīdzinoši zemā iedzīvotāju blīvuma un pakalpojumu un dažādu iespēju (darba, mācību, sociālo kontaktu uzturēšanas u.tml.) fiziskās attālinātības dēļ ir saistīta ar sociālās atstumtības risku, tāpēc, domājot par labu dzīvi laukos, ir jāpievērš uzmanība ikdienas mobilitātes telpai un dažādu pakalpojumu pieejamībai dažādās sociālās un demogrāfiskās grupās.

Pētījuma datu avoti un metodoloģija

Šajā nodaļā ir analizēti 2011. gadā veiktās iedzīvotāju aptaujas “Vieta, rīcībspēja, migrācija” dati – tika aptaujāti 1009 Latvijas iedzīvotāji. Šā pētījuma mērķiem tiek izmantota 344 aptaujāto lauku iedzīvotāju izlases apakškopa. Empīriskā pētījuma mērķis ir pārbaudīt, kā veidojas un kādi ir ar darbu, mācībām un pakalpojumu patēriņu saistītie ikdienas mobilitātes telpas modeļi Latvijas laukos un kādām iedzīvotāju grupām tie ir raksturīgi. Lai iegūtu empīrisku priekšstatu par ar darbu, mācībām un pakalpojumu

patēriņu saistītajiem ikdienas mobilitātes telpas modeļiem, tika mērīta izmantoto 'pakalpojumu groza' daudzveidība un pakalpojumu ģeogrāfiskā 'izklīde' attiecībā pret dzīvesvietu.

Izmantoto iespēju un pakalpojumu 'grozs' raksturo cilvēka dzīvesveidu un dzīves kvalitāti – pakalpojumu izmantošanas nepieciešamību (piemēram, iepirkšanās, bankas pakalpojumi, izglītības un medicīnas pakalpojumi) un to pieejamību dažādu faktoru (piemēram, pakalpojuma izmaksu, fiziskā attāluma) ietekmē.

Aptaujā respondentiem tika uzdots jautājums "Kur Jūs pēdējo 12 mēnešu laikā parasti esat izmantojis dažādus pakalpojumus?", vaicājot par šādiem pakalpojumiem un iespējām: iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, izglītības un tālākizglītības iespējas, kultūras, izklaides un sporta pasākumu apmeklēšanas iespējas, ikdienas pakalpojumu (kafejnīcas, friziera u.tml.) izmantošanas iespējas, aktīvās atpūtas (pārgājieni, izbraukumi) iespējas – septiņi ikdienā bieži izmantoti un nepieciešami pakalpojumi vai iespējas.² Respondents par katru iespēju vai pakalpojumu varēja norādīt, kādās teritoriālās robežās (dzīvesvietā, kādā citā pilsētā vai pagastā novada teritorijā, Rīgā, kādā citā vietā Latvijā vai ārzemēs) pēdējo 12 mēnešu laikā tos ir izmantojis, vai norādīt, ka pakalpojumu vai iespēju nav izmantojis. Tādējādi viens respondents var būt izmantojis vairākus pakalpojumus vairākās vietās, līdz ar to procentu summa var pārsniegt 100%.

Lai novērtētu izmantotā (un katram individuālajam respondentam pieejamā) 'pakalpojumu groza' daudzveidību, tika rēķināts indekss, apkopojot informāciju par pakalpojumiem un iespējām, ko respondents izmantojis pēdējo 12 mēnešu laikā. Izveidotā indeksa vērtības bija robežās no 7 – respondents pēdējo 12 mēnešu laikā nav izmantojis nevienu no minētajiem pakalpojumiem – līdz 0 – respondents šajā laika periodā ir izmantojis visus piedāvātos pakalpojumus, iespējas (piemēram, rēķinot vidējās indeksa vērtības respondentu grupās, indeksa vērtība 3,67 nozīmē, ka respondenti šajā grupā ir izmantojuši vidēji 3–4 no piedāvātajiem pakalpojumiem vai iespējām, bet indeksa vērtība 1,60 – respondenti vidēji izmantojuši 5–6 iespējas, pakalpojumus no piedāvātajiem). Jo zemāka indeksa vērtība, jo lielāka izmantoto pakalpojumu daudzveidība.

Balstoties uz informāciju par dažādu pakalpojumu un iespēju izmantošanu, respondenti tika grupēti, izmantojot klasteru analīzes metodi, tādējādi

² Šo pakalpojumi nozīmi apstiprina arī citi pētījumi, kuros pievērsta uzmanību objektīvajai dzīves kvalitātei (piemēram, LLKC 2012, Tisenkopfs, Bela 2006).

raksturojot pastāvošos izmantoto 'pakalpojumu grozus'. Šādi var novērtēt respondentu izmantoto pakalpojumu un iespēju daudzveidību un raksturojot respondentu motivāciju un spēju izmantot šos pakalpojumus – to sasniedzamību. Pakalpojumu 'grozs' ir arī viens no dzīvesveidu raksturojošajiem elementiem. Diemžēl esošā informācija neļauj detalizēti precizēt iemeslus, kāpēc pakalpojumi vai iespējas netiek izmantotas, tāpēc jāpieņem, ka iespēja vai pakalpojums vai nu nav nepieciešams, vai nav pieejams dzīvesvietā, vai nav sasniedzams respondentam ar viņam pieejamajiem resursiem. Vienlaikus pētījuma rezultāti ļauj raksturot ne tikai respondentam individuāli pieejamo pakalpojumu daudzveidību dzīvesvietā, bet arī vietas iespēju struktūru – kādi pakalpojumi dzīvesvietā vispār ir pieejami un respondentam sasniedzami.

Iespēju izmantošanas un pakalpojumu patēriņa ģeogrāfiskā izkliede ir daļa no cilvēka ikdienas dzīves telpas³. Aptaujā respondentiem lūdza precizēt teritoriālos mērogius, kuros viņi pēdējo 12 mēnešu laikā parasti izmantojuši jau minētos septiņus pakalpojumus – dzīvesvietā, kādā citā pilsētā vai pagastā novada teritorijā, Rīgā, kādā citā vietā Latvijā vai ārzemēs (respondenti varēja atzīmēt visas atbilstošās atbildes). Papildus tika fiksēta respondenta darba vai mācību vieta, ja respondents pētījuma brīdī bija iesaistīts šādās aktivitātēs. Balstoties uz respondentu sniegto informāciju, tika izveidoti indeksi, kas raksturo dažādu pakalpojumu un iespēju izmantošanas biežumu dažādās teritorijās gada laikā (vērtību skalā no 0 – netiek izmantots neviens pakalpojums – līdz 9 – attiecīgajā teritoriālajā līmenī tiek izmantoti visi piedāvātie pakalpojumi un iespējas). Tā tika noteikta arī dažādu teritoriālo mērogu – dzīvesvietas, citas vietas novada teritorijā, Rīgas u.tml. – izmantošanas intensitāte,⁴ tādējādi raksturojot ikdienas mobilitātes dzīves telpu. Balstoties uz informāciju par pakalpojumu un iespēju izmantošanas intensitāti dažādos teritoriālos līmeņos, respondenti tika grupēti, izmantojot klasteru analīzes metodi. Tika iegūta informācija par empīriski pastāvošiem ikdienas mobilitātes telpas tipiem saistībā ar darbu, mācībām un pakalpojumu izmantošanu. Šāds ikdienas dzīves telpas raksturojums ļauj saprast, kādi ir

³ Būtiska ikdienas dzīves telpas daļa ir saistīta arī ar sociālajiem kontaktiem, bet tie šā empīriskā pētījuma ietvaros netika aplūkoti.

⁴ Salīdzinot ar pētījumiem, kas koncentrējas uz ceļojumu biežumu, ilgumu un attālumiem saistībā ar to mērķiem (piemēram, laika izlietojuma, pārvietošanās dienasgrāmatām), šajā aptaujā iegūtie dati ir mazāk detalizēti, jo fiksē vispārīgu informāciju par ikdienas praksi pakalpojumu izmantošanā, nevis apkopo informāciju par fiksētām respondenta aktivitātēm noteiktā laika posmā.

tipiskākie darba, mācību un pakalpojumu izmantošanas iespēju teritoriālie modeļi. Vienlaikus šī informācija netieši raksturo arī dažādu iespēju un pakalpojumu sasniedzamību no respondenta dzīvesvietas, t.i., šādi mērīta respondentu ikdienas dzīves telpa netieši raksturo arī respondentu dzīvesvietas iespēju struktūru.

Tādējādi kļuva iespējams pārbaudīt, vai intensīvāka pakalpojumu izmantošana un plašāka ikdienas dzīves telpa ir saistīta ar noteiktām sociālām un demogrāfiskām pazīmēm – vecumu, ienākumiem, nodarbinātības statusu u.c. Tomēr, veicot datu analīzi, jāņem vērā, ka daudzas respondentu pazīmes (piemēram, nodarbinātība, izglītība) ir zināmas tikai individuālā līmenī un nav zināma informācija par citiem māsaimniecības locekļiem, tāpēc informācija par šo pazīmi saistību ar ikdienas mobilitātes telpu jāinterpretē piesardzīgi.

Lauku iedzīvotāji un ikdienas mobilitāte saistībā ar dažādu iespēju un pakalpojumu izmantošanu

Aptaujas dati liecina, ka ar nodarbinātību saistītā ikdienas mobilitāte laukos ir samērā neliela – divas trešdaļas respondentu laukos (62%) strādā dzīvesvietā, t.i., pilsētā vai pagastā, kurā atrodas viņu dzīvesvieta. Piektā daļa (22%) strādā citā pilsētā vai pagastā novada teritorijā. Jāņem vērā, ka pēc 2009. gada administratīvi teritoriālās reformas novadi ir dažāda lieluma, tāpēc novads var būt gan pavisam neliela, gan arī samērā plaša teritorija – bijušais rajons, tātad ģeogrāfiskais mērogs šajā gadījumā ir atšķirīgs. Salīdzinoši citās pilsētās (izņemot Rīgu, kur dzīvesvietā strādā gandrīz visi aptaujātie) dzīvesvietā ir nodarbināti 82% strādājošo.

Kur lauku iedzīvotāji saņem ikdienas pakalpojumus? Respondenti par katru no septiņiem pakalpojumiem vai iespējām – iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, izglītības un tālākizglītības iespējas, kultūras, izklaides un sporta pasākumu apmeklēšanas iespējas, ikdienas pakalpojumu (kafējnīcas, friziera u.tml.) izmantošanas iespējas, aktīvās atpūtas (pārgājieni, izbraukumi) iespējas – varēja norādīt, vai pakalpojumu/iespēju izmantojuši dzīvesvietā, kādā citā pilsētā vai pagastā novada teritorijā, Rīgā, kādā citā vietā Latvijā vai ārzemēs, vai pēdējo 12 mēnešu laikā to nav izmantojuši vispār, par katru pakalpojumu/iespēju izvēloties visas atbilstošās atbildes. Turpmāk īsi raksturots pakalpojumu un iespēju izmantošanas biežums un ģeogrāfiskā izklide aptaujāto lauku iedzīvotāju vidū.

Dzīvesvietā un tās tuvumā visbiežāk izmantotie pakalpojumi ir iepirkšanās un medicīnas pakalpojumi. No aptaujātajiem 85% lauku iedzīvotāju ir iepirkušies dzīvesvietā un 36% – arī kādā citā pilsētā vai pagastā savā novadā. Ārstu, medicīnas pakalpojumus dzīvesvietā izmantojuši 56% aptaujāto (28% – arī citur novada teritorijā).

Pārējos pakalpojumus lauku iedzīvotāji dzīvesvietā izmantojuši retāk nekā pusē gadījumā. Dažādu ikdienas pakalpojumu izmantošana – kafējnīca, frizieris u.tml. – pēdējo 12 mēnešu laikā nav bijusi aktuāla 24% lauku iedzīvotāju (salīdzinot ar Rīgas un citu pilsētu iedzīvotājiem, lauku iedzīvotāji tos kopumā izmanto retāk – tikai 11% Rīgas un citu pilsētu iedzīvotāju pēdējā gada laikā nav izmantojuši šādus pakalpojumus). Aplūkojot pakalpojumu izmantošanas teritoriālo izkliedi lauku iedzīvotāju vidū, divas piektdaļas lauku iedzīvotāju tos ir izmantojušas dzīvesvietā (40%), ceturtdaļa – 27% – novada ietvaros, 12% – arī Rīgā.

Banku pakalpojumus pēdējo 12 mēnešu laikā izmantojuši 80% aptaujāto lauku iedzīvotāju. Dzīvesvietā banku pakalpojumus izmantojusi trešā daļa – 33% aptaujāto lauku iedzīvotāju, bet visbiežāk – 42% – banku pakalpojumus lauku iedzīvotāji izmantojuši kādā citā pilsētā vai pagastā novada teritorijā. Tas liecina, ka trešdaļai lauku iedzīvotāju banku pakalpojumi ir pieejami dzīvesvietā, divām piektdaļām – citā vietā novada teritorijā.

Kultūras pasākumus lauku iedzīvotāji ir apmeklējuši retāk nekā Rīgā vai citās pilsētās dzīvojošie: Rīgā tikai ceturtdaļa aptaujāto pēdējo 12 mēnešu laikā nav apmeklējusi kultūras pasākumus – 22%, citās pilsētās šādu cilvēku īpatsvars ir 39%, bet laukos – 50%. Raksturojot kultūras pasākumu apmeklēšanas ģeogrāfisko izkliedi, biežāk lauku iedzīvotāji pasākumus apmeklējuši dzīvesvietā un/vai Rīgā – piektā daļa aptaujāto lauku iedzīvotāju – 21% – pasākumus ir apmeklējusi dzīvesvietā, 15% – novadā, bet 21% – arī Rīgā.

Pārgājieni, izbraukumi, aktīvā atpūta raksturo lauku (un arī pilsētvides ‘zaļo laukumu’) vides rekreatīvās kvalitātes; pēdējo 12 mēnešu laikā šādas aktivitātes ir bijušas interesantas 76% Rīgas un 54% citu pilsētu, kā arī 44% lauku iedzīvotāju. Laukos visbiežāk – 17% gadījumu – tas ir noticis dzīvesvietā, 14% – citur novada ietvaros, 16% – citur Latvijā.

Mācības, kursus izmantojuši kopumā tikai 23% aptaujāto lauku iedzīvotāju, no tiem 5% – savā dzīvesvietā, 11% – pagasta vai novada teritorijā un 8% – Rīgā.

Šādi var vienlaikus raksturot gan izmantoto pakalpojumu un iespēju ‘grozu’, kas netieši raksturo respondentu dzīvesveidu, gan laukus kā dzīves

telpu – pakalpojumu un iespēju izmantošanas teritoriju. No pētījuma rezultātiem var secināt, ka laukos respondenta dzīvesvietā ir sasniedzamas un ērti izmantojamas iepirkšanās iespējas, samērā bieži – 40% gadījumu – sadzīves pakalpojumi un trešdaļai – banku pakalpojumi. Sadržīves pakalpojumi un banku pakalpojumi ir labāk sasniedzami kādā citā vietā – pilsētā vai pagastā – novada teritorijā.

Apkopojot respondentu atbildes par izmantoto pakalpojumu daudzveidību indeksā, tikai ceturtdaļa aptaujāto lauku iedzīvotāju (25%) ir izmantojusi visus aptaujā minētos pakalpojumus, bet katrs četrpadsmitais lauku iedzīvotājs izmantojis tikai 1–2 pakalpojumus vai iespējas no septiņiem. Kā var secināt no indeksa vidējās aritmētiskās vērtības, lauku iedzīvotāju izmantoto pakalpojumu un iespēju vidū salīdzinājumā ar Rīgas un citu pilsētu iedzīvotājiem ir vismazāk daudzveidības.

Daudzveidīgāku pakalpojumu un iespēju klāstu izmanto gados jaunāki lauku iedzīvotāji. Visaktīvākie dažādu pakalpojumu/iespēju izmantotāji ir 18–24 gadus veci lauku iedzīvotāji (indeksa vērtība šajā grupā ir 1,38, kas nozīmē, ka izmantotas 5–6 no septiņām iespējām), 25–34 gadus veci iedzīvotāji (2,00 jeb vidēji 5 iespējas/pakalpojumi) un 35–44 gadus veci iedzīvotāji (1,86 jeb izmantotas 5–6 no 7 iespējām). Tātad līdz 44 gadu vecumam cilvēki ir bijuši aktīvāki, prasīgāki pret dzīves vidi, dzīvesvietu dažādu pakalpojumu, iespēju izmantošanā. Pēc 44 gadu vecuma – 45–54 gadus vecu iedzīvotāju grupā vidējais pakalpojumu izmantošanas līmenis ir 2,70 jeb 4–5 pakalpojumi/iespējas, bet 55–74 gadus vecu lauku iedzīvotāju vidū – 3,27 jeb 3–4 pakalpojumi/iespējas. Tātad gados vecāki cilvēki, kas dzīvo laukos, izmanto vidēji mazāku pakalpojumu klāstu nekā gados jauni laucinieki.

Lielāka izmantoto pakalpojumu daudzveidība raksturīga cilvēkiem ar augstāko izglītību (1,43 jeb vidēji 5–6 pakalpojumu izmantošana) salīdzinājumā ar aptaujātajiem, kuriem ir vidējā speciālā (2,36 jeb 4–5 pakalpojumi) vai pamatzglītība (3,1 jeb 3–4 pakalpojumi). Iedzīvotāji ar salīdzinoši vidēji augstiem (161–220 Ls) ienākumiem un salīdzinoši augstiem ienākumiem (221 Ls un vairāk) uz vienu ģimenes locekli pēc nodokļu nomaksas biežāk izmantojuši dažādus pakalpojumus/iespējas (attiecīgi 1,71 ar vidēji augstiem un 1,65 ar augstiem ienākumiem; 5–6 pakalpojumi vai iespējas no septiņām), savukārt iedzīvotāji ar zemiem (zem 85 Ls), vidēji zemiem (86–125 Ls) un vidējiem (126–160 Ls) ienākumiem uz vienu ģimenes locekli dažādas iespējas izmantojuši retāk – 3,26 jeb 3–4 iespējas/pakalpojumi iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem, 2,40 jeb 4–5 iespējas/pakalpojumi iedzīvotājiem ar vidēji zemiem

un 2,65 jeb 4–5 iespējas/pakalpojumi iedzīvotājiem ar vidējiem ienākumiem (4–5 pakalpojumi). Daudzveidīgāku pakalpojumu klāstu ir izmantojuši nodarbinātie iedzīvotāji (1,76 jeb 5–6 no septiņiem pakalpojumiem/iespējām) nekā tie, kas nestrādā, – 3,03 jeb 3–4 pakalpojumi/iespējas no nosauktajiem.

Raksturojot lauku iedzīvotāju izmantotos pakalpojumus un iespējas un to ģeogrāfisko izkliedi, kopumā lauku iedzīvotāji dažādus pakalpojumus un iespējas izmantojuši retāk nekā Rīgas vai citu pilsētu iedzīvotāji. Dzīvesvietā un tās tuvumā visbiežāk izmantotie pakalpojumi/iespējas laukos ir iepirkšanās un medicīnas pakalpojumi. Lielāka izmantoto pakalpojumu daudzveidība raksturīga nodarbinātajiem lauku iedzīvotājiem, cilvēkiem ar augstāko izglītību un salīdzinoši augstiem ienākumiem.

Iedzīvotāju gada laikā izmantotais ‘pakalpojumu grozs’ – dažādu pakalpojumu izmantošanas tipi

Pēc tā, kādus pakalpojumus cilvēks pēdējā gada laikā ir izmantojis, tika izveidota ‘pakalpojumu grozu’ un netieši – dzīvesveidu – raksturojoša tipoloģija, proti, respondenti tika sagrupēti trīs grupās. 1. grupa ietver cilvēkus ar vidēju izmantoto pakalpojumu un iespēju daudzveidību (izmantojuši 4–5 no septiņiem aptaujā pētītajiem pakalpojumiem/iespējām), 2. grupa – cilvēkus ar nelielu izmantoto pakalpojumu daudzveidību (izmantojuši 2–3 no septiņiem pakalpojumiem/iespējām), bet 3. grupa – respondentus ar augstu izmantoto pakalpojumu daudzveidību (izmantojuši 6–7 no septiņiem pakalpojumiem/iespējām).

Starp aktīvāk izmantotajiem pakalpojumiem ir iepirkšanās, bankas u.c. ikdienas pakalpojumi – visu grupu respondenti ir veikuši iepirkumus; banku un ikdienas pakalpojumus izmantojuši gandrīz visi 1. un 3. grupas pārstāvji (ar vidēji augstu un augstu izmantoto pakalpojumu daudzveidību), bet ārsta, mācību, kultūras un aktīvās atpūtas iespēju izmantošanā ir vērojamas lielākas atšķirības.

Raksturojot sociālās un demogrāfiskās atšķirības, daudzveidīgāku pakalpojumu izmantotāji biežāk ir gados jaunāki, nodarbināti, ar augstāku izglītību un ienākumiem, kā arī salīdzinoši biežāk – Pierīgā, Vidzemē vai Kurzemē nekā Zemgalē un Latgalē dzīvojošie laucinieki. Respondenti, kurus aptver 2. grupa – cilvēki ar nelielu izmantoto pakalpojumu daudzveidību, ir salīdzinoši gados vecāki cilvēki nekā ar vidēji augstu un augstu izmantoto pakalpojumu daudzveidību (1. un 3. grupa); viņiem ir zemāka izglītība (lielāks īpatsvars iedzīvotāju ar pamatizglītību), trīs ceturtdaļas nestrādā; būtiski

atšķiras arī ienākumi – grupā ar nelielu izmantoto pakalpojumu daudzveidību gandrīz pusei ienākumi uz vienu ģimenes locekli ir līdz 85 Ls un tikai 12% – 161 Ls un vairāk, kamēr 3. grupā tādu ir trešā daļa (34%). Reģionāli 1. un 2. grupa – cilvēki ar zemu vai vidēju izmantoto pakalpojumu daudzveidību – lielākoties ir no Zemgales un Latgales lauku teritorijām. 3. grupas, kur izmantoto pakalpojumu daudzveidība ir salīdzinoši augsta, respondenti vairāk ir no Pierīgas, Vidzemes un Kurzemes lauku teritorijām.

1. tips. Vidēji daudzveidīgs izmantoto iespēju un ‘pakalpojumu grozs’

Šajā grupā ietverti respondenti, kuri pēdējo 12 mēnešu laikā izmantojuši 4–5 no piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām (indeksa vērtība – 2,21), un šis ‘pakalpojumu grozs’ raksturīgs trešdaļai aptaujāto laucinieku (31%). Iepirkšanās iespējas izmantojuši ir visi, arī apmeklējuši bankas un medicīnas un ikdienas pakalpojumus izmantojuši gandrīz visi (nav izmantojuši tikai 4%).

Ievērojami retāk šajā grupā izmantotas mācību, kultūras un aktīvās atpūtas iespējas – pārgājienos, izbraukumos pēdējā gada laikā ir bijis 21%, mācījušies ir 28%, kultūras pasākumos apmeklējuši 38%. Tātad šai grupai ‘pakalpojumu grozu’ un dzīvesveidu no pakalpojumu patērēšanas viedokļa veido salīdzinoši neliels nepieciešamo pakalpojumu/iespēju klāsts.

Sprīžot pēc biežāk izmantoto pakalpojumu izmantošanas vietas ģeogrāfiskās izkliedes, šīs iespējas ir pieejamas dzīvesvietā. Iepirkšanās intensitāte samazinās, pieaugot attālumam no dzīvesvietas, – 86% aptaujāto iepirkušies dzīvesvietā, 37% – kādā citā vietā novada teritorijā, 31% – Rīgā, 27% – citviet Latvijā. Medicīnas pakalpojumus divas trešdaļas (67%) izmantojusi dzīvesvietā, trešā daļa – arī novada teritorijā (34%), bet Rīgā un citur Latvijā – ievērojami retāk (14% un 5%). Citus ikdienas pakalpojumus (piemēram, frizieri, kafejnīcu u.tml.) lielākā daļa – vairāk nekā puse – šīs grupas respondentu izmantojuši dzīvesvietā (59%); 29% – novada teritorijā, 13% – Rīgā un 8% – citur Latvijā. Banku pakalpojumus šie cilvēki pārsvarā izmanto dzīvesvietā vai novada teritorijā – attiecīgi 43% un 51%, bet 16% aptaujāto tos izmantojuši Rīgā un 15% – citur Latvijā.

Kultūras pasākumos izmantojusi tikai nedaudz vairāk kā trešā daļa šās grupas iedzīvotāju – 38%. Visbiežāk tie izmantoti dzīvesvietā (13%) vai Rīgā (16%), bet 8% apmeklējuši kultūras pasākumus novada teritorijā, izņemot dzīvesvietu, un 9% – citur Latvijā. Pārgājienos, izbraukumos, aktīvās atpūtas pasākumos iesaistījusies piektā daļa šās grupas cilvēku, un visbiežāk šās iespējas

izmantotas dzīvesvietā – 10%. Mācījušies, apmeklējuši kursus ir tikai 28% aptaujāto, un tas visbiežāk ir noticis dzīvesvietā (7%) vai novada teritorijā (11%).

Sociāli un demogrāfiski trešdaļas (34%) šās grupas iedzīvotāju ģimenes locekļiem ir salīdzinoši zemi un vidēji zemi ienākumi (līdz 125 Ls uz vienu ģimenes locekli), 14% – vidēji augsti un augsti, t.i., virs 161 Ls uz vienu ģimenes locekli.

No Pierīgā dzīvojošajiem šāds izmantoto “pakalpojumu grozs” ir 29% aptaujāto, no Latgalē un Zemgalē aptaujātajiem – piektajai daļai (attiecīgi 22% no Latgalē un 22% – Zemgalē aptaujātajiem), bet retāk tas izplatīts Kurzemē (12%) un Vidzemē (15%) aptaujāto lauku iedzīvotāju vidū. Puse aptaujāto, kuriem raksturīgs šāds ‘pakalpojumu grozs’, strādā – 54% (no tiem 17% – publiskajā, bet 38% – privātajā sektorā). Piektā daļa šajā grupā (19%) ir ar pamatizglītību, 65% – ar vidējo profesionālo un 16% – ar augstāko izglītību. Trešā daļa ir vecumā līdz 34 gadiem (31%), 21% – 35 līdz 44 gadus veci, bet gandrīz puse – 47% – 45 līdz 74 gadus veci.

2. tips. ‘Pakalpojumu grozs’ ar nelielu izmantoto pakalpojumu un iespēju daudzveidību

Šo ‘grozu’ veido pakalpojumu un iespēju izmantošanas daudzveidības ziņā vispieticīgākā grupa – šie cilvēki izmantojuši vidēji 2–3 pakalpojumus no septiņiem piedāvātajiem (indeksa vērtība – 4,13), un šis ‘pakalpojumu grozs’ raksturīgs nedaudz vairāk kā trešdaļai aptaujāto laucinieku (36%). Iepirkušies ir visi un ārstu apmeklējuši divas trešdaļas – 67% aptaujāto, bet bankas pakalpojumus izmantojusi mazāk nekā puse – 45%, citus ikdienas pakalpojumus – 37%.

Iepirkšanās raksturo dzīvesvietas (85%) un novada teritorijas (33%) dominance, citur šās grupas cilvēki faktiski nav iepirkušies (Rīgā – 6%, kas ir ļoti maz, salīdzinot ar pārējām grupām). Arī pie ārsta cilvēki visbiežāk bijuši dzīvesvietā (46%) un novada teritorijā (22%). Lielākā daļa no tiem, kas šajā grupā pēdējā gadā izmantojuši dažādus ikdienas pakalpojumus, to ir darījuši dzīvesvietā (22%) vai novada teritorijā (15%). Bankas pakalpojumus izmantojušie visbiežāk šos pakalpojumus izmantojuši citā vietā novadā (29%), nevis dzīvesvietā (16%), kas liecina par ierobežotu pakalpojuma pieejamību.

Piektā daļa (20%) šās grupas dalībnieku ir devusies izbraukumā, iesaistījusies aktīvajā atpūtā – un arī tad lielākā daļa to ir darījusi dzīvesvietā (8%) vai novada teritorijas ietvaros (9%). Kultūras pasākumus apmeklējuši 16%, visbiežāk (9%) tas noticis dzīvesvietā; 3% pasākumus apmeklējuši novada teritorijā un 3% – Rīgā. Mācījušies, apmeklējuši kursus ir 4% šās grupas cilvēku, turklāt tikai novada teritorijā.

‘Pakalpojumu grozs’ ar nelielu izmantoto pakalpojumu daudzveidību raksturīgs gados vecākiem cilvēkiem – 40% šajā grupā ir 55–74 gadus veci (salīdzinājumā ar 22% respondentu vidū ar vidēji daudzveidīgu un 13% grupā ar augstu izmantoto pakalpojumu daudzveidību). Gandrīz trīs ceturtdaļas (72%) aptaujāto šajā grupā nestrādā, bet no 28% strādājošo 10% strādā publiskajā un 18% – privātajā sektorā. Trešdaļai cilvēku, kam raksturīgs šāds pakalpojumu patēriņš, ir iegūta tikai pamatizglītība (34%), divām trešdaļām (60%) – vidējā profesionālā izglītība, bet augstākā izglītība ir tikai 6%, kas ir zemāk nekā vidēji starp lauku iedzīvotājiem. Cilvēki ar šādu izmantoto ‘pakalpojumu grozu’ biežāk dzīvo Zemgalē un Latgalē nekā Kurzemē, Pierīgā vai Vidzemē. Gandrīz pusei ienākumi ir zemi vai vidēji zemi – 48% tie nepārsniedz 125 Ls uz vienu ģimenes locekli, turklāt 32% tie ir zemāki par 85 Ls uz vienu ģimenes locekli un tikai 12% – lielāki par 161 Ls uz vienu ģimenes locekli.

3. tips. ‘Pakalpojumu grozs’ ar augstu izmantoto pakalpojumu daudzveidību

Šis ‘gros’ raksturo daudzveidīgu pakalpojumu izmantotājus (izmantojuši 6–7 no septiņiem piedāvātajiem pakalpojumiem, indeksa vērtība – 0,58), un šis ‘pakalpojumu grozs’ raksturīgs trešdaļai aptaujāto laucinieku (32%). Visi, kuriem raksturīgs šis ‘pakalpojumu grozs’, pēdējo 12 mēnešu laikā ir iepirkušies, izmantojuši banku un citus ikdienas pakalpojumus, apmeklējuši kultūras pasākumus, devušies aktīvajā atpūtā. Nedaudz retāk izmantoti ārsta pakalpojumi (89%) un mācīšanās iespējas – 52%, tomēr arī šie pakalpojumi izmantoti biežāk nekā abās pārējās grupās.

Iepirkšanās visbiežāk notikusi dzīvesvietā (82%), taču šī grupa biežāk nekā pārējās iepirkusies arī citās vietās novadā (37%) un Rīgā (42%), tāpat šās grupas pārstāvji iepirkušies arī citur Latvijas teritorijā (27%) un ārzemēs (9%). Mediķu pakalpojumus nedaudz vairāk kā puse grupas dalībnieku izmantojuši dzīvesvietā (56%), trešā daļa (30%) – novada ietvaros, bet piektā daļa (21%) – Rīgā.

Bankas pakalpojumus šās grupas pārstāvji biežāk izmantojuši novada ietvaros ārpus dzīvesvietas (48%), kā arī dzīvesvietā (43%), retāk Rīgā (24%) un citur Latvijā (19%) vai ārzemēs (8%). Līdzīga ģeogrāfiskā izkliede raksturīga citu ikdienas pakalpojumu izmantošanai: 43% dzīvesvietā, 40% citur novada teritorijā, 24% Rīgā, 13% citur Latvijā un 7% ārpus Latvijas.

Kultūras pasākumus divas piektdaļas šās grupas dalībnieku apmeklējuši dzīvesvietā (42%), kas ir ievērojami biežāk nekā citās grupās, un tas nozīmē vai nu to, ka šajās vietās ir piedāvājums, vai arī to, ka šie cilvēki ir aktīvāki. Trešā daļa (33%) kultūras pasākumus apmeklējusi novada ietvaros, gandrīz

puse (45%) – Rīgā, un piektā daļa – arī citur Latvijā (20%). Arī aktīvajā atpūtā, pārgājienos pārsvarā šie cilvēki devušies dzīvesvietā (33%) un novada ietvaros (29%), bet trešā daļa (36%) – arī citur Latvijā. Mācību iespējas izmantotas pārsvarā novada ietvaros (20%) un Rīgā (21%); tikai 7% mācījušies dzīvesvietā – pilsētā vai pagastā.

Šās grupas pārstāvji biežāk nāk no Pierīgas – 32%, Kurzemes – 26% vai Vidzemes – 21%. Tikai 13% ir no Latgales un 8% – no Zemgales. Šis ‘pakalpojumu grozs’ ir raksturīgs iedzīvotājiem ar salīdzinoši augstiem ienākumiem: trešdaļai ienākumi ir vidēji augsti un augsti – virs 161 Ls mēnesī uz vienu ģimenes locekli (34%), un tikai ceturtdaļai (25%) ienākumi ir līdz 125 Ls. Lielākā daļa šās grupas respondentu ir strādājoši (kopā 75%, no kuriem 47% strādā privātajā un 28% – publiskajā sektorā) un ar lielāku augstākās izglītības īpatsvaru nekā citās grupās (24% salīdzinājumā ar attiecīgi 16% un 6% grupās ar vidēju vai nelielu izmantoto pakalpojumu daudzveidību). 12% šās grupas dalībnieku ir pamata izglītība, 64% – vidējā vai vidējā profesionālā, bet ceturtdaļai (24%) – augstākā izglītība. Vecuma ziņā šie cilvēki ir gados jaunāki nekā cilvēki, kuriem atbilst divi iepriekš aprakstītie pakalpojumu patēriņa tipi, – 23% ir vecumā no 18 līdz 24 gadiem, 18% – 25–34 gadus veci, bet 29% – 35–44 gadus veci. 45–54 un 55–74 gadus vecu respondentu īpatsvars šajā grupā ir attiecīgi 18% un 13%.

‘Pakalpojumu grozus’ raksturo pastāvošās sociālās, demogrāfiskās un teritoriālās atšķirības pakalpojumu/iespēju pieejamībā un izmantošanā lauku iedzīvotāju vidū. Augstāka pieejamo pakalpojumu/iespēju daudzveidība (izmantoti visi vai gandrīz visi no 7 pakalpojumiem/iespējām) raksturīga trešdaļai lauku iedzīvotāju, kas salīdzinājumā ar citiem ir ar augstākiem ienākumiem, biežāk ir nodarbināti privātajā sektorā, ir ar augstāku izglītību un gados jaunāki, kā arī biežāk dzīvo Pierīgas reģionā. ‘Pakalpojumu grozs’ ar zemu izmantoto pakalpojumu daudzveidību (izmantoti vidēji 2–3 pakalpojumi/iespējas no 7, no tiem visbiežāk minētie – iepirkumu veikšana un medicīnas pakalpojumu izmantošana) raksturo trešdaļu aptaujāto laucinieku, kas ir salīdzinoši gados vecāki, pārsvarā nestrādā, ir ar zemāku izglītību un zemiem vai vidēji zemiem ienākumiem.

Ikdienas mobilitātes aptvertās dzīves telpas raksturojums

Lai iegūtu informāciju par iedzīvotāju ikdienas mobilitātes telpu, datiem par pakalpojumu izmantošanas ģeogrāfisko izkliedi tika pievienoti dati par

darba un mācību vietu respondentiem, kuri aptaujas brīdī strādāja vai mācījās. Tātad šajā apakšnodaļā kopā analizēti dati par darba, mācību un pakalpojumu izmantošanas vietu ģeogrāfisko izkledi.

Darbs, mācības un pakalpojumu izmantošana kādā teritorijā liecina par cilvēka personisku pieredzi, zināšanām par vietu – jo vairāk dažādas iespējas vietā tiek izmantotas, jo šī pieredze konkrētā vietā ir intensīvāka. Plašāka ar pakalpojumu izmantošanu, darbu un mācībām aptvertā telpa savukārt liecina par augstākām ikdienas mobilitātes iespējām, kas ļauj sasniegt pakalpojumus un iespējas, kas nav pieejamas dzīvesvietā.

Tika izveidoti pieci indeksi, kas raksturo dažādu iespēju (darba, mācību) un pakalpojumu izmantošanas intensitāti pēdējā gada laikā dažādos teritoriālos mērogos – respondenta dzīvesvietā, citās vietās – pilsētās vai pagastos novada teritorijā, kā arī Rīgā, citās vietās Latvijā un ārzemēs (indeksa vērtība ir robežās no 0 – teritorijā nav izmantota neviena iespēja vai pakalpojums – līdz 9 – teritorijā ir izmantotas visas iespējas un pakalpojumi). Pētījuma rezultāti liecina, ka, attālinoties no dzīvesvietas, dažādu teritoriju izmantošanas intensitāte lauku iedzīvotāju vidū samazinās, lai arī atšķirības ir nelielas. Tātad, jo tālāk kāds pakalpojums vai iespēja ģeogrāfiski⁵ atrodas no respondenta dzīvesvietas, jo grūtāk tas ir sasniedzams un izmantojams.

1. tabula. Pakalpojumu izmantošanas intensitāte dažādos teritoriālos mērogos

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 0 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	Standartnovirze	N
Dzīvesvieta	2,90 (vidēji 2–3 lietas no minētajām)	1,79	344
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	1,85 (vidēji 1–2 lietas no minētajām)	2,07	344
Rīga	1,08 (vidēji 1–2 lietas no minētajām)	1,82	344
Cita vieta Latvijā	0,76 (vidēji neviena vai viena lieta no minētajām)	1,23	344
Ārpus Latvijas	0,20 (vidēji neviena vai viena lieta no minētajām)	0,81	344

⁵ Šajā gadījumā, analizējot līmeni 'cita vieta – pilsēta vai pagasts – novada teritorijā' jāņem vērā atšķirīgie novadu izmēri, t.i., dažos novados tas var būt blakus esošs pagasts vai mazpilsēta, bet citos novados, kas aptver visa bijušā rajona teritoriju, tā ir fiziski daudz attālāka un plašāka teritorija.

Korelāciju analīze liecina, ka biežāka pakalpojumu izmantošana novada teritorijā ir saistīta ar zemāku pakalpojumu izmantošanu dzīvesvietā ($r = -358, \alpha < 0,000$), kas liecina, ka nozīmīga ir dažādu iespēju un pakalpojumu sasniedzamības nodrošināšana un ikdienas mobilitātes veicināšana novada teritorijā. Savukārt biežāka dažādu pakalpojumu, iespēju izmantošana Rīgā ir saistīta ar aktīvāku iespēju izmantošanu arī citur Latvijā un ārzemēs ($r = 0,237$ un $r = 0,207, \alpha < 0,000$), kas liecina par to, ka aktīva ikdienas mobilitāte nelielā teritorijā ir saistīta ar mobilitātes iespējām plašākā teritorijā.

Ikdienas mobilitātes tipi

Balstoties uz ikdienas teritoriālo pieredzi iespēju un pakalpojumu izmantošanā, tika veikta respondentu grupēšana. Tika iegūti seši ikdienas mobilitātes tipi, kas raksturo respondenta aptverto telpu saistībā ar pakalpojumu izmantošanu un vienlaikus arī respondenta mobilitātes iespējas.

Pirmais ikdienas mobilitātes tips aptver ceturto daļu aptaujāto lauku iedzīvotāju (25%), kas pārsvarā nestrādā un nemācās (86%) un ir vidēji 41 gadu veci. No piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām viņi pēdējā gada laikā vidēji ir izmantojuši 4–5 iespējas, pamatā ārpus savas dzīvesvietas kādā citā novadā vai pagastā. Gandrīz pusei šo iedzīvotāju (45%) pašam vai kādam ģimenes loceklim īpašumā vai lietošanā ir auto. Mājsaimniecībā ir vidēji 2–3 ģimenes locekļi, un vidējie ienākumi uz vienu ģimenes locekli ir vidēji 138,77 Ls, bet personiskie – 184,11 Ls. Salīdzinot ar CSP datiem par vidējiem mājsaimniecību ienākumiem 2009. gadā – 168,53 Ls mēnesī, šiem cilvēkiem ienākumi ir zemāki.

2. tabula. *Pirmais ikdienas mobilitātes tips: daudzveidīgi pakalpojumi ārpus dzīvesvietas kādā citā novadā vai pagastā*

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 1 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	N
Dzīvesvieta	1,84 (vidēji 1–2 lietas no minētajām)	84
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	4,16 (vidēji 4–5 lietas no minētajām)	84
Rīga	0,18 (vidēji neviena vai viena lieta no minētajām)	84
Cita vieta Latvijā	0,24 (neviena vai viena lieta no minētajām)	84
Ārpus Latvijas	0,03 (neviena vai viena lieta no minētajām)	84

Otrais ikdienas mobilitātes tips arī aptver ceturto daļu (26%) lauku iedzīvotāju, kuri visi ir nodarbināti un vidēji 48 gadus veci. Šie cilvēki no piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām pēdējā gada laikā vidēji ir izmantojuši 4–5 iespējas, **lielākā daļa pakalpojumu un iespēju ir izmantota dzīvesvietā**. Iespējams, ka nelielais ar ikdienas pakalpojumu patēriņu saistītās mobilitātes mērogs atkarīgs ne tikai no dzīvesvietas piedāvāto iespēju struktūras, bet arī no mobilitātes iespējām – tikai ceturtajai daļai (25%) ir pieejama automašīna.

3. tabula. *Otrais ikdienas mobilitātes tips: vidēji daudzveidīgi pakalpojumi un iespējas dzīvesvietā*

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 1 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	N
Dzīvesvieta	3,62 (vidēji 3–4 lietas no minētajām)	88
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	0,69 (vidēji neviena vai viena lieta no minētajām)	88
Rīga	0,55 (vidēji neviena vai viena lieta no minētajām)	88
Cita vieta Latvijā	0,29 (neviena vai viena lieta no minētajām)	88
Ārpus Latvijas	0,03 (neviena vai viena lieta no minētajām)	88

Šajās mājsaimniecībās dzīvo vidēji 3–4 ģimenes locekļi, un ienākumi šajā pārsvarā strādājošo iedzīvotāju grupā (salīdzinājumā ar iepriekšējo, kur pārsvarā bija nestrādājošie), ir zemāki – 110,80 Ls mēnesī uz vienu ģimenes locekli (ņemot vērā 2009. gada datus no CSP mājsaimniecību budžeta aptaujas, šī summa ir tikai 63% no iedzīvotāju ienākumiem laukos) un 136,17 Ls mēnesī kā vidējie personiskie ienākumi. Iespējams, ka tas saistīts arī ar respondentu izglītības līmeni – šajā grupā ir augstāks iedzīvotāju ar pamatzglītību īpatsvars (31% salīdzinājumā ar 22% vidēji visās lauku teritorijās).

Trešais ikdienas mobilitātes tips aptver 12% respondentu, no kuriem vairāk nekā puse (53%) strādā, 5% mācās un nedaudz mazāk par pusi nestrādā un nemācās (45%). Šie cilvēki ir vidēji 39 gadus veci, tātad – nedaudz jaunāki nekā tie, kuriem atbilst otrais mobilitātes tips, un kopumā ir mazliet daudzveidīgāku iespēju un pakalpojumu izmantotāji. No piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām viņi pēdējā gada laikā vidēji ir izmantojuši 5–6 iespējas, kas ir vairāk nekā abos iepriekšējos mobilitātes tipos. Līdzīgi

kā pirmajā mobilitātes tipā, **pakalpojumi pamatā tiek izmantoti kādā citā vietā ārpus dzīvesvietas – novada teritorijā**, bet salīdzinājumā ar pirmo tipu – intensīvāk. Tomēr samērā intensīvi dažādas iespējas un pakalpojumi (2–3 no visiem) izmantoti arī dzīvesvietā, Rīgā un citās vietās Latvijā.

4. tabula. Trešais ikdienas mobilitātes tips: daudzveidīgi pakalpojumi ārpus dzīvesvietas kādā citā novadā vai pagastā un citās vietās Latvijā

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 1 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	N
Dzīvesvieta	2,19 (vidēji 2–3 lietas no minētajām)	42
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	4,18 (vidēji 4–5 lietas no minētajām)	42
Rīga	2,25 (vidēji 2–3 lietas no minētajām)	42
Cita vieta Latvijā	2,49 (vidēji 2–3 lietas no minētajām)	42
Ārpus Latvijas	0,19 (neviens vai viena lieta no minētajām)	42

Gandrīz divām trešdaļām šā tipa pārstāvju (61%) ir pieejams auto, kas šo tipu būtiski atšķir no citām grupām un atspoguļojas arī plašākā ikdienas mobilitātes telpā – pakalpojumi samērā bieži izmantoti arī Rīgā un citās vietās Latvijā. Ceturtajai daļai (26%) ir augstākā izglītība, kas ir vairāk nekā vidējais rādītājs (15%) visu šajā pētījumā aptaujāto lauku iedzīvotāju vidū. Mājsaimniecībā ir vidēji 3 cilvēki, un vidēji ienākumi uz vienu mājsaimniecības locekli ir 191,81 Ls (kas ir augstāki nekā vidēji laukos saskaņā ar 2009. gada CSP rādītājiem un nekā pārējās grupās), bet personiskie ienākumi – 313,92 Ls, kas ir ievērojami vairāk nekā divās iepriekšējās grupās. Tāpat šie iedzīvotāji dzīvo samērā tuvu Rīgai – divas piektdaļas dzīvo Pierīgas reģionā (43%), ceturtdaļa (26%) – Vidzemē, kas **liek domāt, ka dažādu iespēju izmantošanas aktivitāte un tās teritoriālais mērogs ir saistīts ar ienākumu līmeni un tuvumu Rīgai**, kā arī sasniedzamību, par ko liek domāt augstāks respondentu īpatsvars, kam lietošanā ir auto.

Ceturtais ikdienas mobilitātes tips aptver 14% iedzīvotāju, kas ir samērā aktīvi dažādu iespēju un pakalpojumu izmantotāji – no piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām viņi pēdējā gada laikā vidēji ir izmantojuši 5–6 iespējas, **pamatā tikai savā dzīvesvietā**, kas liecina par salīdzinoši plašu vietas iespēju struktūru.

5. tabula. Ceturtais ikdienas mobilitātes tips: daudzveidīgu pakalpojumu izmantošana dzīvesvietā

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 1 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	N
Dzīvesvieta	5,55 (vidēji 5–6 lietas no minētajām)	49
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	0,37 (neviens vai viena lieta no minētajām)	49
Rīga	0,78 (neviens vai viena lieta no minētajām)	49
Cita vieta Latvijā	1,45 (vidēji 1–2 lietas no minētajām)	49
Ārpus Latvijas	0,05 (neviens vai viena lieta no minētajām)	49

Šo cilvēku vidū ir salīdzinoši lielāks studējošo īpatsvars (41%), piektā daļa (19%) norādījusi, ka arī strādā, bet 45% nemācās un nestrādā. Šie cilvēki ir vidēji 41 gadu veci, salīdzinoši nedaudz lielākam īpatsvaram nekā vidēji ir augstākā izglītība (27% salīdzinājumā ar 15%), pusei (51%) ir pieejams auto. Mājsaimniecībā ir vidēji 3–4 cilvēki, vidējie ienākumi uz vienu ģimenes locekli ir 152,52 Ls, bet personiskie respondenta ienākumi ir 201,21 Ls – tātad tās ir uzskatāmas par salīdzinoši vidēji pārtikušām lauku mājsaimniecībām.

Piektais ikdienas mobilitātes tips aptver 15% cilvēku, kas no piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām pēdējā gada laikā vidēji ir izmantojuši 2–3 iespējas un **amatā – dzīvesvietā**. Lielākā daļa šo iedzīvotāju nestrādā un nemācās (80%), 17% norādījuši, ka strādā, un 3% – ka mācās. Tikai nelielai daļai ir pieejams auto (16%). Šajā grupā ir salīdzinoši zemāks iedzīvotāju vecums nekā citās grupās – vidēji 50 gadu. Iedzīvotājiem šajā grupā ir nedaudz zemāks izglītības līmenis (29% šā tipa pārstāvju salīdzinājumā ar 22% vidēji visu lauku iedzīvotāju vidū ir pamatzglītība vai zemāka izglītība) un salīdzinoši viszemākie ienākumi no visām grupām – 95,81 Ls uz vienu no vidēji 2–3 ģimenes locekļiem un 113,09 Ls kā vidējie personiskie ienākumi respondentam.

6. tabula. *Piektais ikdienas mobilitātes tips: nelielas daudzveidības pakalpojumu izmantošana dzīvesvietā*

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 1 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	N
Dzīvesvieta	1,26 (vidēji 1–2 lietas no minētajām)	52
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	0,40 (neviens vai viena lieta no minētajām)	52
Rīga	0,18 (neviens vai viena lieta no minētajām)	52
Cita vieta Latvijā	0,49 (neviens vai viena lieta no minētajām)	52
Ārpus Latvijas	0,52 (neviens vai viena lieta no minētajām)	52

Salīdzinoši lielāks iedzīvotāju īpatsvars šajā grupā dzīvo Latgalē (31%) un Kurzemē (25%), un to vidū ir salīdzinoši zemāks latviešu tautības iedzīvotāju īpatsvars (66% salīdzinājumā ar 73% vidēji visu lauku iedzīvotāju vidū).

Sestais mobilitātes tips atbilst 8% respondentu un raksturo ļoti aktīvu, intensīvu dažādu pakalpojumu un iespēju patēriņu – no piedāvātajiem pakalpojumiem un iespējām šīs grupas pārstāvji pēdējā gada laikā vidēji ir izmantojuši 6–7 iespējas un pamatā – **Rīgā un dzīvesvietā**.

7. tabula. *Sestais ikdienas mobilitātes tips: daudzveidīgu pakalpojumu izmantošana dzīvesvietā un Rīgā*

	Vidējais vērtējums (skalā 1–9, kur 1 nozīmē, ka teritorijā gada laikā nav darīts nekas no minētā – darbs, mācības (gan pašlaik, gan pēdējo 12 mēnešu laikā apgūtie kursi, tālākizglītība), iepirkšanās, bankas pakalpojumi, medicīnas pakalpojumi, kultūras iespējas, ikdienas pakalpojumi, aktīvā atpūta, un 9 – ka darīts viss minētais)	N
Dzīvesvieta	3,30 (vidēji 3–4 lietas no minētajām)	29
Cita vieta – pilsēta, pagasts novada teritorijā	0,37 (neviens vai viena lieta no minētajām)	29
Rīga	5,81 (vidēji 5–6 lietas no minētajām)	29
Cita vieta Latvijā	0,98 (neviens vai viena lieta no minētajām)	29
Ārpus Latvijas	0,87 (neviens vai viena lieta no minētajām)	29

Visi respondenti strādā. Šie iedzīvotāji pamatā dzīvo Pierīgā (69%). Tikai trešajai daļai (35%) ir pieejams auto, bet Pierīgas reģionā ir samērā labi attīstīts sabiedriskā transporta tīkls. Viņi ir gados visjaunākie (vidēji 37 gadi)

un ar salīdzinoši augstāku izglītības līmeni – 28% ir augstākā izglītība salīdzinājumā ar vidējo rādītāju visu aptaujāto lauku iedzīvotāju vidū – 15%. Viņiem ir arī augstākais ienākumu īpatsvars uz vienu mājsaimniecības locekli – 226,71 Ls mēnesī uz vienu no vidēji 2–3 mājsaimniecības locekļiem, kā arī otrs augstākais personisko ienākumu līmenis – 303,77 Ls.

Atšķirības lauku iedzīvotāju izmantoto pakalpojumu daudzveidībā un darba, mācību un pakalpojumu izmantošanas aptvertajā ikdienas dzīves telpā norāda uz atšķirībām dažādu vietu iespēju struktūrā un pakalpojumu un iespēju sasniedzamībā. Tikai piektā daļa aptaujāto (22%) daudzveidīgas iespējas un pakalpojumus ir izmantojusi dzīvesvietā (1. un 6. tips). Vēl ceturto daļu raksturo vidēji daudzveidīgu pakalpojumu izmantošana dzīvesvietā (26%, 2. tips), ko, iespējams, ierobežo nepietiekamas ikdienas mobilitātes iespējas (tikai ceturtajai daļai šajā grupā ir pieejams auto, turklāt ienākumi uz vienu mājsaimniecības locekli ir tikai 2/3 no vidējiem ienākumiem laukos pēc CSP datiem).

Trešā daļa iedzīvotāju (37%) ikdienā pakalpojumu un iespēju daudzveidību izmanto ārpus dzīvesvietas – kādā citā pilsētā vai pagastā (2. un 3. tips), šo grupu locekļiem biežāk ir pieejams auto (attiecīgi 45% un 61%), kas ļauj izteikt pieņēmumu, ka augstāka mobilitāte sniedz iespēju piekļūt pakalpojumiem plašākā teritorijā.

Sociālo un demogrāfisko atšķirību analīze liecina, ka gados vecāki iedzīvotāji ar zemākiem ienākumiem uz vienu mājsaimniecības locekli, kā arī ierobežotu pieeju mobilitātes iespējām (piemēram, auto) pēdējo 12 mēnešu laikā ir izmantojuši mazāk daudzveidīgus pakalpojumus un arī tos – dzīvesvietā (5. tips). Tas liecina, ka cilvēkiem vietās ar ierobežotu iespēju struktūru, finanšu un ikdienas mobilitātes resursiem nav vienlīdz lielā mērā pieejamas tās iespējas un pakalpojumi, kas pārtikušākiem iedzīvotājiem, kuri dzīvo vietās ar plašākām iespējām (6. tips, 8% aptaujāto).

Secinājumi un diskusija

Latvijas lauku iedzīvotāju sociāli demogrāfisko struktūru īpaši smagi skārusi iedzīvotāju novecošana, dzimstības samazināšanās, iedzīvotāju aizplūšana uz ārzemēm un pilsētām. Lauku iztukšošanās saasina dažādas ar dzīves kvalitātes nodrošināšanu saistītas problēmas, līdz ar ko iedzīvotāju skaits turpina samazināties vēl straujāk, un veidojas apburtais loks, kad, piemēram,

skola tiek slēgta, jo skolēnu skaits ir nepietiekams, bet vēl atlikušās ģimenes ar skolas vecuma bērniem pārceļas uz dzīvi citur, jo dzīvesvietas tuvumā bērniem nav skolas.

Lauku dzīvesveids ietver gan īpašumu pārņemšanu (zeme, saimniecība), gan dzīves stila (specifiskas sadzīves iemaņas, lauku darbu paņēmieni, saskarsme ar dabu, dzīvniekiem) pēctecību. Tāpēc dzīve laukos un ar to saistītās prasmes uzskatāmas par vērtību gan lauku apdzīvotības, gan nemateriālā kultūras mantojuma kontekstā. Lai gan pēdējā desmitgadē atsevišķās vietās var konstatēt nelielu lauku iedzīvotāju skaita pieaugumu, tas neliecina par stabilām tendencēm, bet gan saistīts ar strauju apbūvi lielām pilsētām līdzās esošajās teritorijās (galvenokārt Pierīgā). Iespējas piesaistīt laukos cilvēkus bez iepriekšējas dzīves pieredzes laukos ir nelielas, ja dzīve laukos nozīmē atteikšanos no iespējas strādāt izvēlētajā profesijā, saņemt dzīves kvalitātei būtiskus sociālos pakalpojumus. Nez vai dabas krāšņums un romantika spēj kompensēt ceļu zemo kvalitāti un sabiedriskā transporta trūkumu, kas kritiskās situācijās pat pārdesmit kilometru attālumu līdz tuvākajai pakalpojumu saņemšanas vietai padara nepārvaramu. Lai saglabātu iespējas kādā dzīves posmā atgriezties laukos, ir svarīgi nepārraut jau esošās saites (īpašumus, sociālos kontaktus u.tml.), un to var ietekmēt ar nekustamā īpašuma un zemes tirgus tiesisko regulējumu.

Raksturojot faktoros, kas spēj laukiem piesaistīt un kas atgrūst, viens no iemesliem, kāpēc cilvēki dodas projām, ir dažādu dzīvesdarbības iespēju pieejamības trūkums (piemēram, iespēja strādāt izvēlētajā, ar lauksaimniecību nesaistītajā profesijā). Daudziem lēmums doties projām izriet nevis no nepieciešamības mainīt dzīvesvietu, bet no tā, ka nav iespēju realizēt savas vajadzības.

Latvijas iedzīvotājiem kopumā nav raksturīga augsta ikdienas mobilitāte. Projekta “Nacionālā identitāte un rīcībspēja” ietvaros veiktās aptaujas “Vieta, rīcībspēja, migrācija” un gadījumu izpētes rezultāti liecina, ka 65% laukos dzīvojošo respondentu strādā dzīvesvietā un 22% novada ietvaros, tātad salīdzinoši nelielā attālumā no dzīvesvietas, un arī ikdienas pakalpojumus (veselības aprūpe, izglītības ieguve, iepirkšanās iespējas, banku pakalpojumi u.tml.) vēlētos saņemt sasniedzamā attālumā no dzīvesvietas. To var panākt, uzlabojot ikdienas mobilitātes iespējas. Labi ceļi, pieejams sabiedriskais transports ļauj ērti sasniegt darba, izglītības un citas ikdienas dzīvei būtiskās iespējas tuvējos centros, radot priekšnoteikumus plašākai ikdienas dzīves telpai laukos un ekonomisko aktivitāšu daudzveidīguma nodrošināšanai

(daļēja laika darbs, daļēja laika zemnieku saimniecības, elastīgākas iespējas atrast darbu tuvējos centros), un samazināt nepieciešamību mainīt dzīvesvietu. Savukārt informācijas tehnoloģiju un sakaru kvalitātes nodrošinājums, ātrs interneta pieslēgums ne tikai ļauj īstenot tālmācību un attālināto darbu, bet arī paver plašas iespējas attālināto pakalpojumu attīstībai un palīdz saglabāt saites ar kopienu un veidot priekšnoteikumus iespējai atgriezties tiem, kas devušies projām.

Vēres

- Bergmann, S., Sager, S. T. (eds.). (2008). *The Ethics of Mobilities*. Bodmin: Ashgate.
- Bite, D. u.c. (2012). Reģionālā identitāte un rīcībspēja. Zepa, B., Kļave, E. (red.). *Latvija. Pārskats par tautas attīstību. 2010/2011: Nacionālā identitāte, mobilitāte, rīcībspēja*. Rīga: LU SPPI, 97–117.
- Cass, N. et al. (2005). Social exclusion, mobility and access. *The Sociological Review*, No. 53, 539–555.
- Cloke, P. (1996). Material Opportunity, Cultural Experience and How Theory Can Undermine Policy. *Economic Geography*, No. 72, 433–449.
- CSP (2010). *Par 2010. gada lauksaimniecības skaitīšanas rezultātiem*. Pieejams: <http://www.csb.gov.lv/notikumi/par-2010gada-lauksaimniecibas-skaitisanas-rezultatiem-32184.html> (30.01.2012.).
- FAO-ILO (2010). Food, Agriculture and Decent Work. *ILO & FAO working together*. Pieejams: www.fao-ilo.org (08.12.2010.).
- Giuliani, M. V. (2003). Theory of Attachment and Place Attachment. Bonnes, M. et al. (eds.). *Psychological theories for environmental issues*. Chippenham: Ashgate, 137–170.
- Gray, D. et al. (2006). Community transport, social capital and social exclusion in rural areas. *Area*, No. 38, 89–98.
- Gustafson, P. (2006). Place attachment and Mobility. McIntyre, N. et al. (eds.). *Multiple dwelling and tourism: negotiating place, home and identity*. Cambridge, MA: CABI, 17–31.
- Halfacree, K. (2006). Rural Space: Construcing a Three-fold Architecture. Cloke, P. J., Marsden, T. (eds.). *Handbook of rural studies*. London: Sage, 44–62.
- Jetzkwitz, J. et al. (2007). Suburbanisation, Mobility and the 'Good Life in the Country': A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany. *Sociologia Ruralis*, No. 47, 148–171.
- Kaufmann, V. et al. (2004). Motility: mobility as capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, No. 28, 745–756.
- Kenyon, S. et al. (2002). Transport and social exclusion: investigating the possibility of promoting inclusion through virtual mobility. *Journal of Transport Geography*, No. 10, 207–219.
- Land, M. van der (2005). Urban Consumption and Feelings of Attachment of Rotterdam's New Middle Class. *Sociological Research Online*, No. 2. Pieejams: http://www.socresonline.org.uk/10/2/van_der_land.html (12.12.2011.).
- LLKC. (2012). *Latvijas Lauku telpas attīstība un tās izaicinājumi*. Pieejams: http://www.llkc.lv/upload_file/401372/LAUKI__LOSP_upd_2012_0118.pdf (30.01.2012.).

- Low, S., Altman, I. (1992). *Place Attachment*. New York: Plenum Press.
- [LR Zemkopības ministrija] (2006). *Latvijas lauku attīstības valsts stratēģijas plāns 2007.–2013. gadam*. Pieejams: http://www.zm.gov.lv/doc_upl/ZMPI_080606.doc (19.07.2012.).
- Manzo, L. C. (2003). Beyondhouse andhaven: towards a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, No. 23, 47–61.
- Ploeg, J. D. van der, Marsden, T. (eds.) (2008). *Unfolding Webs: The Dynamics of Regional Rural Development*. Assen: Van Gorcum.
- Preston, J., Rajé, F. (2007). Accessibility, mobility and transport-related social exclusion. *Journal of Transport Geography*, No. 15, 151–160.
- Schönfelder, S., Axhausen, K. W. (2003). Activity spaces: measures of social exclusion? *Transport Policy*, No. 10, 273–286.
- Sheller, M., Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning*, No. 38, 207–226.
- Stedman, R. C. (2002). Toward a Social Psychology of Place: Predicting Behavior from Place-Based Cognitions, Attitude, and Identity. *Environment and Behavior*, No. 34, 561–581.
- Tisenkopfs, T. (2006). Dzīves kvalitātes objektīvie rādītāji un subjektīvais novērtējums. Tisenkopfs, T., Bela, B. (red.). *Dzīves kvalitāte Latvijā*. Rīga: Zinātne, 13–37.
- Tisenkopfs, T., Bela, B. (red.). (2006). *Dzīves kvalitāte Latvijā*. Rīga: Zinātne.
- VRAA. (2009). *Latvijas pilsētu un lauku teritoriju mijiedarbības izvērtējums*. Pieejams: http://www.vraa.gov.lv/uploads/petnieciba/petijumi/Pilsetu_lauku_mijiedarbiba_GALA_Zinojums.pdf (30.01.2012.).
- Warren, M. (2007). The digital vicious cycle: Links between social disadvantage and digital exclusion in rural areas. *Telecommunications Policy*, No. 31, 374–388.
- Woods, M. (2011). *Rural*. New York: Routledge.

GUNTRA AISTARA
“VISINTERESANTĀKĀS VIETAS”: ROBEŽJOSLAS
SOCIĀLEKOLOĢISKĀS MIJIEDARBES
VEICINĀŠANAI LATVIJAS LAUKOS¹

Ievads

2006. gadā Latvijas Vides un veselības saimes (VVS) ekskursijā pie bioloģiskiem zemniekiem Austrijā kāda saimniece lepmi izrādīja savas dobes, kurās garšaugi, dārzeņi un ārstniecības augi cieši vijās cits ar citu. Viņa paskaidroja, ka dobes veidotas pēc permakultūras principiem, kur augi paši ik gadu iesējas un aug tur, kur “vislabāk jūtas”, veidojot ekoloģisko mijiedarbi ar blakus augiem. Daži Latvijas bioloģiskie lauksaimnieki bija šokā par šo savu pirmo saskarsmi ar permakultūru un tās, viņu skatījumā, daudzajām nezināmībām:

Nu, to permakultūru... to mēs atcerēsimies kā labu humoru, jo tur ideja ir, bet, nu, es nezinu... tad man visa ir permakultūra biezā slānī, tik es to nemāku pasniegt... Tā kā, ja jūs atbrauksiet pie manis un es to pasniegšu tā, nekritizējiet, jo tas nāk no Eiropas...

Tomēr citi uzskatīja, ka permakultūra paver jaunas iespējas:

Man patika tas domu grauds: nodarboties ar lauksaimniecību nozīmē strādāt tikpat gudri, kā to dara daba... Man liekas, ka mums ir daudz kas jāmācās no dabas, un tā permakultūra jau ir tas.

Šai rakstā apskatīšu, kā latviešu bioloģisko saimnieku uzskati par permakultūru ir veidojušies un mainījušies no šā pirmā saskarsmes brīža līdz 2010. gada vasarai, kad īstenojām semināru ciklu par permakultūru kopā ar

¹ Šā raksta agrāka versija tiek iespiesta angļu valodā ar nosaukumu *Weeds or Wisdom? Permaculture in the Eye of the Beholder on Latvian Eco-Health Farms* grāmatā Lockyer, J., Veteto, J. (eds.). *Environmental Anthropology Engaging Ecotopian Imaginaries: Bioregionalism, Permaculture, and Ecovillages for a Sustainable Future*. Berghahn Books.

VVS, un kā šī attieksme ir saistīta ar šo zemnieku uzskatiem par labbūtību un attīstību Latvijas laukos.²

Kā Agnese Cimdiņa un Ieva Raubiško norāda šā krājuma ievadrakstā, jēdziens labbūtība sevī ietver gan subjektīvu, gan objektīvu vērtējumu par iespējām sabiedriskā un personīgā dzīvē “jēgpilni īstenot savus mērķus un baudīt pietiekamu dzīves kvalitāti”. Ar labbūtības jēdzienu autore norāda uz to, ka attīstība šai kontekstā nozīmē ne tikai ekonomisko izaugsmi, bet arī izpratni, ko “vada kultūrkonstruētas pārliecības par savu un citu identitātēm, par noteiktām vērtībām, par dabu, par dzīves vietu, par pēctecību, par veidu, kā saimniekot, un kopumā par to, ko nozīmē laba vai pieņemama dzīve”³. Tāpēc brīdī, kad daudzi lauku iedzīvotāji izbrauc no Latvijas ekonomiskās krīzes dēļ un ir liels uztraukums par lauku aizaugšanu, ir svarīgi izvērtēt, kā tie Latvijas lauku iedzīvotāji, kuri ir nolēmuši palikt un saimniekot uz vietas, piemēram, Vides un veselības saimes saimnieki, uztver lauku attīstības iespējas, pārvar krīzes un attiecas pret jaunām idejām un zināšanām.

Latvijas Vides un veselības saimi veido vairāk nekā 50 sertificētas bioloģiskās saimniecības, kas kopš 2000. gada cenšas integrēt savās praksēs zināšanas par dabas un cilvēku veselību, lauku tūrismu un vides izglītību. Ik gadu gūstot jaunas zināšanas no apmācību cikliem par dažādām tēmām, saimniecības nemitīgi pielāgo jaunas pieejas vietējiem apstākļiem. Šī ir izrādījusies vērtīga stratēģija politisko un ekonomisko pārmaiņu un krīžu pārvarēšanai pēdējo 20 gadu garumā. Kā 2010. gada pavasarī teica kāda VVS saimniece, šī pieeja viņai ir ļāvusi “ignorēt ekonomisko krīzi”. VVS tīkla dibinātāji raksturo savu pieeju šādi:

Mēs atjaunojam un pilnveidojam senču dzīvesziņas zināšanas, vietējās tradīcijas un bagātinām tās ar Latvijas un ārzemju ārstu, fitoterapeitu, biologu, vides speciālistu un [citu] gaišu cilvēku zināšanām un ar savu pieredzi.

² Raksts balstās uz etnogrāfiskiem novērojumiem, sadarbojoties ar Vides un veselības saimi kopš 2006. gada, un sešiem permakultūras semināriem 2010. gada pavasarī un vasarā dažādos Latvijas novados. Visi izmantotie pētījuma materiāli glabājas autores personiskajā arhīvā. Esmu ļoti pateicīga VVS saimei un tās vadītājiem par atsaucību un pieņemšanu savā vidē, kā arī projektam “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes” par sadarbības iespēju. Raksta sagatavošanu atbalstīja Centrāleiropas Universitātes fonds (CEUBF). Rakstā izteiktās idejas neatspoguļo CEUBF viedokli. Visu intervēto zemnieku vārdi ir mainīti, un visi angļu valodas tekstu tulkojumi ir raksta autores veikti.

³ Citāts no A. Cimdiņas un I. Raubiško referāta “Labbūtības atslēga: virzība, nezaudējot iesakņotību” projekta “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes...” konferencē “Attīstība un labbūtība: starpdisciplinārs skatījums” 2011. gada 20. oktobrī.

Savukārt permakultūras jēdziens radīts 20. gadsimta 70. gados Austrālijā, balstoties uz dabas un senču gudrības novērojumiem. Tas mudina cilvēci veidot vietējā kultūrvidē iesakņojušās daudzgadīgas lauksaimniecības sistēmas, izmantojot dabā atrodamos ekoloģisko procesu modeļus (*Mollison, Holmgren* 1990 [1978]). 2010. gada vasarā kā daļu no VVS mācībām realizēju semināru un diskusiju ciklu par permakultūru. Seminārā es dalījos ar permakultūras dizaina kursos Anglijā un Portugālē gūto pieredzi, un zemnieki analizēja, kā tā saskan ar viņu pašu vietējām zināšanām un pieredzi, saimniekojot Latvijā. Šajos permakultūras semināros, kuru dalībniekiem jau bija liela pieredze alternatīvu saimniekošanas un dzīvošanas sistēmu izveidē, mūsu kopīgo diskusiju mērķis bija atklāt saskarsmes zonas, kur VVS zemnieku zināšanas jau savijas ar permakultūras principiem, kā arī robežu, līdz kurai permakultūras paņēmieni šķiet pievilcīgi un pieņemami Latvijas apstākļos.

Permakultūrā robežjoslas jeb malas (*edges*) un daudzveidība ir divi svarīgi, savstarpēji saistīti jēdzieni. Šai rakstā apskatu daudzveidības un robežjoslu nozīmi Latvijas bioloģiskajās saimniecībās gan ekoloģiskā, gan sociālekoģiskā ziņā un izvērtēju, ko varam secināt no šā piemēra par to, kā zemnieki integrē jaunas idejas savās praksēs. Pirmajā raksta daļā salīdzinu permakultūras principus ar antropoloģisko skatījumu uz modernitāti un daudzveidību, kā arī ar sociālekoģiskā elastīguma (*resilience*) teorijām. Otrajā daļā seko etnogrāfiski piemēri un novērojumi no Latvijā īstenotajiem semināriem; noslēgumā izvērtēju, ko šīs latviešu bioloģisko zemnieku un permakultūras prakšu saskarsmes punkti un lietderības robežas liecina par to, kā VVS zemnieki vērtē attīstību un kā tie veido savas sociālekoģiskās sistēmas savas labbūtības veicināšanai.

Malas, modernitāte un daudzveidība

Bils Molisons (*Bill Mollison*) un Deivids Holmgrens (*David Holmgren*) izveidoja jēdzienu “permakultūra” kā atbildi globālai vides krīzei un kā apzinātu alternatīvu modernajai industrializētajai lauksaimniecībai. Autori sākotnēji definēja permakultūru kā “integrētu, daudzgadīgu, cilvēkiem noderīgu augu un dzīvnieku saimniekošanas sistēmu” (*Mollison, Holmgren* 1990 [1978]: 1). Taču mūsdienās šis jēdziens ir paplašināts, lai iekļautu ne tikai lauksaimniecību, bet arī ilgtspējības ētiku un sociālo un ekoloģisko atbildību. Tātad mūsdienās permakultūra tiek veidota arī kā apzināta

alternatīva no augšas vadītajiem lauku attīstības modeļiem, kuri par pamatu ņem ekonomisko izaugsmi, kā arī no augšas vadītiem ilgtspējīgas attīstības modeļiem, kuri cenšas sabalansēt vides, sociālos un ekonomiskos apsvērumus, taču neņem vērā katras vietas ekoloģiskās un kultūrvēsturiskās īpatnības un vērtību sistēmas. Paskaidrojot permakultūras jēdzienu, 1990. gadā Molisons un Slejs (*Reney Mia Sley*) (citēts no: *Whitefield* 2004: 5) uzsver, ka “vārds [permakultūra] pats par sevi ir saīsinājums ne tikai no [vārdiem] pastāvīgs un lauksaimniecība, bet arī no pastāvīgās kultūras, jo neviena kultūra nevar ilgi pastāvēt bez ilgtspējīgas lauksaimniecības un zemes gādības ētikas”. Tātad permakultūra ir lauksaimniecības un sociālekoģisko kopienų dizaina sistēma, kas balstīta uz dabas novērojumiem.

Permakultūras filozofija un prakse ir izklāstīta Holmgrena (*Holmgren* 2002) divpadsmit permakultūras principos, ko var pielāgot un īstenot dažādās klimata joslās un kultūrās. Divi no šiem principiem ir “vairot un izmantot daudzveidību” un “novērtēt un izmantot malas”. Molisons ir uzsvēris, ka daudzveidību bieži saprot kā lielāku sugu dažādību, taču svarīgāka par sugu skaitu ir to mijiedarbes veicināšana. Tāpēc permakultūra uzsver dizainu un dažādu saimniecības elementu pareizo izvietojumu, lai veicinātu attiecības starp elementiem.

Holmgrena un Molisona idejas interesantā veidā pārklājas ar sociālantropologa Tima Ingolda (*Tim Ingold; Ingold* 2000) novērojumiem par daudzveidību un sociologa Bruno Latūra (*Bruno Latour; Latour* 1993) teorijām par modernitāti. Ingolds (*Ingold* 2000: 138) atzīst, ka daudzveidību dažādu kultūru sistēmās uztver un mēra atšķirīgi. Bieži Eiropas kultūrās tiek izmantoti ģenealoģiskie modeļi un klasifikācijas sistēmas, kas pasauli uztver kā jau iedalītu zināmās statistiskās kategorijās, un tāpēc daudzveidība tiek mērīta uz līdzību vai atšķirību pamata. Taču Ingolds uzsver, ka būtu vērtīgāk daudzveidību uztvert kā dinamisku attiecību sistēmu, kurā līdzības un atšķirības veido “pieredze, kopīgi apdzīvojot īpašas vietas un ejot pa zināmām takām savā vidē. Attiecību modelī daudzveidību veido nevis atšķirīgums, bet gan relatīvā atrašanās vieta pasaulē (*postionality*)” (Turpat: 148–149).

Gan permakultūras, gan zinātnes un tehnoloģiju pētnieki arī cenšas atklāt “dabaskultūru” (*naturecultures*) (*Haraway* 1997) savienojumus, nevis mākslīgi atdalīt dabas un kultūras jomas (*Puig de la Bellacasa* 2010). Franču sociologs Latūrs (*Latour* 1993) šādu “dabas un kultūras hibrīdformu” nepārtrauktu no jauna veidošanos uzskata par vienu no modernitātes iezīmēm, taču viņš uzsver, ka to atspēko nemitīgi “attīrīšanas” (*purification*) centieni

jeb cilvēku un dabas, kā arī dabas un sociālo zinātņu nošķiršana. Šo divu procesu mijiedarbe padara modernitāti par nekad nerasniedzamu mērķi.

Permakultūras piekritēju centieni integrēt sociālos un ekoloģiskos procesus ir apzināts pretstats modernās lauksaimniecības tendencei caur lielāku pakļautību tehnoloģijām nošķirt cilvēkus no vides. Molisons un Holmgrens vadījās pēc dabisko ekosistēmu novērojumiem un tiecās veidot saimniekošanas sistēmu, kas necinās pret dabu, bet gan sadarbojas ar to. Permakultūru reizēm raksturo kā “kultivēto ekoloģiju” (*Mollison, Holmgren* 1990 [1978]: 3) jeb mērķtiecīgu ekosistēmu dizainu un radīšanu. Tātad var uzskatīt, ka arī permakultūras piekritēji aktīvi rada dabaskultūras hibrīdformas.

Viens šādu dabas un kultūras hibrīdformu radīšanas piemērs permakultūrā ir tās izpratne par robežjoslām jeb malām. Parasti ar jēdzienu “robeža” mēdzam iedomāties šķirtnes, kas atdala, taču, pielāgojot definīcijas no ekoloģijas un permakultūras, varam paplašināt šo jēdzienu, izpētot, kā robežjoslas vieno dažādo un veicina daudzveidību. Viens no iepriekš minētajiem permakultūras dibinātājiem Holmgrens ir raksturojis malas starp divām sistēmām kā “vietu, kur notiek visinteresantākās lietas” (*Holmgren* 2002: 223), jo tieši šeit savijas dažādu sistēmu elementi, vairojot daudzveidību līdz pat 30 procentiem. Tas ir t.s. malas efekts (*Whitefield* 2004: 24). Tāpēc permakultūras piekritēji savos dārzos un saimniecībās cenšas vairojot daudzveidību, ierīkojot pēc iespējas vairāk šādu saskarsmes zonu starp ekoloģiskām sistēmām. Tas izpaužas dobēs un saimniecības elementos, kas veidoti dabā atrodamu musturu formās, ar pēc iespējas garākām malām vai robežām (piemēram, viļņaina dobes mala, nevis taisna), lai radītu lielāku iespēju šo sistēmu mijiedarbei.

Protams, praktiskā ziņā šāda mijiedarbe un daudzveidība daudzu zemnieku acīs izpaužas kā nezāles. Lai arī permakultūras piekritēji citē Ralfa Valdo Emersona (*Ralph Waldo Emerson*) teicienu, ka “nezāle ir tikai augs, kura labās puses vēl nav atklātas” (*Emerson* 1878: 3), nezāles bieži ir liela problēma gan konvencionāliem, gan bioloģiskiem lauksaimniekiem, un bioloģiskie saimnieki nereti pieliek lielas pūles, ravējot ar rokām. Nezāļu ienākšanu kultivētos laukos arī var uzskatīt par dabas un kultūras hibrīdformu veidošanos, turpretim to iznīcināšana ir attīrīšanas piemērs vistiešākajā nozīmē. Ravēšana, nenoliedzami, apstiprina kultūras dominanci pār dabu, vai, kā atskārtis rakstnieks Maikls Polans (*Michael Pollan*): “Ravēšana ir kultūras pielāgošana dabai – tāpēc sakām, ka ‘kultivējam’ lauku” (*Pollan* 1989).

Latūrs (*Latour* 2005) mudina pētniekus neignorēt šādas hibrīdformas, bet gan aktīvi pētīt, kā citas dzīvas būtnes un objekti, ko viņš nosauc par “aktantiem” (*actant*), ietekmē cilvēku savstarpējās attiecības. Šo var labi attiecināt uz nezālēm, jo tās “aug ātri, pielāgojas mainīgiem apstākļiem, izraisa problēmas un emocionālas reakcijas [...], pārkāpjot koptās robežas un malas. Tās nezina savu vietu un nerespektē cilvēku dizainu” (*Despard* 2008: 91).

Arī Anna Cinga (*Anna Tsing; Tsing* 2005) ir rakstījusi par nezāļainām mežmalām, kuras neinteresē ne agronomus, ne mežziņus. Tāpēc, ka šīs zonas nav īsti saprotamas ne vieniem, ne otriem, visbiežāk tās tiek vispār ignorētas, taču Cinga arī ir novērojusi, ka tieši šajās zonās vietējie iedzīvotāji atrod vislielāko augu daudzveidību, ko izmanto dažādām vajadzībām. Tātad šī robeža kļūst par to, ko Anna Cinga ir nosaukusi par “spraugām” (*gaps*) – tukšas vietas, kas mēdz palikt starp dažādu disciplīnu pētītiem laukiem. Taču Cinga atgādina, ka, lūkojoties uz “spraugām” no cita leņķa, tās var kļūt radošu iespēju pilnas. No šāda redzespunkta vēlos aplūkot permakultūras izpratni par malām, robežām un daudzveidību un analizēt iespējas, ko šie jēdzieni mums paver. Permakultūras sekotāji cenšas izmantot malas tieši kā radošas “spraugas”, aizpildot tās ar cieši saaugušiem, neparastiem, daudzgadīgiem ēdamiem augiem, kas atstāj mazāk vietas tādām nezālēm, kuru vērtība vēl nav atklāta. Taču garāmgājējam šie augi ir un paliek nezāles.

Turklāt būtiski ir tas, ka permakultūras piekritēji cenšas pielāgot līdzīgus principus arī sociālām sistēmām un atklāt, kā, piemēram, robežas vairo arī sociālekoloģisko mijiedarbību. Arī citi pētnieki ir izmantojuši teorijas par malām, lai saprastu kulturālas attiecības un barjeras, un to, kā tās ietekmē sociālekoloģisko elastīgumu (*Henfrey – in press; Turner et al.* 2003). Dažādu procesu mijiedarbība ir būtiska sociālekoloģiskā elastīguma teorijās. Zviedru zinātnieks Folke (*Carl Folke; Folke* 2006: 259) ir uzsvēris, ka elastīgums attiecas ne tikai uz kādas sistēmas spēju pārvarēt krīzi vai uzturēt esošas struktūras pārmaiņu posmos. Elastīgums nozīmē arī spēju izmantot jaunas izdevības un pēc krīzes atjaunoties, pārkārtoties un pārveidot struktūru par kaut ko jaunu. Daudzveidībai ir liela nozīme elastīgumā. Folke (*Turpat: 258*) arī ir novērojis, ka bieži tas, kas mums varētu šķist atkārtošānās vai dublēšanās dabā, ir tas, kas ļaus radīt kaut ko jaunu pēc pārmaiņām. Tātad daudzveidība, kas balstīta uz savstarpējām saiknēm un nodrošina mijiedarbību, ir svarīgākais noteikums krīžu pārvarēšanā.

Savienojot šīs dažādās pieejas, piedāvāju daudzveidību skatīt kā plašu tīklu, kur malas vai robežas ir saskarsmes zonas, kurās veidojas attiecības starp

cilvēkiem, augiem, dzīvniekiem un citiem dabas elementiem, paverot plašas iespējas mijiedarbei.

Turpmāk aplūkošu robežjoslas dažādās izpratnēs: vispirms, kā VVS zemnieki izmanto gan ekoloģiskās, gan sociālekoloģiskās malas un saskarsmes zonas savās saimniekošanas praksēs; otrkārt, kāda ir robeža, līdz kurai VVS zemniekiem ir pieņemami permakultūras principi; un, treškārt, kā šis piemērs mums paver skatu uz robežu starp Latvijas lauku realitāti un Eiropas Savienības lauksaimniecības “modernizācijas” procesiem un lauku iedzīvotāju izpratni par savām labbūtības iespējām.

Permakultūras pirts kā daudzveidības tiklojums

Permakultūras literatūrā bieži tiek uzsvērts, ka permakultūras filozofija un prakses pašas par sevi nav jaunas, bet ka tās drīzāk ir dažādu kultūru tradicionālo un ekoloģisko zināšanu savienojums vienā daudzpusīgā kopumā (*Whitefield* 2004: 4). Arī Latvijas VVS saimnieki atzina, ka daudzas permakultūras pamācības labi saskanēja ar tradicionālām praksēm un klasisko agronomiju, ko viņi jau īstenoja savās saimniecībās. “Tas ir labs atgādinājums!” un “Mēs jau tagad to darām!” atskanēja vairākos semināros. Daudzas latviešu VVS zemnieku prakses atspoguļoja permakultūras principus, lai gan tās nebija apzināti veidotas kā permakultūra. Apstaigājot cits cita saimniecības, saimnieki atklāja piemērus, kas atbilst permakultūras principiem, piemēram, ziemeļu malas apstādīšana ar lieliem kokiem, lai “ielenkту” sauli, vīnogu stādīšana pie pirts dienvidu sienas, kur būs vissiltākais mikroklimats, vai garšaugu stādīšana zem ābelēm kaitēkļu atvairīšanai un resursu pilnvērtīgākam izmantošanai.

Taču visspilgtākais sociālekoloģisku procesu integrācijas piemērs Latvijas VVS saimniecībās, šķiet, ir zāļu pirts tradīciju atjaunošana un iekļaušana saimniekošanas praksēs un lauku tūrismā. Vienā no permakultūras semināriem kādas zemnieces, Antas, saimniecībā spriedām par to, kā pirts apvieno daudzveidīgus procesus un attiecības.

Antas saimniecībā ir gaļas lopi, aitas, citi mājdzīvnieki un pat savvaļas lopi; tiek audzēts plašs dārzenų, kartupeļu, augļu un garšaugu klāsts un uzņemti lauku tūristi. Antas saimniecība atrodas Latvijas pierobežas zonā, tāpēc saikne ar galvaspilsētu svaigas bioloģiskās produkcijas pārdošanai nav visai izdevīga, un bija jāmeklē citi peļņas modeļi. Tagad viena no šās saimniecības specializācijām ir ārstniecības augi, lai gan tas nebija sākotnējais

mērķis. “Viss sākās ar pirti...” Anta man paskaidroja. Anta uzcēla jaunu pirti pēc VVS pirts apmācību apmeklēšanas.

Pirts latviešu lauku sētās, protams, ir vēstures un tradīciju pilna. Lauku sētās agrāk pirts bija ne tikai mazgāšanās un atpūtas vieta sestdienas vakaros, bet arī garīgās attīrīšanās rituāls, pielīdzināts baznīcai (Virza 1989 [1933]). Mūsdienās pirts lauku sētās piesaista pilsētniekus lauku tūrismam. Taču VVS tradicionālās pirts prakses, piemēram, pēršanos ar bērzu slotām, apvieno ar zināšanām par dažādu ārstniecības augu iedarbību, lai iekļautu attiecīgos augus, vadoties pēc katra apmeklētāja veselības vajadzībām. Tiek ieviestas arī jaunas prakses, piemēram, masāža; savukārt citas, tautā uzskatītas par pirts sastāvdaļām, tiek izskaustas, piemēram, Antas saimniecībā pirts rituāls neietver ne alus dzeršanu un uzdzīvošanu, ne arī izturības pārbaudi, uzturoties pēc iespējas lielākā karstumā, bet gan veselības stiprināšanu četru stundu garumā. Vispirms pirtī gājēji lēni uzsildās pie zemākas temperatūras, tad noberž atmirušo ādu ar sāli un sodu. Pirmais pēriens palīdz uzsildīties, tā slotā izmanto, piemēram, bērzu, upeņu un vībotņu lapas, pēc tam pirti gājēji atpūšas vēsumā. Otrais pēriens jau ir uzmundrinošs, slotā var likt, piemēram, pelašķi, raudeni un seleriju lapas, un, kad ķermenis jau ir kārtīgi uzsilis, var atvēsināties rasā vai dīķī. Trešajā pērienā izmanto vairākas slotas, kuras ir daudzveidīgu augu pilnas, ieskaitot kļavu, plūmju un ošu koku lapas kopā ar kumelītēm un āboliņu (Tooma 2005). Rituālu var beigt, noberžot ķermeni ar medu, kafijas biežumu un garšaugu maisījumu vai izbaudot masāžu. Pēc katras pēršanās tiek piedāvātas dažādas augu tējas – no sākuma, lai veicinātu svīšanu un paātrinātu vielmaiņu, un beigās – lai organismā izveidotu šķidrums, vitamīnu un minerālu līdzsvaru. Pēc pirts ir iespēja baudīt vieglu maltīti no saimniecībā audzētiem produktiem un pārņakt pirtsaugšā uz svaigiem siena matračiem zem pašdarinātām aitas vilnas segām.

Anta vāc ārstniecības augus pirtslotām un tējām savas saimniecības laukos un pļavās. Šo pļavu daudzveidību palīdz uzturēt savvaļas zirgi un liellopi, dodoties dabiskās ganībās, ko tagad vairākas saimniecības ir uzsākušas, lai atdarinātu vēsturisko mijiedarbību starp zālējājiem un pļavām (Schwartz 2005, Aistara 2009). Šie dzīvnieki veicina ne tikai zālāju daudzveidību, bet arī mežu un pļavu ekosistēmu savīšanos. Pretējā gadījumā pļavas aizaug ar alkšņiem un pazūd Latvijas laukiem raksturīgās, daudzveidīgās mežmalas, no kurām var vākt vislabākos bērzus un citus augus pirtslotām. Tātad daudzveidību Antas pļavās veido ne tikai atsevišķi stādīti ārstniecības augi,

bet gan tīkls, kas savieno zirgus ar augiem un pļavām, augus ar pirtsslotām un tējām, un cilvēkiem, kas ievāc šos augus.

Anta paļaujas uz savas saimniecības bioloģisko daudzveidību un, balstoties uz to, veicina sociālekoģisko daudzveidību ne tikai savā sētā, bet arī plašākā kopienā. Pirts kalpo kā mezgls, kurā savienojas dažādas saimniecības aktivitātes, un pirts dēļ daudzi apmeklētāji brauc tieši uz šo saimniecību. Taču, Antas sētā ieradušies, viņi mācās arī par zālāju daudzveidību un tā izmantošanu, par ilgtspējīgu pārtikas produktu ražošanu un, vērojot daudzveidīgā pļavā ganāmieš savvaļas lopus, sāk lūkoties arī uz kopējo lauku ainavu citādām acīm. Kad pirts kļuva pieprasītāka, Anta sāka algot vietējos darbiniekus, kuri palīdz ievākt augus un gatavot tējas un slotas. Vēlāk saimniece sāka arī pārdot augus komercfirmai, kura gatavo ādas kopšanas līdzekļus no šiem augiem gan Latvijas, gan ārzemju tirgum.

Caur Antas pirts aktivitātēm saimniecība ir arī integrējusies citos tīklos un organizācijās. Vietējie amatnieki darina rokdarbus no dabiskās aitas vilnas un pārdod savus darinājumus tūristiem, kuri apmeklē saimniecību. Tāpat saimniecība piedalās vairākos reģionālos un pārrobežu sadarbības tīklos un starptautiskos lauksaimniecības projektos. Kā viena semināra dalībniiece smejojoties norādīja, Antas saimniecība un pirts, līdzīgi kā ziedošs augs, ir “pievilinājusi labvēlīgos apputeksnētājus”, ar kuru palīdzību sociālekoģiskās daudzveidības tīkls plešas plašāks. Pievēršot uzmanību daudzveidībai un saskarsmes zonām mežmalās un pļavās, tikušas veicinātas dabas un kultūras hibrīdformas. Pārrunājot šos savstarpēji saistītos sociālekoģiskos procesus permakultūras seminārā savā sētā, Anta secināja: “Redzi, kā tāds permakultūras zirnekļu tīkls te ir izveidojies pats no sevis...”

Šis “pats no sevis” izvērties permakultūras tīkls vērojams ne vienā vien VVS saimniecībā. Varētu pat teikt, ka tas raksturo visu VVS kopienu. Tajā katrs saimnieks vai saimniece savā sētā izzina un sadarbojas ar dabas procesiem, veidojot savas bioloģiskās saimniekošanas prakses. Braucot cits pie cita ciemos un kopā pavadot brīvdienas ekskursijās ārzemju saimniecībās, VVS biedri ir izveidojuši ciešas sociālās saiknes. Katru reizi no jauna satiekoties, visi apkampjas un sveicinās, kā teica kāds dalībnieks: “Kā viena liela ģimene”. Šīs sociālās attiecības sniedz atbalstu arī krīzes brīžos. Sanākot kopā katru mēnesi mācībās, VVS biedri apgūst un kopīgi izvērtē jaunu informāciju un pēc tam izmēģina jaunas prakses savās saimniecībās, kas spēj stiprināt ekonomisko attīstību, kā arī iegulda jaunus pūliņus ekoģiskās saimniekošanas

prakšu attīstībā. Daudzi zemnieki šīs sociālekoloģiskās prakses veiksmīgi savieno ar kultūras vērtībām, tādējādi piesaistot tūristus.

Un tā šie tikli ir veidojušies un pārveidojušies jau desmit gadu garumā, veidojot atgriezeniskas saiknes dažādos līmeņos – starp cilvēkiem, cilvēkiem un dabu, dabu un kultūru, ekoloģiju un ekonomiku.

Vērojot VVS saimnieku sadarbību vairāku gadu garumā, atļaujos secināt, ka šīs riņķa dancis ir tas, kas VVS zemniekiem palīdz veidot un nodrošināt labbūtību, jo viņi apzināti veido savas attiecības gan ar vidi, gan ar vietu, gan ar citiem cilvēkiem, un šo attiecību uzturēšana ir tas, kas dod jēgu turpināt saimniekot un palikt Latvijā un padara dzīvi par dzīvojamu.

Permakultūras robežas un permakultūra modernitātes pierobežā

Bez piemēriem, kur redzam, ka permakultūras principi jau darbojas esošās VVS praksēs daudzveidības veicināšanai un saglabāšanai, citas permakultūras prakses, sevišķi tās, kas attiecas uz augsnes kultivēšanu, dažu zemnieku skatījumā paliek uz pieņemamības robežas. Vienā seminārā aplūkojām kādas saimnieces, kura jau vairākus gadus saimnieko ar permakultūras metodēm, dobes. Viena liela uzarta lauka vietā viņa sēj visus dārzenus mazākās dobēs, kas atdalītas ar āboliņu apsētām takām, izmantojot tikai īpašu kapli (plakangriezi) traktora vietā. Dobes sagatavotas bez zemes rakšanas, izmantojot kārtaino mulčas metodi (*sheet mulching*)⁴. Auglības uzturēšanai tiek ievērota augseka ar tauriņziežiem un pievienotas vairāk mulčas vai komposta pēc vajadzības. Permakultūras piekritēji uzskata, ka augsnes aršana izjauc augsnes struktūru un mikrobioloģiju. Turklāt tā atbrīvo barības vielas ātrāk, nekā augi tās spēj izmantot, tāpēc liela daļa iet zudumā (*Whitefield 2004*). Šai saimniecībā izvērtās garas diskusijas par to, vai nebūtu labāk ar āboliņu apsētās takas samainīt vietām ar dobēm vismaz ik pēc pāris gadiem. Daži zemnieki uzskatīja, ka, pat pastāvīgi ielabojot augsni, pēc gadiem tā būs nogurusi un ka, iearot āboliņu, veidotos ideāla augsne turpmākai dārzenu kultivēšanai. Taču citi uzsvēra, ka aršana iztraucē ekoloģiskos procesus augsnes stāigāšana nomīda augsni, tāpēc takas jāatstāj vienmēr vienā vietā un

⁴ Kārtainā mulčas metodē dobi sagatavo, nokļājot uz nopļautas zāles samitrinātu kartona loksni vai slāni vecu avīžu, mēslus un biezu komposta kārtu, kurā stāda dēstus. Šie materiāli neļauj nezālēm tikt cauri un satrūdot bagātina augsni. Detalizēts apraksts pieejams: *Whitefield 2004*: 195.

augšne jāielabo citā veidā. Pēc viedokļu apmaiņas kāds vecāks kungs atmeta ar roku un teica: “Es te saimniekotu vienlaidus... un pa gabaliem – vienā gadā zālājs te, otrā tur... bet tā laikam ir vecā agronomijas skola...”

Arī vairāku kultūraugu integrēšana vienā dobē bija dažiem nepieņemama. Lai gan latviešu lauksaimniecībā tradicionāli kopā audzēt tādas kultūras kā zirņus ar auzām un sīpolus ar burkāniem šķiet pats par sevi saprotams, vairāku augu kopā sēšana daudziem šķita pārāk neparasta:

Viss šis jaunais – tā ir jaunatnes nākotnes perspektīva... Manai paaudzei ir psiholoģiska barjera kaut kāda pret to... Nu, teiksim, ka tā tur viss kopā tagad sajaukts... un kā tad Jāņos, tur visi ravē, bet tā viena kaimiņiene neravē...

Tik tiešām, visgrūtāk pieņemamas latviešu mentalitātei bija nezāles. Lai gan tas ir mīts, ka permakultūra nozīmē nezāļu pilnus laukus, ir tiesa, ka raibās dobes, kur vienuviet atrodami dārzeni, puķes, daudzgadīgie garšaugi un ārstniecības augi, izskatās nekārtīgākas, un tāpēc daudziem šis modelis šķita nesaderīgs ar latviešu lauksaimniecības modeli, kas augstu vērtē tīrību, kārtību un čaklumu. Viena saimniece noteica stingri: “Par nezālēm es nepiekrītu!” un piebilda, ka viņa nav gatava iet “meklēt” savus kartupeļus starp nezālēm. Pat vārdi “tīrums” un “kultūraugs” liecina par to, ka latviešu zemnieku skatījumā laukiem ir jābūt kārtīgiem, kā kultūras iemiesojumam pāri dabas nekārtībai.

Jau gadiem ilgi notiek sacensības par sakoptāko lauku sētu (Berķis u.c. 2001), kur permakultūras dobes varētu arī neiederēties. Pēc zemes atgūšanas 90. gados daudzi zemnieki ar pūlēm atbrīvoja to no padomju laikā saaugušajām nezālēm. Šis ir piemērs no Latūra “attīrīšanas procesiem” gan burtiskā nozīmē, gan simboliski – veids, kā atgriezties pie pirmās brīvvalsts idealizētā sakoptās viensētas modeļa (Eglītis 2002, *Schwartz* 2006).

Šī attieksme ir saistīta arī ar citu konceptuālu robežšķirtni. Permakultūras prakses iekrīt “sprauģā”, kas pavērusis starp no augšas diktētiem ES fondu veicinātajiem modernizācijas procesiem un latviešu tradicionālām lauksaimniecības praksēm. Kā norādīja iepriekš minētais vecāka gadagājuma kungs, latviešu agronomi mācītu atstāt veselu lauku atmatā vai audzēt uz tā zaļmēslojumu un iecart to, lai sētu nākamo kultūraugu. Tajā pašā laikā visredzamākais Eiropas modernās lauksaimniecības veidols Latvijas laukos mūsdienās ir ārzemnieku uzpirktie un intensīvi kultivētie lauki, kur bieži ar ķīmikālijām paveic to, ko agrāk darīja ar rokām. Piemēram, vienā pašvaldībā, kur dāņu uzņēmējiem jau pieder 50 procenti visas lauksaimniecības zemes, atrodas tikai divas bioloģiskās saimniecības, kas pēc pašvaldību

darbinieku teiktā jau tagad kaimiņu starpā izraisot uztraukumu ar saviem “nekārtīgajiem laukiem”. Tātad, ja pēdējo divdesmit gadu laikā Latvijas bioloģiskajiem lauksaimniekiem bija grūti iestāstīt pircējiem, ar ko viņu produkti atšķiras no katras “lauku tantes” dārza labumiem, kur arī netika lietota nekāda agroķīmija, šodien bioloģiskos lauksaimniekus arvien vairāk nosoda par nezāļainiem vai aizaugušiem laukiem, tāpēc ka tie robežojas ar ārzemju saimnieku nomiglotiem “tīrajem” tīrumiem. Tātad sabiedrības skatījumā vidusceļš tiek aizsprostots: nepiedaloties modernizācijas, piemēram, ķīmikāliju izmantošanas procesos, bioloģiskie lauksaimnieki tiek no jauna pieskaitīti nemoderniem lauksaimniekiem (*Latour* 1993: 69).

Kur šādā gadījumā VVS saimniekiem mentāli ievietot permakultūras prakses, un ko viņu attieksme liecina par saimnieku izpratni par attīstību? No vienas puses, permakultūras idejas uz Latviju “nāk no Eiropas”, kas simbolizē modernizāciju, taču, no otras puses, šīs prakses nav modernas dominējošā izpratnē, jo tās, iespējams, nes vairāk nezāļu un nevirza uz lielo lauksaimniecības modeli. Tātad šīs prakses īsti nesavienojas ne ar moderno, ne ar tradicionālo lauksaimniecību. Līdz ar to daudziem Latvijas bioloģiskajiem lauksaimniekiem sākotnēji permakultūras idejas šķiet pievilcīgas piemājas dārziem un savvaļas zonām tālāk no mājas, taču neierindojas pie “nopietnas saimniekošanas” praksēm.

Pagaidām, iespējams, permakultūra tiks ievietota saimniecību tālākajās malās, kur tā netraucē peļņu nesošajai lauksaimniecībai. Ņemot vērā ekonomiskās krīzes sekas Latvijā, kā arī darbaspēka aizbraukšanu, nav brīnums, ka daudzi zemnieki nav gatavi pāriet no pazīstamām metodēm, apstrādājot vienu lielu lauku ar traktoru, uz jaunām, roku darbu ietverošām metodēm, kuras tāpēc arī varbūt šķiet nemodernas.

Visbeidzot, latviešu lauksaimnieku piemērs norāda arī uz svarīgām pretrunām starp Eiropas modernizācijas projektu un centieniem savīt dabas un kultūras sistēmas. Šī pretruna starp no augšas piedāvātajiem modernizācijas procesiem un videi draudzīgu lauksaimniecību izpaužas arī Ministru kabineta noteikumos bioloģisko saimnieku agrovīdes maksājumu saņemšanai saskaņā ar Eiropas regulām. Šie noteikumi būtiski ierobežo zemnieku izvēles. Piemēram, tie neatļauj koku, krūmu, un citu “dabas” parādību klātbūtni kultivētos laukos, bet pieļauj tikai vienas kultūras sētu lauku vismaz 0,3 ha platībā maksājumu saņemšanai (Aistara 2009). Šo likumu pieprasījums šādā veidā nodalīt kultūru no dabas atspoguļo to, ko Latūrs ir nosaucis par “modernitātes satversmi” (*Latour* 1993), kur attīrīšanas procesi ir

iestrādāti likumdošanā. Līdz ar to tiem saimniekiem, kuri visvairāk cenšas integrēt daudzveidību savā saimniekošanā, ir vislielākās grūtības maksājumu saņemšanā (Aistara 2009). Šādi noteikumi ne tikai neveicina, bet pat nepieļauj veidot malas kā saskarsmes zonas daudzveidības sekmēšanai, lai arī ES lauksaimniecības politika liek lielu uzsvāru uz videi draudzīgu saimniekošanu. Eiropas maksājumu noteikumi ievieš modernitāti ar visu tās paredzēto dabas un kultūras segregāciju.

Secinājumi: sociālekoloģiskais elastīgums caur daudzveidību

Ko mēs varam secināt, aplūkojot Latvijas VVS lauksaimnieku attieksmi pret permakultūras praksēm un permakultūras pieņemamības robežu? Vai tā norāda, ka zemnieki nošķir dabu un daudzveidību no “īstas saimniekošanas” un ka vēlme pēc tīriem laukiem un pazīstamām metodēm neļaus viņiem līdz galam novērtēt malas kā radošas “spraugas”, kur daudzveidību var izmantot un pavairot? Manuprāt, šis jautājums vēl nav atbildēts.

Jāatzīst, ka prakses, kuras vistuvāk atspoguļo permakultūras ilgtspējības filozofiju un ētiku Latvijas laukos, ir tās, kas ir iesakņojušās kā daļa no Latvijas lauku kultūras, piemēram, pirts. Tātad sociālekoloģiskā mijiedarbība daudzās Latvijas bioloģiskajās saimniecībās un to praksēs ir izveidojusies “pati no sevis”, nevis sekojot permakultūras principu rokasgrāmatai. Tas norāda uz to, ka šie zemnieki, apvienojot tradicionālas prakses ar jaunām pieejām un vides zināšanām, ir sekojuši citam permakultūras principam: sākt ar maziem un vietējiem risinājumiem (*Holmgren* 2002). No šī redzespunkta varbūt ir labāk, ja Latvijas zemnieki neatmet savas prakses un nedzenas uzreiz pakāļ visam jaunajam. Var secināt, ka Latvijas VVS zemnieki neuzskata attīstību par nekritisku un vienpusīgu pielāgošanos visam, kas “nāk no Eiropas”, bet gan paši grib izvērtēt, kā jaunas prakses savijas ar esošām, veidojot sociālkulturāli iesakņojušos labbūtību.

Šo parādību var arī saistīt ar Latvijas pozīciju Eiropas pierobežā. Austrumeiropa jau sen ir bijusi vēsturiski norakstīta kā “atpalikusi” no Rietumeiropas modernitātes, tātad, iespējams, ka Latvija un tās iedzīvotāji vēl joprojām tiek uztverti kā modernās Eiropas visattālākās robežas (*Wolff* 1994). Taču iepriekš rakstā iztīrītie piemēri liecina par to, ka VVS saimnieki tālajā Eiropas pierobežā aktīvi izvērtē visas pretrunas starp Eiropas politiku un vietējo pieredzi un cenšas no tām veidot paši savu attīstības modeli, kas nebalstās tikai uz ekonomisko labumu gūšanu. Viņi necenšas nodalīt dabas un kultū-

ras procesus, bet gan tos integrēt, gluži kā to māca permakultūra. Faktiski šis process pats par sevi varbūt ir jaunās modernitātes iezīme, jo visā Eiropā un arī citur pasaulē patlaban pārvērtē bijušos attīstības modeļus un to izraisītās klimata un ekonomiskās krīzes un cenšas tos pārveidot no apakšas, kā, piemēram, t.s. pārmaiņu iniciatīvās, kuras arī ietver permakultūru (Bailey et al. 2010, *Transition Network* 2011). Tātad, lai VVS saimnieki spētu savu Eiropas robežu pārvērst par radošu, iespēju pilnu “spraugu”, tiem būs jāturpina izvērtēt, kā permakultūra un citas jaunas idejas spēj papildināt viņu līdzšinējās prakses, veidojot pašiem savas hibrīdformas no vecā un jaunā, no dabas un kultūras, kas kļūs par pašu radītu vietējā kultūrvidē iesakņotu attīstības modeli.

Šis novērojums saskan arī ar teorijām par sociālekoloģisko elastīgumu. Folke (Folke 2006) ir norādījis, ka elastīgumu var nodrošināt, savienojot pēcteci ar inovācijām. Tas nozīmē, ka sociālai atmiņai par pagātnes praksēm, kas ir iesakņojušās vietējā kultūrvidē, var būt liela nozīme krīžu pārvarēšanā, sistēmas atjaunošanā un pārorganizācijā: “Atmiņa ir uzkrātā pieredze un sistēmas vēsture, tā var kalpot kā pamats un avots sistēmas elementu pārkārtošanai, inovācijai, jauninājumiem un pašorganizācijai pēc iztraucējumiem” (Folke 2006: 259).

Tālab sākotnēja skepse pret pavisam jauno un salīdzināšana ar pazīstamo un vēsturisko var būt veselīga, īpaši, ja tā noved pie izmēģinājumiem un izvērtējumiem vietējā vidē. Tikai tādi mēģinājumi var radīt dabas un kultūras hibrīdformas, kas atbilst vietējam vajadzībām, un tādējādi pārvērst Eiropas attālo pierobežu par “visinteresantāko vietu”, kas ļauj izmantot un pavairot sociālekoloģisko mijiedarbību un daudzveidību.

Turklāt Latvijas ražojošo lauksaimnieku uzmanīgais vērtējums par to, cik lielā mērā permakultūras sistēmas atbilst viņu reālajiem apstākļiem, norāda arī uz vienu no permakultūras literatūras un prakses trūkumiem. Uzskatu, ka lielākā daļa pasaules lauksaimnieku varētu pieņemt permakultūras mācības kā gudrus padomus piemājas dārzam vai tālāko savvaļas zonu kopšanai, bet tikai ar grūtībām spētu iedomāties, ka pilnībā varētu pārveidot savu saimniecību atbilstoši permakultūras modeļiem. Tas tāpēc, ka liela daļa pieejamās permakultūras literatūras un semināru ir tēmēta tieši uz mazdārzniekiem vai uz pilsētas iedzīvotājiem, kam ir pieejami tikai mazi zemes pleķīši un nedaudz laika, taču tajā pašā laikā arī ļoti rūp Zemes ekoloģiskais stāvoklis. Permakultūras gudrības tiem māca atrast veidus, kā efektīvi un videi draudzīgi ražot nelielu pārtikas daudzumu savām vajadzībām.

Permakultūras skolotāji arī atklāti uzstāj, ka mūsdienu lielražotāju monokultūras sistēmas būtu jāaizstāj ar daudzziem maziem, dažādības pārpilniem dārzeņiem un saimniecībām, kas ražo pārsvarā sev un apkārtējiem iedzīvotājiem. Taču šis pasaules iedalījums lielās monokultūru saimniecībās un piemājas dārzos neņem vērā lielo skaitu vidēja izmēra saimniecību, kam rūp vide, bet kas vienlaikus izjūt spiedienu pielāgoties Eiropas regulām un modernizācijas tendencēm un pārvarēt finanšu krīzes. Permakultūras grāmatās var atrast tikai dažas lappuses par vidēju un lielu saimniecību pārveidošanu saskaņā ar permakultūras principiem. Taču, ņemot vērā to, ka šīs saimniecības mūsdienās saražo lielu daļu mūsu pārtikas, permakultūras skolotājiem būtu vairāk jādomā par to, kā piesaistīt tieši šos – vidēja lieluma – ražotājus.

Vēres

- Aistara, G. (2009). Maps from space: Latvian organic farmers negotiate their place in the European Union. *Sociologia Ruralis*, No. 49 (2), 132–150.
- Bailey, I. et al. (2010). Some Things Old, Some Things New: The Spatial Representations and Politics of Change of the Peak Oil Relocalisation Movement. *Geoforum*, No. 41(4), 595–605.
- Berķis, A. u.c. (2001). *Lauku sēta ir gudra*. Rīga: Jumava.
- Despard, E. (2008). Creative weeding and other everyday experiments in the garden. *The Brock Review*, No. 10, 86–96.
- Eglītis, D. (2002). *Imagining the nation: History, modernity and revolution in Latvia*. University Park, PA: Penn State Press.
- Emerson, R.W. (1878). *Fortune of the Republic*. Houghton, Osgood and company.
- Folke, C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, No. 16, 253–267.
- Haraway, D. (1997). *Modest_Witness@Second_Millennium. Femaleman@_Meets_Oncomouse™: Feminism and Technoscience*. New York: Routledge.
- Henfrey, T. (in press). *Edges, frontiers, and fringes*. Oxford and New York: Berghahn.
- Holmgren, D. (2002). *Permaculture: Principles and pathways beyond sustainability*. Hepburn, Victoria: Holmgren Design Services.
- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment: Essays in livelihood, dwelling and skill*. New York: Routledge.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Mollison, B., Holmgren, D. (1990 [1978]). *Permaculture one: A perennial agriculture for human settlements*. Tyalgum, Australia: Tagari.
- Pollan, M. (1989). Weeds are us. *New York Times Magazine*, 05.11.1989. Pieejams: <http://michaelpollan.com/articles-archive/weeds-are-us/>
- Puig de la Bellacasa, M. (2010). Ethical Doings in Naturecultures. *Ethics, place, and environment*, Vol. 13, No. 2, 151–169.

- Schwartz, K. Z. S. (2005). Wild horses in a 'European wilderness': Imagining sustainable development in the post-communist countryside. *Cultural Geographies*, No. 12(3), 292–320.
- Schwartz, K. Z. S. (2006). *Nature and national identity after communism: Globalizing the ethnoscape*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Tooma, A. (2005). Medains pēriens nekurzemē. *Vides Vēstis*, Nr. 78(3), 42–45.
- Transition Network (2011). Welcome – Transition Network. Pieejams: <http://www.transitionnetwork.org> (09.2011.).
- Tsing, A. L. (2005). *Friction: An ethnography of global connection*. Princeton, [N. J.]: Princeton University Press.
- Turner, N. et al. (2003). Living on the edge: ecological and cultural edges as sources of diversity for social-ecological resilience. *Human Ecology*, No. 31(3), 439–461.
- Virza, E. (1989 [1933]). *Straumēni: Vecā Zemgales māja gada gaitās*. Rīga: Liesma.
- Whitefield, P. (2004). *The Earth care manual: A permaculture handbook for Britain and other temperate climates*. Hampshire: Permanent Publications.
- Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

EDMUNDS TRUMPA
PĀRDOMAS PAR IZLOKŠŅU,
ADMINISTRATĪVI TERITORIĀLO VIENĪBU
UN DRAUDŽU ROBEŽĀM RIETUMLATGALĒ

Šā raksta¹ mērķis, balstoties uz kartogrāfiskajiem materiāliem un kultūr- vēstures faktiem, pārdomāt dažus latviešu dialektu pētīšanas aspektus, saistītus ar tādiem jēdzieniem kā izlokšne, izlokšnes robeža. Vai latviešu valodniecībā pieņemtais izlokšnes jēdziens pilnībā atbilst lingvistiskajai realitātei? Kāds ir izlokšnes ģeogrāfiskais izvietojums? Kā ir samērojamas izlokšnes un mūsdienu administratīvi teritoriālās vienības? Vai reālās valodas paveidu robežas ir saistītas ar kāda laikmeta vēsturisko administratīvo vienību un draudžu robežām? Vai lingvistiskās robežas ir noturīgas, stabilas?

Šie jautājumi ir nozīmīgi ne tikai latviešu dialektoloģijai, pēc būtības tie ir starpdisciplināri, prasa apkopot vismaz triju nozaru – valodniecības, vēstures un ģeogrāfijas – zināšanas. Precizēt dialektu un izlokšņu robežas, fiksēt to pārmaiņas – tas nozīmē arī dziļāk izprast Latvijas reģionos bijušos un notiekošos kultūras procesus kopumā.

Rakstā virzītās idejas mēģināts ieskicēt ar materiālu, kas savākts 2010.–2011. gadā, pētot augšzemnieku dialekta latgalisko un sēlisko izlokšņu robežjoslu ap Līvāniem, Vārkavu, Kalupi, Atašieni.

Divas latviešu valodas kartografēšanas tradīcijas: precizitātes aspekts

Kā zināms, latviešu dialektoloģijā ir nostiprinājušies divi kartografēšanas paņēmieni, kas ļauj areālajā aspektā salīdzināt dažādu līmeņu (piemēram, fonētikas, morfoloģijas, leksikas, sintakses) valodas īpatnības:

¹ Par palīdzību, vācot un apstrādājot materiālus, pateicos Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes profesorei Lidijai Leikumai un ESF projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” zinātniskajai asistentei Annai Stepiņai.

1) A. Bīlenšteina, V. Rūķes darbos – tīri lingvistiskā izogļosu metode (dialektālo īpatnību aptuvena izplatība kartēs tiek parādīta ar robežlīnijām – izogļosām);

2) dialektologu darbos pēc Otrā pasaules kara – daļēji lingvistiskā izloķņu tīklojuma metode (īpatnības tiek atveidotas 512 “šūnās” – 1939. gada Latvijas administratīvajos pagastos, kas pašlaik tiek saukti par izloķsnēm).

Augusts Bīlenšteins ir ne tikai latviešu dialektoloģijas pamatlicējs, kurš klasificējis latviešu dialektus (*Bielenstein* 1863a: 12–17, 93–102), bet arī pasaules valodnieku lietotā *izogļosas* termina, kas izveidots pēc analogijas ar *izotermu*, autors.² 1892. gadā pētījumā *Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert* (Latviešu cilts un latviešu valodas robežas tagadnē un 13. gadsimtā) viņš aprakstīja un pielikumā publicēja izogļosu karti *Die lettischen Dialekte der Gegenwart. Isoglossen-karte* (Mūsdienu latviešu valodas dialekti. Izogļosu karte) ar 37 krāsainām izogļosām, kas nošķir skaņu, formu, kā arī atsevišķu vārdu un etnogrāfisko reāliju areālus (*Bielenstein* 1892a: 391–409; 1892b: Karte VI; fragmentu sk. 1. att.).

1. att. Kartes *Die lettischen Dialekte der Gegenwart. Isoglossen-karte* (Bielenstein 1892b: Karte VI) fragments

² Izogļosas terminu A. Bīlenšteins raksturo ar šādiem vārdiem: “Es esmu uzdrošinājies pēc analogijas ar izotermām līnijām šajā kartē nosaukt par izogļosām. Tas ir viegli saprotams. Šīm līnijām ir jāapzīmē atsevišķu dialektālu valodas parādību izplatības robežas, tāpat kā izotermas norobežo vienādu klimatu un ļauj paredzēt noteiktu augu izplatības robežas. Šī analogija iet tālāk. Neviens izoterma nevar precīzi norobežot kāda auga izplatības zonu. Tā tikai aptuveni izpilda savu uzdevumu, tā var tikai norādīt, cik tālu ir sastopami, piemēram, dižskābaržu vai ozolu meži, cik tālu bez grūtībām var plaukt vīnogulāji vai kvieši. Cilvēka darbības rezultātā vai īpaši labvēlīgu apstākļu dēļ mēdz būt tā, ka augi, proti, kultūraugi, bieži ir sastopami tālu aiz savām dabiskajām izplatības robežām, tiek audzēti vai arī aug pašī. Gluži tāpat arī mūsu izogļosas nosaka tikai aptuvenas skaņu izrunas, formveidošanas, vienas vai otras dialektālās izpaušmes robežas” (*Bielenstein* 1892a: 391).

Līdz šim šī karte tika uzskatīta par pirmo latviešu valodas dialektu karti (piemēram, LVDA 1999: 10; Stafecka, Trumpa 2006: 340; BVA 2009: 35; Андронов 2010: 68), bet nesēn kādā izdevumā (*Döring* 1881: 47–118) ir atrasts vēl viens A. Bīlenšteina darbs, kurā varbūt pirmoreiz parādīta latviešu etniskā izplatība – *Karte des lettischen Sprachgebiets, ca. 1860* (Latviešu valodas apgabala karte, apm. 1860. gads. Plašāk par to sk. Trumpa 2010: 79–102).

Šī krāsainā karte, iespējams, ir 1863./1864. gada gramatikā (*Bielenstein* 1863a; 1864) aprakstīto dialektu papildināta un precizēta ilustrācija, kas atspoguļo dialektu teritorijas, nevis atsevišķu valodas īpatnību izoglosas, tāpēc ārēji neatgādina 1892. gada karti *Die lettischen Dialekte*. Tomēr abu karšu sīkāka analīze (Trumpa 2010: 91–94) ļauj droši apgalvot, ka tās ir saistītas, turklāt 1881. gada kartes pamatā ir izoglosas – dialektu robežas tajā pēc izvietojuma sakrīt ar 1892. gada kartē atrodamiem atsevišķu izoglosu fragmentiem vai veselām izoglosām.

Žurnālā “Filologu biedrības raksti” 20. gadsimta 30. gadu beigās Velta Rūķe publicēja augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu un lībiskā dialekta Kurzemes un Vidzemes izlokšņu areālos raksturojumus (Rūķe 1939: 133–138, kartes fragmentu sk. 2. att.; 1940: 75–128). Kopumā abos rakstos aplūkotas 73 (30 ar fonētiku un 43 ar morfoloģiju saistītas) izoglosas.

A. Bīlenšteina 1892. gada pētījuma ietekme uz V. Rūķes darbiem saskatāma ne vien kartografēšanas tehnikā, bet arī datu klasificēšanas koncepcijā. Abi autori par izlokšņu vienību uzskatījuši sava laikmeta pagastus (A. Bīlenšteins – arī citus veidojumus), kas attiecībā uz katru izoglosu varēja: (1) atrasties vienā

2. att. Kartes “Latgales izoglosu karte. Fonētiskās atšķirības” (Rūķe 1939: 1. karte) fragmenti

vai otrā izoglosas pusē (karšu komentāros divu stabiņu tabulā tie iekļauti kreisajā vai labajā pusē); (2) atrasties abās izoglosas pusēs (komentāru tabulā parādīti pa vidu starp diviem stabiņiem).

Īpaša uzmanība jāpievērš otrajai grupai, kurā iekļauts ne mazums pagastu (teritoriju), piemēram, A. Bilenšteina izoglosas šķērsoja Stendi (*Stenden*), Kandavu (*Kandau*), Spāri (*Spabren*), Kabili (*Kabilen*), Nigrandi (*Nigranden*), Valdgali (*Waldegalen*), Talsus (*Talsen*), Lībagus (*Lipsthusen*), Vīcežus (*Vizehden*), Eņģeļus (*Engelzeem*), Grobiņu (*Grobin*), Valtaiķus (*Neuhausen*) utt. (*Bielenstein* 1892a: 397–398 utt.); V. Rūķes aprakstos kāda no fonētikas izoglosām ir sadalījusi tādus Latgales pagastus (kontūru veidā tie parādās zem krāsainajām izoglosu līnijām) kā Varakļāni, Līvāni, Kalupe, Višķi, Preiļi, Rudzāti, Baltinava, Jasmuiža, Silajāņi, Malta, Bukmuiža, Šķaune, Nautrēni, Atašiene (Rūķe 1939: 138–156), Ziemeļkurzemes lībiskajā apgabalā – Engure, Virbi, Lauciene, Pope, Puze, Ugāle, Piltene, Užava, Zlēkas, Pastende, Laidze, Vandzene, Ārlava (Rūķe 1940: 78–87) utt. Cik liela konkrētā pagasta daļa nokļuvusi vienā vai otrā līnijā pusē, komentāros lielākoties nav norādīts, tas paliek pamatmateriālā, pēc kā zīmētas kartes, – personīgajos un palīgu novērojumos, atbildēs uz aptaujām, izlokšņu aprakstos dažādos izdevumos.³ Tomēr ir skaidrs, ka areālās lingvistikas sācēji Latvijā, kas piemēroja un attīstīja⁴ izoglosu metodi, uzskatīja, ka pagasts (kuru pirms Otrā pasaules kara izdotajā literatūrā jau nereti mēdza vispārināt kā izlokšni⁵) ir lingvistiski neviendabīga un skaidri diferencējama vienība, kurā pastāv teritoriāli šķirtas īpatnības, tajā var būt atšķirīgi runājošie “gali”, “puses” vai “mazi nostūri”.

Pēc Otrā pasaules kara Latvijā izdotajos darbos izoglosu metodi no mainīja “šūnu” – izlokšņu tīklojuma (jeb atlanta tīklojuma) – metode. Latviešu valodas īpatnību areālajai atveidei visā Latvijas teritorijā tika izvēlētas un sanumurētas 512 izlokšnes ar robežu kontūrām, kas atbilst 1939. gada administratīvi teritoriālā iedalījuma stāvoklim – 512 pagastiem

³ A. Bilenšteins ne tikai pats piecas reizes ceļojis pa Latvijas novadiem, bet arī izveidojis palīgu tīklu, kas sūtījuši atbildes uz viņa publicētās aptaujas (*Bielenstein* 1863b: 64–77) jautājumiem, savukārt V. Rūķes izoglosu karšu izdošanas laikā jau publicēti izlokšņu apraksti no vairāk nekā piektās daļas visu Latvijas pagastu, lielākā daļa no tiem – pāri 100 – “Filologu biedrības rakstos”.

⁴ Par izoglosu paveidiem un to nozīmi dialekta noteikšanā sk. Rūķe-Draviņa 1966: 159–170.

⁵ Piemēram, pēc “Filologu biedrības rakstu” autoru reģistrā (Štraucha 1940: 265–272) apkopotajiem rakstu nosaukumiem ir redzams, ka tikai retos gadījumos formulēts pilns nosaukums (piemēram, “Zvirgzdines pagasta izlokšne”, “Snēpeles pagasta izlokšne”) – daudzviet vārds “pagasts” ir metonīmiski izlaists (piemēram, “Zlēku izlokšne”, “Baltinavas izlokšne”).

(bez sešiem pagastiem, kas 1944. gadā no Abrenes apriņķa tika pievienoti Krievijas Pleskavas apgabalam).

Jāpievērš uzmanība: izlokšnes jēdziens nav gluži lingvistisks. Katras izlokšnes robeža ir pirms Otrā pasaules kara pastāvējušā administratīvi teritoriālā veidojuma robeža, kas iezīmē drīzāk pētījuma teritoriju. Šajā veidojumā var gadīties arī diezgan acīmredzamas lingvistiskas atšķirības. Par lingvistisko izlokšni atsevišķos gadījumos to var saukt tikai vispārināti, kā dialektālu (neobligāti vienādu) īpatnību kopumu. Šajā rakstā pats izlokšnes termins ir pieņemts tradicionālajā izpratnē, bet dažviet apzināti tiek nošķirti jēdzieni administratīvā izlokšnes robeža, kas atbilst 1939. gada pagasta robežai, un lingvistiskā robeža, kas atbilstu izoglosai vai izoglosu kopumam un izlokšni var sadalīt (vai arī nesadalīt).

Valodnieku, pirmkārt, topošā “Latviešu valodas dialektu atlanta” (ir izdots 1. sējums ar 100 leksikas kartēm, LVDA 1999) vajadzībām pirmskara pagastu kontūru karti piemēroja Elfrīda Šmite. Vēlāk parādījās un publikācijās tika izmantots deformēts (stilizēts) izlokšņu kontūru variants, kas savukārt izdevumos pēc 2000. gada tika mainīts uz variantu, kas precīzāk atdarina veco pagastu formas (sal. *Pydzume* 1969: 36 *карт.* (sal. Rudzīte 2005: 100–171, vāku iekšējie atvērumi); Rudzīte 1993; Breidaks 1996).

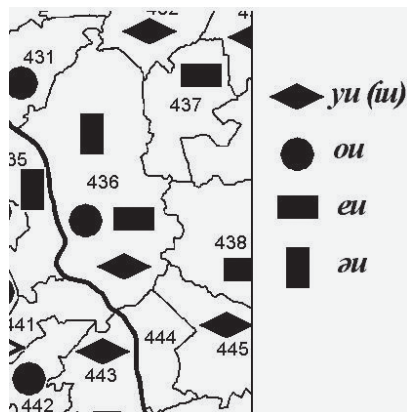
Šāda tipa kartēs izlokšņu kontūrās informācija tiek izvietota trijos veidos, kas nereti ir kombinēti: ar krāsām vai tekstūru, ar ģeometriskām figūrām (apļiem, trijstūriem utt.) un, retākos gadījumos, ar līnijām, kas atgādina izoglosas. Šo pēdējo zīmēšanas veidu, kas ir raksturīgs “Latviešu valodas dialektu atlanta” leksikas kartēm (piem., LVDA 1999: II, 15., 43., 44., 55., 56., 66., 77., 79., 83., 87. un 98. karte) un atsevišķām M. Rudzītes fonētikas kartēm (Rudzīte 2005: 3., 5. un 10. karte, 104–105, 108–109, 118–119), nevar īsti uzskatīt par lingvistisko izoglosu paņēmieni, jo šeit robežlīnijas pilnībā atkārtos pagastu robežu fragmentus un nekad (tikai ar dažiem izņēmumiem) pašus pagastus nešķērso – parāda veselo, nedalīto izlokšņu grupējumus.

Izlokšņu (pagastu) tīklojuma metodei ir zināmas priekšrocības: pētniekam ir skaidrs objekta aptuvenais teritoriālais apjoms, atlanta sastādītājam ir vieglāk organizēt materiālu vākšanu, vācēju tīklu, datu klasificēšanu, kartografēšanu, izmantojot dažādus dizaina paņēmienus, bet, galvenais, ir iespējams nodrošināt pētīšanas pēctecību. Dati, savākti gan 19., gan 21. gadsimtā, var līdzvērtīgi papildināt sastingušo pirmskara – izlokšņu aprakstu ziedu laikmeta – administratīvi teritoriālo karti, kas paliek nemainīga uz vēlāko laikmetu izmaiņu fona.

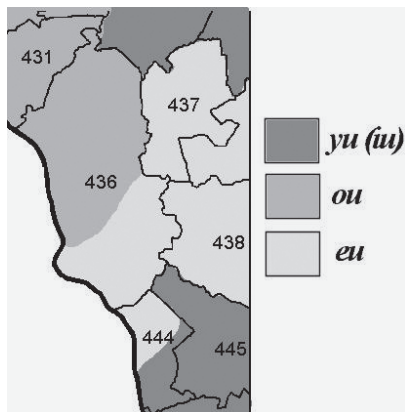
Tomēr izlokšņu tīklojuma metodes specifika un trūkums ir tas, ka valodas īpatnību atveide dažādu iemeslu dēļ ir nepilnīgi saistīta ar reālo lingvistisko situāciju visā pagasta teritorijā. Tas attiecas uz tiem pagastiem, kurus var šķērsot kāda no izglosām – precizitātes (pat tik vienkāršas, kāda bija atrodama izglosu kartēs) šeit nav. Vienīgi atsevišķās – dialektu klasifikācijas un zilbes intonāciju izplatības – kartēs (LVDA 1999: I un II karte; Rudzīte 2005: vāku iekšējie atvērumi, 1. un 2. karte, 100–103) pagasti mēdz būt “pāršķelti”. Šādas kartes ir izņēmums, turklāt mantots no izglosu kartēm. Taču ir zināms, ka ne tikai dialekta robežas noteikšanai svarīgas īpatnības, bet arī jebkuras citas – un to ir simtiem – potenciāli var nesakrist ar administratīvajām robežām.

Īpaša uzmanība jāpievērš tām 20. gadsimta otrajā pusē izdotajām kartēm, kurās kādu izlokšni (pagastu) pārklāj divas vai vairākas īpatnības.

Problemātiski gadījumi ir tad, kad izlokšnē sastopamas kādas īpatnības, kas raksturīgas pretējām izlokšnes malām. Izlokšņu tīklojuma kartēs tādas īpatnības parasti tiek sapludinātas un parādās kā varianti, kas sastopami visā izlokšnē. Piemēram, M. Rudzītes publicētajā kartē “*ū* liktenis uzsvērtā zilbē augšzemnieku un dažās kaimiņu izlokšnēs” (Rudzīte 2005: 14. karte, fragmentu sk. 3. att.) ir norādīts, ka 436. (Līvānu) izlokšnē atrodamas četras latviešu literārās valodas patskaņa *ū* atbildmes: *au*, *eu*, *ou* un *yu* (*iu* pēc dažiem mikstajiem līdzskaņiem un vārda sākumā), piemēram, latviešu literārās valodas vārdam *lūpa* izlokšnē var gadīties šāda izruna: *lāupa*, *leupa*, *loupa* un

3. att. Kartes “*ū* liktenis uzsvērtā zilbē augšzemnieku un dažās kaimiņu izlokšnēs” (Rudzīte 2005: 14. karte) fragments

4. att. “Latgales izglosu karte. Fonētiskās atšķirības” (Rūķe 1939: 1. karte), pārstrādātais 6a, 6b un 6c izglosu fragments

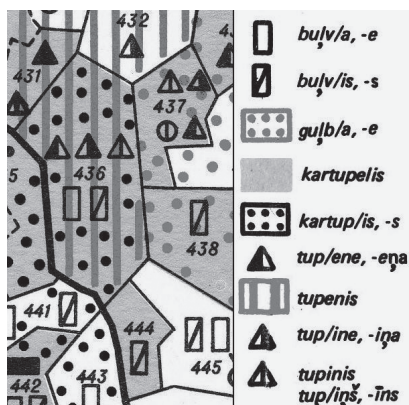
lyupa. Kurā izlokšnes pusē kāds variants ir izplatīts, vai šos variantus vienlaicīgi pazīst visi izlokšnes runātāji, pēc šādas kartes uzzināt nav iespējams.

Daudz sīkāk informāciju par Līvāniem sniedz V. Rūķes karte un komentāri (Rūķe 1939: 144–146; “Fonētikas izoglōsu karte”; 4. att. sk. fragmentu, kurā 6a, 6b un 6c izoglōsa pārvērsta par aizkrāsotu areālu robežu): *ou* variants raksturīgs ziemeļu pusei, bet *eu* – dienvidu pusei; attiecīgi iespējams *yu* (*iu*) variants, kā var noprast, sastopams tajā izlokšnes daļā, kas pieslejas kaimiņu izlokšnēm ar *yu* (*iu*). Tātad izlokšnē (precīzāk – 1939. gada pagastā) patiesībā nedarbojas princips “visi visu zina un visu lieto”.

Vēl viena problēma – atsevišķa valodas parādība, kas ir atrodama kādā centrālajā izlokšnes vietā, nereti tiek uztverta kā raksturīgākā visas izlokšnes īpatnība un kartē iezīmēta kā visas izlokšnes kontūra, ignorējot kaimiņu izlokšņu īpatnības, kas ietiecas pētāmās izlokšnes nomalēs. Piemērs – “Latviešu valodas dialektu atlanta” kartupeļa nosaukumu karte (LVDA 1999: 109–112, 44. karte, fragmentu sk. 5. att.).

436. (Līvānu) izlokšnē saskaņā ar šo karti ir atrodami astoņi kartupeļa nosaukumi (to skaitu, neņemot vērā morfoloģiskās svārstības, varētu samazināt līdz trim – *buļv-*, *kartup-* un *tupeņ-/tupiņ-* variantiem). Tie, tāpat kā iepriekšminētajā gadījumā, nedz kartē, nedz komentāros nav diferencēti pēc vietas, kas mazliet sagroza priekšstatu par izlokšnes iekšējo uzbūvi. Taču tas nav viss. Kā liecina 2010. gada ekspedīcijas dati, vārds *guļba* ir raksturīgs ne vien 437. (Rudzātu) un 438. (Vārkavas) izlokšnei, bet arī blakus esošajam Līvānu izlokšnes austrumu stūrim ap Vanagiem. Tādējādi pēc atlanta principiem *guļbas* tekstūrai būtu jāpārklāj arī visa 436. izlokšnes teritorija.

Līdzīgi jāpapildina arī iepriekš minētā fonētisko *ū* atbilstmju karte (3. att.): piemēram, 445. (Kalupes) izlokšnes ziemeļrietumu “pussalā” ap Rimeicāniem (Līvānu izlokšnes tuvumā) 2010. gadā ir reģistrēts arī *ou* variants, agrāk nefiksēts izlokšnes aprakstos un vārdnīcā (sk. Samuše 1938:

5. att. Kartupeļa nosaukumu kartes (LVDA 1999: 44. karte, 109–112) fragments

32–51; Reķēna 1998: 5–27; Stafecka 2008: 104–116),⁶ – tātad kalupiešu teritorijā blakus melnajam rombam, kas rāda pamatvarianta (*yu (iu)*) izplatību, būtu jāievieto arī melnais aplis (*ou*). Protams, tas neatspoguļotu visas izloksnes stāvokli un pat pasliktinātu izredzes saskatīt galveno variantu, bet tas atbilstu izlokšņu tīklojuma principam: jāparāda viss, ar ko bagāta izloksne, diemžēl neizceļot īpatnības, kas raksturīgas izloksnes “galiem”, “pusēm” vai “nostūriem”.

Šie datu “sapludināšanas” un “nepieminēšanas” gadījumi liecina, ka izlokšņu tīklojuma (“šūnu”, pagastu) metode līdz galam neveic areālajai lingvistikai jeb ģeolingvistikai paredzēto uzdevumu: tā vietā, lai izceltu īstās – lingvistiskās – dialektu teritorijas un to robežas, tās tiek deformētas un noslēptas. Par vienkāršu savāktā materiāla trūkumu vai zīmēšanas tehnikas jautājumu to nosaukt nevar – jau no pašas koncepcijas izriet nepilnības. To netieši atzīst arī “Latviešu valodas dialektu atlanta” veidotāji: “Atlanta tīkls izlokšņu skaitu, dalījumu un robežas atspoguļo nosacīti” (LVDA 1999: 12).

Izloksnes jēdziens, kas identificējams ar pirmskara administratīvo iedalījumu, ir pārāk izplūdis, divdomīgs un dažkārt pat maldīgs: ir jāpaskaidro, ka administratīvā izloksne var ietvert vairākas lingvistiskās izloksnes, ka tā atbilst pagastam, kas nemaz nav mūsu laikmeta reālija. Izloksnes (pagasta) koncepcija uztur un vēl vairāk sarežģī latviešu dialektoloģijā izplatīto priekšstatu, ka “var gan nospraust robežas vienai kādai dialekta īpatnībai, bet ne dialektam” (Endzelīns 1938: 4) un ka “starp dialektiem paliek zināma josla, kas veido pāreju no viena dialekta uz otru” (Rudzīte 1964: 29), – tādējādi traucē noteikt ne tikai drošas dialektu robežas, bet arī atsevišķas izgļoslas pat vienā pagastā.

Jāpiebilst, ka pirms dažiem gadiem uzsāktā starptautiskā projekta “Balto valodu atlants” (publicēts tā “Prospekts”, sk. BVA 2009) sākuma stadijā bija radusies problēma, savienojot lietuviešu un latviešu valodas atlantu tīklojumus, kas veidoti pēc atšķirīgiem principiem. “Lietuviešu valodas atlanta” (LKA 1977; 1982; 1991) vajadzībām vairāk nekā 700 punktu tīkls

⁶ Tas, iespējams, netika darīts apzināti, jo izloksnes pētniekiem bija zināma šādas īpatnības runātāju izcelsme. Viņi ir luterticīgie un veido salas katoļticīgo kalupiešu vidē. Kā var noprast no aprakstiem, šie ļaudis laikam ir tie paši, kas minēti ar iesaukām *parombīši, izdadzīši, kontrašņiki* – pēcteči ienācējiem no Pārdaugavas mežu izciršanas laikā 19. gadsimtā (sal. Samuše 1938: 32; Reķēna 2008: 6). Teicēji līdz šim sevi sauc par *kurzemniekiem* un ir saglabājuši neidentificētu dzimto sēliskās puses izloksni. No mūsdienu viedokļa raugoties, nebūtu pietiekamu iemeslu neatspoguļot šādu aizpagājušā gadsimta ienācēju pēcteču valodas īpatnības.

ir izveidots mehāniski vienmērīgi, lai starp/caur punktiem precīzi novilkto īpatnību areālu robežas (izoglosas) vai blakus to numuriem izvietotu īpatnību apzīmējumus ar ģeometriskām figūrām. Lietuviēšu punkti nav saistīti ar administratīvi teritoriālajiem veidojumiem. Šā iemesla dēļ, savienojot un vienādojot kartes, izlemts atteikties no pagastu robežām kopējās kartes matricā latviešu valodas pusē, atstājot tikai pagastu numurus un lingvistisko saturu (aizkrāsotus īpatnību areālus vai ģeometriskās figūras). Šķiet, ir uzlabojies ne tikai kopskats, bet arī saturs, it īpaši tajās kartēs, kur izmantots tikai figūru paņēmieni (BVA 2009: 143, 147, 155, 161). Figūras, ievietotas kartē bez pagastu robežām, patiesāk atspoguļo valodisko situāciju apvidū, neaktuāla kļūst pagastu “nomaļu” precizitātes problēma.⁷

Izlokšņu tīklojums kā vēsturiskā nejausība

Vēsturiski pirmskara pagastu skaits ir bieži mainījies: piemēram, 1920. gada 1. jūnijā Latvijā bija 510 pagasti, 1924. gadā izveidotajos 19 apriņķos bija 527 pagasti, bet 1940. gada 1. aprīlī to bija 516 (Mieriņa 1999b: 218–225). Turklāt izveidoto pagastu robežas tikušas nemitīgi mainītas. Laikmetā, kad pēc kļaušu atcelšanas bijušo muižu teritorijās sāka veidoties zemnieku pašvaldības – pagasti (Kurzemē – 1817. gadā, Vidzemē – 1819. gadā, bet Latgalē – 1861. gadā), to skaits bijis vēl cits. Arī tajā laikā notika reformas, jo īpaši liela apvienošanas kampaņa notika 19. gadsimta 60.–80. gados pēc 1866. gadā pieņemtā likuma, kas noteica, ka pagasts, kurā nav vairāk par 200 personām, pēc augstāk stāvošo iestāžu ieskatiem tiek pievienots citam pagastam (Mieriņa 1999a: 153–154). Nevajadzētu aizmirst arī to, ka ārpus pagastiem ilgu laiku pastāvēja arī pašas muižas, kam varēja piederēt plašas lauku platības ar pusmuižām, krogiem, viensētām un pat veseliem ciemiem un sādžām (salām). Turklāt Latgalei līdz pat Pirmajam pasaules karam bija raksturīga divdaļīga pašpārvalde: gandrīz katrs zemnieku pagasts (*волость*) bija dalīts vēl sīkāk – lauku vai zemnieku biedrībās (*сельское общество*) (sk., piemēram, *Спис.* 1906).

⁷ Šajā pašā “Baltu valodu atlanta” projektā objektīvu iemeslu dēļ nepiepildījās pretējā iecere – divās “Prospekta” kartēs, kurās tiek izmantots “Eiropas valodu atlanta” (ALE – *Atlas Linguarum Europae*) punktu pārklājums, – figūru metodi nomainīt uz aizkrāsotā areālu metodi. Pārklājums ir pārāk rets (36 punkti Latvijā un 42 – Lietuvā), faktos nebalstīta areālu robežu vilkšana būtu fiktīva, tāpēc šajās kartēs tika atstāta ierastā figūru metode (BVA 2009: 141, 153; par ALE plašāk sk. Laumane 1984: 37–47; apkopotus pētījumus par ALE materiālu izmantošanu “Baltu valodu atlantā” un 9 jaunākās kartes sk. Frīdenberga 2010: 15–36).

Uz šāda izmaiņu fona mūsdienās dialektologu darbos pieņemtais 1939. gada tīklojums ar 512 pagastiem (vai 518 pagastiem, ja Latvijai piederētu 6 atdalītie Abrenes pagasti) izskatās kā savdabīga mirkļa nejaušība, it īpaši pieļaujot iespēju, ka teritoriālie veidojumi, kas puslīdz var atbilst reālajām lingvistiskajām robežām, ir no daudz agrāka laikmeta. Arī daļa dialektu materiāla, kas savākts līdz 1939. gadam, var būt attiecināta uz cita lieluma un sastāva pagastiem. Iemeslus, kāpēc tika izvēlēts tieši 1939. gada tīklojums, laikam īsti neuzzināsim, bet jākonstatē, ka padomju laikā izloksnēs iemūžināt Latvijas brīvvalsts administratīvo uzbūvi un tā nodrošināt datu vākšanas pārmantojamību bija drosmīga E. Šmites izvēle. Zīmējot pamatni atlantam, viņa, iespējams, izmantoja tīri praktiskas iespējas – balstīties uz kādu publiskotu pirmskara kartogrāfijas avotu, kurā būtu atspoguļotas jaunākās (un pēdējās) Latvijas administratīvi teritoriālo reformu izmaiņas. Šāds zināms avots varētu būt 1940. gadā izdotā “Latvijas ceļu karte” (LCK 1990 [1940]). Padomju laikā ideoloģisku iemeslu dēļ dialektu kartes saistība ar šo Latvijas karti bija noklusēta un galu galā aizmirsta (norādes dialektoloģiskajā literatūrā neparādās arī vēlāk),⁸ taču līdzību var izsecināt pēc vienādām pagastu formām abās kartēs.

Jāpievērš uzmanība tam, ka atlanta un citām vajadzībām izmantotajās 512 izlokšņu matricās ir ļoti maz ģeogrāfiskās informācijas, tajās parādīts vien valsts un numurēto pirmskara pagastu robežu stilizētais izvietojums (tiesa, pirmajās pēckara un 21. gadsimta matricās robežu konfigurācija 1940. gada “Latvijas ceļu kartei” atbilst precīzāk, ir pievienotas arī pilsētas, upes un ezeri). Pārējā platība kontūrkartēs ir tukša, atstāta lingvistiskās informācijas ievietošanai. Tāpēc valodniekiem nav zināms katra 1939. gada pagasta precīzs ģeogrāfiskais saturs: kādas agrāko laiku un mūsdienu sīkākas apdzīvotas vietas (ciemi, viensētas) tai pieder, kādi dabas šķēršļi (purvi, meži) tajā ir atrodami. Arī zinot dialektu matricas saistību ar “Latvijas ceļu karti”, paliek daudz nezināmā: ceļu karte salīdzinoši nav pietiekami informatīva – kaut vai tāpēc, ka vismaz Latgalē vēsturiski izveidojušies sādžu (salu, skrajciemu) nosaukumi pirmskara kartē nereti ir nomainīti pret šim reģionam neraksturīgiem māju (viensētu) nosaukumiem, kurus mūsdienās grūti identificēt (turklāt, kā uzsvēra V. Zeps, vietvārdos ir daudz elementāru kļūdu, sk. Zeps 1984: XXVI). Līdz ar to arī nav īsti zināms, kāda ir šo izlokšņu attiecība pret mūsdienu administratīvi teritoriālā iedalījuma pagastiem un novadiem (2009. gada stāvoklis).

⁸ Šās kartes pagastu kontūras izmantotas V. Zepa grāmatā *The Placenames of Latgola* (Zeps 1984) administratīvo robežu un vietvārdu ilustrēšanai.

Paradokss: dialektologam, kurš vēlas izpētīt kādu izlokšni, jāapzinās izlokšnes robežas, bet tas ir grūti izdarāms, jo izlokšnes teritorijas saistība ar seno pagastu robežām ir latviešu valodniecībā gandrīz neskarta tēma. Pastāv divas iespējas: šīs robežas ignorēt vai tās meklēt. Līdz šim biežāk izvēlēts tieši pirmais variants.

Labākās pozīcijās ir tie pētnieki, kas labi pazīst dzimto izlokšni un tās vēsturi, tomēr tikai ļoti retos gadījumos tiek parādīta kādai izlokšnei piederīgo apdzīvoto vietu karte (piemēram, Balode 2000: 10–16) vai sniegti apdzīvoto vietu detalizēti saraksti (Endzelīns 1981 [1922; 1925])⁹. Bieži vien aprakstos ir vispārīgi raksturoti atšķirīgu izlokšnes daļu pārstāvji, nenorādot viņu precīzu dzimšanas/dzīves vietu (ciema, mājas nosaukumu). Tas attiecas arī uz “Latviešu valodas dialektu atlanta” izlokšņu teicēju sarakstu (LVDA 1999: 259–300), kas ir sadalīts pa izlokšnēm, tomēr nav norādīta konkrētā pieraksta vai teicēja dzimšanas vieta. Atliek tikai cerēt, ka teicēji ir izvēlēti no drošām, reprezentīvām (centrālajām) izlokšnes vietām, zinot, ka vienīgais oficiālais “ceļvedis” ir tukša kontūrkartes rīts ar pagasta nosaukumu un neoficiālie “palīgi” – katra pētnieka, materiāla vācēja erudīcija un māka izmantot pirmskara kartogrāfijas avotus. Ar to var izskaidrot faktu, ka noteiktas valodas īpatnības, kas raksturīgas izlokšnes nomalei, drošības labad izlokšnes aprakstos var būt arī izlaistas vai nosauktas par “kaimiņizlokšnes ietekmi”.

Nepieciešamība pārbaudīt tradicionālās interpretācijas. Daži piemēri

Dialektu izpētei būtu vēlama lielāka precizitāte. Saprotams, sociolingvistikas metodes latviešu dialektoloģijā pirms kāda laika vēl nebija aktuālas, tomēr ar konkrētas vietas un laika “metriku” katrs atlantā vai citā avotā sniegtais fakts iegūtu dubultvērtību – to izplatību varētu salīdzināt un rekonstruēt ne tikai administratīvo izlokšņu, bet arī sīkāku ģeogrāfisko objektu (upju, purvu, mežu, ciemu) mērogā. Tas stiprinātu izpratni par īstajiem – lingvistiskajiem – izlokšņu areāliem.

To, ka sīkajai faktu lokalizācijai un vispār mikroareālajiem pētījumiem ir jēga, mēģināšu īsi pierādīt ar dažiem piemēriem turpmāk tekstā.

Iecere izvērtēt izlokšņu tīklojuma lietderīgumu radās 2010. gadā, kad tika sākts darbs ESF projektā “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes – Latvijas

⁹ J. Endzelīna 1922.–1925. gadā publicētajos sarakstos “Latvijas vietu vārdi” vietvārdi aprakstīti atbilstoši administratīvi teritoriālajām vienībām pirms 1924. gada reformas.

lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” (2009/0222/1DP/1.1.1.2.0/09/APIA/VIAA/087). Šajā triju gadu starpdisciplinārajā lauku attīstības izpētes projektā, kas noslēgsies 2012. gadā, starp antropologiem, politologiem, ekologiem un literātiem iekļaujas arī divi valodnieki, kas izvirzījuši mērķi pārbaudīt, kā augšzemnieku dialektā ir saglabājusies vai izmainījies robeža starp sēliskajām un latgaliskajām izloksnēm posmā starp Līvāniem un Lubāna ezeru Gaujienas virzienā, kā arī citas šī apvidus fonētiskās, morfoloģiskās un leksiskās īpatnības. Pievērsta uzmanība arī mīnētā apvidus sociolingvistiskajai situācijai.

Viena no lingvistiskajām pazīmēm, kas raksturo sēlisko un latgalisko izloksņu robežu, ir zilbes intonācija – kāpjošā, kas raksturīga sēliskajām izloksnēm, un lauztā – latgaliskajām izloksnēm. Pirmajai pētāmajai izloksnei – Līvāniem¹⁰, kas ir viena no sarežģītākajām (V. Rūķes 1939. gada kartes liecina, ka to šķērso vairāk nekā desmit fonētikas un morfoloģijas izoglosu), tika izvēlēta “ķemmēšanas” metode – lauka pētījumā apmeklēt gandrīz katru ciemu, kur var atrast vietējos senajā izloksnē runājošos informantus.¹¹ Tādu vietu un runātāju dažādās izloksnes malās bija vairāk nekā 50.¹²

Šādu izloksņu pastiprināta izpēte nav nejausa – tās jēgu saskatījusi jau V. Rūķe, kas 20. gadsimta 40. gadu beigās pieļāvusi iespēju nevis vienmērīgi pārbaudīt vairāk nekā 500 izloksņu (tās viņa nemaz arī neuzskatīja par drošu mērīšanas mērogu), bet izvēlēties krietni mazāku skaitu (350), paredzot, ka zināmās dialektu robežjoslās ir nepieciešams pētīšanas tīklu sabiezināt (Rūķe 1947: 79–81).

Jaunā informācija, salīdzinot ar agrāko pētījumu datiem, bija savā ziņā pārsteidzoša, tā nesakrita nedz ar pašas V. Rūķes kāpjošās un lauztās intonācijas izoglosu (1939, sk. 6. att. 1. līniju), nedz ar M. Rudzītes (2005:

¹⁰ Šās un citu izloksņu robeža noteikta pēc iepriekšminētās “Latvijas ceļu kartes”, salīdzinot ar citām kartēm, sk. LCK 1940; AŠĢTD75 1939–1940.

¹¹ Darbi veikti 2010. un 2011. gada vasarā. Ievērots stingrs princips: teicējam jābūt ciema vai blakus ciema robežās dzimušam (vēlamais kritērijs – vietējam jābūt otrajā vai trešajā paaudzē), ir jārunā izloksnē. Katrs teicējs aizpildīja arī sociolingvistisku anketu, norādot savu un ģimenes locekļu dzimšanas vietu, datus par valodu un dialektu lietojumu, izglītību. Zilbes intonācijas saklausītas gan tekstos, gan speciālajās minimālo pāru anketās, ierakstu fragmentus izgriežot un fonētiskos parametrus sastatot ar fonētisko datu analīzes datorprogrammu *PRAAT* (par šīs programmas iespējām plašāk sk. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>).

¹² Retāks pārklājums bija izvēlēts citās vietās, piemēram, Barkavas izloksnē – 21 teicējs, Rudzātu izloksnē – 18 teicēju, Atašienes izloksnē – 14 teicēju; apmeklētas arī Kalupes un Nīcgales izloksnes nomales (7 un 5 teicēji) utt.

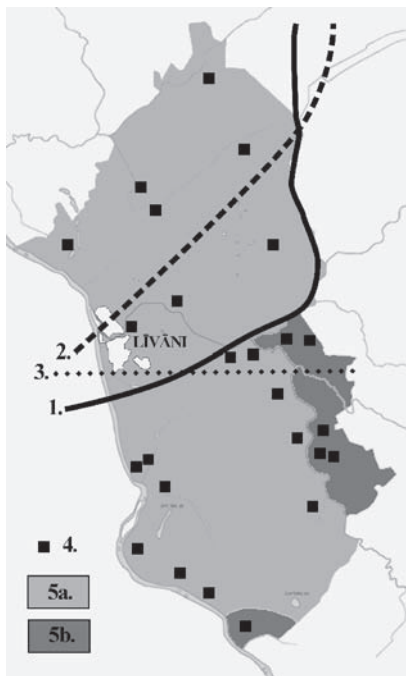
3. karte, 104–105; sal. 6. att. 2. līniju) un “Latviešu valodas dialektu atlanta” (LVDA 1999: I karte; sal. 6. att. 3. līniju) karšu dotumiem. Tie 6. att. apzīmēti ar līnijām: uz ziemeļiem no tām esot izplatīta kāpjošā intonācija, bet uz dienvidiem – lautzā.

Pētīšanas laikā izveidotais diezgan sīkais izlokšnes iekšējais tīklojums (apmeklētās vietas kartē apzīmētas ar melnajiem kvadrātiem, Nr. 4) liecināja, ka reāli latgaliskās izlokšnes (lauztās intonācijas) runātāji pašlaik dzīvo tikai Līvānu izlokšnes austrumu nomalē – Dubnas upes labajā krastā ap Vilmeniešiem, Rožupi, Vanagiem un pašā dienvidu nostūrī ap Lauriem un Kusiņiem (5b areāls), bet lielākā izlokšnes daļa ir sēliska (5a areāls).

Šādu rezultātu nesakrītību var izskaidrot divējādi: (1) kā izlokšnes iekšējo pārmaiņu sekas 40–70 gadu garajā laika posmā (sēliskās izlokšnes ilgstoši “stūmušas” latgaliskās izlokšnes dienvidu virzienā); (2) izlokšnes iekšējie areāli ir stabili, nekas nav mainījies (agrāk publicētie avoti balstās uz nepietiekamu informantu skaitu, var atšķirties kāpjošās un lautzās intonācijas interpretācijas utt., tāpēc tajos parādītās robežas ir shematiskas līnijas, kas ir precizējamas).

Pirmais izskaidrojums būtu iespējams tad, ja Līvānu izlokšnes dienvidu pusē būtu manīta iedzīvotāju pārvietošanās no ziemeļiem vai no sēliskās Pārdaugavas, bet tādas nav bijis – visi 1923.–1996. gadā dzimušie teicēji un daudzi viņu vecāki un vecvecāki kopš seniem laikiem dzīvojuši šajā apvidū. Tiesa, samazinājies izlokšnē runājošo īpatsvars – ievērojama daļa jaunākās līvāniešu paaudzes pārstāvju runā latviešu literārajā valodā un izlokšni nelieto (tādu teicēju valoda pētījumā netika ņemta vērā).

Otrais skaidrojums kļūst ticams dažu lingvistiski svarīgu iemeslu dēļ. Pirmkārt, tik sarežģītai izlokšnei kā Līvāni agrākos darbos bija izvēlēts par maz

6. att. Kāpjošās un lautzās intonācijas areāli Līvānu izlokšnē

teicēju, lai vilktu robežu, tie nepārstāvēja visu pagasta teritoriju.¹³ Otrkārt, tikai vienā avotā (Latkovskis 1940: 134–158) ir plašāk paskaidrota pāreja no kāpjošās uz laužo intonāciju, un šis skaidrojums būtu aplūkojams tuvāk.

Galvenās raksta domas ir šādas: blakus “stieptajai”¹⁴ intonācijai “lielā iedzīvotāju daļa runā laužo intonāciju; [...] nevar teikt, ka tajos apvidos laužtā intonācija būtu pilnīgi zudusi, tā ir palikusi lokatīvā; tikai tam lūzumam ir maigāka daba, vairāk krītošās intonācijas raksturs; [...] ceļojot cauri Līvānu pagastam pa Daugavu uz augšu un rūpīgi noklausoties izrunā, var novērot, ka stieptā intonācija pamazām pazūd; [...] lietāju laužo intonāciju, pirmkārt, tāpēc [sic! – E. T.], ka dažos gadījumos stiepto intonāciju bija grūti noteikt [...]” (Latkovskis 1940: 136, 140). Tātad no šiem komentāriem izriet, ka parādībai stingru robežu nav, bet laužums tiek apzīmēts nevis tāpēc, ka tas ir konstatēts, bet tāpēc, ka nevar skaidri sadzirdēt stiepumu (kāpumu), tas ir vājš. Turklāt apgalvots, ka īstais laužums noteiktās zilbju pozīcijās esot raksturīgs visiem teicējiem neatkarīgi no viņu dzīvesvietas.

2010. gada dati apstiprina L. Latkovska teikto par kāpuma pavājināšanos: sākot ar izloknes ziemeļu malu, līdz Gumertgrāvim centrālajā izloknes daļā kāpjošā intonācija ir izteiktāka, bet dienvidu pusē no Gumertgrāvja līdz Gosporiem tā ir vājāka (kāpjošā intonācija arī šeit tomēr nezūd, parādās sevišķi uzsvērtajās (emfātiskajās) pozīcijās); tālāk pašā dienvidu malā atrodas latgaliskie Kusiņi. Novērots arī, ka laužums sēliskajā posmā paliek ne tikai lokatīvu formās, bet dažreiz arī vienzilbes vārdos, sekundārajās zilbēs. Bet neizteiktas primāro zilbju akustiskās pazīmes (vājš pamattoņa kāpums vai stiepums) nav pietiekams arguments, lai šo zilbju intonācija tiktu uzskatīta par laužo.

Iespējams, L. Latkovskis līdz īstajam latgaliskajam apgabalam Kusiņos un Vanagos (6. att. 5b areāls), kur glotalizācija (laužums) ir izteikta arī primārajās pozīcijās, nemaz nebija ticis: robeža starp laužo un kāpjošo zilbju apgabaliem, pēc mūsu novērojumiem, ir skaidra, nevis plūstoša, vismaz pārejas

¹³ Piemēram, L. Latkovskis (1940: 136) Līvānu izloknes aprakstā balstās uz deviņu cilvēku runu, taču viņi, kā var redzēt no dzīvesvietu uzskaites, galvenokārt ir ziemeļu puses pārstāvji, bet galvenā teicēja, kas lietoja laužo intonāciju, bija Līvānos dzīvojoša pilsēniece. Uz “Latviešu valodas dialektu atlanta” (LVDA 1999: 278) anketām atbildējuši 5 teicēji bez vietas norādes; pēc uzvārdu izplatības var pieļaut (tas, protams, nav droši), ka trīs no tiem ir no Muceniekiem – centrālās izloknes daļas, bet viena ir no latgaliski runājošā dienvidu stūra – Kusiņiem (izloksnē, kā arī citur Latgalē ciema nosaukums nereti sakrīt ar tajā dzīvojošu cilvēku uzvārdiem).

¹⁴ Autors kāpjošo zilbes intonāciju sauc par stiepto.

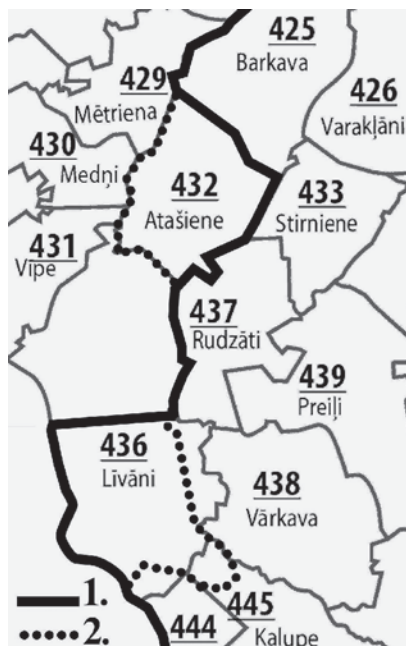
zona starp tiem ir daudz šaurāka, nekā liecina līdzšinējās publikācijas. Šo jautājumu izvērstāk varētu apspriest atsevišķā rakstā.

Nesen konstatēts vēl kāds fakts, kas nesakrīt ar dialektoloģiskajā literatūrā pieņemtajiem tradicionālajiem uzskatiem. Atašienes (432) izlokсне pirmskara darbos tika aprakstīta kā daļēji sēliskā un daļēji latgaliskā (sk. Latkovskis 1933: 101–102, sal. J. Endzelīns 1951: 38). Pēckara avotos pētnieki Atašieni raksturo kā sēlisku (*Pydzume* 1969: kapra 1; Rudzīte 2005: 1. karte, 100–101; LVDA 1999: I karte). Turpretī 2010. un 2011. gadā visās izlokšnes malās eksperimentos un tekstos ir fiksēta lautzā zilbes intonācija, kas ļautu izdarīt secinājumu – izlokсне vairāk piederētu nevis sēliskajam, bet latgaliskajam apgabalam (šis novērojums saskan ar A. Bredidaka izlokšņu grupu klasifikāciju Austrumlatvijā, sk. Bredidaks 1996: 9).

Šeit atkal jāpievērš uzmanība pirmavotam. L. Latkovskis (1933: 101–104) ir pamanījis, ka Atašienē ir trīs zilbes intonācijas: krītošā un kāpjošā, kas savukārt pāriet lautzajā tikai divos ar pozīciju saistītajos gadījumos – verbu imperatīvos un nomenu lokatīvos. Interesanti, ka V. Rūķe (1939: 157–158) šo faktu uztvērusi kā areālo atšķirību un savā kartē Atašieni sadalījusi ar 14. izoglosu. Vēlāk pārpratoms tika labots: M. Rudzīte, kā arī “Latviešu valodas dialektu atlanta” I kartes autori savā klasifikācijā acimredzot balstās tikai uz galveno pozicionālo pazīmi – sēlisko kāpjošo intonāciju. Tomēr var manīt, ka valodnieki lielākoties mēdz pārrakstīt vai pārinterpretēt to pašu L. Latkovska dažu rindiņu atziņu (sal. Bredidaks 1972: 93, 14. parinde; 1996:¹⁵ 10; Markus 1998: 56; LVDA 1999: II karte – zīmīgi, ka šeit atkārtojas V. Rūķes pieļautā kļūda, kas savukārt LVDA I kartē bijusi izlabota).

Reāls vietas apmeklējums liecina par kaut ko citu: lautzā zilbes intonācija Atašienē ir skaidri sadzirdama visās pozīcijās, ne vien pirmavotā norādītajās. Protams, te gadās daudz variantu, kas ir samērāmi ar Līvānu dienvidu pusē atrodamiem, kuriem nav ne “nepietiekama stiepuma”, ne izteiktā lauzuma. Glotāli (ar lauzumu) izrunātās primārās zilbes ir diezgan neizteiktas, salīdzinot ar Atašienes kaimiņos esošo Stirnieni (433) vai Varakļāniem (426; kas, starp citu, ir L. Latkovska dzimtene). Tomēr šādas lautzās zilbes raksturīgas tieši par “sēlisko” uzskatītajai Atašienes izlokšnei, nevis “latgaliskajai” Līvānu dienvidu pusei.

¹⁵ Vēlāk savā doktorā disertācijā A. Bredidaks (2007 [1989]: 266) tomēr konstatē: “Pēdējo gadu laikā noskaidrojās, ka arī citos gadījumos bez jebkādas likumsakarības Atašienes izlokšnē kāpjošā intonācija nereti tiek nomainīta uz lauzto.”

7. att. Sēlisko (rietumu) un latgalisko (austrumu) izlokšņu lingvistiskās robežas korekcija Līvānu, Kalupes¹⁴ un Atašiēnes posmā

Tikai ir būtisks nosacījums: biezāks, lingvistiskajām vajadzībām atbilstošāks katras pētāmās vietas pārklājums, kas būtu sīkāks nekā mūsdienās pieņemtais izlokšņu tīklojums.

Projekta gaitā ir mazliet mainījusies izpratne par tā galveno mērķi, kas paredz noteikt Rietumlatgales izlokšņu un dialektu grupu robežu pārmaiņas 19. gadsimta 2. pusē – 21. gadsimta sākumā. Sākotnēji bija domāts šīs pārmaiņas noteikt, tikai salīdzinot no dialektoloģijas avotiem ekscerpētus un ekspedīciju laikā savāktus datus. Pašlaik šķiet, ka ar to nepietiks – arvien vairāk 2010.–2011. gada ekspedīcijās fiksēto jauno faktu liecina par to nesakritību ar avotos esošajiem, taču iemesls tam – nevis reālās valodas pārmaiņas (izlokšņu robežu kustība), bet nevienāda pieeja materiāla klasifikācijai un vispirms jau jautājumam, kas ir lingvistiskā izlokšnes robeža. Arvien

Apkopojot izklāstītas domas, varētu piedāvāt šādu lingvistiskās izlokšņu robežas precizējumu¹⁶ – sk. 7. att., kurā 1. līnija rāda dialektoloģijas avotos (LVDA 1999: I karte; līdzīgi arī *Pydzume* 1969: kapra 1; Rudzīte 2005: 1. karte, 100–101) norādīto robežu starp augšzemnieku dialekta sēliskajām izlokšnēm rietumos un latgaliskajām izlokšnēm austrumos, bet 2. līnija – šīs robežas korekcijas.

Tatad iepriekšminētā projekta iecere pārbaudīt zināmās Rietumlatgales izlokšņu robežas attaisnojas: meklējot precīzākas izogļosas, pastāv iespēja atjaunot priekšstatu pat par veselām izlokšnēm. Tie ir tikai daži piemēri, saistīti ar atsevišķām valodas īpatnībām. Sastatot vairāk citu piemēru, neapšaubāmi, atklātos vēl precīzāka katras izlokšnes ainava.

¹⁶ Kalupes izlokšnes ziemeļaustrumu malā ap Rimeicāniem arī fiksēta kāpjošā intonācija. Par kāpjošās un lauztās zilbes intonācijas areāliem ap Lubāna ezeru un Gulbenes novadā sk. *Трумна* 2011: 25–26.

vairāk faktu liek domāt, ka 1939. gada pagastu robežas ne vienmēr piemērotas un atbilstoši “kalibrētas” reālajam lingvistiskajam stāvoklim un ka patstāv arī citas, iespējams, atbilstošākas robežas. Tās varētu saukt par kultūrvēsturiskajām izoglosām, t.i., tādām valodas īpatnību robežām, kas ir saistītas ar ilgstoši pastāvējušiem administratīvajiem (vēsturisko apriņķu, pagastu, muižu) vai reliģiskajiem (draudžu, baznīcas īpašumu) teritoriālajiem veidojumiem.

Piemēram, vai ir vēl kāds kritērijs, kas ļautu pamatot to, ka 2010. gadā Līvānos un Atašienē atrastie fakti ir nevis pēdējo gadu desmitu jauninājums, bet vecs stāvoklis? Šķiet, atbilde var būt pozitīva – tā jāmeklē seno muižu, pagastu un draudžu aprakstos.

Iepriekš parādītājā Līvānu izlokšnes kartē (sk. 6. att.) neliels latgaliskais 5b areāls ar lauzto zilbes intonāciju (Vilmenieši – Rožupes apkārtnē – Vanagi), kuru no lielā sēliskā 5a areāla ar kāpjošo zilbes intonāciju norobežo Dubnas upe rietumos un Ošas upe ziemeļos, precīzi atbilst tai teritorijai, kas līdz Pirmajam pasaules karam piederējusi Vārkavas pagastam (*Cnuc.* 1906: 98–100). 1784. gada zemju aprakstā šis apgabals bijis grāfa Borha īpašums, turpretī Līvānus pārvaldījuši Korfi (sal. Brežgo 1943: 89–94 un 81–89). Vanagu apkārtnes ciemi vienmēr bijuši saistīti nevis ar “sēlisko” Līvānu, bet ar “latgalisko” Vārkavas Romas katoļu draudzi, no kuras 20 gadsimta sākumā tie atdalījās un izveidoja atsevišķu Vanagu draudzi (sal. *Hotowinski* 1850: 21–22; Cakuls 1997: 459–460, 474–475). Atceroties agrāk aprakstītus L. Latkovska lauztās zilbes intonācijas robežas meklējumus, iespēju, ka viņš līdz tai tā arī netika, var pamatot arī ar to, ka daļa Vanagu apkārtnes vismaz līdz 1934. gadam vēl piederēja Vārkavai (LK 1934; LK 1935). Pirms 1940. gada, kad L. Latkovskis vāca materiālus savam rakstam, par robežu izmaiņām, iespējams, nebija drošu ziņu, tāpēc materiāls tika pierakstīts no vecās (pirmsreformu) Līvānu teritorijas.

Atašienes gadījumā var īsi teikt, ka līdz pašam Otrajam pasaules karam tā (kā Borhu dzimtas īpašums (Brežgo 1943: 227–237), vēlāk kā Stirnienes pagasta atsevišķa zemnieku biedrība (*Cnuc.* 1906: 364–365), bet vēl vēlāk – arī kā atsevišķs pagasts) piederējusi tīri “latgaliskajai” administratīvi teritoriālajai virsvienībai – Rēzeknes apriņķim. Administratīvie sakari ar “sēliskajiem” rietumu novadiem (piederība Jēkabpils rajonam, vēlāk – Krustpils novadam) radušies tikai pēc Otrā pasaules kara. Arī konfesjonālās piederības ziņā Atašienei sākotnēji bijuši cieši draudzes sakari ar “latgaliskajiem” Varakļāniem un vēlāk ar Stirnieni (*Hotowinski* 1850: 28; Cakuls 1997: 33, 436).

Kā redzams, senās kultūrvēsturiskās robežas, nevis izlokšņu (1939. gada pagastu) tīklojums ļauj ticamāk pamatot areālās lingvistikas datus.

Meklējot kultūrvēsturiskās izoglosas: administratīvi teritoriālais aspekts

Latvijas administratīvo reformu jautājumus savos pētījumos līdz šim ir skāruši galvenokārt vēsturnieki (piem., Brežgo 1943; Dunsdorfs 1991; Mieriņa 1999 a, b; u.c.¹⁷), par veco vietvārdu lokalizāciju interesējas topoģrāfi un ģeogrāfi (piemēram, Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra, kas mēģina karšu datubāzēs iekļaut arī dažādos avotos minētos vēsturiskos nosaukumus).¹⁸ No valodniekiem šai jomai tuvu ir onomastikas (toponīmikas) speciālisti, kurus interesē vietvārdu izplatība, izcelsme, tipoloģija, formveidošana, lietojums un to izruna dažādos valodas paveidos, – starp daudzajām publikācijām ir atrodamas lielākas vārdnīcas, piemēram, J. Endzelīna “Latvijas vietu vārdi” (Endzelīns 1981 [1922; 1925]), J. Plāķa “Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi” (1936. gads – “Kurzemes vārdi”, 1939. gads – “Zemgales vārdi”), 1956.–1962. gada J. Endzelīna ar diviem sējumiem sāktā un pēc ilga pārtraukuma turpinātā “Latvijas vietvārdu vārdnīca” (2003; 2006; 2010), kā arī īpaši pieminamā J. Zepa vārdnīca *The Placenames of Latgola* (Zeps 1984). Šīs pēdējās vārdnīcas ievadā ir diezgan informatīvs un kritisks pārskats par Latgales vietvārdu avotiem dažādos 16.–20. gadsimta vēsturiskajos materiālos un kartogrāfiskajos izdevumos. V. Zeps raksturo arī ievērojamāko apdzīvoto vietu administratīvās pakļautības izmaiņas, pirmskara pagastu (LCK 1940) kontūrkartēs shematiski parādot muižu un citu seno īpašumu, kā arī veco pagastu platības.

Šo vēsturnieku, ģeogrāfu un onomastu pieredzi, domājams, var izmantot arī areālajā lingvistikā, sastādot cik vien iespējams precīzas vēsturisko administratīvo izmaiņu kartes, lai tajās novilktais robežas salīdzinātu ar dialektu izoglosām. Starpdisciplinārā pieeja gan prasītu ar valodniecību nesaistītu apjomīgu papildu darbu, taču tas atmaksātos ar noderīgu informāciju. Piemēram, mūsdienu novadu un pagastu slāni kartē apvienojot ar 1939. gada pagastu slāni, dialektologam būtu vieglāk orientēties pētāmajā teritorijā,

¹⁷ Vispusīgai Latvijas ārējo un iekšējo robežu izmaiņu analīzei ir veltīts rakstu krājums “Latvijas zemju robežas 1000 gados” (LZR 1999).

¹⁸ Sk., piemēram, datu bāzes paraugu par Andrupeni. Pieejams: http://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www_obj.objekts?p_id=65129&p_back=0** (05.01.2012).

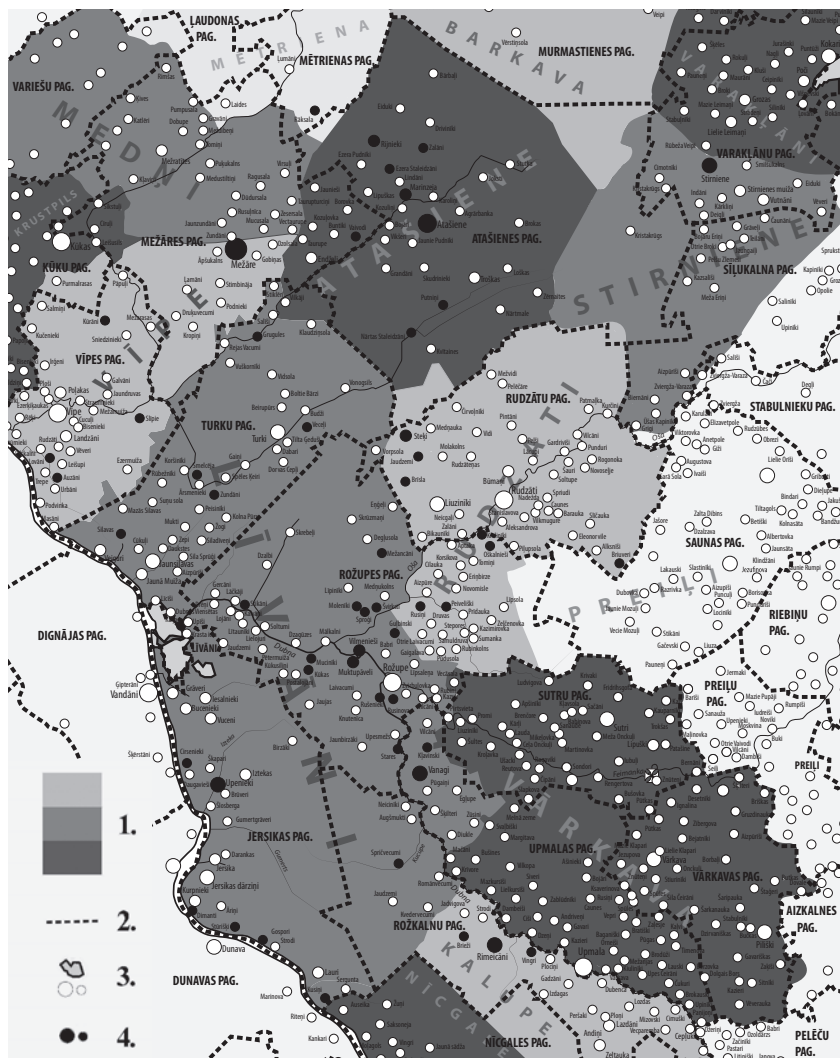
uzzināt, kādas jaunas kontaktu zonas ir atrodamas un kādas jaunās apdzīvotās vietas pēdējos 60 gados ir izveidojušās katrā izloksnē. Kartei pievienojot draudžu slāni (par draudžu aprakstiem – mazliet tālāk), būtu iespējams apskatīt jaunajā novadā un vecajā izloksnē esošo kopienu izplatību (samērā pastāvīgas ciešāku kontaktu zonas). Taču šādas kartes būtu vēl noderīgākas, ja tajās tiktu iekļauti gan dažādu laikmetu administratīvo vienību, gan seno draudžu slāņi – to salīdzināšana sniegtu iespēju ar lielāku ticamību noteikt kādas konkrētās izloksnes daļas vēsturisko kopību ar kaimiņu izloksni. Šī informācija dialektologam būtu arī ceļvedis, kas ļautu jau iepriekš saskaitīt, cik izloksnē ir “galu”, “pušu” un “nostūru”, kuri ir jāapmeklē, kā arī drošāk noteikt iespējamo izoglosu vietas.

Protams, rodas jautājums, vai nav par vēlu, vai izloksnes gadu desmitos nav tik nonivelējušās, lai saskatītu pirms 70 gadiem aprakstītās atšķirības? 2010.–2011. gada ekspedīcijas liecina, ka vismaz Latgales lielākajā daļā šim darbam ir jēga, jo augšzemnieku dialektā (latgaliski) vēl runā (tiesa, nevienādi intensīvi) visu vecuma grupu pārstāvji – katras paaudzes valoda arī būtu interesants pētīšanas objekts gan no sociolingvistikas, gan no areālā viedokļa. Turpretī nekatoliskajos (šis apstāklis ir atsevišķa pētījuma vērts) Vidzemes un dažos Latgales pagastos labus augšzemnieku dialektā runājošos teicējus atrast jau ir neparasti grūti – tie ir dzimuši apmēram pirms 1925. gada; toties jaunāku teicēju valoda ir savdabīgs latviešu literārās valodas ietekmei stipri pakļauts Austrumvidzemes *koinē*¹⁹, kurā var saklausīt tikai atsevišķas vecā dialekta pazīmes. Tādā gadījumā, kad dialekta runātāju skaits ir kritiski samazinājies, katram atrastajam senās izloksnes teicējam, protams, ir zelta vērtība, bet arī šeit precīza vēsturiskā apdzīvoto vietu karte palīdzētu rekonstruēt šādu runātāju hipotētisku areālu vai vismaz fiksēt areāla paliekas.

Kā kultūrvēsturiskās izoglosas var parādīt praktiski? Tam nepieciešami vairāki avoti – kartes un dažādu laikmetu apdzīvoto vietu saraksti, kuros būtu norādes uz piederību administratīvajai vienībai vai draudzei. Ir vērts tos kaut vai nedaudz aplūkot.

Pašlaik tiek zīmēta daudzslāņu karte (skices fragmentu sk. 8. att.) un veidotas apdzīvoto vietu tabulas (paraugu sk. raksta beigās, 1. tabula), kas raksturo pagaidām tikai projekta vajadzībām izvēlētos Latgales un Vidzemes pagastus gar kāpjošās un lautzās zilbes intonācijas izoglosu Daugavas labajā krastā, sākot ar Nīcgali, Līvāniem un beidzot ar pagastiem, kas atrodas uz

¹⁹ *Koinē* – valodas paveids, kas kalpo saziņai starp vienas valodas dažādu dialektu runātājiem; parasti tas izveidojas uz viena (vai divu) dialektu pamata (VPSV 2007: 185).

8. att. Rietumlatgales administratīvi teritoriālā iedalījuma stāvoklis 1939. un 2009. gadā (kartes pamats un apdzīvoto vietu klasifikācija pēc Turlajs, Milliņš 1998):

1. – Rietumlatgales 1939. gada administratīvi teritoriālā iedalījuma pagasti (izloksnes);
2. – 2009. gada administratīvi teritoriālā iedalījuma pagasti;
3. – klasificētās apdzīvotās vietas;
4. – 2010./2011. gada pētītās apdzīvotās vietas

ziemeļiem no Lubāna ezera, un tie ir mūsdienu Daugavpils, Vārkavas, Līvānu, Krustpils, Varakļānu, Madonas, Lubānas, Rugāju un Gulbenes novada pagasti.

Kartes pamatu un pirmo slāni veido J. Turlaja un G. Milliņa grāmatā "Latvijas apdzīvotās vietas" (Turlajs, Milliņš 1998) iekļautie ciemu saraksti un Austrumlatvijas apdzīvoto vietu karte. Šis avots ir piemērots paredzētajam mērķim, bet karte pārskatāma – tajā ir gan mūsdienu administratīvi teritoriālā iedalījuma robežas (8. att. Nr. 2),²⁰ gan pietiekami sīki (no pilsētas līdz skrajciemam, 8. att. Nr. 3 un 4) klasificētas apdzīvotās vietas, daudzas no tām (kas ir ļoti būtiski) ir minētas arī citu gadsimtu avotos. Tās parādītas shematiski, ar aplīšiem, kurus parocīgi pārvērst dažādās ģeometriskajās figūrās un izmantot kā apzīmējumus, ilustrējot draudžu, seno pagastu un valodas īpatnību izplatību (piemēram, 8. att. ar melniem aplīšiem (Nr. 4) norādītas vietas, kur 2010./2011. gadā tika aptaujāti informanti). Kartē ir arī svarīgākie hidrogrāfiskie objekti – upes un ezeri. Savukārt tabulu piezīmēs paredzams norādīt vietvārdu oficiālo lietojumu un precizētas formas, kas publicētas grāmatā "Latvijas ciemi. Nosaukumi, ģeogrāfiskais izvietojums" (LC 2007) un pastāvīgi atjaunotajā Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras interneta vietvārdu bāzē (pieejama: http://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www.sakt).

Zem kartes pirmā slāņa tiek ievietots otrais – izlokšņu jeb 1939. gada pagastu – slānis (8. att. Nr. 1), kas ir svarīgs dialektologiem un tiks izmantots arī citās kartēs. To uzzīmēt nebija vienkārši, jo "Latvijas ceļu kartē" (LCK 1991 [1940]), kā jau minēts iepriekš, Latgales pusē mēdz būt parādītas viensētas, bet nereti ignorēti šim reģionam īpaši raksturīgie skrajciemi – viensētu, kas izkaisītas kādā nosacīti vienotā teritorijā, grupas (termina skaidrojumu sk. Turlajs, Milliņš 1998: 12). Tās lokalizējot, ir iespēja izmantot precīzas sīkaka mēroga pirmskara kartes, no kurām visērtākās ir Latvijas Armijas štāba ģeodēzijas-topogrāfijas daļas 1:75000 mēroga kartes (AŠĢTD75 1925–1940). Tiesa, pagastu robežas ir atrodamas ne visās kartes redakcijās,²¹ tāpēc, precizējot daudzus izlokšņu (pagastu) teritorijas, nepieciešams balstīties arī uz citiem kartogrāfijas materiāliem (piemēram, AŠĢTD200 1931–1940;

²⁰ Pagasti pēc 2009. gada reformas tika apvienoti novados.

²¹ 1:75 000 mēroga kartes administratīvi teritoriālo vienību robežas sāka atspoguļot tikai vēlākajās lapu redakcijās, sākot ar 1939. gadu, bet Latvijas teritorijas pārklājums ar šādām lapām minimāls – tikai 9 kartes no 104 (sk. AŠĢTD75 1940: pārskata lapa; par Latgali sk. arī Zeps 1984: XXIII).

Mantnieks 1933), kur šīs robežas shematiski ir iezīmētas. Jebkurā gadījumā pagastu formas jaunveidojamajā kartē ir tikai aptuvenas, bet vissvarīgākā šeit sniegtā informācija – parādīta katras apdzīvotās vietas piederība konkrētajai izlokšnei.

Sastatot slāņus, 8. att. var redzēt, ka ir tādi dažādiem (šeit neparādītiem) novadiem piederīgi pagasti, kas gandrīz pilnā apjomā iekļaujas izlokšņu teritorijā, piemēram, Turku un Jersikas pagasts (Līvānu nov.) atbilst Līvānu izlokšnes daļai, Vārkavas pagasts (Vārkavas nov.) iekļaujas daļā no Vārkavas izlokšnes. Šādos pagastos dialektologam pietiek ievērot mūsdienu administratīvās robežas, lai pētītu veco izlokšni. Citi pagasti (piemēram, Sutru) nav teritoriāli dalīti, bet iekļauti jaunizveidotajā administratīvajā vienībā (Vārkavai vēsturiski piederējuši Sutri pašlaik ir Līvānu novadā). Vēl citi pagasti, piemēram, Rudzātu, Vīpes, Atašienes, ir saglabājuši veco kodolu, bet “zaudējuši” nomales. Dažos no tiem laika perspektīvā ir iespējami aktīvāki izlokšņu kontakti, jo ir mainījusies administratīvā piederība, piemēram, “latgaliskie” Rudzāti iekļauti “sēliskajā” Līvānu novadā, “latgaliskā” Atašiene, kā agrāk minēts, ir “sēliskā” Krustpils novada nomale. Taču ievērojama daļa mūsdienu pagastu (novadu daļu), piemēram, Rožupes, Upmalas, Rožkalnu, Mežāres, Siļukalna, Varakļānu, izlokšņu piederības ziņā ir jaukti. Šeit ir vislielākās dialektālās saskarsmes iespējas, it īpaši tajos pagastos, kas apvieno “sēlisko” un “latgalisko” daļu (Rožupe, Upmala, Rožkalni).

Latgales izlokšņu kartē ir izmantojami vēl trīs svarīgi avoti, kas visplašāk raksturo šo vēsturisko reģionu un kuros ir uzskaitītas apdzīvotās vietas, norādot to piederību administratīvi teritoriālajām vienībām vai īpašniekiem: B. Brežgo publicētie 1784. gada Daugavpils (49 īpašumi), Rēzeknes (87 īpašumi) un Ludzas apriņķa (87 īpašumi), kā arī triju apriņķu pilsētu ģenerālās mērīšanas apraksti (Brežgo 1943: 69–400), 1906. gada Vitebskas guberņas apdzīvoto vietu saraksts (*Cnuc.* 1906) un J. Endzelīna Latgales vietvārdu saraksts (Endzelīns 1981 [1925]).

Jāpiebilst, ka B. Brežgo krievu valodā publicētos 1784. gada aprakstus (kadastrus) vēsturnieks E. Dunsdorfs (1991: 92–339) ir ne tikai iztulkojis un papildinājis ar arhīvā atrastām karšu kopijām (kas, tiesa, nav izmantojamas zemās kvalitātes dēļ), bet arī katru atpazīto vietvārdu lokalizējis Armijas štāba 1:75000 mēroga kartēs (AŠĢTD75) – tas atvieglo avota izmantošanu. B. Brežgo publicēto materiālu saturs raksturojams šādi: “[..] bez zemes valdījuma (krieviski “dača”) robežu apraksta mērnieki vēl pierakstīja tā nosaukumu un tajā ietilpstošo miestu jeb slabadu (mestečko, sloboda), muižu

un pusmuižu ar baznīcu (selo), pusmuižu (selco), blakumuižu (folvarok) un ciemu (derevnja) nosaukumus” (Dunsdorfs 1991: 175), norādot māju, iedzīvotāju (atsevišķi vīriešu un sieviešu) skaitu un pārvaldniekam piederošās zemes daudzumu. Katras apdzīvotās vietas nosaukumi lietoti divreiz (to ortogrāfija nereti variēja): īpašumu sarakstā un ekonomiskajās piezīmēs, parasti precizējot, pie kādas upes vai ezera tie atrodas.

1906. gada Vitebskas guberņas apdzīvoto vietu saraksts (*Списокъ населенныхъ мѣстъ Витебской губернии*, sk. *Спис.* 1906) tabulu veidā atspoguļo Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas apriņķa pagastu (to skaits attiecīgi bijis 16, 19 un 16 – kopā 51 pagasts) un tajā ietilpstošo zemnieku jeb lauku biedrību, muižu, baznīcu un atsevišķu zemes pārvaldnieku zemes īpašumus (tieši pēc šā kritērija katra pagasta tabulā tiek klasificēti vietvārdi, tikai retos gadījumos tie uzskaitīti pēc alfabēta). Kā 1784. gada aprakstos, tā arī Vitebskas guberņas apdzīvoto vietu sarakstā vietas lokalizētas attiecībā pret ūdenstilpēm, katrā ciemā ir norādīts māju skaits, vīriešu un sieviešu skaits un zemes daudzums. Bet būtisks papildinājums šeit – fiksēta arī ciemu un zemes īpašnieku piederība konfesijai un draudzei. Šis apdzīvoto vietu saraksts uzrāda laikam visplašāko apdzīvoto vietu klāstu no visiem dokumentētajiem Latgales vēstures posmiem – saraksta datus mēģinot ievietot J. Turlaja un G. Milliņa 1998. gada kartes pamatnē, ārpus tās dažviet paliek diezgan daudz neidentificēto (laikam 20. gadsimtā iznīkušo) apdzīvoto vietu.

1925. gada J. Endzelīna Latgales vietvārdu saraksts izdevuma “Latvijas vietu vārdi” 2. daļā “Kurzemes un Latgales vārdi” (Endzelīns 1981 [1925]: 164–189) var būt noderīgs, lai noteiktu pagastu saturu, kāds ir bijis Latvijas neatkarības pirmajos gados administratīvi teritoriālo reformu sākumā. Ietvertais materiāls – Daugavpils apriņķis (20 pagastu), Rēzeknes apriņķis (19 pagastu) un Ludzas apriņķis (20 pagastu, kopā 59 pagasti) – ļauj J. Endzelīna darbu saistīt ar laiku, kad reformu gaitā Latgales pagastu skaits sāka pieaugt, – starp 1920. gada 1. jūniju, kad Latgalē trijos apriņķos bija 54 pagasti, un 1924. gada 26. jūniju, kad pieņemtais likums Latgali sadalīja četros apriņķos un 65 pagastos: Daugavpils (22 pagasti), Rēzeknes (19 pagastu), Ludzas (12 pagastu) un Jaunlatgales (vēlāk – Abrenes, 12 pagastu) (sal. Mieriņa 1999b: 218 un 224). Šajā Latgales vietvārdu sarakstā pirmoreiz uzskaitītas no latviešu literārās valodas viedokļa normētas (nelatgaliskās) toponīmu formas, norādot zilbes intonācijas.

Minētajos avotos fiksēto administratīvo areālu un izlokšņu materiāla provizoriska salīdzināšana rāda, ka valodas izglosām un vecajām administratīvajām robežām ir acīmredzama saikne.

Liela nozīme ir gan seno pagastu, gan arī tiem pakļauto sīkāku lauku biedrību robežām. Piemēram, 1939. gadā Līvānu pagastā vien var saskatīt pat sešas vecās administratīvās zonas, starp kurām var iet lingvistiskās izoglosas, proti: 1a zona: 1906. gadā Līvānu pagastam piederējusi Jaunmuižas lauku biedrība (tag. Turku pag.) ar mazāku skaitu augšzemnieku dialekta īpatnību (sal. Rūķe 1939: 1. un 2. karte); 1b zona: Līvānu lauku biedrība (tag. Rožupes pag. rietumu daļa un Jersikas pag. ziemeļu daļa) ar lielāku skaitu augšzemnieku dialekta īpatnību (1a un 1b zonai, kas dienvidos beidzas ar Gumerta grāvi, ir kopīga izteiktā sēliskā kāpjošā zilbes intonācija); 2a zona: Cargradas (Jersikas) lauku biedrība (tag. Jersikas pag. dienvidu daļa uz dienvidiem no Gumerta grāvja) ar neizteiktu kāpjošu zilbes intonāciju; 2b zona: bijušās Cargardas (Jersikas) lauku biedrības dienvidu mala pie Kusiņiem, kas pakļauta latgaliskās Nīcgales izloknes ietekmei; 3a zona: pēc 1920. gada pie Līvānu pagasta pievienotā bijusī Vārkavas pagasta daļa ap Vilmeniešiem, Rusiņiem (tag. Rožupes pag.) ar latgalisko lauzto intonāciju; 3b zona: pēc 1935. gada pie Līvānu pagasta pievienotā bijusī Vārkavas pagasta daļa ap Vanagiem, Pūgaiņiem (tag. Upmalas pag.) ar lauzto intonāciju.

Vecajā 1906. gada Līvānu pagastā var saskatīt vēl divas zonas: 1c zona: Vīpes izloknes dienvidu daļa (tag. Vīpes pag.), līdz Pirmajam pasaules karam piederējusi Līvānu pagastam (Jaunmuižas lauku biedrībai), ir vairāk pārstāvēta ar luterticīgajiem teicējiem un tagad zaudējusi daudzas augšzemnieku dialekta īpatnības; 1d zona: starp Peivelišķiem un Oškalniešiem (tag. Rožupes pag.), piederējusi Līvānu pagastam (Jaunmuižas lauku biedrībai) un pēc 1920. gada pievienota Rudzātu pagastam – tās dialektālā piederība vēl jāpārbauda (iespējams, arī Rudzātu izloknes, vienmēr uzskatītas par tīru latgalisko izlokni, daļas var būt nevienmērīgas).

Vecie administratīvie “noslāņojumi” Līvānu izloknes teritorijā gandrīz ideāli atbilst izoglosu līnijām: ejot no dienvidiem uz ziemeļiem, augšzemnieku dialekta īpatnību koncentrācija pavājinās. Tikai, iespējams, šī pavājināšanās nav gluži nemanāma vai mēreni pakāpeniska, bet vairāk “lēcienveidīga”, saistīta ar vecajām administratīvajām robežām.

Atskatoties uz 1784. gadu, Līvānu teritorijā minētās zonu a, b, c un d daļas var apvienot, jo īpašumi ir bijuši trīs: 1. (“stiprā sēliskā”) zona: Krustpils pārvaldījums ar Korfiem piederīgām Līvānu, Dubnas, Veceļu, Trepes, Šlosbergas u.c. pusmuižām (kopā to ir bijis 21) un daudziem ciemiem; 2. (“vājā sēliskā”) zona: neliels Cargradas (Jersikas) pārvaldījums ar 9 ciemiem – baz-

nīcas prāvestu īpašums; 3. (“latgaliskā”) zona: grāfam Borham piederošs Preiļu–Vārkavas īpašums ar divām pusmuižām un daudziem ciemiem.

Jāsecina, ka dialektu izogļosas vairāk atbilst tām administratīvajām robežām, kas pastāvēja pirms Pirmā pasaules kara, nevis 1939. gada stāvoklim.²²

Meklējot kultūrvēsturiskās izogļosas: draudžu vēstures aspekts

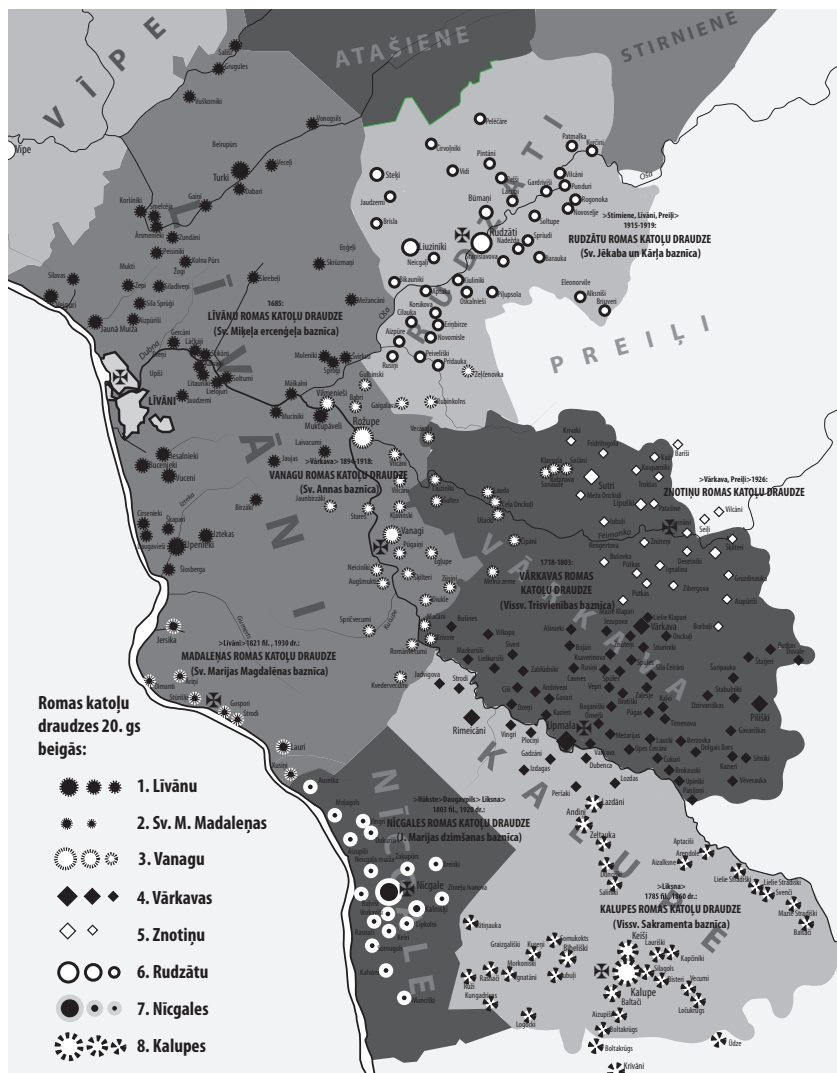
Vēl viena problēma – valodas areālu saistība ar reliģisko draudžu robežām. Tikai atsevišķos darbos (piem., FDP 2009) tiek ievērota teicēju piederība draudzei kā svarīgs, bet nepietiekami novērtēts faktors, kas veido lingvistisko un sociolingvistisko “subpagasta” vidi (Magazeinis 2010: 80).

Pieejamie publiskotie materiāli ļauj aprakstīt un kartēs ilustrēt Latgales Romas katoļu draudžu izplatību trijos laika šķērsgrīzumos: 1850. gadā (pēc bīskapa I. Holovinska Moģiļovas arhidiecēzes draudžu un tajās ietilpstošo apdzīvoto vietu saraksta, sk. *Holowinski* 1850), 1906. gadā (pēc jau minētā Vitebskas guberņas apdzīvoto vietu saraksta, sk. *Cnuc*. 1906) un no 20. gadsimta 70. gadiem līdz mūsdienām (pēc bīskapa J. Cakula kūrrijas arhīva materiālu apkopojuma “Latvijas Romas katoļu draudzes”, sk. Cakuls 1997). Pēdējā apjomīgajā avotā var uzzināt par baznīcu celtniecības un iesvētīšanas vēsturi un draudžu veidošanos (no kuras senāku laiku draudzes kāda draudze ir izveidojusies, pieminot arī I. Holovinska sarakstu²³) un – pats galvenais – uzzināt precīzu gadu vai laika posmu, kurā kāds konkrēts ciems tika pārcelts no vienas draudzes uz otru.

Šajā rakstā sniegtajā kartes skicē (sk. 9. att.), kurā ar latviešu valodas izlokšņu teritorijām tiek salīdzināta Rietumlatgales Romas katoļu draudžu izplatība 20. gadsimta beigās (ciemu sarakstus sk. Cakuls 1997), ir redzams, ka katrai 1939. gada izlokšnei (pagastam) ir vismaz viena izveidojusies draudze ar savu centru – baznīcu (kartē tā ir parādīta ar simbolu ✕), bet dažu pagastu teritorijā draudžu ir vairāk (Līvānu izlokšnē atrodas Līvānu, Sv. Marijas Magdalēnas jeb Madalēnas un Vanagu draudze, bet Vārkavas izlokšnē – Vārkavas un Sutru draudze).

²² Plašāka šā jautājuma analīze apjoma ierobežojuma dēļ jāpārceļ uz atsevišķu publikāciju, kurai nepieciešams vairāk salīdzināmā materiāla.

²³ I. Holovinska ciemu sarakstā ciemu nosaukumi ir rakstīti poļu ortogrāfijā. J. Cakula darbā tie ir pārveidoti latgaliešu rakstu valodā, taču ne vienmēr precīzi, tāpēc vienmēr ir lietderīgi tos salīdzināt ar oriģinālo I. Holovinska tekstu.

9. att. Rietumlatgales Romas katoļu draudžu izplatība 20. gadsimta beigās – 21. gadsimta sākumā (pēc Čakuls 1997) un 1939. gada administratīvi teritoriālā iedalījuma pagasti (izloksnes)

Var saskatīt divas draudžu grupas. Pirmo grupu veido lielākā daļa mūsdienu draudžu (Līvānu, Madaleņas, Rudzātu, Nīcgales draudze, kā arī šeit neparādīta Atašienes, Stirnienes, Varakļānu, Barkavas draudze), kas pilnīgi

iekļaujas izlokšņu (1939. gada pagastu) robežās. Otrajai grupai piederīgās draudzes (Vārkavas, Kalupes, Znotiņu) šajās robežās iekļaujas lielā mērā. Atsevišķā “pārteritoriālajā” kategorijā jāiekļauj tikai Vanagu draudze, kas izplatīta triju izlokšņu – Līvānu, Rudzātu un Vārkavas – teritorijā.

Tādējādi var apgalvot, ka 1939. gada administratīvi teritoriālās vienības, kas piedzīvoja būtiskas izmaiņas daudzās pēckara administratīvajās reformās, draudžu veidolā pilnībā vai lielā mērā ir saglabājušas savu pirmskara teritoriālo apjomu. Attiecīgi dialektologs, mēģinot noteikt izlokšnes robežu mūsdienu Rietumlatgales novados, var balstīties arī uz kultūrvēsturisko informāciju: zinot teicēja piederību draudzei un mazliet orientējoties draudžu vēsturē, var noteikt teicēja piederību izlokšnei (pirmskara pagastam). Tas ir īpaši droši attiecībā uz pirmās grupas draudzēm – var fiksēt valodas faktus arī no tiem teicējiem (draudzes locekļiem), kas dzīvo izlokšnes (draudzes) nomalē, nebažījoties par to, ka tiks pārkāpta izlokšnes robeža.

Teritoriālās stabilitātes dēļ draudzes var uztvert kā samērā pastāvīgas ciešāku kontaktu zonas ar labvēlīgiem apstākļiem, kas veicina seno valodas īpatnību saglabāšanu.

Taču vienīgi pēc mūsdienu draudžu izplatības būtu pārdroši pamatot areālās lingvistikas faktus. Lai arī 20. gadsimta 70. gadu – 21. gadsimta sākuma draudzes teritoriālajā ziņā lielākoties atbilst pirmskara pagastiem/izlokšņēm, tomēr, kā jau iepriekš minēts, pašas izlokšņu robežas ne vienmēr sakrīt ar lingvistiskajām robežām (izoglosām). Ir jāieskatās katras konkrētas draudzes vēsturē.

Pirmkārt, jāpievērš uzmanība tam, kādā veidā draudze izveidota (vai tā ir no kādas draudzes atdalījusies vesela draudze, vai tās pamatā ir vairāku veco draudžu daļas), otrkārt, jāmēģina šo atdalīšanu saistīt ar administratīvi teritoriālo vienību vēsturi, treškārt, precīzi jāievēro, kā ir mainījies draudzei piederīgo ciemu saraksts. Tas palīdz pamatot lingvistisko robežu klātbūtni.

Piemēram, no astoņām 9. attēlā parādītajām Romas katoļu draudzēm divas – Līvānu (dibināta 1685. gadā) un Vārkavas (1718.–1803. gads) – ir visvecākās, tās var uzskatīt par “mātesdraudzēm” vairākām citām “meitasdraudzēm”.

No Līvānu draudzes atdalījās Madaleņas (Sv. Marijas Magdalēnas) draudze, 1821. gadā izveidota kā filiāle, bet kopš 1930. gada ieguvusi patstāvīgās draudzes tiesības (Cakuls 1997: 250). Zīmīgi, ka šai draudzei pieder tie paši ciemi, kas 1784. gada zemju mērīšanas aprakstos norādīti kā atsevišķs baznīcai piederošs Cargradas (Jersikas) īpašums (Brežgo 1943: 80–81), bet

1906. gada sarakstos – kā atsevišķa Līvānu pagastam piederoša Cargradas (Jersikas) lauku biedrība (*Cnuc.* 1906: 124). Tātad šiem ciemiem vēsturiski vienmēr ir bijusi gan administratīvā un konfesionālā saikne ar Līvāniem, gan dažāda veida “autonomijas” tiesības attiecībā pret tiem. Līvānu un Madaleņas draudžu ciemi (izņemot Laurus un Kusiņus) ir “sēliski”, tajos runā valodu bez lautzāš intonācijas primārajās zilbēs: Līvānu draudzē ir izteikta kāpjošā intonācija (“stiprā sēliskā” zona, sal. agrāk izteiktos secinājumus par šā apvidus administratīvajām robežām), bet Madaleņas draudzē – neizteikta kāpjošā intonācija (“vājā sēliskā” zona).

No Vārkavas draudzes 1894.–1918. gadā atdalījusies Vanagu draudze, bet 1926. gadā – Znotiņu draudze (Cakuls 1997: 459–460, 511). Visas trīs draudzes ar savu platību lielākoties iekļaujas vēsturiskajā Preiļu–Vārkavas īpašumā (1784) un senajā Vārkavas pagastā (1906), kas bijis viendabīgs, bez atsevišķām lauku biedrībām (sal. Brežgo 1943: 89–94; *Cnuc.* 1906: 98–100). Tajās runā “latgalisko” lauzto zilbes intonāciju. Taču jāprecizē, ka mūsdienā Vanagu draudzes nomales, dažādos gados pievienojot atsevišķus ciemus, ir paplašinātas un pašlaik pārsniedz vēsturisko īpašumu un seno pagastu teritoriju. Piemēram, 1934. gadā no Līvānu draudzes Vanagu draudzei tika pievienoti Augšmukti, Neicinīki, Spričvecumi, Stares, kas atrodas kreisajā Dubnas krastā (Cakuls 1997: 459–460, sal. 9. att.).²⁴ Svarīga piebilde: 2010. gada ekspedīcijā, aptaujājot šo ciemu iedzīvotājus, noskaidrojās, ka viņu valodas īpatnības ir arvien “sēliskas”, “līvāniskas” (nav raksturīga lauztā zilbes intonācija, kas atrodama labajā Dubnas krastā).

Šis pēdējais konstatējums un citi šajā rakstā neminēti fakti ļāva izdarīt būtisku pieņēmumu: 20. gadsimta 30. gadu un vēlākā laikmeta draudžu robežu un administratīvi teritoriālo izmaiņu ietekme uz iedzīvotāju valodu, iespējams, ir minimāla, bet dialektālās īpatnības kopš tā laika ir mainījušās ne tik daudz caur iekšējo dialekta interferenci (pārejot no vienas izloksnes uz otru vai tām sajaucoties), cik caur ārējo interferenci (līdz ar paaudzēm samazinoties dialekta izmantojumam, noteiktās izloksņu formas nomainot ar latviešu literārās valodas formām).

Rietumlatgalē īpaša ir Rudzātu Romas katoļu draudze, kas pilnībā iekļaujas 1939. gada pagasta robežās un ārēji izskatās viendabīga. Īstenībā šī draudze (kā arī pats pagasts) 1915.–1919. gadā ir “salīpināta” no trijām

²⁴ Savukārt apmēram ap šo laiku liela daļa Vanagu draudzei piederošās teritorijas tika pievienota Līvānu pagastam.

daļām: ziemeļu daļas (Ošas upes labajā krastā), kas piederējusi Stirnienes draudzei, austrumu daļas (Ošas kreisajā krastā), pirms Pirmā pasaules kara piederējušas Preiļu (Eleonorvīles) draudzei, un dienvidu daļas, kuras piederība bijusi mainīga – ilgāku laiku tā bija Vārkavas draudzes nomale, kas 19. gadsimta otrajā pusē tika pievienota Līvānu draudzei (par konkrētu ciemu piederības izmaiņām sk. Cakuls 1997: 390–391). Salīdzinājumam administratīvi teritoriālajā ziņā Rudzātu pagasta daļas līdz Pirmajam pasaules karam bijušas pat dažādos apriņķos: ziemeļu daļa – Rēzeknes apriņķī, bet austrumu un dienvidu daļa – Daugavpils apriņķī. Zinot šos apstākļus, katras Rudzātu draudzes (pagasta) daļas dialektālās īpatnības ir jāpārbauda no jauna, īpašu uzmanību pievēršot dienvidu daļai, kur var gadīties sēlisko izlokšņu pazīmes.

No teiktā ir jāsecina, ka lingvistisko izglosu noteikšanai svarīgāks ir draudžu stāvoklis, kas ir pastāvējis pirms Pirmā pasaules kara (līdzīgs secinājums izdarīts, runājot par vēsturiskajiem pagastiem). Uzmanības vērts fakts – senajām draudzēm un pagastiem raksturīga lielāka savstarpēja saskarsme un viendabība, piemēram, no 1906. gada Vitebskas guberņas apraksta (*Cnuc.* 1906) ir skaidrs, ka tikai retos gadījumos kādas viena pagasta vai lauku biedrības daļas (ciemi) piederēja dažādām katoļu draudzēm.²⁵

Protams, jāizvērtē visi kultūrvēsturiskie apstākļi, uz kuriem katras izlokšnes gadījumā jāskatās individuāli. Tos varēs pilnīgāk izvērtēt, kad tiks pabeigtas Rietumlatgales reģiona kultūrvēsturiskās un lingvistiskās kartes, kurās būs sastatīti dažādu laikmetu administratīvi teritoriālo vienību, draudžu un vairāku lingvistisko īpatnību slāņi – materiāls pašlaik tiek ekscerpēts un klasificēts.

Kartēm paredzēts pievienot arī apdzīvoto vietu tabulas, kurās tiks apkopotas avotos pieminēto vietvārdu formas un pašu apdzīvoto vietu administratīvās un konfesionālās piederības izmaiņas 18.–21. gadsimta īpašumos, novados, pagastos un draudzēs, piemēram, Līvānu novada Jersikas pagasta Stūrišķu ciems (2009. gada stāvoklis) tiks parādīts šādas tabulas ailītē – paraugu sk. 1. tabulā.

²⁵ Nevienadabība vairāk manāma tajās pagastu vietās, kuras apdzīvoja citu (nekatolisku) konfesiju pārstāvji, piemēram, 1906. gadā daļa Barkavas viensētu piederēja Lubānas, daļa – Varakļānu evaņģēliski luteriskajai draudzei (*Cnuc.* 1906: 332–333).

1. tabula. Apdzīvoto vietu administratīvi teritoriālās un draudžu piederības izmaiņas 18.–21. gadsimtā

<p>Nosaukums Austrumlatgales kartē (Turlajs, Milliņš 1998), ofic. nosaukums (LC 2007), citi nosaukumi avotos, komentāri</p>	<p><i>Stūriški</i> skrc. of. literariz. <i>Stūriški</i> 2007, 1998; latg. <i>Styuriški</i> (-kūs), izl. <i>Steuriški</i> (-kūs), pareizāk <i>Stiuriški</i> 2007; <i>Стыурьшышки</i>, <i>Стыурьшышки</i> 1784; <i>Steurišci</i> 1850; <i>Стыуриники</i> деп. (klūd.<i>Смывриники</i>) 1906; <i>sturinieki</i> 1925; <i>Styuriškas</i> 1997.</p>	
<p>Īpašums, pagasts, lauku biedrība, izloksne</p>	<p>1784. g. īpašums (Brežgo 1943)</p>	<p>Cargrades (Jersikas) pusmuiža, mācītāju prāvestu īp.</p>
	<p>1906. g. pagasts (apriņķis) (<i>Cnuc.</i> 1906)</p>	<p>Līvānu pag. (Daugavpils apr.)</p>
	<p>1906. g. lauku biedrība, īpašnieks (<i>Cnuc.</i> 1906)</p>	<p>Cargrades (Jersikas) lb</p>
	<p>1920.–1924. g. pagasts (Endzelīns 1925)</p>	<p>Līvānu pag.</p>
	<p>1939. g. pagasts (izloksne) (LCK 1940)</p>	<p>LĪVĀNU</p>
<p>Draudze (R. k. d. – Romas katoļu, ev. l. – evaņģēliski luteriskā, p. – pareizticīgo, v. – vecticībnieku)</p>	<p>1850. g. (<i>Holowinski</i> 1850)</p>	<p>Līvānu R. k.</p>
	<p>1906. g. (<i>Cnuc.</i> 1906)</p>	<p>Līvānu R. k.</p>
	<p>1978. g. (Cakuls 1997)</p>	<p>Madaleņas R. k. (no 1930. g.)</p>

Datubāzē ievietotajās tabulās apdzīvotās vietas varēs klasificēt pēc dažādiem kritērijiem, piemēram, pēc piederības izloksnei, kāda konkrēta laikmeta administratīvi teritoriālajai vienībai vai draudzei. Tās palīdzēs diezgan precīzi noskaidrot “nemainīgās” jeb centrālās izlokšņu daļas (kas gadsimtos veidojās kā izlokšņu kodoli) un “mainīgās” daļas jeb perifēriju. Tabulas papildinot ar valodas aptauju (piemēram, fonētikas, morfoloģijas) atbildēm, kas pierakstītas atsevišķās vietās, varēs redzēt, cik stipra ir katra kultūrvēsturiskā un lingvistiskā areāla korelācija.

Secinājumi

Šajā rakstā izklāstītās pārdomas par izlokšņu, administratīvi teritoriālo vienību un draudžu robežām liecina, ka latviešu dialektu izpētē vēl ne visi metodoloģiskie jautājumi ir atbildēti.

Divu lingvistiskās kartografēšanas veidu – izoglosu paņēmienu un izlokšņu jeb atlanta tīklojuma paņēmienu – salīdzināšana ļauj secināt, ka pirmais no tiem pēc būtības ir atbilstošāks lingvistikas vajadzībām, jo ļauj precīzāk aprakstīt valodas areālu robežas, savukārt otrs paņēmiens, kas balstās uz vienu konkrētā vēstures brīža administratīvā iedalījuma fiksēšanu, šīs robežas dažkārt var noslēpt un deformēt. Konstatēts arī, ka 1939. gada tīklojuma izvēle ir bijusi savdabīga nejaušība, kas savā ziņā tomēr palīdzējusi apvienot pirmskara un pēckara gadu dialektogrāfijas tradīciju.

Jāsecina, ka arī pats 1939. gada izlokšņu (pagastu) ģeogrāfiskais saturs līdz šim nav pilnīgi skaidrs, precīzu izlokšņu karšu un apdzīvoto vietu sarakstu izveide ir viens no problēmjautājumiem latviešu dialektoloģijā, kas ir jārisina, salīdzinot nepilnīgos 20. gadsimta 30.–40. gadu kartogrāfijas avotus.

Ir svarīgi atkārtoti pētīt dialektus. Izlokšņu apgabali no jauna ir jāapmeklē un jāapraksta ne vien tāpēc, lai fiksētu iznikstošās apvidus valodas formas, bet arī lai precizētu agrāk publicētajos avotos sniegtās ziņas, kas dažreiz mēdz būt pārrakstītas, nepietiekami izmantojot dzīvās valodas dotumus. Katras vietas lingvistisko ainavu palīdzētu atklāt biežāks teicēju tīkls un sociolingvistiskās situācijas izvērtēšana.

Starpdisciplinārā pieeja (dažādu nozaru pieredzes izmantošana) sniedz iespēju dziļāk izprast un saistīt kultūras un vēstures procesus reģionos. Balstoties uz Rietumlatgalē 2010./2011. gadā pierakstīto valodas materiālu un to sastatot ar šā reģiona administratīvo un draudžu robežu pārmaiņām 18.–21. gadsimtā, var secināt, ka lingvistiskās izlokšņu robežas ir diezgan stabila parādība, tās vislabāk atbilst nevis 1939. gada, bet pirms Pirmā pasaules kara veidotajam administratīvi teritoriālajam iedalījumam, kas lielā mērā sakrīt ar senajām draudžu robežām. Šo seno robežu (tās varētu nosaukt par kultūrvēsturiskajām izoglosām) meklēšana un salīdzināšana varētu būt viens no latviešu areālās lingvistikas uzdevumiem tuvajā nākotnē.

Vēres

- [AŠĢTD75: 1925–1940]. *Armijas štāba ģeodēzijas-topogrāfijas daļas kartes*. Mērogs 1:75000. Rīga.
- [AŠĢTD200: 1931–1940]. *Armijas štāba ģeodēzijas-topogrāfijas daļas kartes*. Mērogs 1:200000. Rīga.
- Balode, S. (2000). *Kalnāmpju pagasta Kalnamuižas daļas izlokšnes apraksts*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Bielenstein, A. (1863a). *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen. Erster Theil. Die Laute. Die Wortbildung*. Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung.
- Bielenstein, A. (1863b). An die Freunde des lettischen Volks und der lettischen Sprache. Fragen und Bitten. Thesen in Betreff eines neu abzufassenden lettisch-deutschen Lexikons. *Magazin*, 13 (1). Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 64–77.
- Bielenstein, A. (1864). *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen. Zweiter Theil. Die Wortbeugung*. Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung.
- Bielenstein, A. (1892a). *Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands*. St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Bielenstein, A. (1892b). *Atlas der ethnologischen Geographie des heutigen und des praehistorischen Lettenlandes*. St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Breidaks, A. (1972). Latgāļu izloksņu prosodijas jautājumi. *Vēstījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīga: Zinātne, 89–108.
- Breidaks, A. (1996). *Augšzemnieku dialekta latgāļu izloksņu fonētikas atlants*. Daugavpils: Saule.
- Breidaks, A. (2007 [1989]). [Фонетика латгальских говоров латышского языка: диахрония и синхрония. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Рига]. Atkārtots izdevums: *Darbu izlase*, 1. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 239–482.
- Brežgo, B. (1943). *Latgolas inventari un ģenerālmēreišonas zem'u aproksti 1695.–1784*. Daugavpils: Vl. Lōča izdevniecība.
- [BVA] (2009). *Baltu valodu atlants. Prospekts*. Rīga, Vilnius: LU Latviešu valodas institūts, Lietuvių kalbos institutas.
- Čakuls, J. (1997). *Latvijas Romas katoļu draudzes*. Kūrījas arhīva materiālu apkopojums. Rīga: Rīgas Metropolijas kūrīja.
- Döring, J. (1881). Über die Herkunft der kurländischen Letten. *Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst nebst Veröffentlichungen des kurländischen Provinzial-Museums aus dem Jahre 1880*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 47–118.
- Dunsdorfs, E. (1991). *Latgales vēsturiskās kartes*. Melburna: Kārļa Zariņa fonds.
- Endzelīns, J. (1938). *Latviešu valodas skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Endzelīns, J. (1951). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Endzelīns, J. (1981 [1922; 1925]). Latvijas vietu vārdi. 2. daļa. Kurzemes un Latgales vārdi. Endzelīns, J. 1981. *Darbu izlase*, 4 (1). Grabis, R. (arb. red.). Rīga: Zinātne, 13–302.
- [FDP] (2009). *Feimaņu draudzes pasakas*. Jelgava: Nacionālais apgāds.
- Fridenberga, A. (2010). Daži putnu nosaukumi latviešu un lietuviešu valodā *Eiropas valodu atlanta materiālos*. *Baltu filoloģija*, 19 (1/2). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 15–36.

- Hołowinski, I. (1850). *Mogilovas arhidiecēzes draudžu un tajās ietilpstošo apdzīvoto vietu saraksti ar norādi: Dei miseratione et S. Sedis Apostolicae gratia Episcopus Caristensis (...) et eiusdem Sanctae Sedis Delegatus ad circumscriptionem Dioecesium Catholicarum in Imperio Rossiaco*. Petropoli (Aglonas bazilikas arhīva materiāli).
- Latkovskis, L. (1933). Par Atašienas un Varakļānu izlokšni. *Filoloģijas materiāli*. Rīga: Latvijas Universitātes filoloģijas un filozofijas studentu Ramave, 101–104.
- Latkovskis, L. (1940). Livānu izlokšne. *Filologu biedrības raksti*, 20. Rīga: Latviešu filologu biedrība, 134–158.
- Laumane, B. (1984). Atlas Linguarum Europae. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 20. Lazdiņa, S. (sast.). Rīga: Avots. 37–47.
- [LC] (2007). *Latvijas ciemi. Nosaukumi, ģeogrāfiskais izvietojums*. Rīga: Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra.
- [LCK] (1991 [1940]). *Latvijas ceļu karte*. Mērogs 1:200000. 1991. Rīga: Vieda. Pirmizdevums: 1940. Rīga: Šoseju un zemesceļu departaments.
- [LK] (1934). *Latvijas ceļu un pagastu robežu karte ar valsts mežiem*. Mērogs 1:200000. Rīga: Šoseju un zemesceļu departaments.
- [LK] (1935). *Latvijas karte (ar L.Ū. doc. Ģ Ramaņa papildinājumiem)*. Mērogs 1:500000. Rīga: Šoseju un zemesceļu departaments.
- [LKA] (1977) *Lietuvių kalbos atlasas (su žemėlapiais)*, 1. *Leksika*. Vilnius: Mokslas.
- [LKA] (1982). *Lietuvių kalbos atlasas (su žemėlapiais)*, 2. *Fonetika*. Vilnius: Mokslas.
- [LKA] (1991). *Lietuvių kalbos atlasas (su žemėlapiais)*, 3. *Morfologija*. Vilnius: Mokslas.
- [LVDA] (1999). *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika*. Rīga: Zinātne.
- [LZR] (1999). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Caune, A. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Magazeinis, I. (2010). Sylājuoņu pogosta Feimaņu draudzis izlūksne i latgališu rokstu volūda: kūpeigais i ašķireigais (piec O. Kokaļa 1926.–1927. g. folklorys materialu). *Latgalistikys kongresu materiali*, 2. Rēzekne: Rēzeknis Augstškola, 79–94.
- Mantnieks, P. (1933). *Lielā Latvijas karte*. Mērogs 1:250000. Rīga: P. Mantnieka kartogrāfiskais institūts.
- Markus, D. (1998). *Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija*. Rīga: Vārti.
- Mieriņa, A. (1999a). Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs. –1918. gada novembris). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Caune, A. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 147–181.
- Mieriņa, A. (1999b). Latvijas administratīvais iedalījums (1918–1940). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Caune, A. (sast.). Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 210–240.
- Reķēna, A. (1998). *Kalupes izlokšnes vārdnīca*. 1. sējums. A–M. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Rudzīte, M. (1964). *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rudzīte, M. (1993). *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga: Zvaigzne.
- Rudzīte, M. (2005). *Darbi latviešu dialektoloģijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Rūķe, V. (1939). Latgales izlokšņu grupējums. *Filologu biedrības raksti*, 19. Rīga: Latviešu filologu biedrība, 133–188.
- Rūķe, V. (1940). Kurzemes un Vidzemes lībiskais apgabals. *Filologu biedrības raksti*, 20. Rīga: Latviešu filologu biedrība, 75–128.
- Rūķe, V. (1947). Latviešu valodas atlants. *Zviedrijas Latviešu filologu biedrības raksti*, 1. Stockholm: Zviedrijas Latviešu filologu biedrība, 62–131.
- Rūķe-Draviņa, V. (1966). Isoglossen und Sprachgrenzen. *Acta Baltico-Slavica*, 3. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 159–170.

- Samuše, A. (1938). Kalupes pagasta izlokšnes apraksts. *Filologu biedrības raksti*, 18. Rīga: Latviešu filologu biedrība, 32–51.
- Stafecka, A. (2008). Vārkavas novada valoda izlokšņu robežjoslā. *Vārkava. Tradicionālā kultūra un mūsdienas*. Kursīte, J., Stauga, J. (sast.). Rīga: Madris, 104–116.
- Stafecka, A., Trumpa, E. (2006). Latviešu valodas dialektu klasifikācijas problēmas: iespējamie risinājumi. *Letonikas pirmais kongress. Valodniecības raksti*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 340–349.
- Štraucha, H. (1940). Autoru reģistrs. *Filologu biedrības raksti*, 20. Rīga: Latviešu filologu biedrība, 265–272.
- Trumpa, E. (2010). Karte des lettischen Sprachgebiets (1881) – pirmā latviešu valodas dialektu karte. *Baltu filoloģija*, 19 (1/2). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 79–102.
- Turlajs, J., Milliņš, G. (1998). *Latvijas apdzīvotās vietas. Klasifikācija, vērtēšanas kritēriji, ciemu saraksts, kartes*. Rīga: Jaņa sēta.
- [VPSV] (2007). *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Zeps, V. (1984). *The Placenames of Latgola*. Madison, Wisconsin: Baltic Studies Center.

- Андронов, А. (2010). Диалектологические карты балтийских языков как вехи истории науки: сохранность и доступность. Выход к Балтийскому морю: карты и другие информационные ресурсы Балтийского моря и прибрежных территорий. *IX Международный симпозиум. Материалы симпозиума. 23–24 октября 2008*. Российская национальная библиотека, Международная ассоциация “Библиотека Балтика”; науч. ред.: Ю. Вармбрунн, Л. Кильдюшевская, Т. Петрова. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека, 64–79.
- Рудзите, М. (1969). *Латвийская диалектология (фонетика и морфология)*. Автореферат диссертации на соиск. учен. степени доктора филологических наук по книге “Латышская диалектология”. Рига: АН Латв. ССР.
- [Спис.] (1906). *Списокъ населенныхъ мѣстъ Витебской губерніи*. Витебскъ: изд. Витебскаго губернскаго статист. комитета и губернской типо-литографіи.
- Трумпа, Э. (2011). Изоглосса восходящей и прерывистой интонации в приграничной зоне селонских и латгальских говоров верхнелатышского диалекта. *Международная научная конференция Общяя фонетика и балтийские языки. К 130-летию Анны Абеле. 15–16 сентября 2011 года. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 26–26.

Interneta resursi

- Fonētisko datu analīzes datorprogrammas PRAAT apraksts Amsterdamas Universitātes (Nīderlande) mājaslapā. Pieejams: <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/> (05.01.2012.).
- Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūras karšu datubāzes paraugs (Andrupene). Pieejams: http://vietvardi.lgia.gov.lv/vv/to_www_obj.objekts?p_id=65129&cp_back=0** (05.01.2012.).

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Guntra Aistara – *PhD* vides zinībās, Centrāleiropas Universitātes Vides zinātnes un politikas fakultātes docente. Pētnieciskās intereses: vides antropoloģija, bioloģiskā lauksaimniecība, permakultūra, agrobiodaudzveidība.

Agnese Cimdiņa – *PhD* sociālajā antropoloģijā, pētniece LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”, pasniedzēja LU Humanitāro zinātņu fakultātes Antropoloģijas studiju katedrā. Pētnieciskās intereses: ekonomikas antropoloģija, biznesa antropoloģija un attīstības antropoloģija.

Dace Dzenovska – *PhD* sociālajā un kultūras antropoloģijā, pētniece LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”, pasniedzēja LU Humanitāro zinātņu fakultātes Antropoloģijas studiju katedrā. Pētnieciskās intereses: politiskās un publiskās dzīves antropoloģija, nacionālisms, mobilitāte, postkoloniālisms, postsociālisms, socialitāte un politiskā rīcībspēja.

Rasma Kārklīņa – *PhD* politikas zinātnē, vadošā pētniece LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”. Pētnieciskās intereses: pilsoniskā sabiedrība un sociālais kapitāls, korupcija un tiesiskums, pāreja uz demokrātiju, etnopolitika.

Iveta Krūmiņa – *Mg. psych.*, klīniskā psiholoģe. Profesionālās intereses: sociālās izolācijas riskam pakļauto personu un grupu reintegrācija.

Ilze Lāce – *Mg. sc. soc.*, LU socioloģijas doktora zinātniskā grāda pretendente, LU Sociālo zinātņu fakultātes pasniedzēja, LU Sociālo un politisko pētījumu institūta pētniece. Pētnieciskās intereses: reģionālā un lauku attīstība, migrācija un jaunatnes socioloģija.

Aija Lulle – *Mg. sc. soc.*, LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultātes doktorante cilvēkģeogrāfijā. Migrācijas izpētē aktīvi darbojas kopš 2003. gada gan Latvijā, gan sadarbībā ar Eiropas valstu pētniecības institūtiem. Pētnieciskās intereses: iedzīvotāju mobilitāte, sociotelpiskie procesi, transnacionālisms, robežas.

Ivars Pavasars – *PhD* ūdens un vides zinībās, vadošais pētnieks LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”. Pētnieciskās intereses: ietekmes uz vidi novērtējums, vides pārvaldības un politikas praktiskie aspekti, globālās tendences vides aizsardzībā.

Aija Priedīte – *PhD* literatūrzinātnē, LU-ESF projekta “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas” zinātniskā vadītāja. Pētnieciskās intereses: otrās valodas apguve un integrācijas jautājumi, folklorā un literatūrā, filozofisko, reliģisko un politisko ideju ietekme uz Baltijas jūras reģiona valstu literatūru, fikcija un realitāte literatūrā.

Ieva Raubiško – *DPhil* sociālajā antropoloģijā, pētniece LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”, pasniedzēja LU Humanitāro zinātņu fakultātes Antropoloģijas studiju katedrā. Pētnieciskās intereses: valsts, varas un vardarbības antropoloģija, morāles antropoloģija, pēcpadomju telpa.

Sandra Sebre – *Dr. psych.*, LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultātes Psiholoģijas nodaļas profesore un vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: pozitīvas sociālas un emocionālas attīstības veicinoši faktori sociokulturālā kontekstā, autobiogrāfiskie atmiņas procesi un to saistība ar identitātes konfigurācijām.

Klāvs Sedlenieks – *MPhil* sociālajā antropoloģijā, RSU lektors, pētnieks LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”. Pētnieciskās intereses: ekonomikas un politikas antropoloģija, miermīlības antropoloģija, dzimtes studijas, Melnkalnes un Latvijas etnogrāfija.

Edmunds Trumpa – *Dr. hum.*, vadošais pētnieks LU-ESF projektā “*Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes* – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas”. Pētnieciskās intereses: baltu valodu dialekti, dialektu perifērijas izloknes, valodu un dialektu kontakti, fonētiskā un fonoloģiskā dialektu uzbūve, eksperimentālā fonētika.

Aija Zobena – *Dr. soc.*, LU Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas profesore, Socioloģijas nodaļas vadītāja (2004–2012), bakalaura studiju programmas socioloģijā vadītāja. Pētnieciskās intereses: reģionālā un lauku attīstība, tostarp arī policentriskā reģionu attīstība, reģionālā identitāte.

LIFE – DEVELOPMENT – WELL-BEING IN THE LATVIAN COUNTRYSIDE

Life – Development – Well-being in the Latvian Countryside complements the quantitative view of rural development as advanced by policy makers with an in-depth qualitative analysis of daily life as lived in the Latvian countryside. Combining works from several disciplines – social and cultural anthropology, sociology, literary criticism, linguistics, psychology, political science, environmental science, and human geography, this volume aspires to provide a nuanced and wide-ranging analysis of different manifestations of rural life and work. Describing the diverse individual and collective possibilities, limitations, actions and interpretations, the volume sheds light on different life strategies and praxes of Latvia's rural inhabitants.

The volume came out of the conference “Development and Well-being: An Interdisciplinary Approach” held at the University of Latvia in October 2011 as part of the interdisciplinary research project “Changing Development Strategies and Cultural Spaces of Latvia's Rural Inhabitants”, financed by the European Social Fund.

Agnese Cimdiņa, Ieva Raubiško

Introduction: Life in the Context of Development

The introductory chapter to the edited volume *Life – Development – Well-being in the Latvian Countryside* examines the concept of development, giving a brief overview of its diverse understandings and definitions, as offered in the Latvian policy documents. Neither dismissing ‘development’, nor advancing a particular reading of the term, authors express concern about the absence of the ‘human’ and the dominance of economic growth as the main

goal in the current development planning in Latvia. Authors call for an in-depth bottom-up study of daily life in rural areas as a basis for development initiatives, suggesting that both academic and applied research might benefit from a focus on ‘life’ rather than ‘development’ and such analytical tools as ‘good life’/ ‘livable’ life and well-being.

The chapter discusses some of the most influential theories underlying the human development and well-being research, touching upon the Aristotelian and utilitarian understandings of happiness and the debate between communitarian and neoliberal schools of thought. It also considers Amartya Sen’s and Martha Nussbaum’s capabilities approach and Len Doyal and Ian Gough’s theory of human need. The chapter then turns to the human development and quality of life studies carried out in Latvia as well as a couple of recent well-being research projects conducted by international teams in several developing countries. Drawing on such projects as the *Wellbeing in Developing Countries* and *Wellbeing and Poverty Pathways*, the authors propose to see well-being both as a condition and a process, comprising three major aspects of human life – the objective, the subjective and the relational – and involving relations between people, their immediate environment and the larger context. The authors put special emphasis on the meaning as acquired and produced in these relational processes, seeing meaningfulness as one of the main preconditions of a good life and well-being.

The introduction ends with a summary of the main themes discussed in the volume: the importance of land; uncertainty, adaptation and self-sufficiency; “state” and state practices; place, mobility and livable life; and border zones as places of fruitful, yet sometimes uneasy, diversity.

Aija Priedīte

One’s Own Teeny Tiny Piece of Land: Fiction and/or Reality

Besides being the title of Jānis Purapuķe’s tale, “One’s own teeny tiny piece of land” is also a widely quoted phrase in Latvian cultural environment, which symbolizes the Latvian dream about a location where a person can be safely rooted and which ensures the existence for him/her and his/her posterity. Up to nowadays, many Latvian writers have dedicated their literary work to that theme. The issue I attempt to investigate in this article is whether Latvian writers have used this dream as a background for their literary characters and their adventures – namely, as a device of

fiction – or whether they let their literary characters live through all the processes of development in the Latvian countryside starting from the liberation of serfs (that took place in Kurzeme in 1817, in Vidzeme – 1819, in Latgale – 1861) up to our time. It is a question of the experience of historical reality.

The methodological approach was as follows. First, I have analysed literary works that have been selected for a wider study according to certain criteria. These are novels about the life of Latvian rural population and altogether they cover a period from the abolishment of serfdom up to the modern times. The novels are not analysed from the point of view of their literary merit or aesthetic values; they are rather approached as a source of information about the given period and people.

For this purpose, a “question grid” was created for a targeted reading of the selected texts. Second, alongside with the analysis of the information derived from the targeted reading of the novels, I have followed up the historical development of Latvian peasantry and stressed the most essential historical facts – legislative acts and directives – that have influenced the life of Latvian peasants. This allows me to compare the information the novels give with the recorded historical sources. The comparison shows that the representatives of realism in Latvian literature are very close to historical facts, even so close that the novels can be used as a book of history. Thus, the exploration of Latvian rural development and of the notion of wellbeing in this article is neither speculative nor hypothetical. It stems from the analysis of the texts.

Sandra Sebre, Iveta Krūmiņa “Resilience” as a Resource in the Latvian Countryside

Psychological resilience is a concept which has been developing within the social sciences during the past three decades, following numerous studies which point to specific social and psychological “protective factors” that help individuals to cope with stress and adversity. In Latvian social science research the construct of resilience has only recently been introduced. The aim of this article is, first, to present a brief overview of the psychological resilience construct, with a focus upon the “protective factors” of self-efficacy and social support. Second, this article examines specific examples of resilience within rural Latvian transnational families, those with one or

both parents working outside of Latvia. This study is based upon qualitative analysis of interviews with those family members remaining in Latvia, and points to specific examples of how perceptions and beliefs in one's self-efficacy as well as positive socially supportive family interactions are facilitative of the rural, transnational Latvian family members' resilience. Very important in facilitating resilience is also the social support provided by the local community, especially the local school system and other extra-curricular activities provided for the children by the community with supportive adult engagement.

Rasma Kārklīņa

Cooperation of Communities, Municipalities and State Authorities in Developmental Planning

The chapter focuses on whether and how rural community groups in Latvia influence rural development plans designed by municipalities and state authorities. Although various laws and regulations foresee “grassroots” participation in all developmental planning processes and acknowledge that it is an essential part of successful plans, state administrators, in their presentations on decision-making processes, typically use “top down” arrows for illustrating the flow of influence. Thus, a question arises whether there is in fact real influence in the opposite direction, namely, from the bottom to the top, or whether this exists at the rhetorical level only?

The theoretical justification of public participation in developmental planning is widely substantiated by social scientists. They base themselves on the theories of neo-institutionalism and participatory democracy. Both theories argue that communal involvement and cooperation lead to better results. Therefore, I analyze how rural inhabitants participate in the work of governmental institutions and what their real contribution is to the development of the countryside.

While studying the activities of rural civic groups in Latvia during the last decade I have found that several new types of formal and informal groupings, interest groups, action groups, and public forums have begun to play a role. The emergence of partnership organizations and local action groups, partly supported by the EU and external foundations, has been particularly significant. As of 2011/2012, all municipalities have started to engage in participatory activities in the planning of mandatory development

programmes. Local governments organize surveys, forums, public discussions and other activities. The chapter discusses which forms of participation are the most effective.

Klāvs Sedlenieks

Life in the “Voids of the State”: Deliberate Avoidance of State as a Survival (Development) Strategy in the Latvian Countryside

The article introduces the concept of “void of the state”, explains processes that are causal for the development of such voids and provides examples from voids of various “depth” in the Latvian countryside. The concept of “voids of the state” here refers to a situation inside the formal territory of a state and in “state society” (as opposed to non-state society), where the presence of the state is weak or almost unnoticeable.

The article argues that such voids have developed as an adaptation to a situation when state systems and ideologies change frequently and cardinally and where staying maximally independent of the ideologies and state structures is a sensible choice.

The article also invites to avoid the evolutionistic perspective, according to which state is an inevitable goal of development. Looking at the voids of the state from the state perspective, the voids inevitably seem to be clusters of deviance and backwardness. Referring to ethnographic examples from other societies that consciously avoid involvement in state structures or becoming state societies, the article argues that from the perspective of ordinary people the cultivation of such voids can be viewed as development (understanding development as life that is gradually adjusted to the changing environment and is thus subjectively improved).

Ivars Pavasars

Strategic Impact Assessment on the Environment in Rural Municipalities

This article is based on a research which is aimed to clarify the role and effect of strategic impact assessment on the environment in the planning processes of rural municipalities in Latvia. The main research method used in the research was interviewing authority bodies of rural municipalities;

however, analysis of planning documents was also carried out, and the author's own experience with drawing strategic assessments has also been taken into account. The results of interviews demonstrate that none of the analysed municipal territories could give evidence that the strategic assessment had helped to prevent or reduce a possible negative impact of the territorial planning upon the environment.

The results also point to a failure to understand the procedure and role either of the strategic assessment, or even of the territorial planning. The results obtained both in the interviews and the analysis of documents indicate a formal approach to the strategic assessment as well as indifference on the side of society. The strategic assessments and the corresponding territorial plans covered in the research had been completed, or their development was begun, before the municipality reform of 2008, i.e. at the period when the majority of rural municipalities were much smaller in size.

Aija Lulle

Spatial and Temporal Problems in the Research of Mobility

The author of the article discusses the importance of understanding the concept of space in the studies of mobility processes in Latvia. Issues of a constantly changing and evolving common living space permeate the lives of people who are in constant mobility crossing national geographical borders, and also the life of broader layers of society.

What do people feel about themselves in Latvia today and how do they build *their own place* while being mobile among several places? And what is *their place* in the context of the geo-political positioning of Latvia today?

The author points out that the ambiguous, indefinite attitude of the authorities towards the mobile rural population of Latvia means that in the national territorial organisation of the country the *status quo* is maintained. Thus, the trans-national space and transformative forces that have already become active at a national level are neither taken into account nor assessed – just on the contrary, they are rather made invisible.

A couple or more places that are linked in a cross-border mobility build a new spatial composition creating alternative possibilities for the openness of modern Latvia and permitting to surpass and get beyond the dominant dichotomies of *here and there*. How shall the space of freedom be expanded for diversity and various types of mobility in Latvia today creating a global feeling of the local place which instead of threatening a small country em-

powers it? This is the most essential question in the research of mobility and practical action for the strengthening of Latvian countryside and the whole country.

Dace Dzenovska

Migration and the National Vision: From National Biopolitics to a Livable Life

This article focuses on two themes: (1) critical analysis of the formulation of emigration as a political issue and a research problem, and (2) suggestion of an alternative vision on the basis of ethnographic research in the rural areas of Latvia.

The main tenet of the article is the following argument: at present in the predominating discourses of migration and demography, a whole totality of complex and dynamic phenomena is reduced to a problem of emigration of a national scope which is measured by applying statistical correlations. As a result, the political and scientific discourses marginalize the questions which are of real significance to people and which in the article are referred to using the concept of “a livable life”.

Aija Zobena, Ilze Lāce

The Role of Services in Everyday Life Space of Rural Population, and Mobility in Latvia

A good life in the countryside is unthinkable without the availability of different social services and possibilities to receive means of livelihood. Alongside with the reduction of population in the areas outside Riga, regional towns and territories around them, as well as together with the ongoing process of aging of the population, the provision of these services gets ever more costly for the municipalities, but sometimes it is almost impossible to ensure their availability at the places where people live. At the same time, transport problems and the situation with infrastructure, as well as problems with the availability of public transport often make it difficult to work and receive various services outside the place of living. In such a situation, people often opt to change the place of residence.

The article presents an analysis of relation between everyday mobility, the mobility connected with moving away and the attachment to the place.

What determines the mobility of rural population, what are the needs that make people leave the place where they live on an everyday basis, as well leave it for ever? What are the services the rural population use and where are they located? Do answers to these questions tell us anything about the place and do they prompt us what should be done in order to make the opportunity structure of the place more adapted to human needs?

The article is based on empirical data received as a result of the survey “Place, capacity, migration” and case studies carried out under the project “National Identity and Capacity” within the framework of the National Research Programme “National Identity”.

Guntra Aistara

“The Most Interesting Places”: Border Zones to Facilitate Socio-ecological Interactivity in the Latvian Countryside

We tend to imagine borders as dividing lines that separate elements, but applying definitions from ecology and permaculture, we can expand this notion and explore how borders and edges can unite across difference and facilitate diversity. The concept of permaculture was created in Australia in the 1970s, based on observations of nature and traditional knowledge systems. It encourages people to develop locally ecologically and culturally adapted permanent agricultural systems, modelled on ecological processes found in nature. In the ecological sense a border or edge between two systems is “where the most interesting things take place” (Holmgren 2002: 223), because this is where different system elements intermingle, increasing biodiversity by up to thirty per cent. Permaculture practitioners try to apply similar principles to social systems to discover, for example, how borders multiply socio-ecological interactions. This article is based on a series of seminars about permaculture organized together with the Latvian Eco-health farm network in summer 2010, during which Latvian organic farmers evaluated the compatibility of permaculture principles with Latvian rural practices and cultural meanings. The article explores the significance of diversity and edges in Latvian organic farms and farmers’ views of the applicability of permaculture principles for Latvian rural development.

Edmunds Trumba
Reflections on the Boundaries of Dialects, Administrative-Territorial Units and Parishes in Western Latgale

There are two traditions of mapping language data in Latvian dialectology: (a) a purely linguistic method of isoglosses (approximate distribution of the features of language showed by lines) as established by A. Bielenstein and continued by V. Rūķe, and (b) a partly linguistic dialectal networking method common in post-war works of dialectologists, including the *Atlas of Latvian Dialects* (illustrating the features of 512 civil parishes according to the administrative division of Latvia in 1939, which are currently referred to as subdialects).

The shortage of the second method is that the language features illustrated on maps are not entirely related to the real linguistic situation across the whole territory of subdialect (i.e. the civil parish of 1939). Separate linguistic phenomena, found in the centre of some subdialect, are considered as a feature of all subdialect, ignoring the features occurring in the remote parts of the subdialect. There are cases when actually two features characteristic to the opposite sides of subdialect are recorded. Usually such features are merged on civil parish maps and appear as variations which occur throughout the whole subdialect. Thus, dialectal networking method instead of highlighting real dialectal areas actually misrepresent them.

It is claimed that the predominant and widely accepted network of dialects has been chosen randomly. The civil parish boundaries have changed almost every year: for example, in 1920, there were 510 civil parishes, in 1924 – 527 civil parishes, but on the 1st April of 1940 – 516 civil parishes. The currently accepted network of dialects with 512 civil parishes reflects the situation captured only in the 1940 (not too informative) Latvian road map (*Latvijas ceļu karte*). Currently, the geographical content of each subdialect (its historical and contemporary settlements, natural barriers etc.) is not known. There is a need to compare carefully the topographic maps of the 18th–21st centuries, as well as other sources, so as to create an accurate map of each subdialect. This article demonstrates a sketch of such a map of Western Latgale, under preparation.

Another unsolved problem in Latvian dialectology is the relation between the language areas and the borders of religious congregations (parishes). In this article the map is presented which includes data on the spread

of Catholic parishes at the beginning of the 20th century and in the 1970s and 1980s. The article claims that the territories of civil parishes of 1939 in Western Latgale often correspond to the contemporary territories of the Catholic congregations.

However, the preliminary juxtaposition of the language data and historical administrative and parish boundaries shows that purely linguistic boundaries would match better the administrative territorial division and the boundaries of parishes established before the First World War, not the 1939 division. It is necessary to describe the cultural isoglosses, e.g., language boundaries of specific features which are connected with long existing administrative (historical districts, civil parishes, estates) or religious (parishes, church property) territorial formations.

SIA Apgāds “Zinātne”
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV 1050
Reģistrācijas nr. 40003576967

Iespiesta SIA “Jelgavas tipogrāfija”

Krājuma autori tiecas papildināt lauku attīstības stratēģiski taktisko kvantitatīvo redzējumu "no augšas" ar kvalitatīviem ikdienišķi dzīvotās dzīves portretiem "no apakšas". Krājumā atspoguļojas centieni pēc iespējas dziļāk un plašāk izprast lauku dzīves un darba dažādās izpausmes, iespējas, ierobežojumus un to daudzējādās interpretācijas un tādējādi sniegt padziļinātu ieskatu lauku iedzīvotāju stratēģijās un praksēs. Krājumā pārstāvēts plašs zinātņu nozaru spektrs – kultūras un sociālā antropoloģija, literatūras zinātne, psiholoģija, politoloģija, vides zinātne, cilvēkģeogrāfija, socioloģija un valodniecība.

Agnese Cimdiņa – sociālantropoloģijas doktore, doktores grādu ieguvusi Bergenas Universitātē Norvēģijā. Patlaban pētniece ESF-LU projektā "Savs kaktiņš, savs stūritis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas" un pasniedzēja LU Humanitāro zinātņu fakultātes Antropoloģijas studiju katedrā.

Ieva Raubiško – sociālantropoloģijas doktore, doktores grādu ieguvusi Oksfordas Universitātē Lielbritānijā. Patlaban pētniece ESF-LU projektā "Savs kaktiņš, savs stūritis zemes – Latvijas lauku iedzīvotāju attīstības stratēģijas un kultūrvides pārmaiņas" un pasniedzēja LU Humanitāro zinātņu fakultātes Antropoloģijas studiju katedrā.

ISBN 978-9984-879-25-3

9 789984 1879253 >

 ZINĀTNE